

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२३-२०२४

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम
३. राज्य कामगार विमा योजना

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२३-२०२४

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम
३. राज्य कामगार विमा योजना

(ii)

(iii)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	कार्यक्रमांची माहिती	पृष्ठ क्रमांक
१	२	३
१.	<u>सार्वजनिक आरोग्य विभाग</u>	
१.	प्रस्तावना ...	१
२.	सार्वजनिक आरोग्य विभाग (मंत्रालय) ...	३
३.	राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम ...	९
४.	वैद्यकीय ...	१३
५.	राज्य रक्त संक्रमण सेवा ...	१७
६.	नियोजन विकास व मुल्यमापन ...	२१
७.	राष्ट्रीय अंधत्व दृष्टीदोष नियंत्रण कार्यक्रम ...	७९
८.	राष्ट्रीय हिवताप व हत्तीरोग प्रतिरोध कार्यक्रम ...	८१
९.	प्लेग नियंत्रण कार्यक्रम ...	८७
१०.	कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम ...	८९
११.	राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग ...	९३
१२.	सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम (सुराक्षनिका) ...	१०१
१३.	राष्ट्रीय आयोडिन (गलगंड) न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम ...	१०७
१४.	शुश्रूषा विभाग ...	१११
१५.	साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम ...	११७
१६.	राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा ...	१३१
१७.	राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी विभाग ...	१३३
१८.	राज्य आरोग्य परिवहन संघटना ...	१३५
१९.	राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर. ...	१४१
२०.	पोषाहार विभाग, नागपूर ...	१४५
२१.	सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या-प्रशिक्षण नागपूर ...	१४९
२२.	राष्ट्रीय आरोग्य अभियान ...	१५१
२३.	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना ...	१५९
२४.	सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे ...	१६९
२५.	सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी वृंदाची आकडेवारी ...	१७१

(iv)

अनुक्रमणिका (पुढे चालू)

अ. क्र.	कार्यक्रमांची माहिती	पृष्ठ क्रमांक
१	२	३
२.	<u>कुटुंब कल्याण कार्यक्रम</u>	
१.	प्रस्तावना ...	१
२.	वित्तीय आवश्यकता ...	३
३.	कर्मचारी विषयक गोषवारा ...	५
४.	मंत्रालय ते क्षेत्रीय स्तरावरील पदाचे संनियंत्रण दाखविणारा तक्ता (ट्री-चार्ट)	७
५.	संचालन व प्रशासन ...	१३
६.	आरएमएनसीएच+एन कार्यक्रम व इतर संबधीत कार्यक्रम ...	१७
७.	बाल आरोग्य ...	२५
८.	राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (आर. बी. एस. के.) ...	३१
९.	नियमित लसीकरण कार्यक्रम ...	३५
१०.	कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग ...	३९
११.	मोबदला ...	४१
१२.	किशोर वयीन आरोग्य ...	४३
१३.	आर. सी. एच.-२ अंतर्गत प्रशिक्षण ...	४७
१४.	राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रम अंतर्गत (सहाय्यक अनुदान) ...	५३
१५.	आरोग्य सेवा (परिवहन) ...	५५
१६.	राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग ...	५७
	<u>महिला अंदाजपत्रक</u>	
१.	<u>माता आरोग्य कार्यक्रम</u> ...	६७
२.	कुटुंब कल्याण कार्यक्रम कामाची प्रगती ...	७१
३.	किशोरवयीन आरोग्य - मुली ...	७३
३.	राज्य कामगार विमा योजना ...	१ ते १२

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

१. प्रस्तावना

सार्वजनिक आरोग्य ही सुराज्याच्या कल्पनेची एक महत्वाची बाब आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या आरोग्य विभागा कडे या राज्यातील लोकांच्या आरोग्याची रुग्णालयात दिल्या जाणाऱ्या उपचारांची जबाबदारी आहे. दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवांबाबची सुसुत्रता ही (१) आरोग्य सेवा संचालनालय, (२) वैद्यकीय शिक्षण व संशोधनालय, (३) कामगार राज्य विमा योजना संचालनालय, (४) आयुर्वेद संचालनालय व (५) अन्न व औषध प्रशासन यांचे मार्फत सांभाळली जाते.

आरोग्य सेवा संचालनालय हे प्रामुख्याने वैद्यकीय सहाय्य, संसर्गजन्य रोगांचे नियंत्रण, कुटुंब कल्याण, माता व बाल संगोपन, प्रदूषिकरण प्रतिबंधित स्वच्छता, सकस आहार सेवा आणि वैद्यकीय उमेदवारांना प्रशिक्षण या बाबी पाहते.

समाजाच्या प्राथमिक आरोग्याची काळजी हा हेतू लक्षात घेऊन सार्वजनिक आरोग्य खाते त्याविषयी वित्तीय तरतुद करते या विभागाचे प्रमुख उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे आहेत :-

- (१) रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण
- (२) रुग्णालय व दवाखाने व नागरी आरोग्य सेवा
- (३) कुटुंब कल्याण/माता, बाल संगोपन
- (४) आहार विषयक सल्ला
- (५) आरोग्य शिक्षण

वरील उद्दीष्टांची पूर्तता करण्यासाठी आरोग्य सेवा ही रुग्णालये, चिकित्सालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र अशासारख्या संस्थांमार्फत कुटुंब कल्याण व हिवताप, हत्तीरोग, अंधत्व निवारण, साथरोग, क्षयरोग, कुष्ठरोग कार्यक्रम अधिकारी व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत कार्याचे संघटन करते त्यासाठी महाराष्ट्र राज्यामध्ये आतापर्यंत खाली नमूद केलेली रुग्णालये कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	वैद्यकीय संस्थांची नावे	रुग्णालयांची संख्या
१	२	३
१.	जिल्हा रुग्णालये	२३
२.	वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालये	१०
३.	मनोरुग्णालये	४
४.	कुटीर रुग्णालये	३
५.	ग्रामीण रुग्णालये (३० खाटाचे)	३६३
६.	उप विभागीय जिल्हा रुग्णालये (५० खाटाचे)	६२
७.	उप विभागीय जिल्हा रुग्णालये (१०० खाटाचे)	३२
८.	इतर सामान्य रुग्णालये	०८
९.	क्षयरोग रुग्णालये	४
१०.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१८३९
११.	उपकेंद्र	१०६७३
१२.	संदर्भ सेवा रुग्णालये	२
१३.	वृद्धत्व आरोग्य व मानसिक आजार केंद्र	१

वैद्यकीय (अध्यापनेत्तर/रुग्णालये).- निरनिराळ्या रोगावरील औषधोपचारकरिता निर्माण करण्यात आलेल्या रुग्णालये, दवाखाने यासारख्या संस्था व त्यांचे कार्य या भागाचा वित्तीय अंगविस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (१) संचालन व प्रशासन
- (२) रुग्णालये व दवाखाने
- (३) मंत्रालय, सार्वजनिक आरोग्य विभाग
- (४) जिल्हा परिषदांना अनुदाने
- (५) आरोग्य शिक्षण

सार्वजनिक आरोग्य (ग्रामीण आरोग्य).- निरनिराळ्या रोगावर आळा बसवणेचे दृष्टीकोनातून प्रतिबंधात्मक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी केली जाते त्यांचा वित्तीय विस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (१) संचालन व प्रशासन
- (२) प्रशिक्षण
- (३) रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण
- (४) रक्तजल व लस याची निर्मिती
- (५) सार्वजनिक आरोग्य
- (६) आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी
- (७) आरोग्य परिवहन
- (८) मलप्रणाल व स्वच्छता
- (९) जिल्हा परिषदांना अनुदान
- (१०) आरोग्य सांख्यिकी व मुल्यांकन

कामगार राज्य विमा योजना.- या योजनेखाली कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना वैद्यकीय व आजारपणात रोख फायदे दिले जातात. या योजनेचा वित्तीय अंग विस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (अ) बृहन्मुंबईतील राज्य कामगार विमा योजना आयुक्त राज्य कामगार विमा योजना
- (ब) मुफसल क्षेत्रातील राज्य कामगार विमा योजना वैद्यकीय प्रशासन अधिकारी
- (क) राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालये

सार्वजनिक आरोग्य विभाग (खुद्द)

(१३ फेब्रुवारी २०२३)

अ.क्र.	पदनाम	स्त्री	पुरुष	एकुण मंजूर पदे	वेतन श्रेणी (रु.)
(राजपत्रित)					
१.	प्रधान सचिव	०	१	१	CADRE POST
२.	सचिव	०	१	१	CADRE POST
३.	सह सचिव	—	२	२	एस-२७ (रु. ११८५००-रु. २१४१००)
४.	उप सचिव	०	३	३	एस-२५ (रु. ७८८००-रु. २०९२००)
५.	अवर सचिव	२	१२ (३ रिक्त)	१६+१=१७	एस-२३ (रु. ६७७००-रु. २०८७००)
६.	कक्ष अधिकारी	१	७ (२ रिक्त)	१०	एस-१७ (रु. ४७६००-रु. १५११००)
एकुण ...				३४	
(अराजपत्रित)					
१.	सहायक कक्ष अधिकारी	८	२६ (१० रिक्त)	४४	एस-१४ (रु. ३८६००-रु. १२२८००)
२.	लिपिक - टंकलेखक	९	२८ (९ रिक्त)	४६	एस-६ (रु. १९९००-रु. ६३२००)
३.	वाहन चालक	०	२ (१ रिक्त)	३	एस-६ (रु. १९९००-रु. ६३२००)
४.	लघुलेखक (उ. श्रेणी)	२	४ (१ रिक्त)	७	एस-१५ (रु. ४१८००-रु. १३२३००)
५.	लघुलेखक (नि. श्रेणी)	०	२ (३ रिक्त)	५	एस-१४ (रु. ३८६००-रु. १२२८००)
६.	लघु टंकलेखक	१	० (८ रिक्त)	९	एस-८ (रु. २५५००-रु. ८११००)
एकुण ...				११४	
(अराजपत्रित - वर्ग - ४)					
१.	शिपाई	—	०९ (९ रिक्त)	१८	एस-३ (रु. १६६००-रु. ५२४००)
एकुण ...				१६६	

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

२. मंत्रालय

प्रास्ताविक :

मंत्रालय पातळीवर सार्वजनिक आरोग्य विभाग हा त्यांच्या नियंत्रणाखालील ८ प्रधानशिर्ष्या (म्हणजेच कार्यक्रमांच्या) बाबतीत शासकीय विभाग म्हणून काम करतो. कार्यक्रम अंदाजपत्रकामध्ये या कार्यक्रमांचे खालील मुख्य गट करण्यात आले आहेत :-

- (१) वैद्यकीय
- (२) सार्वजनिक आरोग्य
- (३) राज्य कामगार विमा योजना
- (४) कुटुंब कल्याण

मंत्रालयातील सार्वजनिक आरोग्य विभागासाठी होणारा खर्च प्रधानशीर्ष २२५१ सचिवालय सामाजिक सेवाखाली दाखविला जातो. सचिवांना त्यांच्या कामात उपसचिव, अवर सचिव, कक्ष अधिकारी मदत करतात.

या विभागाचे काम कार्यासनात विभागले आहे. कार्यासनाच्या कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी गट करण्यात आले आहेत. उपसचिवाच्या दर्जाच्या अधिका-यांच्या नियंत्रणाखाली प्रत्येक गट काम करतो. त्यांच्या अखत्यारीतील कार्यासनावर देखरेख अधिका-यांचे पूर्ण नियंत्रण असून ते कार्यासनांना योग्य ते मार्गदर्शन करतात. या विभागात राजपत्रीत व अराजपत्रीत मिळून एकूण १७२ कर्मचारी खालील प्रमाणे आहेत.

(रुपये हजारात)

सार्वजनिक आरोग्य विभाग-मागणी क्रमांक आर-१ २२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य

			प्रत्यक्ष रकमा २०२१-२०२२	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२२-२०२३
			Actuals 2021-2022	Actuals 2022-2023
२२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य				
1			2	3
एक-सारांश				
०१	नागरी आरोग्य सेवा-विषम चिकित्सा	... भारीत	--	1
		दत्तमत	3376,44,46	3511,47,51
०३	ग्रामीण आरोग्य सेवा-विषम चिकित्सा	... भारीत	--	--
		दत्तमत	601,38,03	633,15,90
०६	सार्वजनिक आरोग्य	... भारीत	31,58	55,00
		दत्तमत	8067,85,83	8341,65,00
८०	सर्वसाधारण	... भारीत	--	--
		दत्तमत	10,90,30	13,42,31
<hr/>				
२	स्थूल बेरीज	... भारीत	31,58	55,01
		दत्तमत	12056,58,62	12499,70,72
		... एकूण	12056,90,20	12500,25,73
<hr/>				
	वजा वसुली	... दत्तमत	36,74,73	--
<hr/>				
	निव्वळ बेरीज २२१० वैद्यकीय सेवा	... भारीत	31,58	55,01
	व सार्वजनिक आरोग्य	दत्तमत	12019,83,89	12499,70,72
		... एकूण	12020,15,47	12500,25,73

Public Health Department-Demand No. R.-1 2210, Medical and Public Health

(Rs. in thousands)

सुधारीत अंदाज २०२२-२०२३ Revised Estimates 2022-2023	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२३-२०२४ budget Estimates 2023-2024	2210, Medical and Public Health	
4	5		
I-SUMMARY			
1	1	--Charged...01 Urban Health Services-Allopathy.	
4367,48,60	4061,72,09	Voted ...	
--	--	Charged ... 03 Rural Health Services-Allopathy.	
629,62,84	671,01,62	Voted ...	
38,50	55,00	Charged ... 06 Public Health.	
9337,72,26	8117,02,47	Voted ...	
--	--	Charged ... 80 General	
13,13,47	14,71,54	Voted ...	
38,51	55,01	Charged ... Gross Total	
14347,97,17	12864,47,72	Voted ...	
14348,35,68	12865,02,73	Total ...	
--	--	Deduct Recoveries	
38,51	55,01	Charged...	Net Total 2210 Medical & Public Health ...
14347,97,17	12864,47,72	Voted ...	
14348,35,68	12865,02,73	Total	

विभाग : सार्वजनिक आरोग्य

विवरण पत्र-दोन

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२३-२४ मधील (अर्थसहाय्यासहीत) सहाय्यक अनुदान

(रुपये हजारात)

अ. क्र.	प्रधान/गौण/उपशिर्ष (अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग दोन मधील पृष्ठ क्रमांक)	योजनेचे नाव	अर्थसंकल्पीय अंदाज कार्यक्रमांवरील खर्च अनिवार्य खर्च		ठळक वैशिष्टे
१	२	३	४	५	६
	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, ११०-रुग्णालये दवाखाने,				
१.	११०४- मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान (०३) (०१) अध्यापनेत्तर रुग्णालये दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान) (२२१००१७३) (आर-१३)	मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान	-	१५,००,००	-
एकूण			-	१५,००,००	-

विभाग : सार्वजनिक आरोग्य

विवरण पत्र-तीन

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२३-२४ मधील (अर्थसहाय्याव्यतिरिक्त) सहाय्यक अनुदान

(रुपये हजारात)

अ. क्र.	प्रधान/गौण/उपशिर्ष (अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग दोन मधील पृष्ठ क्रमांक)	योजनेचे नाव	परिगणित अर्थसहाय्य कार्यक्रमांवरील खर्च	अनिवार्य खर्च	परिमाणवरील अभिप्राय
१	२	३	४	५	६
	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, १०२-कामगार विमा योजना				
१.	१०२- बृहन्मुंबई राज्य कामगार विमा योजना (आर-९ ते ११)	राज्य कामगार विमा योजना	---	२७६,३६,६२	-
२.	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, ११०- रुग्णालये व दवाखाने ११०२-मुफसल रुग्णालये व दवाखाने (०१)(०१) मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये (२२१००१४६) (आर-१२)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	---	१३०७,०४,२८	-
३.	(०१)(०२) अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालयातील उपकरणे व साधनसामग्री यांची दुरुस्ती व नवीन उपकरणे व साधनसामग्री बसविणे (२२१००१५५) (आर-१२)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	---	५०,००	-
४.	(०४)(०३) गुप्तरोग चिकित्सालये (२२१००२०८) (आर-१३ व १४)	गुप्तरोग चिकित्सालये	---	८१,४२	-
५.	(०१)(०१) मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर रुग्णालये व दवाखाने (२२१०३०४७) २१ सामग्री व पुरवठा (आर-१६)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	६,००,००	-	-
६.	(०५)(०१) मनोरुग्णालये (२२१००२१७) (आर-१४ व १५)	मनोरुग्णालये	---	१७२,२२,२६	-
७.	०३ ग्रामीण आरोग्य सेवा-विषमचिकित्सा ११०- रुग्णालये व दवाखाने ११०-५ इतर रुग्णालये व दवाखाने (०१)(०१) कुटिर रुग्णालये (२२१००३१५) (आर-१९ व २०)	कुटिर रुग्णालये	---	७४,७४,८६	-

१	२	३	४	५	६
८. ०६ सार्वजनिक आरोग्य, ००१-संचालक व प्रशासन (०८) (०८) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे (२२१००४१३) (आर-२३ व २४)	प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे	---	९१०,०९,२४	-	
९. ०१० किमान गरजा कार्यक्रम पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना, (०१) (०२) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे (२२१००५३१) (आर-४० व ४१)			-	११३,८५,४०	-
१०. ०६ सार्वजनिक आरोग्य, १०७-सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, (०१)(०१) सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, स्थापन (२२१००९८८) (आर-३७)			---	३४,६६,४१	-
११. (०१) (०३) (तीन) मध्यवर्ती सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळेची स्थापना (२२१०१००८) (आर-३७)	मध्यवर्ती सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा (१०० % केंद्रीय पुरस्कृत योजना)	३,८०,१६	-	-	-
एकूण		...	९,८०,१६	२८९०,३०,४९	-

३. राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम (२०२३-२०२४)

राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम हा केंद्रशासनाने मानसिक आरोग्य सेवेला सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये सलगनीत करून खेडोपाड्यापर्यंत पोहचविण्यासाठी ऑगस्ट १९८२ मध्ये सुरु केला. महाराष्ट्र शासनाने देशामध्ये सर्वप्रथम या कार्यक्रमाची सुरुवात केली.

* या कार्यक्रमाची मुख्य उद्दिष्टे :

(१) मानसिक आरोग्य सेवा ही इतर आरोग्य सेवेबरोबर दूर खेडोपाड्यात पोहचविणे.

(२) मानसिक आरोग्य सेवेतील निरनिराळी कामे व जबाबदाऱ्या या सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये निभावून नेणे.

(३) सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये मानसिक आरोग्य सेवा एक अविभाज्य घटक बनविणे.

(४) या सर्व योजना सामाजिक विकासाच्या योजनेशी निगडित करणे.

(५) मानसिक आरोग्य सेवेत लोकांना सहभागी करून घेणे, इत्यादी.

(६) दिर्घ मुदतीच्या मानसिक रुग्णांसाठी प्रभावीपणे पुनर्वसन प्रकल्प राबवून समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणेसाठी प्रयत्न करणे.

(७) रुग्ण शुश्रूषा दर्जा वाढविण्याच्या दृष्टीने रुग्णालयातील अधिकारी व कर्मचारी यांचे निरंतर प्रशिक्षण घेणे.

कार्यपध्दती :-

राज्यात पुणे, ठाणे, नागपूर व रत्नागिरी या चार ठिकाणी प्रादेशिक मनोरुग्णालये कार्यान्वित असून त्यात ५६९५ मनोरुग्णांची क्षमता आहे. सध्या मानसिक आजाराच्या रुग्णांची संख्येत होणारी वाढ लक्षात घेऊन ग्रामीण व तालुका स्तरावर सद्यस्थितीत कार्यरत असलेल्या कर्मचाऱ्यांकडून मानसिक आरोग्याचा कार्यक्रम राबविणे क्रमप्राप्त आहे. यासाठी शासन निर्णय क्र. जिरुप २१०५/प्र. क्र. १३०/आ-३/मंत्रालय, मुंबई दि. १ मार्च २००६ अन्वये राज्यातील ४४ जिल्हा रुग्णालयात प्रत्येकी दहा खाटांचा मनोविकृती कक्ष सुरु करण्यात आला असून मनोविकृती चिकित्सा कक्षा अंतर्गत एकूण २० पदे पुढील प्रमाणे आहेत. मनोविकृती चिकित्सक गट अ चे १ पद, मनोविकृती समाजिक कार्यकर्ता गट क चे १ पद, मनोविकृती परिचारिका गट क चे २ पदे, समोपदेष्टा गट क चे १ पद, परिसेवका गट क १ पद, अधिपरिचारिका गट क ६ पदे, कक्ष सेवक गट ड ४ पदे, व सफाईगार गट ड चे ४ पदे असे एकूण २० पदे मंजूर करण्यात आली आहेत. राज्यातील ३४ सामान्य रुग्णालयात मानसिक आरोग्याच्या संदर्भातील बाह्यरुग्ण सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी मनोविकृती गट-अ चे पद मंजूर करण्यात आले आहे. जिल्हा रुग्णालयाचे व प्रादेशिक मनोरुग्णालयाचे मनोविकृती तज्ञ हे उपजिल्हा रुग्णालय, ग्रामीण रुग्णालय तसेच इतर संस्थाना मासीक भेटी देवून स्थानिक पातळीवर मनोरुग्णांना औषधोपचार देतात. व प्रादेशिक मनोरुग्णालयाचे वैद्यकिय अधिकारी हे ग्रामीण रुग्णालयास मासिक भेटी देऊन स्थानिक पातळीवर मनोरुग्णांना औषधोपचार देतात.

अंमलबजावणी :-

राज्यातील प्रादेशिक मनोरुग्णालये ही बरीच जुनी आहेत. मा. उच्चन्यायालयीन नियुक्त समितीने राज्यातील सर्व प्रादेशिक मनोरुग्णांचे दुरुस्ती कामे, औषध पुरवठा उपकरणे व इमारत रचनेमध्ये सुधारणा करणे अशा शिफारशी केल्या आहे. या आनुषंगाने प्रादेशिक मनोरुग्णालयाचे बांधकाम / दुरुस्त्या उपलब्ध निधीप्रमाणे करण्यात येत आहे.

मानसिक, आरोग्य कायदा २०१७ ची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यस्तरीय राज्य मानसिक आरोग्य प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. सदर प्राधिकरणाच्या माध्यमातून राज्यातील खाजगी मानसिक शुश्रूषागृहांना परवाना देण्यात येणार आहे तथापि पुर्वीच्या कायद्याप्रमाणे आजपर्यंत १८७ शुश्रूषा गृहांना परवाने देण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे राज्यातील मनोरुग्णालयाच्या देखरेख करिता प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये जिल्हा मानसिक आरोग्य आढावा मंडळाची स्थापना करण्यात येणार आहे सद्यस्थितीत

पहिल्या टप्प्यामध्ये आठ विभागीयस्तरावर जिल्हा मानसिक आरोग्य आढावा मंडळाची स्थापनेचा प्रस्ताविक आहे. तसेच मनोरुग्णालयासाठी अभ्यागत समितीची स्थापना करण्यात आलेली आहे. मा. उच्च न्यायालयाच्या शिफारशीनुसार चारही प्रादेशिक मनोरुग्णालयाकरिता स्थानिक दिवाणी न्यायाधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली रुग्णालयाची पहाणी करण्याकरिता समिती स्थापन करण्यात आली होती. त्याचप्रमाणे मा. राज्य आरोग्य मंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय समितीची स्थापना करण्यात आली होती. या समितीच्या शिफारशीची अंमलबजावणी खालीलप्रमाणे करण्यात येत आहे.

१) राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार सर्व प्रादेशिक मनोरुग्णालयात सेवा सुविधा पुरविणे.

२) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत सर्व प्रादेशिक मनोरुग्णालयात रुग्ण कल्याण समिती स्थापन करून उपलब्ध निधीद्वारे राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे.

३) केंद्र शासनाने पुरस्कृत केलेल्या “सेंटर ऑफ एक्सलेन्स” प्रादेशिक मनोरुग्णालय, पुणे, ठाणे व नागपूर येथे सुरु करण्यासाठी प्रस्तावित आहे.

४) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत पुनर्वसन प्रकल्प कार्यक्रमांमध्ये व्यवसायोपचाराचे बळकटीकरण करणे.

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम सध्यस्थितीत ३४ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. सन २०२२-२३ च्या मंजूर कृती आराखडयामध्ये उर्वरित दोन जिल्ह्यांमध्ये कार्यक्रम सुरु करण्यासाठी २ मानसोपचार तज्ञांना मंजुरी देण्यात आली आहे. तसेच राज्यामध्ये ८ ठिकाणी डे केअर सेंटर सुरु करण्यात आले असून ३ ठिकाणी डे केअर सेंटर प्रस्तावित आहे. ३१ जिल्ह्यांमध्ये मेमरी क्लीनीक सुरु करण्यात आलेले आहे. ३१ जिल्ह्यांमध्ये मेमरी क्लीनीक सुरु करण्यात आलेले आहे. टारगेटेड इंटरव्हेशन उपक्रमाद्वारे शाळा, महाविद्यालये, वृध्दाश्रम, तुरुंगातील कैदी, कार्यालये इत्यादी ठिकाणी जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात येतात.

राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत केंद्र शासनमार्फत गेल्या ३ वर्षांमध्ये खालील प्रमाणे पी. आय. पी. मंजूर करण्यात आलेला आहे.

- १) सन २०२०-२०२१ रु. ०६.३४ कोटी
- २) सन २०२१-२०२२ रु. ०६.३४ कोटी
- ३) सन २०२२-२०२३ रु. १०.९२ कोटी

कोविड १९ च्या काळात जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत राज्यभरात वेगवेगळे उपक्रम राबविण्यात आले आहेत. यात प्रामुख्याने प्रवासी मजूर, फ्रंट लाईन वर्कर (डॉक्टर, सफाई कामगार, पोलिस इ.) यांना समुपदेशन तसेच मानसिक आजाराचे निदान करून योग्य तो औषधोपचार करण्यात आले, तसेच ट्रेनिंग ऑफ ट्रेनर्स याचा वापर करून जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमातील कार्यरत समुपदेशक, मानसोपचार तज्ञ, सामाजिक परिचारीका, सामाजिक कार्यकर्ता, चिकित्सालयीन मानसशास्त्रज्ञ यांचे प्रशिक्षण घेण्यात आले. तसेच झुम अॅप व बेबिनारचा वापर करून वेगवेगळ्या मानसिक विषयांवर तज्ञ मानसोपचार तज्ञांकडून ऑनलाईन प्रशिक्षण घेण्यात आले. जिल्हा स्तरावरील टिम मार्फत जिल्ह्यातील सी. सी. सी, डिसीएचसी मधील आंतररुग्ण असलेले कोराना संक्रमित रुग्णांचे समुपदेशन तसेच मानसिक आजारांचे निदान करून योग्य ते औषधोपचार करण्यात आले.

राज्यातील नागरीकांच्या मानसिक आरोग्य विषयी माहिती पुरविण्यासाठी राज्य शासनाने दि. २६ फेब्रुवारी २०१५ पासून विना शुल्क मानसिक आरोग्य हेल्प लाईन क्र. १०४ ची स्थापना सुरु केली असून आजतागायत ५७७२३ असून ३ ठिकाणी डे केअर सेंटर प्रस्तावित आहे. कॉल्स आलेले आहेत.

औषध/लिनन व यंत्रसामग्री खर्चाचा तपशील सन २०२० ते ३१ सप्टेंबर २०२२

वर्ष	मंजूर तरतूद/खर्च (रु. लाखात)		मंजूर तरतूद/खर्च (रु. लाखात)	
	योजनांतर्गत योजना (Plan) तरतूद	योजनांतर्गत योजना (Plan) खर्च	योजनेतर योजना (Non Plan) तरतूद	योजनेतर योजना (Non Plan) खर्च
२०१९ - २०२०	४६.०२	१०.२९	६६५.९४	४४२.९५
२०२० - २०२१	१७५.००	९९.९९	६६५.९४	४३४.५०
२०२१ - २०२२	७८.००	३५.३४	६६५.९४	४४३.४८

प्रादेशिक मनोरुग्णालयातील आंतररुग्ण व बाह्य रुग्ण मनोरुग्णांचा मागील तीन वर्षातील तपशील

वर्ष	पुणे		ठाणे		नागपूर		रत्नागिरी		एकुण	
	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण
२०२०-२०२१	२७३०७	८८१	२७०८८	१२७४	३२८४९	६५८	१९९८०	१८२	१०७२२४	२९९५
२०२१-२०२२	२५७०७	१८६४	३२३३६	१५८७	३५६१८	८६०	२२२९३	३३३	११५९५४	४६४४
२०२२-२०२३	११९२४	१०८०	१७९९७	१६२७	१४४०७	८२४	१०३९३	७०५	५५३९६	४३१६
सप्टें. २०२२										

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम :-

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाचा आंतररुग्ण व बाह्य रुग्णांचा मागील ३ वर्षांचा तपशील

वर्ष	बाह्यरुग्ण संख्या	आंतररुग्ण संख्या
२०२०-२०२१	१४८७५३	१०७१३
२०२१-२०२२	३९९३६३	१३८०६
२०२२-२०२३	२०१०५४	७१६१
(सप्टें. २२ अखेर)		

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत कोविड, १९ च्या काळात राज्यभरात करण्यात आलेल्या
कार्यवाहीचा अहवाल

Covid Activity Report (From 3th April 2020)

Preticulars	No. Of Sessions Conducted	No. Of People Counselling
No. of Migrants Counselling at Migrant Chavnis	1996	102940
Isolation ward Counselling (3rd April 2020 to till Aug. 20 2020)		38255
CAT 1 DCH	3581	103373
CAT 2 DCHC	2603	57135
CAT 3 CCC	7721	126826
Fever OPD	--	81542
Telephonic Counselling	--	35094
Total No. of Home Quarantine Counselling and Follow up	--	37800
Other Vulnerable Group	--	36492
General IPD Pts Counselling	--	36061
Front line workers Counseling		
Health Workers	15793	133420
Other department frontling workers	11489	155025
Webinar Series for Front line workers	23 series conducted	Reached approximately 943963 people on Social Media

४. वैद्यकीय सार्वजनिक आरोग्य विभाग

रुग्णालयीन सेवा :

राज्यात आरोग्य सेवा संचालनामार्फत प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक सेवा उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपविभागीय रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये व सामान्य रुग्णालयामार्फत पुरविण्यात येतात. विशेष संदर्भीय सेवा जिल्हा रुग्णालये व उपजिल्हा रुग्णालयामार्फत देण्यात येतात.

राज्यातील रुग्णालयांची माहिती

रुग्णालयाचा प्रकार	संख्या	मंजूर खाटांची संख्या
जिल्हा रुग्णालये	२३	६१६९
अ) उपजिल्हा रुग्णालये (१०० खाटा)	३२	३२००
ब) उपजिल्हा रुग्णालये (५० खाटा)	६२	३१००
**स्त्री रुग्णालये	१८	२१२०
इतर सामान्य रुग्णालये	०८	१५१४
*ग्रामीण रुग्णालये (३० खाटा)	३६३	१०८९०
इतर रुग्णालये	१	५०
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये	०२	२००
एकूण ...	५०९	२७२४३

जिल्हा रुग्णालये :- जिल्हा रुग्णालयांमध्ये पुरविण्यात येणाऱ्या विशेषज्ञ सेवा पुढीलप्रमाणे :-

जिल्हा रुग्णालयांमध्ये मंजूर करण्यात आलेले विशेषज्ञ

१.	भिषक	८	शरीरविकृती चिकित्सक
२.	शल्य चिकित्सक	९.	मनोविकृती चिकित्सक
३.	स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	१०.	चर्मरोग तज्ञ
४.	बालरोग तज्ञ	११.	क्षयरोग तज्ञ
५.	अस्थिव्यंग शल्य चिकित्सक	१२.	नेत्रशल्य चिकित्सक
६.	बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	१३.	कान, नाक, घसा तज्ञ
७.	क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	१४.	दंत शल्य चिकित्सक

अतिदक्षता कक्ष (ICU)

राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयामध्ये गंभीर रुग्णांवर उपचार करण्याकरीता ६ खाटांचा अतिदक्षता कक्ष, १८ अतिरिक्त कर्मचारी वर्गासह कार्यान्वित करण्यात आला आहे. त्याकरिता आवश्यक यंत्रसामुग्री उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

विशेष नवजात अर्भक काळजी :-

कमी वजनाच्या तथा अपुऱ्या दिवसांच्या जन्मलेल्या बालकांची निगा अतिदक्षता कक्षात ठेवून केल्यास मृत्युचे प्रमाण बऱ्याच अंशी कमी करणे शक्य असते. यास्तव राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयांमध्ये, स्त्री

रुग्णालयामध्ये नवजात बालकांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. या कक्षासाठी १० अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग तसेच आवश्यक यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा करण्यात आला आहे.

जळीत कक्ष :-

राज्यात भाजलेल्या रुग्णांना उपचार देण्यासाठी खास जळीत कक्षाची आवश्यकता असते. सर्व जिल्हा रुग्णालयामध्ये जळीत रुग्णांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहेत. या कक्षात ५ खाटा पुरुषांसाठी व ५ खाटा स्त्रीयांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.

सि. टी. स्कॅन :-

राज्यातील जिल्हा रुग्णालयांमध्ये उपचाराकरिता दाखल होणाऱ्या रुग्णांमधील जखमी रुग्णांमध्ये डोक्याला मार लागलेले रुग्ण मोठ्या प्रमाणात असतात. अशा रुग्णांची तातडीने सी. टी. स्कॅन चाचणी करून त्यांच्यावर वेळीच उपचार केल्यास जास्तीत जास्त रुग्णांचे प्राण वाचविणे शक्य असते. यास्तव सर्व जिल्हा रुग्णालये व सामान्य रुग्णालये येथे ही सुविधा उपलब्ध आहे.

मनोविकृती कक्ष :-

शासनाने शासन निर्णय क्र. जिरुप २१०५/प्र. क्र. १३०/आरोग्य-३, दिनांक १ मार्च, २००६ अन्वये राज्यातील २३ जिल्हा रुग्णालयांत प्रत्येकी दहा खाटांचा मनोविकृती कक्ष सुरु करण्यात आलेला असून मनोविकृती चिकित्सा कक्ष अंतर्गत एकूण २० पदे मंजूर करण्यांत आलेली आहेत.

सोनोग्राफी सुविधा :-

पोटातील रोगाचे अचूक निदान करण्याकरिता सर्व जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये येथे सोनोग्राफीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. वरील यंत्र हाताळण्यासाठी अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यात आले आहे.

डायलेसिसची सुविधा :-

सर्व जिल्हा रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये, विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालय नांदेड व उपजिल्हा रुग्णालये अशा ५४ रुग्णालयांत डायलेसिसची सुविधा उपलब्ध करून देणात आली आहे. या ५४ रुग्णालयांत एकूण २८७ डायलेसिस मशीनद्वारे ही सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. याकरिता प्रत्येक रुग्णालयातील भिषक, वैद्यकीय अधिकारी, परिचारीका व डायलेसिस तंत्रज्ञ यांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे करारतत्वावर सर्व रुग्णालयात नेफ्रॉलॉजीस्ट यांची नेमणूक करण्यात आलेली आहे.

स्त्री रुग्णालये :- महिलांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी राज्यात एकूण १५ स्त्री रुग्णालये कार्यरत आहेत. या रुग्णालयाद्वारे महिलांना प्रसूतीपूर्व व प्रसूतीनंतरच्या आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येतात त्याचप्रमाणे विशेष नवजात अर्भक काळजी कक्षाद्वारे नवीन नवजात बाळांनाही आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येतात.

स्त्री रुग्णालयामध्ये मंजूर करण्यांत आलेले विशेषज्ञ

१. भिषक
२. शल्य चिकित्सक
३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ
४. बालरोग तज्ञ
५. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ
६. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ

उपजिल्हा रुग्णालये

राज्यातील ३० खाटांच्या ग्रामीण रुग्णालयाचे श्रेणीवर्धन करून तेथे ५० खाटांच्या ६१ व १०० खाटांच्या ३२ उपजिल्हा रुग्णालयात रुपांतर करण्यात आलेले आहे. सदर रुग्णालयामार्फत प्राथमिक आरोग्य केंद्र तसेच ग्रामीण रुग्णालयातून संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर औषधोपचार, शस्त्रक्रिया करण्याबाबत कार्यवाही केली जाते.

अ. क्र.	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये (१००) येथे उपलब्ध विशेषज्ञ	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये (५०) येथे उपलब्ध विशेषज्ञ
१	भिषक	१. भिषक	
२	शल्य चिकित्सक	२. शल्य चिकित्सक	
३	स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	
४	बालरोग तज्ञ	४. बालरोग तज्ञ	
५	अस्थिव्यंग शल्य चिकित्सक	५. भुलतज्ञ सेवा	
६	भुलतज्ञ सेवा		
७	नेत्रशल्य चिकित्सक		
८	दंत शल्य चिकित्सक		

ग्रामीण रुग्णालये

राज्यात ३० खाटांची ३६१ ग्रामीण रुग्णालय कार्यान्वित आहेत. त्यात १४३ प्रादेशिक असमतोल दूर करणे याअंतर्गत मंजूर करण्यात आलेली आहे. या संस्था प्रथम संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून कार्यरत आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून पाठविण्यात आलेल्या रुग्णांना संदर्भ सेवा पुरविण्यात येतात. तसेच उक्त कार्याबरोबरच प्रयोगशाळा तपासणी, क्ष-किरण तपासणी व रुग्ण वाहिका सेवा उपलब्ध केल्या जातात. प्रत्येक ग्रामीण रुग्णालयासाठी २५ कर्मचारींचा आकृतीबंध मंजूर आहे. यापैकी सुरक्षारक्षक, वाहनचालक, आहार व स्वच्छता सेवा कंत्राटी पध्दतीने उपलब्ध करण्याबाबत शासनाने निर्देश आहेत.

ट्रॉमा केअर युनिट

सर्व जिल्हा रुग्णालयात अपघात विभाग कक्ष उपलब्ध असून अपघात ग्रस्तांना आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतात. ट्रॉमा केअर युनिटकरिता शासनाने १५ पदांचा अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे. पहिल्या टप्प्यात एकूण ६८ रुग्णालयात ट्रॉमा केअर युनिट मंजूर करण्यांत आलेली आहेत. नवीन ४० ट्रॉमा केअर युनिट बृहत आराखड्यात मंजूर झाले आहे. राज्यात एकूण १०८ ट्रॉमा केअर युनिट मंजूर आहेत. त्यापैकी ६३ रुग्णालयांमध्ये सदर केंद्रे कार्यान्वित आहेत.

विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय

१) नाशिक :- शासनाने नाशिक येथे विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय दि २६ जून, २००८ रोजी सुरु करण्यात आले. या रुग्णालयामध्ये खालील विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध आहेत.

कार्डीओलॉजी, कार्डीओ व्हॅस्क्यूलर थॉरॅसिक युनिट

ऑनकोलॉजी व केमोथेरपी युनिट

नेफ्रॉलॉजी व युरॉलॉजी युनिट

२) अमरावती :- अमरावती येथे पहिल्या टप्प्यात पुढील अतिविशिष्ट तज्ञ वैद्यकीय सेवा पुरविण्यांत आलेल्या आहेत.

१) मुत्रपिंड विकार उपचार व शस्त्रक्रिया

२) सुगठन शस्त्रक्रिया

३) अर्भक शस्त्रक्रिया.

दिव्यांगत्व तपासणी, मुल्यमापन व प्रमाणपत्र वितरण “दिव्यांग व्यक्ती हक्क अधिनियम कायदा २०१६”

दिव्यांग व्यक्तींचे जीवनमान उंचावण्यासाठी त्यांना सन्मानाने वेगवेगळ्या संधी उपलब्ध करून त्यांचे संरक्षण होण्याच्या दृष्टीने केंद्र शासनाने अपंग व्यक्ति (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि संपूर्ण सहभाग) केंद्रीय अधिनियम १९९५ अन्वये कायदा संमत करण्यात आला. सदर प्रमाणपत्र मिळविण्यासाठी खालील कागदापत्रे आवश्यक आहेत.

- १) ओळखपत्र आकाराचे २ फोटो
- २) रहिवासी पुरावा (रेशनकार्ड /लाईटबिल/अधिवास प्रमाणपत्र इ.)

दिव्यांग व्यक्तींना खालील सेवा पुरविण्यात येतात.

- १) दिव्यांगांना उपकरणे पुरविणे
- २) दिव्यांग व्यक्तींचे पुनर्वसन
- ३) विविधी शस्त्रक्रिया
- ४) फिजिओथेरपी
- ५) व्यवसाय उपचार
- ६) सर्व रुग्णालयांमध्ये रॅम्पचे बांधकाम करणे.

ई-गव्हर्नन्सचा एक भाग म्हणून तसेच अपंगत्वाचे अचूक मूल्यांकन करण्यासाठी शासनाने सन २०१२ मध्ये अपंग प्रमाणपत्रासाठी ऑनलान संगणकप्रणाली सुरु केली होती.

दिव्यांग प्रमाणपत्र देण्यासाठी तीन सदस्यीय वैद्यकीय मंडळाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. कायद्यातील तरतुदीनुसार विविध लाभ मिळण्यासाठी अपंगत्वाचे प्रमाण कमीत कमी ४० टक्के असणे आवश्यक आहे. अपंगत्वाचे मूल्यांकन व प्रमाणपत्राबाबत बुधवारी कामकाज पाहिले जाते.

तात्पुरत्या प्रमाणपत्राची वैधता प्रमाणपत्र देण्यात आलेल्या तारखेपासून प्रमाणपत्रात नमुद तारखेपर्यंत किंवा जास्तीत जास्त ५ वर्षे असेल. कायमस्वरूपी प्रमाणपत्राची वैधता आयुष्यभर असेल.

दिनांक १४-९-२०१८ च्या शासन निर्णयानुसार सद्यःस्थितीत २१ अपंगत्वाचा समावेश सदर प्रमाणपत्रा करीता करण्यात आला आहे.

दिनांक ०२-१०-२०१८ पासून “Swavlamban Card” या केंद्रशासनाच्या पोर्टलवरून खालील २१ प्रकारची दिव्यांग प्रमाणपत्र दिली जातात.

- १) दृष्टीदोष (अंधत्व), २) कर्णबधीरता, ३) शारीरिक दिव्यांगता, ४) मानसिक आजार, ५) बौद्धिक दिव्यांगता, ६) बहूदिव्यांगता, ७) शारीरिक वाढ खुंटणे, ८) स्वमग्नता, ९) मेंदूचा पक्षाघात, १०) स्नायुंची विकृती, ११) मज्जासंस्थेचे जुने आजार, १२) अध्ययन अक्षमता, १३) मल्टीपल स्क्लेरोसिस, १४) वाचा व भाषा दोष, १५) थॅलमसेमिया, १६) हिमोफिलीया, १७) सिकल सेल डिजीज, १८) अॅसीड अॅटॅक व्हिक्टिम, १९) पार्किन्सन्स डिजीज, २०) दृष्टीक्षीणता, २१) कुष्ठरोग.

५. राज्य रक्त संक्रमण सेवा - ठळक वैशिष्ट्ये

राज्य रक्त संक्रमण परिषद या कार्यालयाची स्थापना राज्य शासन निर्णय दिनांक ०२ व ०४ जुलै, १९९६ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेशानुसार करण्यात आली आहे. तसेच परिषदेची नोंदणी रजिस्टर ऑफ सोसायटी यांचेकडे सोसायटी अॅक्ट १८६० अंतर्गत करण्यात आली आहे. तसेच दिनांक २२ जानेवारी, १९९७ रोजी चॅरीटी कमिशनर यांचेकडे BPTACT १९५० दिनांक १७ फेब्रुवारी, १९९८ रोजी करण्यात आली.

सदर संस्थेचा मुळ उद्देश राज्यात सुरक्षित रक्ताचा पुरेसा पुरवठा वाजवी किमतीत व्हावा असा आहे.

राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे १७ सदस्यीय नियामक मंडळाद्वारे प्रशासकिय कामकाजाचे नियमन होते. १७ सदस्यांमध्ये शासकिय विभागातील सनदी अधिकारी व सार्वजनिक क्षेत्रातील तज्ञांचा समावेश आहे. प्रधान सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे अध्यक्ष आहेत. संचालक, आरोग्य सेवा राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे संचालक असून ते दैनंदिन कामकाज हाताळतात व त्यांना सहाय्यक संचालक (राज्य रक्त संक्रमण परिषद) हे मदत करतात.

२) रक्तपेढ्यांची सद्य : स्थिती

राज्यामध्ये आज एकूण ३६४ परवानाधारक व नोंदणीकृत रक्तपेढ्या कार्यरत आहेत. रक्त संकलन, रक्ताची तपासणी व त्याचे वितरण परवानाधारक रक्तकेंद्रामार्फत केले जाते. एकूण ३६४ रक्तपेढ्यांपैकी ३२६ रक्तपेढ्यांमध्ये रक्त घटक विलगीकरण सुविधा उपलब्ध असून १३८ रक्तपेढ्यांमध्ये अफेरेसीस सुविधा उपलब्ध आहे.

३) रक्तपेढ्यांचे प्रशासकिय नियंत्रण निहाय संख्या खालीलप्रमाणे आहे.

अ) शासकिय रक्तपेढ्या (राज्य /केंद्र / नगरपालिका)	--	७५
रेडक्रॉस सोसायटी संचालित	--	१२
धर्मदाय संस्था	--	२६४
खाजगी संस्था	-	१३
एकूण	-	३६४

४. मागील आठ वर्षातील रक्त संक्रमण कार्यक्रम विषयी आकडेवारी खालील प्रमाणे आहे.

वार्षिक रक्त संकलन अहवाल (माहे जानेवारी - डिसेंबर) रक्त संक्रमण सेवा, महाराष्ट्र राज्य (आकडे लाखात)					
सन	एकूण रक्त संकलन	स्वैच्छिक रक्त संकलन	बदली रक्तदाता रक्त संकलन	स्वैच्छिक रक्तदान %	रक्तदान शिबीर संख्या
२०१४	१५.६२	१४.९२	०.६९	९५.६९	२४६४७
२०१५	१५.६६	१५.१६	०.४८	९६.८२	२४५९१
२०१६	१६.१७	१५.७०	०.४६	९७.०६	२६३१३
२०१७	१६.०२	१५.६३	०.३९	९७.५४	२७१९३
२०१८	१६.५६	१६.३७	०.१८	९८.८८	२८२२२
२०१९	१७.२३	१७.०७	०.१५	९९.०७	२९३६६
२०२०	१५.४६	१५.३१	०.१५	९९.०२	२६१०४
२०२१	१६.७३	१६.५८	०.१५	९९.०७	२८९२६
(२०२२ जाने-ऑगस्ट)	१२.१२	१२.०३	०.०९	९९.२२	२०८७१

५. रक्त सेवा शुल्क :-

महाराष्ट्र शासनाने परिपत्रक क्रमांक रारसे- २०१३/प्र. क्र. २२४/आ-५ दिनांक १८ जून, २०१४ अन्वये रक्त व रक्तघटक पुरवठा करण्यासाठी आकारावयाचे सुधारित प्रक्रिया शुल्क खालीलप्रमाणे निश्चित केले आहे.

अशासकीय रक्त केंद्र

S.No.	Description	Existing Charges	Revised Govt. Charges as per NBTC Culdelines
1	Whole Blood	Rs. 850/-per unit	Rs.1450/-per unit
2	packed Red Cells	Rs. 850/-per unit	Rs.1450/-per unit
3	Fresh Frozen Plasma	Rs. 400/-per unit	Rs.400/-per unit
4	Platelet Concentrate	Rs. 400/-per unit	Rs. 400/-per unit
5	Cryopreciptare	Rs. 200/-per unit	Rs. 250/-per unit

शासकीय रक्तपेढ्यामध्ये रक्त व रक्तघटकाच्या प्रक्रिया शुल्कामध्ये खालीलप्रमाणे सुधारणा परिपत्रक क्र. रारसे २०१५/प्र. क्र. १४६/आ-५ दिनांक २७-०४-२०१५ अन्वये करण्यात आली.

शासकीय रक्त केंद्र

S.No.	Description	Charges as per NBTC Directives	Revised Govt. Charges as per assurance
1	Whole Blood	Rs. 1050/-per unit	Rs.850/-per unit
2	packed Red Cells	Rs. 1050/-per unit	Rs.850/-per unit
3	Fresh Prozen Plasma	Rs. 300/-per unit	Rs. 300/-per unit
4	Platelet Concentrate	Rs. 300/-per unit	Rs. 300/-per unit
5	Cryopreciptare	Rs. 200/-per unit	Rs. 200/-per unit

६. महत्वाचे वैशिष्ट्ये :

६.१ रक्तघटक विलगीकरण केंद्र :

गोंदिया, औध-पुणे, सातारा व डागा मेमोरियल रुग्णालय नागपूर सोडून इतर सर्व शासकीय जिल्हा रुग्णालयात वैद्यकीय महाविद्यालयात रक्तघटक विलगीकरण सुविधा उपलब्ध आहे.

औध-पुणे, जिल्हा रुग्णालय, सातारा व डागा मेमोरियल रुग्णालय, नागपूर येथे रक्तपेढीचे श्रेणीवर्धनाचे काम चालू आहे. यामध्ये रक्तघटक विलगीकरणाचा सुविधा देखील समावेश आहे.

६.२ ग्रामीण रुग्णालयात रक्तसाठवणी केंद्र :

आज एकूण ३६४ रक्तपेढ्यापैकी ४० टक्के रक्तपेढ्या या मुंबई, ठाणे, पुणे व जिल्हा पातळीवर कार्यरत आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातून रुग्णांना शहराकडे शस्त्रक्रियेसाठी धाव घ्यावी लागते. सदर बाब विचारात घेता, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत २४५ FRU मध्ये रक्त साठवणूक केंद्र प्रस्तावित असून त्यातील १९७ ठिकाणी रक्तसाठवणूक केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहेत.

६.३ सामायिक स्वैच्छिक रक्तदान कार्ड :

शासन निर्णय क्र. रारसे/२००१/८२७/प्र.क्र.१९०/ आरोग्य- ६, मंत्रालय, दिनांक १४ ऑक्टोबर, २००२ अन्वये रारसंप मार्फत राज्यातील सर्व रक्तपेढ्यांना सामायिक स्वैच्छिक रक्तदान कार्ड योजना सुरु करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. त्या नुसार राज्यातील कोणत्याही व्यक्तीने एक वेळा रक्तदान केल्यास त्यांना वरील कार्ड देण्यात येऊन त्याचा उपयोग ते आपले नातेवाईक, मित्रमंडळीस गरजेच्या वेळी कोणत्याही शासकीय, निमशासकीय रक्तपेढीतून त्यांना एक रक्तपिशवी मोफत मिळू शकते.

६.४ रक्तदान वाढवणे व मार्गदर्शनास्तव प्रभात फेरीचे आयोजन :

दि. १ ऑक्टोबर, हा दिवस दरवर्षी “ राष्ट्रीय स्वैच्छिक रक्तदान दिवस ” म्हणून साजरा करण्यात येतो. सदर दिवशी राज्यातील सर्व जिल्हांचे ठिकाणी जनजागरण प्रभात फेरी, रक्तदान शिबीर, निबंध स्पर्धा, रांगोळी स्पर्धा, घोष वाक्ये लिहिणे, रेडिओ, दुरदर्शनचे माध्यमातून जनजागरण असे कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

६.५ थॅलेसेमिया / हिमोफिलिया रुग्णांना मोफत रक्तपुरवठा :

दि. ५ जानेवारी, २००० अन्वये राज्यातील सर्व शासकिय, निमशाकिय, महानगर पालीका संचलीत रक्तपेढ्यांना रारसंप मार्फत या रुग्णांना मोफत रक्त देण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. आज पर्यंत या कार्यालयातर्फे थॅलेसेमिया रुग्णांना एकूण ११२५६ व हिमोफिलिया रुग्णांना एकूण ५५६७ कार्ड वाटप करण्यात आले आहेत.

६.६ सिकलसेल रुग्णांना मोफत रक्त पुरवठा :

दि. ५ डिसेंबर, २००१ अन्वये राज्यातील सर्व शासकिय, निमशाकिय, महानगर पालीका संचलीत रक्तपेढ्यांना रारसंप मार्फत या रुग्णांना मोफत रक्त देण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. आज पर्यंत या कार्यालयातर्फे सिकलसेल रुग्णांना एकूण १०१०० कार्ड वाटप करण्यात आले आहेत.

६.७ ग्रीन कार्ड योजना :

शासन निर्णय क्र. रक्तसं २००६-९४४ प्र. क्र. २५८ आरोग्य ६, मंत्रालय, दि. २१/०८/०६ अन्वये स्वैच्छेने रक्तदान करणाऱ्या रक्तदात्यांना नियमितपणे रक्तदान करणेसाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी शासकिय रुग्णालयातील रक्तपेढ्यांसाठी रक्तदान केल्यास त्या रक्तदात्यांना ग्रीन कार्ड देण्यात यावे असे आदेश देण्यात आले आहेत.

६.८ राज्य रक्तसंक्रमण वेबसाईट :

रुग्णांच्या नातेवाईकांना रक्तासाठी धावपळ करावी लागू नये यासाठी राज्य रक्तसंक्रमण परिषदे तर्फे www.mahasbtc.org ही वेबसाईट तयार करण्यात आली असून त्यावर राज्यातील सर्व रक्तपेढ्यांचा दैनंदिन रक्तसाठा उपलब्ध आहे.

६.९ सर जे. जे. महानगर रक्तपेढी :

सर जे जे महानगर रक्तपेढी ही अत्याधुनिक व “स्टेट ऑफ आर्ट” चे कामकाज पूर्ण झाले असून दिनांक २५ फेब्रुवारी, २००९ रोजी सर जे. जे. महानगर रक्तपेढीच्या कामकाजास सुरुवात करण्यात आली. या रक्तपेढीत १०० टक्के स्वैच्छिक रक्तदान करण्यात येते. तसेच १०० रक्तघटक तयार

करण्यात येतात. तसेच फिरते रक्त संकलन वाहन, बारकोड रक्तपिशव्या व सुरक्षित रक्त पुरवठा ही सदर रक्तपेढीची आणखी काही वैशिष्ट्ये आहेत. मागील चार वर्षात ३६३९५७ एवढे रक्त संकलन करण्यात आले व तसेच १०१२६४० रक्तविघटकांचे रुग्णांना वितरणही करण्यात आले आहे सदरच्या रक्तपेढीचे रक्त प्रक्रिया शुल्कापासून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न अंदाजे ७ कोटी एवढे आहे.

७. नविन योजना :

७.१ प्रशिक्षण केंद्र उभारणी :

राज्यातील रक्तपेढ्यांमधील डॉक्टर्स, तंत्रज्ञ, स्टाफ नर्स, रक्तदात्यांना प्रेरणा देणारे इत्यादी साठी अत्याधुनिक निवासी प्रशिक्षण केंद्र खारघर येथे महाराष्ट्र रक्त संक्रमण प्रशिक्षण संस्था (Maharashtra Blood Transfuslon Academy) उभारण्यात येणार आहे.

सदर प्रशिक्षण केंद्रामध्ये रक्तघटक तयार करणे, गुणवत्ता प्रबंधन, रक्तदात्यांची काळजी व सल्ला देणे. रक्तपेढीत स्वयंचलित यंत्राचा वापर करणे, नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, रक्तदात्यांना प्रोत्साहित करणे, संगणकीकरण इत्यादींचा समावेश असणार आहे. सदर प्रशिक्षण केंद्राचे बांधकाम सिडको या संस्थेस देण्यात आलेले होते. सदरच्या केंद्राचे बांधकाम पूर्ण झालेले आहे. आंतरिक (Interior) चे काम I. D. W., NHM यांना देण्यात आलेली आहे.

७.२ जिल्हा रुग्णालय रक्त केंद्र श्रेणीवर्धन :

राज्यातील जनतेला रक्त व रक्तघटकांचा पुरवठा सहज व सुलभरीत्या होण्यासाठी राज्य शासनाने राज्यात दहा ठिकाणी म्हणजे जिल्हा रुग्णालय, ठाणे, नाशिक, अहमदनगर, नागपूर, अमरावती, चंद्रपूर, परभणी, जळगाव, सातारा व पुणे येथे “State of Art” रक्तकेंद्र स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला आहे. या रक्तपेढीमध्ये स्वयंचलीत (Automated) मशीनव्दार Blood Groping, Cross Matchning करण्यात येणार आहे. Ellisa Testing (HIV, HBV, HCV, Syphilis, Malaria) करण्यात येणार आहे. एफेरेसीस सुविधा स्वयंचलीत (Automated) मशीनव्दारे रक्त घटक निर्मिती, १०० % स्वैच्छिक रक्तसंकलन, रक्तदानासाठी सुसज्ज वाहन इत्यादी उपलब्ध होणार आहे. १० रक्तपेढीचे स्थापत्य बांधकाम पूर्ण झाले आहे. यंत्रसामुग्रीसाठी पुढील कार्यवाही चालू आहे.

८. आर्थिक माहिती :

वर्ष	अर्थसंकल्पिय तरतूद	प्रत्यक्ष प्राप्त अनुदान	खर्च
२०१७-२०१८	४४.०० कोटी (३० टक्के कपात करून रु. ३०.८० कोटी)	५.६१ कोटी	५.६१ कोटी
२०१८-२०१९	२५.०० कोटी	१७.५० कोटी	१७.५० कोटी
२०१९-२०२०	मूळ २५.०० कोटी, सुधारित - ८.०९ कोटी	८.०९ कोटी --	८.०९ कोटी --
२०२०-२०२१	मूळ २०.०० कोटी+राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे उत्पन्न रु. ९.२४ कोटी	२०.०० कोटी	६.०० कोटी
२०२१-२०२२	मुळ २२.०० कोटी+राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे उत्पन्न रु. ५.७८ कोटी	९.१० कोटी	७.६० कोटी
२०२२-२०२३	१८.०० कोटी	--	--

९ विशेष उपलब्धता :

९.१ अतिउत्कृष्टतेचा पुरस्कार : दिनांक १४ जून, २०१४ रोजी जागतिक रक्तदाता दिनानिमित्त मा. केंद्रीय आरोग्य मंत्री, डॉ. हर्षवर्धन यांचेहस्ते नवी दिल्ली सेथे, लक्षणीय कामगिरीबद्दल राष्ट्रीय पातळीवर अतिउत्कृष्टतेचा (Certificate of Excellence for outstanding performance) पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आलेले आहे. पुरस्काराचे स्वरूप स्मृतीचिन्ह व प्रमाणपत्र असे आहे.

९.२ स्कॉच अवार्ड : नाविन्यपूर्ण व अधुनिक तंत्रज्ञान असलेली योजना म्हणून ब्लड ऑन कॉलजीवन अमृत सेवा या योजनेचा दिनांक १९/९/२०१४ रोजी स्कॉच, नवी दिल्ली या संस्थेतर्फे “SKOCH Award for excellence 2014” हा प्रतिष्ठेचा पुरस्कार देऊन गौरव करण्यात आलेला आहे.

९.३ अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स - २०१५ : जागतिक रक्तदाता दिनानिमित्त दिनांक १४ जून, २०१५ रोजी राज्य रक्त संक्रमण परिषदेस जीवन अमृत सेवा या योजनेसाठी व या योजनेमध्ये Digital Technology & Social Media चा वापर केल्याबाबत अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स देऊन केंद्र सरकारमार्फत गौरविण्यात आलेले आहे. या पुरस्काराचे स्वरूप सोनेरी स्मृती चिन्ह व प्रमाणपत्र असे आहे.

९.४ अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स - २०१६ : दिनांक १४ जून, २०१६ रोजी ‘जागतिक रक्तदाता दिना’ निमित्त १००% स्वैच्छिक रक्तदानाचे ध्येय पूर्ण केल्याबाबत राज्य रक्त संक्रमण परिषदेद्वारे संचलित सर जे.जे.महानगर रक्तपेढी भायखळा मुंबईस नॅको व राष्ट्रीय रक्तसंक्रमण परिषद नवी दिल्ली यांचे मार्फत अतिउत्कृष्टतेचा (Award of Excellence) देऊन गौरविण्यात आले आहे.

६. नियोजन विकास व मुल्यमापन
प्राथमिक आरोग्य केंद्र - जिल्हा परिषद स्तर विभागांतर्गत
राबविण्यात येणाऱ्या उपाययोजनांची माहिती :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा (प्राथमिक आरोग्य केंद्र - जिल्हास्तर) या विभागांतर्गत राज्यात १८७९ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, १०७३५ उपकेंद्रे, ४६२ आयुर्वेदिक दवाखाने ९२ ॲलोपॅथीक दवाखाने, १२१ प्राथमिक आरोग्य पथके, ६६ फिरती आरोग्य पथके, १३ मुफसल दवाखाने, ४, नागरी दवाखाने, ३१ जिल्हा परिषद दवाखाने, २५ युनानी दवाखाने व ३७ आश्रमशाळा तपासणी पथके यांचेमार्फत ग्रामीण भागात वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

जिल्हा परिषदांना महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समितीच्या अधिनियम १९६१ च्या कलम १८३ नुसार आस्थापना अनुदाने देण्यात येतात. त्यातून आरोग्य संस्थामधील अधिकारी कर्मचाऱ्यांचे तसेच तालुका आरोग्य अधिकारी/जिल्हा आरोग्य अधिकारी कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांना वेतन अदा होते.

वरील अधिनियमातील कलम १८७ नुसार हस्तांतरीत विकास योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत डीपीडीसीतून अनुदाने देण्यात येतात.

जिल्हा परिषद आरोग्य विभागाची निकड लक्षात घेऊन काही योजनांचे एकत्रिकरण करून तर काही योजना नव्याने अंतर्भूत करून नवीन मार्गदर्शक सुचना शासनाने शासन निर्णय क्र अर्थसं २०२०/प्र.क्र. १५८ अर्थसकल्प दिनांक ०९/११/२०२१ नुसार निर्गमित केल्या आहेत.

१) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी/उपकेंद्रासाठी औषधी, साहित्य सामुग्री खरेदी.

२) प्राथमिक आरोग्य केंद्र/उपकेंद्र बांधकाम, विस्तारीकरण, देखभाल, दुरुस्ती व परिक्षण, अग्निसुरक्षा यंत्रणा खरेदी तसेच देखभाल दुरुस्ती, रुग्णालयांच्या इमारतीचे लेखापरीक्षण (Structural Audit) करणे तसेच विद्युत जोडणीचे लेखापरीक्षण (Electrical Audit) करणे, पीट बरीयल बांधकाम करणे.

३) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना प्रमाणकानुसार (मंजूर संख्येनुसार) रुग्णवाहिकांची खरेदी करणे तसेच देखभाल दुरुस्ती.

४) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे/उपकेंद्रांचे/आयुर्वेदिक व युनानी दवाखान्यांचे बळकटीकरण (सोयी सुविधांमध्ये वाढ करणे.)

५) जिल्हा परिषद दवाखाने/प्राथमिक आरोग्य पथकांचे बांधकाम करणे.

या व्यतिरीक्त मा. राज्यपालांच्या निर्देशानुसार अनुशेष दुर करण्यासाठी राज्यस्तरावरून अनुदान दिले जाते.

१) विभागीय असमतोल दुर करणे- प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र यांची स्थापना व बांधकामे.

उपकेंद्र :-

उपकेंद्रामार्फत प्रथमोपचार, प्रसुतीपूर्व मातांची तपासणी व किरकोळ आजारवार औषधोपचार, कुटुंब कल्याण, माता बाल संगोपन विषयक सल्ला व सेवा या बरोबरच क्षयरोग, कुष्ठरोग व हिवतापाच्या रुग्णांचा शोध व पाठपुरावा उपचार केला जातो. प्रत्येक उपकेंद्रामध्ये आरोग्य सेवक (पुरुष) व आरोग्य सेवीका तसेच एक अंशकालीन स्त्री परिचर अशा ३ पदांस शासनाने मान्यता दिली आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्र :-

उपकेंद्राप्रमाणेच उपरोक्त कार्य व त्या व्यतिरीक्त प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत तातडीच्या वैद्यकीय सेवांची उपलब्धता, बाह्यरुग्ण कक्ष, ६ खांटाचे आंतररुग्ण कक्ष, शस्त्रक्रिया सेवा, प्रयोगशाळा सेवा, उपकेंद्राकडून संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर उपचार या आरोग्य सेवा दिल्या जातात. प्रत्येक आरोग्य केंद्राकरीता, १५ पदांचा आकृतीबंध मंजूर करण्यात आलेला असून, यामधील स्वच्छता व वाहन सेवा कंत्राटी पध्दतीने देण्याबाबत शासनाचे निर्देश आहेत.

आरोग्य संस्था स्थापन करण्यासाठी केंद्र सरकारचे लोकसंख्येचे निकष :-

केंद्र सरकारने ग्रामीण जनतेस आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामीण रुग्णालय यांची त्रिस्तरीय संरचना मंजूर केली आहे. त्यांच्या स्थापनेचे केंद्र सरकारचे खालीलप्रमाणे लोकसंख्येचे निकष घालून दिलेले आहेत.

क्रम	संस्था	लोकसंख्येचे निकष	
		बिगर आदिवासी उपाययोजना क्षेत्र	आदिवासी उपाययोजना क्षेत्र व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	५०००	३०००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००

सन २००१ च्या लोकसंख्येनुसार आधारीत बृहत आराखडा :-

सन २००१ च्या जनगणनेनुसारची लोकसंख्या, गावापासून आरोग्य सेस्थेचे अंतर (उपकेंद्र ६ कि. मी. व प्रा.आ.केंद्र २५ कि. मी.) वाढीव मनुष्यबळ व इतर तदनुषंगिक निकषावर आधारीत आरोग्य संस्था स्थापन करण्याबाबत तसेच अतिरिक्त मनुष्यबळ पुरविण्याबाबतच्या बृहत आराखड्यास शासनाने सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-२०१२/प्रक्र. १४१/आरोग्य- ३ दि. १७/०१/२०१३ व शासन निर्णय क्र. २०१२/प्र. क्र. ४०२/आरोग्य -३ दि. ०९ जून २०१४ अन्वये मान्यता दिली आहे. त्यानुसार राज्यात खालीलप्रमाणे नवीन आरोग्य संस्था स्थापन करण्यास शासनाने मान्यता दिली आहे.

अ. क्र.	आरोग्य संस्थेचे नांव	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२७३
२	उपकेंद्र	९११

परंतु बृहत आराखडा तयार करताना राज्यातील काही प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्राच्या नावाची पुनरावर्ती झाल्याने शासन शुध्दीपत्रक क्रमांक संकीर्ण २०१४/प्र.क्र. २९९/आरोग्य-३ दि. १५-१-२०१८ अन्वये काही आरोग्य संस्थांची नावे रद्द करण्यात आली आहे. त्यानुसार नवनिर्मित आरोग्य संस्थांची सुधारित स्थिती खालील प्रमाणे आहे.

अ. क्र.	आरोग्य संस्थेचे नांव	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२७१
२	उपकेंद्र	९०१

प्राथमिकआरोग्य केंद्र व उपकेंद्र या ठिकाणी खालील प्रमाणे अतिरिक्त मनुष्यबळ मंजूर करण्यात आले आहे.

अ.क्र.	पद	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्र	एकूण
१	वैद्यकीय अधिकारी	२१०	—	२१०
२	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	९१	—	९१
३	आरोग्य सेविका (स्त्री)	१०७२	३५७९	४६५१
४	आरोग्य सेवक (पु.)	—	३०५८	३०५८
		एकूण		८०१०

शासनाने दि. १८.०१.२०१६ च्या पत्रान्वये ही पदे भरण्यास परवानगी दिली आहे. सदर शासन पत्र या कार्यालयाच्या दि. ०८.०३.२०१६ च्या पत्रान्वये सर्व जिल्हा आरोग्य अधिकारी जिल्हा परिषद यांना पुढील कार्यवाहीसाठी पाठविण्यात आले आहे.

सन २०११ च्या लोकसंख्येनुसार आधारीत जोड बृहत

आराखडा :- सन २०११ च्या लोकसंख्येनुसार नवीन जोड बृहत आराखडा तयार करावयाचे काम प्रगतीपथावर सुरु आहे. त्यासाठी नेमलेल्या समितीने खालील प्रमाणे लोकसंख्या व अंतराचे निकष निश्चित केले आहेत.

क्रम	संस्था	लोकसंख्येचे निकष	
		बिगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना, नक्षलग्रस्त व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	५०००	३०००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००

क्रम	संस्था	अंतराचे निकष (किमी)	
		बिगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना, नक्षलग्रस्त व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	६	४
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२५	१५

आयुक्तालयाचे पत्र दि. १७/०३/२०१७ व दि. १९/०९/२०१७ अन्वये नवीन आरोग्य संस्था स्थापनेकरीता मार्गदर्शक सुचना व निकष तयार करुन राज्यातील सर्व उपसंचालक परिमंडळे व जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांना निर्गमित केले. त्यानुसार निकषात बसणाऱ्या तसेच लोकप्रतिनिधीच्या मागणीनुसार संस्था मंजूरीसाठी जिल्हा परिषद सर्वसाधारण सभा, जिल्हा नियोजन विकास समिती ठराव, संस्था मंजूर झाल्यास जागा उपलब्धतेबाबत ग्रामपंचायतीचे हमीपत्र, संस्थेमध्ये मोडणाऱ्या कार्यक्षेत्राचा नकाशा इ. सर्व माहितीसह प्रस्ताव जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी तयार करुन उपसंचालकामार्फत सादर करण्याच्या सुचना देण्यात आल्या. तसेच वेळोवेळी व्हि. सी. बैठका व पत्रे याद्वारे पाठपुरावा करण्यात आला आहे.

त्यानुसार सदयस्थितीत २८ जिल्हयांकडून प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्रे नव्याने निर्माण करण्याबाबतचे जोडबृहतआराखडयाचे प्रस्ताव आयुक्तालयास प्राप्त झाले आहेत. उर्वरित जिल्हयाचे प्रस्ताव प्राप्त करुन घेण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

शासनाने दिनांक १९/०७/२०२१ च्या पत्रान्वये सन २००१ च्या लोकसंख्येवर आधारीत बृहत आराखडयाचा प्रस्ताव सादर करताना ज्या बाबीचा अवलंब करण्यात आला होता त्या सर्व बाबीचा अवलंब करुन सन २०११ च्या लोकसंख्येनुसार बृहत आराखडयाचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्याबाबत कळविले आहे.

त्यानुसार राज्यात नवीन आरोग्य संस्था स्थापनेचा बृहत आराखडा तयार करण्याकरिता शासनाच्या MRSAC(Maharashtra Remote Sensing Application Centre) या संस्थेचे तांत्रिक सहाय्य घेण्यात येत आहे. सदर संस्थेमार्फत राज्यातील सर्व आरोग्य संस्थांचे मॅपींग करण्याकरीता मोबाईल ॲप तयार करण्यात आले आहे. त्याद्वारे राज्यातील सर्व आरोग्य संस्थांचे सॅटेलाईट मॅपींग करण्यात येणार असून लोकसंख्या व अंतराच्या निकषानुसार नवीन संस्थांची स्थान निश्चिती करण्यात येवून त्या संस्था २०११ च्या जोडबृहत आराखडयात मंजूरीकरीता शासनास प्रस्तावित करण्यात येणार आहेत.

आरोग्य संस्थांसाठी औषधी अनुदानात वाढ :-

सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. आरएलएच २००६/प्रक्र. ९८/आ.४ दि. ०६.०२.०७ अन्वये शासनाने राज्यातील आदिवासी व बिगर आदिवासी भागातील ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र यांना पुरविण्यात येणाऱ्या औषधी अनुदानात वाढ करण्याचा निर्णय घेतला असून त्यानुसार प्रति प्रा. आ. केंद्र व प्रति उपकेंद्र प्रति वर्ष सुधारीत दर खालीलप्रमाणे मंजूर करण्यात आले आहेत.

अ.क्र.	संस्था	आदिवासी	बिगर अदिवासी
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	रु. १६००००	रु. १२००००
२.	उपकेंद्र	रु. १२०००	रु. १२०००

प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी रुग्णवाहिका पुरविणे :-

मा. उपमुख्यमंत्री (वित्त) यांनी मार्च २०२० च्या अर्थसंकल्पिय भाषणात आरोग्य संस्थांच्या जुन्या बदलून सन २०२०-२१ या वर्षात ५०० नवीन रुग्णवाहिका खरेदी करावयाच्या घोषणेनुसार शासनाने सा.आ.वि. शासन निर्णय दि. १७.०७.२०२० अन्वये ५०० रुग्णवाहिका खरेदीस प्रशासकीय मान्यता दिली त्यानुसार राज्यस्तरावरून रुग्णवाहिका खरेदीची ई-निविदा प्रक्रीया राबवून या ५०० Type B Pateint Transport Ambulance रुग्णवाहिकापैकी २५३ रुग्णवाहिका प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना (२४३ रुग्णालयांना व ४ मनोरुग्णालयांना) वितरीत करण्यात आल्या आहेत.

तसेच सन २०२१-२२ मध्ये राज्यातील रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व आश्रमशाळा पथकांतील जुन्या रुग्णवाहिका बदलून या वर्षी नवीन

प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र बांधकाम स्थिती :-

राज्यात बृहत् आराखड्यापुर्वी मंजूर असलेल्या आरोग्य संस्थांची बांधकाम स्थिती खालीलप्रमाणे आहे. सद्यास्थितीची राज्यामध्ये बृहत् आराखड्यापुर्वी व बृहत् आराखड्यातील नियुक्त एकूण १८७९ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व १०७३५ उपकेंद्रे कार्यरत आहेत.

अ.क्र.	संस्था	मंजूर संस्था	बांधकाम पूर्ण	शा. नि दि. २५/५/१८ अन्वये प्रा.आ.केंद्र किंवा ग्रा.रु. यांच्या ठिकाणी उपकेंद्रे बांधणे आवश्यक नाही	बांधकाम प्रगतीपथावर	बांधकाम सुरु नाही
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१८१४	१७०५	--	६५	४४
२.	उपकेंद्र	१०५८०	९५५३	२३३	६२	७३२

सन २००१ च्या बृहत् आराखडा नव्याने मंजूर झालेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र बांधकाम स्थिती :-

अ.क्र.	संस्था	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या	जागा उपलब्ध संस्था	उपलब्ध जागा मु.का.अ. यांच्या नावे झालेल्या संस्थांची संख्या	बांधकामाचे अनुदान उपलब्ध संस्था	७५ टक्के बांधकाम झालेल्या संस्थांची संख्या	वेळोवेळी विविध शासन निर्णय अन्वये पदनिर्मिती झालेल्या संस्था	कार्यान्वीत संख्या
१.	प्रा.आ. केंद्र	२७१	१९२	१७५	१५४	१३३	१०९	६५
२.	उपकेंद्र	९०१	५७१	४९६	३११	२४६	२१०	१५५

५०० रुग्णवाहिका खरेदी करण्यासाठी शासनाने दि. १७/०६/२०२१ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये प्रशासकीय मान्यता प्रदान केली आहे. त्यानुसार राज्यस्तरावरून ई-निविदा प्रक्रीया राबवून ५०० Type B Pateint Transport Ambulance रुग्णवाहिका खरेदी करण्यात आल्या आहेत व (१९० रुग्णालयांना), २७३ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना व ३७ आश्रमशाळा पथकांना वितरीत करण्यात आल्या आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या वाहनांसाठी इंधन पुरवठा :-

सार्वजनीक आरोग्य विभाग शासन परिपत्रक क्र. संकीर्ण -१००७/प्र.क्र.११७/०७/आरोग्य -४, दि. २१.१०.२००८ अन्वये प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठीच्या वाहनांसाठी लागणाऱ्या इंधनासाठी वार्षिक मर्यादा लिटरप्रमाणे केली असून ती प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्र वाहनासाठी १००० लिटर्स अशी आहे.

तसेच एकूण मंजूर प्रा. आ. केंद्रांसाठी शासकीय रुग्णवाहिका उपलब्ध असून ज्या ठिकाणी रुग्णवाहिका निर्लेखित झाल्या आहेत तथा रुग्णवाहिका नादुरुस्त आहेत अशा ठिकाणी भाड्याने वाहने घेण्यात येत आहेत व त्याद्वारे राज्यातील ग्रामिण जनतेस आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

सन २०१७ - १८ ते जुलै २०२०

अ. क्र.	विषय	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	एप्रिल २०२२ ते जुलै-२२
१.	बाह्यरुग्ण	२९६५०८९३	३६९८२२९१	१८४६५४९२	१८०६१२८३	७२८५११६
२.	आंतर रुग्ण	१५९१४५०	२२२०२८५	९८२७६५	९६४००५	४७२९७०
३.	बाळांतपणे	११६३६७	११९२१३	१२९१०४	९४४०९	२८८१०

उपकेंद्रांतर्गत कामकाज अहवाल :-

राज्यातील उपकेंद्रातील सन २०२०-२१ व एप्रिल २०२१ ते ऑक्टोबर २०२१ च्या कामकाजाचा अहवाल खालीलप्रमाणे.

अ. क्र.	विषय	२०२०-२१	२०२१-२२	एप्रिल २०२२ ते जुलै-२२
१.	बाह्यरुग्ण	१४३४६१५७	२३७६२०५१	९९४५६४८
२.	बाळांतपणे	६८२८३	७७६२५	२१४४८

प्रादेशिक अनुशेष योजना :-

अनुशेष व निर्देशांक समितीने राज्याचा आरोग्य विभागाचा अनुशेषाबाबतचा अहवाल १९९७ मध्ये सादर केला. या समितीच्या अहवालानुसार पुढीलप्रमाणे अनुशेष निश्चित करण्यात आला.

अ) भौतिक अनुशेष -

विकासाचे तौलनिक स्तर, अनुशेष व प्रादेशिक असमतोल दूर करणे या संबंदातील निर्देशांक व अनुशेष समितीच्या अहवालानुसार दि. ३१-०३-१९९४ रोजीचा आरोग्य संस्थांचा भौतिक अनुशेष खालीलप्रमाणे दर्शविण्यात आलेला आहे.

अ. क्र.	संस्था	अनुशेष
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५
२.	उपकेंद्र	८११
३.	ग्रामीण रुग्णालये/कुटीर रुग्णालये	१४३

उक्त अनुशेषानुसार सदर भौतिक अनुशेष खालीलप्रमाणे दूर करण्यात आला आहे-

अ. क्र.	संस्था	अनुशेष १९९४	दूर करण्यात आलेला अनुशेष	शिल्लक अनुशेष
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५	८३	२
२.	उपकेंद्र	८११	७८५	२६
३.	ग्रामीण रुग्णालये	१४३	१२५	१८

अनुशेषांतर्गत शिल्लक आरोग्य संस्थांना जागा उपलब्ध करून त्यांची बांधकामे पूर्ण करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

अनुशेषांतर्गत प्रलंबित असलेल्या आरोग्य संस्थांचा तपशिल

अ.क्र.	आरोग्य संस्थेचा प्रकार	मंजूर संस्था	बांधकाम पूर्ण	एकूण अनुशेषांतर्गत शिल्लक संस्था	बांधकाम सुरु	बांधकाम सुरु नाही	शेरा
१	ग्रामीण रुग्णालय	१४३	१२५	१८	०७	११	अंदाज आराखडे नसलेल्या -४ प्रशासकीय मान्यता नाही -२ अनुदान नाही -२ जागा नाही - ३
२	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५	८३	२	१	१	मुळ ठिकाणी जागा उपलब्ध नसल्याने बृहत्तराखड्यातील मंजूर ठिकाणी जागा नाही प्रा. आ. केंद्र पानशेवाडी बांधमाकरिता दि. १/१०/२०२० चा शा. नि. अन्वये रु. १२० लक्ष अनुदान मंजूर करण्यात आले आहे.
३	उपकेंद्रे	८११	७८५	२६	१०	१६	स्थलांतरीत -०१ जागा अप्राप्त - ०१ जागेचा वाद -१ अनुदान अप्राप्त - ०६ डिपिडीसीअ अनुदान प्राप्त -०९
	एकूण	१०३९	९९३	४६	१८	२८	

आरोग्य संस्थाचा भौतिक अनुशेष १०० टक्के दुर करण्याकरीता अनुशेषाच्या जिल्ह्यातील ज्या मुळ अनुशेषाच्या संस्थांना जागा उपलब्ध झाली नाही अशा संस्थांना अनुशेषाच्या यादीतून वगळून त्याऐवजी त्याच जिल्ह्यातील जागा उपलब्ध असणाऱ्या बृहत आराखड्यातील मंजूर संस्थांचा अनुशेषाच्या यादीत समावेश करण्यात आला असून त्यानुसार शासनाने ४ ग्रामीण रुग्णालये, १ प्राथमिक आरोग्य केंद्र व २८ उपकेंद्रे यांचा अनुशेषाच्या यादीत समावेश केल्याचा शासन निर्णय दिनांक ०४/०१/२०२० रोजी निर्गमित केला आहे. त्यानुसार सदर

ब) खाटांचा अनुशेष -

सन १९९४ चा निर्देशांक व अनुशेष समितीच्या अहवालानुसार

१	खाटांचा अनुशेष	१९५२३
२	दि. ०१-०४-२००७ नुसार खाटांचा अनुशेष	१९८९२
३	विशेष मोहिम अंतर्गत दूर झालेला अनुशेष	
	अ) उपकेंद्रातील १ खाटा	६३२३
	ब) प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील ४ खाटा	३०७६
	क) उपजिरु/स्त्री रुग्णालय / ट्रामा केअर युनिट / सुपर स्पेशालिटी रुग्णालय	६८१
		एकूण - १००८०
४	दि. ३१ - ०३ - २०१५ नुसार खाटांचा शिल्लक अनुशेष	१८१२
५	दि. ३१ - ०१ - २०२२ नुसार खाटांचा शिल्लक अनुशेष	११३९

आश्रमशाळा फिरते वैद्यकीय पथक :-

आदिवासी विभागातील शासकीय व शासन अनुदानित आश्रमशाळामध्ये आदिवासी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थी वास्तव करून राहतात व तेथे शिक्षण घेतात या विद्यार्थ्यांच्या वैद्यकीय सुविधासाठी राज्यात ३७ आश्रमशाळा पथके स्थापन करण्यात आली आहेत या पथकांना वाहन उपलब्ध करून देण्यात आलेले असून पथकांत वैद्यकीय अधिकारी व निम वैद्यकीय कर्मचारी कार्यरत आहेत. या पथकांमार्फत आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची वैद्यकीय तपासणी होवून त्यांना वैद्यकीय उपचार दिले जातात.

तथापि, मा. राज्यपालांनी शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचे मृत्यू रोखण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजना संदर्भात डॉ. सुभाष साळुंखे, यांचे अध्यक्षतेखाली दि. ३०-५-२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये तांत्रिक समिती गठीत करण्यात आली होती सदरहू समितीची दि. २२-१२-२०१६ रोजी आश्रमशाळामधील विद्यार्थ्यांच्या मृत्यूंची संख्या कमी करण्यासाठी आरोग्य विभागाकडून करावयाच्या उपाययोजनाबाबत संदर्भात शिफारशी केल्या त्यानुसार आरोग्य विभागाने

१) ज्या आश्रमशाळेच्या नजीकच्या उपकेंद्रांत दोन एएनएम कार्यरत आहेत त्यापैकी एक कत्राटी ए.एन.एम. चे मुख्यालय आश्रमशाळेने निवासस्थानाची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यानंतर आश्रमशाळे करण्याबाबत निर्णय घेतला .

संस्थांना आवश्यक निधी देण्यात येऊन भौतिक अनुशेष प्राथम्याने दुर करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

सन २०२२-२३ या आर्थिक वर्षात २२१० ३०६५ या लेखाशिर्षाअंतर्गत शासनाने एकूण रु. ५०००.०० लक्ष इतका निधी अर्थसंकल्पित केला असून त्यापैकी शासन निर्णय दि. १८.०८.२०२१ नुसार रु. १०४९.३९ लक्ष इतका निधी मंजूर करण्यात आला आहे व सदर निधी जिल्हा परिषद कार्यालयाच्या मुख्य वित्त व लेखाधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्या डीडीओ कोडवर जमा करण्यात आला आहे. सदर निधी २० प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व ०५ उपकेंद्रांच्या चालू बांधकामासाठी वितरीत करण्यात आला आहे.

२) ज्या आश्रमशाळेचे उपकेंद्रापासूनचे अंतर ५ कि. मी. पेक्षा कमी आहे. अशा उपकेंद्रातील ए.एन.एम. ने सदरहू आश्रमशाळेला आठवड्यातून दोन भेटी देवून तेथील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करावी तर ५ किमी पेक्षा अधिक अंतर असलेल्या उपकेंद्रातील ए.एन.एम. ने सदरील आश्रमशाळेला आठवड्यातून एकदा भेट देवून तेथील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करावी अशा सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.

पुनर्वसन दवाखाने - नंदूरबार हा आदिवासी बहूल जिल्हा असून सरदार सरोवर प्रकल्पांतर्गत या जिल्ह्यांतील काही भूभाग हा पाणलोट क्षेत्राखाली गेल्याने शासनाने या भागातील गावांचे विस्तार करून नवीन वसाहती स्थापन केल्या तथापी नवीन भागामध्ये स्थापन केलेल्या वसाहतीच्या ठिकाणी कोणत्याही प्रकारच्या सुविधा नसल्याने तेथील जनतेला आरोग्य सुविधा देण्याच्या हेतूने आरोग्य विभागाने या ठिकाणी पुनर्वसन दवाखाने स्थापन केले व त्यामार्फत येथील जनतेला आरोग्य विभागामार्फत रावविण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमांचा लाभ देण्यात येत आहे.

जिल्हा परिषद दवाखाने/ अॅलोपॅथिक दवाखाने/ मुफसल दवाखाने - राज्यातील ग्रामीण जनतेला आरोग्य सेवा पुरविणे हे कल्याणकारी राज्याचे पुरक उद्दीष्टे असल्याने ग्रामीण जनतेला आरोग्य सेवा देण्यासाठी जिल्हा परिषद स्तरावर हे दवाखाने स्थापन करण्यात आले आहे, व त्यांच्याद्वारे आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येत होती. यापूर्वी स्थापन केलेले हे दवाखाने सद्याही सुरु आहेत.

परंतू लोकसंख्या व अंतराच्या निकषावर आरोग्य सेवा देण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे निर्माण करण्याचे सुत्र अवलंबिण्यात आल्यानंतर हे दवाखाने जेवढे पूर्वी निर्माण झाले तेवढेच सद्यस्थितीत शिल्लक आहेत व सुरु आहेत, त्यात वाढ अथवा घट करण्यात आलेली नाही, या दवाखान्यात १ वैद्यकिय अधिकारी व काही कर्मचारी कार्यरत असतात व कार्यक्षेत्रातील जनतेला आरोग्य सेवा देतात.

प्राथमिक आरोग्य पथके - राज्यातील ग्रामीण जनतेला आरोग्य सेवा पुरविण्याच्या हेतून जिल्हा परिषद स्तरावर प्राथमिक आरोग्य पथके स्थापन करण्यात आलेली आहेत, व त्यांच्याद्वारे आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येत होती. यापूर्वी स्थापन केलेले हे दवाखाने सद्याही सुरु आहेत, परंतू लोकसंख्या व अंतराच्या निकषावर आरोग्य सेवा देण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्रे निर्माण करण्याचे सुत्र उवलंबिण्यात आल्यानंतर काही प्राथमिक आरोग्य पथकांचे रुपांतर हे प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये करण्यात येत आहेत. सद्यस्थितीत कार्यरत प्राथमिक आरोग्य पथकामार्फत ग्रामीण जनतेला आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येत आहे.

फिरते आरोग्य पथके - राज्यातील आदिवासी बहुल तसेच दुर्गम व डोंगराळ प्रदेशातील जनता ही आरोग्य सुविधेपासून वंचित राहू नये तसेच त्यांना शासनाच्या वतीने देण्यात येणारे आरोग्य विषयक योजनांचा लाभ पोहविण्याच्या हेतूने फिरते आरोग्य पथकांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. याद्वारे दुर्गम भागामध्ये जावून तेथील जनतेचा कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, लसीकरण, आरोग्य तपासणी याद्वारे आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येत आहे.

युनानी दवाखाने - ग्रामीण भागातील मुस्लीम बहुल प्रांतातील जनतेचा भारतातीलपुरातन युनानी उपचार पद्धतीवर मोठया प्रमाणात विश्वास आहे. त्यामुळे फारपूर्वीपासून मराठवाड्यामध्ये युनानी दवाखान्यांची स्थापना करण्यात येवून तेथील जनतेला युनानी पद्धतीने उपचार देणात येत आहे. या ठिकाणी युनानी डॉक्टर व औषध निर्माण अधिकारी सेवा देत आहे.

आयुर्वेदिक दवाखाने - राज्याच्या आयुर्वेदिक संचालनालयामार्फत जिल्हा परिषदेअंतर्गत ग्रामीण भागात जनतेला आयुर्वेदिक पद्धतीने उपचारदेण्याच्या हेतूने शासनाच्या आयुष विभागामार्फत आयुर्वेदिक दवाखाने स्थापन करण्यात आलेली आहेत. या दवाखान्यामध्ये वीएएमएस वैद्यकिय अधिकार्यामार्फत आयुर्वेदिक पद्धतीने रुग्णांना आरोग्य सेवा देण्यात येत आहेत.

आरोग्य संस्थाचा मंजूर पदाचा आकृतीबंध

अ. क्र.	आरोग्य संस्थाचा प्रकार	पदनाम	मंजूर पदे	
१	प्रा. आ. केंद्र	वैद्यकिय अधिकारी	२	
२		आरोग्य सहाय्यक (पु)	२	
३		आरोग्य सहाय्यक (स्त्री)	१	
४		ए. एन. एम.	१	
५		प्रयोग शाळा तंत्रज्ञ	१	
६		औषध निर्माण अधिकारी	१	
७		कनिष्ठ लिपीक	१	
८		वाहन चालक	कंत्राटी	
९		सफाई कामगार	कंत्राटी	
१०		स्त्री परिचर	१	
११		पुरुष परिचर	३	
		एकूण मंजूर पदे		१५
१	उपकेंद्र	ए. एन. एम.	१	
२		आरोग्य सेवक	१	
३		अंशकालीन स्त्री परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	पुनर्वसन दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		आरोग्य सेविका	१	
४		शिपाई	१	
		एकूण मंजूर पदे		४
१	आयुर्वेदीक दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	अॅलोपॅथिक दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	प्राथमिक आरोग्य पथके	वैद्यकिय अधिकारी (गट ब)	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		वाहन चालक	१	
४		परिचर	३	
		एकूण मंजूर पदे		६
१	फिरती आरोग्य पथके	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		२
१	मुफसल दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी गट-ब	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	नागरी दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
१		औषध निर्माता	१	
		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३

१ युनानी दवाखाने वैदयकिय अधिकारी	१
२ फार्मसी ऑफीसर	१
३ परिचर	१

एकूण मंजूर पदे

३

१ जिल्हा परिषद दवाखाने वैदयकिय अधिकारी	१
२ आरोग्य सेवक	२
३ औषध निर्माण अधिकारी	१
४ स्त्री परिचर	१
५ पुरुष परिचर	१

एकूण मंजूर पदे

६

आयुर्वेदीक अॅलोपॅथिक दवाखाने, प्राथमिक आरोग्य पथके, फिरते आरोग्य पथके, युनानी दवाखाने, जि. प. दवाखाने, मुफसल दवाखाने.

अ. क्र.	जिल्हाचे नावे	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्र	आश्रम शाळा पथक	पुर्नवसन दवाखाने	आयुर्वेदीक दवाखाने	अॅलोपॅथिक दवाखाने	प्राथमिक आरोग्य पथके	फिरते आरोग्य पथक	मुफसल दवाखाने	नागरी दवाखाने	युनानी दवाखाने	जिल्हा परिषद दवाखाने
१.	ठाणे	३३	१९०	१	०	०	०	५	०	०	०	०	२
२.	पालघर	४६	३१४	४	०	४	०	१८	३	०	०	०	५
३.	रायगड	५२	२८८	१	०	०	०	३	०	०	०	०	७
४.	नाशिक	१०८	५९२	६	०	१०	०	०	१५	०	०	०	०
५.	नंदूरबार	५८	२९३	४	११	७	०	८	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	७७	४४३	१	०	१८	०	०	१	०	०	०	०
७.	धुळे	४१	२३२	२	०	१३	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	९६	५६५	२	०	२	०	५	०	०	०	०	०
९.	पुणे	९७	५४२	२	०	१२	०	११	८	०	०	०	०
१०.	सांगली	५९	३२०	०	०	१४	१	२	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	७७	४३१	०	०	५	०	१	०	०	०	०	०
१२.	सातारा	७२	४००	०	०	१७	०	६	०	३	०	०	०
१३.	कोल्हापूर	७४	४१३	०	०	१६	०	०	६	०	०	०	७
१४.	रत्नागिरी	६७	३७८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	३८	२४८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१०
१६.	औरंगाबाद	५१	२७९	०	०	४	०	०	०	२	०	६	०
१७.	जालना	४१	२१८	०	०	३	०	२	०	१	०	३	०
१८.	परभणी	३१	२१५	०	०	४	०	४	०	१	०	२	०
१९.	हिंगोली	२४	१३२	०	०	३	०	४	०	०	१	०	०
२०.	लातूर	४६	२५२	०	०	७	०	०	०	०	०	१	०
२१.	नांदेड	६५	३७७	२	०	७	०	०	४	०	०	६	०
२२.	उस्मानाबाद	४४	२११	०	०	५	०	०	०	०	३	२	०
२३.	बीड	५२	२९६	०	०	८	१	३	०	४	०	५	०
२४.	अकोला	३१	१७९	०	०	२५	४	०	२	०	०	०	०
२५.	वाशिम	२५	१५३	१	०	९	१	१	०	०	०	०	०
२६.	अमरावती	५९	३३९	२	०	६५	१८	१२	८	०	०	०	०
२७.	बुलढाणा	५२	२८०	०	०	७०	५	०	०	०	०	०	०
२८.	यवतमाळ	६३	४३५	२	०	१९	१	१	२	०	०	०	०
२९.	नागपूर	४९	३१६	१	०	३३	२५	१	३	०	०	०	०
३०.	गोदिया	४०	२५३	१	०	२६	३	०	४	०	०	०	०
३१.	भंडारा	३३	१९३	०	०	२९	४	०	०	०	०	०	०
३२.	चंद्रपूर	५८	३३९	१	०	१०	९	०	७	०	०	०	०
३३.	वर्धा	२८	१८१	०	०	११	२०	०	०	०	०	०	०
३४.	गडचिरोली	४७	३७६	४	०	५	०	३४	३	२	०	०	०
	एकूण	१८३९	१०६७३	३७	११	४६२	९२	१२१	६६	१३	४	२५	३१

मुफसल दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	गडचिरोली	गडचिरोली	चांदाळा
२.	गडचिरोली	आरमोरी	पिसेवडघा
३.	बीड	अंबाजोगाई	अंबाजोगाई
४.	बीड	धारूर	धारूर
५.	बीड	परळी	परळी
६.	बीड	गेवराई	गेवराई
७.	सातारा	सातारा	सातारा जि. प.
८.	सातारा	कोरगांव	तडवळे
९.	सातारा	फलटण	गिरवी
१०.	औरंगाबाद	सोयगाव	अंभई
११.	औरंगाबाद	सोयगाव	अंभई
१२.	परभणी	गंगाखेड	गंगाखेड
१३.	जालना	जाफ्राबाद	भारज

अॅलोपॅथिक दवाखाने

अ. क्र.	जिल्हाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपुर	चंद्रपुर	कोळसा
२.	चंद्रपुर	गोडपिपरी	वडगाव
३.	चंद्रपुर	मुल	भादुणी
४.	चंद्रपुर	मुल	गडीसुली
५.	चंद्रपुर	मुल	गोवर्धन
६.	चंद्रपुर	सावली	उपरी
७.	चंद्रपुर	सावली	विहीरगाव
८.	चंद्रपुर	नागभिड	विहीरगाव
९.	चंद्रपुर	भद्रावती	आष्टी
१०.	बुलढाणा	चिखली	मेरा बु.
११.	बुलढाणा	खामगाव	मेरा बु.
१२.	बुलढाणा	चिखली	मेरा बु.
१३.	बुलढाणा	शेगाव	माटरगाव बु.
१४.	बुलढाणा	जळगाव जामोद	अॅलो दवा. जामोद
१५.	अकोला	अकोला	बोरगाव मंजु
१६.	अकोला	अकोला	गांधिग्राम
१७.	अकोला	बाळापुर	खंडाळा
१८.	अकोला	बाळापुर	निंबा
१९.	बीड	अंबाजोगाई	येल्डा
२०.	यवतमाळ	राळेगांव	खैरी
२१.	नागपूर	नागपूर	बुटीबोरी
२२.	नागपूर	नागपूर	शिवा
२३.	नागपूर	कामठी	तरोडी
२४.	नागपूर	कामठी	तरोडी
२५.	नागपूर	कळमेश्वर	कोहही
२६.	नागपूर	कळमेश्वरी	तेलकामठी
२७.	नागपूर	सावेनेर	नांदागोमुख
२८.	नागपूर	काटोल	रिधाळा

२९.	नागपूर	काटोल	मासोद
३०.	नागपूर	नरखेड	लोहारी सावंगा
३१.	नागपूर	नरखेड	पिपळा कवळाराम
३२.	नागपूर	नरखेड	मन्नतखेरी
३३.	नागपूर	नरखेड	खैरगाव
३४.	नागपूर	नरखेड	भिष्णुर
३५.	नागपूर	पारशिवनी	सलाई टेकाडी
३६.	नागपूर	पारशिवनी	माहुली
३७.	नागपूर	मौदा	धानला
३८.	नागपूर	मौदा	गोवरी
३९.	नागपूर	मौदा	अरोली
४०.	नागपूर	रामटेक	खैरीबिजेवाडा
४१.	नागपूर	कुही	डोगरगाव
४२.	नागपूर	कुही	मांगली
४३.	नागपूर	भिवापूर	वेसुर
४४.	नागपूर	भिवापूर	कारगाव
४५.	नागपूर	उमरेड	खुस्रपार
४६.	नागपूर	मिरज	बुधगाव
४७.	नागपूर	तुमसर	कपेरा
४८.	भंडारा	पवनी	चिचाळ
४९.	भंडारा	लाखनी	शिवनी मोगरा
५०.	भंडारा	लाखांदुर	पारडी
५१.	गोंदिया	आमगांव	चिचटोला
५२.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	घाटबोरी तेली
५३.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	झरपडा
५४.	वाशिम	मानोरा	दापुरा
५५.	वर्धा	देवळी	अंदोरी
५६.	वर्धा	सेलू	हिगणी
५७.	वर्धा	सेलू	केळझर
५८.	वर्धा	आर्वी	निबोली
५९.	वर्धा	आर्वी	वाठोडा
६०.	वर्धा	आष्टी	अंतोरा
६१.	वर्धा	आष्टी	भिष्णुर
६२.	वर्धा	आष्टी	भारसवाडा
६३.	वर्धा	आष्टी	देवलवाडी
६४.	वर्धा	आष्टी	वडाळा
६५.	वर्धा	कारंजा	तराडा
६६.	वर्धा	समुद्रपार	वायगाव
६७.	वर्धा	समुद्रपार	मंगरुळ
६८.	वर्धा	समुद्रपार	कोरा
६९.	वर्धा	समुद्रपार	काढळी
७०.	वर्धा	हिंणघाट	पोहणा
७१.	वर्धा	हिंणघाट	शेकापूर
७२.	वर्धा	हिंणघाट	सिरसगाव
७३.	वर्धा	हिंणघाट	वाघोळी
७४.	वर्धा	हिंणघाट	सावली
७५.	अमरावती	अमरावती	नांदगाव पेठ
७६.	अमरावती	भातकुली	आसरा
७७.	अमरावती	तातकुली	साऊर
७८.	अमरावती	दर्यापूर	वडनेर गंगाई

७९.	अमरावती	दर्यापूर	आढळाबाजार
८०.	अमरावती	अजनगांव सुर्जी	कसबेगव्हाण
८१.	अमरावती	अजनगांव सुर्जी	चिचोळी महिमापूर
८२.	अमरावती	अचलपूर	कविटा बु.
८३.	अमरावती	अचलपूर	असदपूर
८४.	अमरावती	चांदूर बाजार	बेलोरा
८५.	अमरावती	मोशी	उतखेड
८६.	अमरावती	वरुड	जरुड
८७.	अमरावती	वरुड	मागरुळी पेट
८८.	अमरावती	तिवसा	वरखेड
८९.	अमरावती	धामणगांव रेल्वे	कावली वसाड
९०.	अमरावती	नांदगाव ख.	धानोरा फर्सी
९१.	अमरावती	नांदगाव ख.	फुलआमला
९२.	अमरावती	चिखलदरा	बस्तापूर

युनानी दवाखाने

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	लातूर	निलंगा	तळीखेड
२.	बीड	आष्टी	देवळाली
३.	बीड	पाटोदा	थेरला
४.	बीड	शिरूर	मानुर
५.	बीड	केज	जिवाचीवाडी
६.	बीड	माजलगाव	सावरगाव
७.	उस्मानाबाद	उस्मानाबाद	ताकविकी
८.	उस्मानाबाद	कळंब	मस्सा (खं)
९.	नांदेड	अर्धापुर	अर्धापुर
१०.	नांदेड	मुदखेड	माळकौठा
११.	नांदेड	कंधार	हाळदा
१२.	नांदेड	बिलोली	आदमपुर
१३.	नांदेड	उमरी	बोथी
१४.	नांदेड	मुखेड	बेटमोगरा
१५.	औरंगाबाद	औरंगाबाद	पिप्रिराजा
१६.	औरंगाबाद	औरंगाबाद	जुनाबाजार
१७.	औरंगाबाद	सिल्लोड	शिवणा
१८.	औरंगाबाद	वैजापूर	लासूरगाव
१९.	औरंगाबाद	कन्नड	विकलटाणा
२०.	औरंगाबाद	सोयगाव	गोंदेगाव
२१.	परभणी	परभणी	परभणी
२२.	परभणी	सोनपेठ	वडगांव
२३.	जालना	जालना	भाटेपुरी
२४.	जालना	भोकरदन	तडेगाव
२५.	जालना	जालना	माळी पिपळगाव

जिल्हा परिषद दवाखाने

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	कोल्हापुर	पन्हाळा	वाडी रत्नागिरी
२.	कोल्हापुर	पन्हाळा	महावे
३.	कोल्हापुर	गडहिंगलज	चेन्ने पी
४.	कोल्हापुर	शाहूवाडी	कुंभवडे
५.	कोल्हापुर	शिरोळ	पुरंदवाड
६.	कोल्हापुर	भुदराड	वेसर्डे
७.	कोल्हापुर	जि. प. मुयालय	सातारा
८.	रायगड	अलिबाग	चोढी
९.	रायगड	अलिबाग	मुडकोली
१०.	रायगड	पनवेल	कामोटे
११.	रायगड	पेण	कुहिरे
१२.	रायगड	सुधागड	खवली
१३.	रायगड	म्हसळा	पामरे
१४.	रायगड	श्रीवर्धन	कुडगाव
१५.	ठाणे	मुरबाड	न्याहाडी
१६.	ठाणे	मुरबाड	नारिवली
१७.	पालघर	वसई	मांडवी
१८.	पालघर	पालघर	शिगांव
१९.	पालघर	विक्रमगड	बांधण
२०.	पालघर	विक्रमगड	उटावली
२१.	पालघर	मोखाडा	बेरिस्ते
२२.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	आवेळेगांव
२३.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	शिवापुर
२४.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	ऑब्रड
२५.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	घोटगे
२६.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	भुईबाबडा
२७.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	नेर्ले
२८.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	आर्घिणे
२९.	सिधुदुर्ग	रोणापाल	रोणापाल
३०.	सिधुदुर्ग	दोडामार्ग	घोटगेवाडी
३१.	सिधुदुर्ग	वेंगुर्ला	उभादांडा

प्राथमिक आरोग्य पथके

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	गडचिरोली	गडचिरोली	पारडी
२.	गडचिरोली	गडचिरोली	येवली
३.	गडचिरोली	आरमोरी	पळसगांव
४.	गडचिरोली	कुरखेडा	पुराडा
५.	गडचिरोली	कुरखेडा	अंगारा
६.	गडचिरोली	कोरची	मसेली
७.	गडचिरोली	कोरची	बेंतकाटी
८.	गडचिरोली	धानोरा	मेढाटोला
९.	गडचिरोली	धानोरा	गटटा
१०.	गडचिरोली	चामोशी	पावीमुरांडा
११.	गडचिरोली	चामोशी	येनापूर
१२.	गडचिरोली	अहेरी	बेलगुर
१३.	गडचिरोली	सिरोंचा	पेटिपाका
१४.	गडचिरोली	सिरोंचा	कोपेला
१५.	गडचिरोली	एटापल्ली	जारावंडी
१६.	गडचिरोली	गडचिरोली	जेप्रा
१७.	गडचिरोली	आरमोरी	देवूळगांव
१८.	गडचिरोली	आरमोरी	कुरुडीमाल
१९.	गडचिरोली	वडसा	विहीरगांव
२०.	गडचिरोली	कुरखेडा	चारभटटी
२१.	गडचिरोली	कुरखेडा	सोनसरी
२२.	गडचिरोली	कोरची	गॅरापत्ती
२३.	गडचिरोली	अहेरी	देवलमारी
२४.	गडचिरोली	अहेरी	राजाराम(खां)
२५.	गडचिरोली	अहेरी	आवलमारी
२६.	गडचिरोली	सिरोंचा	असरअली
२७.	गडचिरोली	सिरोंचा	बामणी
२८.	गडचिरोली	सिरोंचा	विड्डलरावपेठा
२९.	गडचिरोली	सिरोंचा	गेदा
३०.	गडचिरोली	एटापल्ली	गेदा
३१.	गडचिरोली	एटापल्ली	कोटमी
३२.	गडचिरोली	एटापल्ली	दोलंदा
३३.	गडचिरोली	भामरागड	ताडगांव

३४.	गडचिरोली	भामरागड	कोठी
३५.	हिंगोली	कळमनुरी	नांदापुर
३६.	हिंगोली	हिंगोली	मालसेलु
३७.	हिंगोली	सेनगांव	पुसेगांव
३८.	हिंगोली	सेनगांव	पानकन्हेरगांव
३९.	बीड	परळी	नाश्रा
४०.	बीड	गेवराई	सिरसमार्ग
४१.	बीड	गेवराई	राक्षसभूवन
४२.	सातारा	खंडाळा	जवळे
४३.	सातारा	खटाव	वडगांव
४४.	सातारा	खटाव	अंबवडे
४५.	सातारा	महाबळेश्वर	कुभरीशी
४६.	सातारा	माण	कुडवाड
४७.	सातारा	वाई	केजळ
४८.	यवतमाळ	कळब	डोंगरखर्डा
४९.	नागपूर	सावनेर	वाकोडी
५०.	सोलापूर	सावनेर	वाकोडी
५१.	रायगड	श्रीवर्धन	आदगाव
५२.	रायगड	श्रीवर्धन	वाममांडला
५३.	रायगड	मुरुड	नांदगाव
५४.	अहमदनगर	अकोले	कोकणवाडी
५५.	अहमदनगर	अकोले	मुतखेल
५६.	अहमदनगर	अकोले	घाटघर
५७.	अहमदनगर	अकोले	सातेवाडी
५८.	अहमदनगर	अकोले	कोथळे
५९.	परभणी	पूर्णा	वझूर
६०.	परभणी	गंगाखेड	सुप्पा
६१.	परभणी	जितुंर	जोगवाडा
६२.	परभणी	जितुंर	वाघीबो
६३.	पुणे	आंबेगाव	चास
६४.	पुणे	आंबेगाव	तिरपाड
६५.	पुणे	आंबेगाव	भिमाशंकर
६६.	पुणे	जुन्नर	देवळे
६७.	पुणे	जुन्नर	राजुर
६८.	पुणे	जुन्नर	घामारी

६९.	पुणे	शिरूर	करंजावणे
७०.	पुणे	दौड	दौड
७१.	पुणे	मुळशी	पिरंगुट
७२.	पुणे	मावळ	खंडाळा
७३.	पुणे	पुरंदर	गराडे
७४.	वाशिम	कारंजा	भडशिवणी
७५.	नंदुरबार		कंजाळा
७६.	नंदुरबार		सिंगपूर
७७.	नंदुरबार		गव्हाळी
७८.	नंदुरबार		गमण
७९.	नंदुरबार		दहेल
८०.	नंदुरबार		घाटली
८१.	नंदुरबार		चिखली
८२.	नंदुरबार		राजविहार
८३.	नंदुरबार		राजविहार
८४.	ठाणे	शहापूर	तळवाडा
८५.	ठाणे	शहापूर	पिवळी
८६.	ठाणे	शहापूर	ढाकणे
८७.	ठाणे	मुरबाड	सावर्णे
८८.	ठाणे	भिवंडी	कुंदा पथक
८९.	पालघर	वसई	पाणंजू
९०.	पालघर	पालघर	ढेकाळे
९१.	पालघर	डाहाणू	चळणी
९२.	पालघर	डाहाणू	दाभाडी
९३.	पालघर	डाहाणू	दाभोण
९४.	पालघर	तलासरी	उपलाट
९५.	पालघर	वाडा	सोनाळा
९६.	पालघर	वाडा	गारगाव
९७.	पालघर	वाडा	निबवली
९८.	पालघर	विक्रमगड	बोन्हांडा
९९.	पालघर	विक्रमगड	तलावाली
१००.	पालघर	जव्हार	वावर
१०१.	पालघर	जव्हार	दाभेळी
१०२.	पालघर	जव्हार	चांभारशेत
१०३.	पालघर	जव्हार	झाप

१०४.	पालघर	जव्हार	आडोशी
१०५.	पालघर	जव्हार	सुर्यमाळ
१०६.	पालघर	जव्हार	करिगाव
१०७.	जालना	भोकरदन	आव्हाना
१०८.	जालना	मंठा	वेलोरा

फिरती आरोग्य पथके

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	लाठी
२.	चंद्रपूर	पौभुणी	उमरी पोतदार
३.	चंद्रपूर	चिमुर्	कोलारा
४.	चंद्रपूर	वरोरा	मोखाळा
५.	चंद्रपूर	जिवती	वणी खुर्द
६.	चंद्रपूर	जिवती	भारी
७.	चंद्रपूर	जिवती	टेकामांडवा
८.	चंद्रपूर	कोरची	कोरची
९.	गडचिरोली	एटापल्ली	कसनसुर
१०.	गडचिरोली	भामरागड	भामरागड
११.	अकोला	तेल्हारा	चित्तालवाडी
१२.	अकोला	अकोट	उमरा
१३.	यवतमाळ	मारेगाव	मार्थाजुन
१४.	यवतमाळ	झरी जामणी	रोहपेठ
१५.	नागपूर	रामटेक	पवनी
१६.	नागपूर	पारशिवनी	कोलीतमारा
१७.	नागपूर	पारशिवनी	अंबाझरी
१८.	कोल्हापूर	पन्हाळा	सातवे
१९.	कोल्हापूर	हातांले	भोज
२०.	कोल्हापूर	हातांले	रुडी
२१.	कोल्हापूर	पन्हाळा	सुळे
२२.	कोल्हापूर	राधानारी	तुरंबे
२३.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	सरुड
२४.	नांदेड	किनवट	पाथरी
२५.	नांदेड	किनवट	डोंगरगाव
२६.	नांदेड	किनवट	गणेशपुर
२७.	नांदेड	माहुर	वड्शा
२८.	जळगांव	जळगांव	शिरसोली
२९.	पुणे	आंबेगाव	माळीण
३०.	पुणे	आंबेगाव	ढाकाळे
३१.	पुणे	आंबेगाव	कोंढवळ
३२.	पुणे	जुन्नर	मुथाळणे

३३.	पुणे	खेड	चिखलगाव
३४.	पुणे	खेड	भोरगीरी
३५.	पुणे	मावळ	कुणे नामा
३६.	पुणे	मावळ	खांडी
३७.	गोंदिया	देवरी	ईडूकचुवा
३८.	गोंदिया	देवरी	पुराडा
३९.	गोंदिया	देवरी	पालांदुर जमी
४०.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	इळदा
४१.	गोंदिया	तलासरी	तलासरी
४२.	पालघर	जव्हार	जव्हार
४३.	पालघर	मोखाडा	मोखाडा
४४.	नाशिक	सुरगाणा	श्रीमुवण
४५.	नाशिक	सुरगाणा	खोकरविहिर
४६.	नाशिक	सुरगाणा	गोडोळे
४७.	नाशिक	सुरगाणा	कुकुडणे
४८.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	रायते
४९.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	मेटघर किल्ला
५०.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	ओझर खेड
५१.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	तोरंगण
५२.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	कळमुस्ते
५३.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	बाहुली खु.
५४.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	बेडसे
५५.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	पिंपळघोंड
५६.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	देवडीगरी
५७.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	आडगाव देवळा
५८.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	देसराणे

पुनर्वसन दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	नंदुरबार	तळोदा	नर्मदानगर
२.	नंदुरबार	तळोदा	डेकाटी
३.	नंदुरबार	तळोदा	अमानी
४.	नंदुरबार	तळोदा	रोझवा
५.	नंदुरबार	तळोदा	अमली
६.	नंदुरबार	तळोदा	गोपाळपुर
७.	नंदुरबार	तळोदा	तन्हावद
८.	नंदुरबार	तळोदा	वडछील
९.	नंदुरबार	तळोदा	चिखली
१०.	नंदुरबार	तळोदा	वाडी
११.	नंदुरबार	तळोदा	काथर्दे दिगर

आश्रमशाळा पथक

अ.क्र.	मंडळ	जिल्हा	आश्रमशाळा पथकांची नावे
१.	ठाणे	ठाणे	शहापुर
२.		पालघर	वाडा
३.			जव्हार
४.			कामा
५.			तलासरी
६.		राचगड	पेण
७.	नाशिक	नाशिक	नाशिक
८.			दिंडोरी
९.			पेठ
१०.			सुरगाणा
११.			कळवण
१२.			इगतपुरी
१३.		धुळे	साक्री
१४.			शिरपुर
१५.		नंदुरबार	अक्कलकुवा
१६.			नवापुर
१७.			धडगाव १
१८.			धडगाव २
१९.		जळगांव	यावल
२०.		अहमदनगर	अकोले
२१.			राजुर
२२.	पुणे	पुणे	घोडेगाव
२३.			जुन्नर
२४.	लातूर	नांदेड	बोधडी
२५.			साखरणी
२६.	अकोला	वाशिम	वाशिम
२७.		अमरावती	चिखलदरा
२८.			धारणी
२९.		यवतमाळ	यवतमाळ
३०.			पांढरकवडा
३१.	नागपूर	नागपूर	रामटेक
३२.		गोंदिया	देवरी
३३.		चंद्रपूर	गडचादुर
३४.		गडचिरोली	गडचिरोली
३५.			कुरखेडा
३६.			अहेरी
३७.			भामरागड
एकुण			३७

नागरी दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	आश्रमशाळा पथकांची नावे
१.	हिंगोली	हिंगोली	डिग्रस कऱ्हाळे
२.	उस्मानाबाद	तुळजापुर	आरळी (बु)
३.	उस्मानाबाद	उमरगा	गुंजोटी
४.	उस्मानाबाद	भुम	सुकटा

अ.क्र.	आरोग्य संस्था	संस्था
१.	पोलिस दवाखाने	१६
२.	शवविच्छेदन केंद्र	४
३.	नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे	७
४.	शासकिय / दवाखाने	१३

शासकिय दवाखाने :-

- १) शासकीय मुद्रणालय दवाखाना, चर्नीरोड.
- २) शासकीय दवाखाना, विक्रीकर भवन.
- ३) शासकीय दवाखाना, अभ्युदय नगर, काळाचौकी
- ४) शासकीय दवाखाना, महालक्ष्मी.
- ५) शासकीय दवाखाना, आरे दुग्ध वसाहत, गोरेगाव.
- ६) शासकीय दवाखाना, भिक्षेकरी गृह, चेंबुर.
- ७) शासकीय दवाखाना, आमदार निवास, मनोरा.
- ८) शासकीय दवाखाना, जुने जकातघर.
- ९) शासकीय दवाखाना, मलबार हिल.
- १०) शासकीय दवाखाना, दिवाणी व सत्र न्यायालय.
- ११) शासकीय दवाखाना, उच्च न्यायालय.
- १२) शासकीय दवाखाना, मंत्रालय.
- १३) शासकीय दवाखाना, कोकण भवन, नवी मुंबई.

शवविच्छेदन गृह :-

- १) जे. जे. रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, भायखळा.
- २) कुपर रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, अंधेरी.
- ३) राजावाडी रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, घाटकोपर.
- ४) भगवती रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, बोरीवली.

पोलिस दवाखाने :-

- १) पोलिस मुख्यालय, दवाखाना, क्रॉफर्ड मार्केट.
- २) पोलिस दवाखाना, ताडदेव.
- ३) पोलिस दवाखाना, दादर.
- ४) पोलिस दवाखाना, नेहरु नगर, कुर्ला.
- ५) पोलिस दवाखाना, एल विभाग वरळी.
- ६) पोलिस दवाखाना, कांदीवली.
- ७) पोलिस दवाखाना, मरोळ अंधेरी.
- ८) पोलिस दवाखाना, अंधेरी.
- ९) पोलिस दवाखाना, डी. बी. मार्ग.
- १०) पोलिस दवाखाना, पंतनगर.
- ११) पोलिस दवाखाना, सांताक्रुझ.
- १२) पोलिस दवाखाना, माहिम.
- १३) पोलिस दवाखाना, रा. रा. पोलिस बल गट -११
- १४) पोलिस दवाखाना, रा. रा. पोलिस बल गट -८
- १५) आर्थर रोड जेल दवाखाना.
- १६) लोहमार्ग पोलिस दवाखाना, घाटकोपर.

नागरी कुटुंब कल्याण केंद्र :-

- १) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, कांदीवली
- २) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, अंधेरी.
- ३) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, वरळी.
- ४) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, मुलुंड.
- ५) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, परेल (एम. जी. एम.)
- ६) ना. कु. क. केंद्र पोद्दार आयुर्वेदिक रुग्णालय, वरळी.
- ७) ना. कु. क. केंद्र जे. जे. रुग्णालय, भायखळा.

आयुर्वेदिक दवाखाने

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	भंगाराम तळोधी
२.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	विठ्ठलवाडा
३.	चंद्रपूर	मुल	राजगड
४.	चंद्रपूर	चिमुल	वडसी
५.	चंद्रपूर	वरोरा	चिकणी
६.	चंद्रपूर	वरोरा	टेमुर्डा
७.	चंद्रपूर	भद्रावती	चोरा
८.	चंद्रपूर	कोरपना	वनसडी
९.	चंद्रपूर	कोरपना	कोडसी बु.
१०.	चंद्रपूर	कोरपना	पारडी
११.	बुलडाणा	बुलडाणा	म्हसला बु.
१२.	बुलडाणा	बुलडाणा	देउळघाट
१३.	बुलडाणा	बुलडाणा	डोंगर खंडाळा
१४.	बुलडाणा	चिखली	शेलसुर
१५.	बुलडाणा	चिखली	पेठ
१६.	बुलडाणा	चिखली	गांगलगाव
१७.	बुलडाणा	चिखली	देवूळगाव धनगर
१८.	बुलडाणा	दे. राजा	दिग्रस
१९.	बुलडाणा	सि. राजा	धांदरवाडी
२०.	बुलडाणा	सि. राजा	जांभोरा
२१.	बुलडाणा	सि. राजा	वर्दडी
२२.	बुलडाणा	सि. राजा	दुसरबिड
२३.	बुलडाणा	सि. राजा	शेंदुर्जन
२४.	बुलडाणा	लोणार	गुंजखेड
२५.	बुलडाणा	मेहकर	सोनाटी
२६.	बुलडाणा	मेहकर	विश्वी
२७.	बुलडाणा	मेहकर	शेलगांव देशमुख
२८.	बुलडाणा	मेहकर	लोणीगवळी
२९.	बुलडाणा	मेहकर	वरवंड
३०.	बुलडाणा	मेहकर	घाटबोरी
३१.	बुलडाणा	मेहकर	नायगांव देशमुख
३२.	बुलडाणा	मेहकर	शेंदला
३३.	बुलडाणा	मेहकर	ब्रम्हपुरी
३४.	बुलडाणा	खामगाव	गेरु माटरगाव
३५.	बुलडाणा	खामगाव	अतेज
३६.	बुलडाणा	खामगाव	लोखंडा
३७.	बुलडाणा	खामगाव	पिंप्री कोरडे
३८.	बुलडाणा	खामगाव	गौधनापुर
३९.	बुलडाणा	खामगाव	वर्णा
४०.	बुलडाणा	खामगाव	काळेगाव

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४१.	बुलडाणा	खामगाव	भालेगाव
४२.	बुलडाणा	खामगाव	पारखेड
४३.	बुलडाणा	खामगाव	बोरजवळा
४४.	बुलडाणा	खामगाव	शहापूर
४५.	बुलडाणा	खामगाव	चितोडा
४६.	बुलडाणा	खामगाव	हिंगणा कारेगाव
४७.	बुलडाणा	खामगाव	पळशी बु.
४८.	बुलडाणा	खामगाव	लोणी कदमापुर
४९.	बुलडाणा	खामगाव	शिर्ला नेमाणे
५०.	बुलडाणा	खामगाव	आंबेटाकळी
५१.	बुलडाणा	शेगाव	वरुड
५२.	बुलडाणा	शेगाव	पहुरजिरा
५३.	बुलडाणा	शेगाव	मनसगाव
५४.	बुलडाणा	शेगाव	डोलारखेड
५५.	बुलडाणा	संग्रामपुर	बावनबिर
५६.	बुलडाणा	संग्रामपुर	वसाडी
५७.	बुलडाणा	संग्रामपुर	वकाणा
५८.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	सुनगाव
५९.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	धानोरा
६०.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	भेंडवळ
६१.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	वडशिगी
६२.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	खांडवी
६३.	बुलडाणा	नांदुरा	नायगांव
६४.	बुलडाणा	नांदुरा	निमगाव
६५.	बुलडाणा	नांदुरा	अलमपुर
६६.	बुलडाणा	नांदुरा	खुमगाव
६७.	बुलडाणा	नांदुरा	भोटा
६८.	बुलडाणा	नांदुरा	चांदुरबिस्वा
६९.	बुलडाणा	नांदुरा	जिगाव टाकळी
७०.	बुलडाणा	नांदुरा	जवळा बाजार
७१.	बुलडाणा	मलकापुर	देवधाबा
७२.	बुलडाणा	मलकापुर	वडोदा
७३.	बुलडाणा	मलकापुर	वडजी
७४.	बुलडाणा	मलकापुर	जांभुळधाबा
७५.	बुलडाणा	मोताळा	तपोवन
७६.	बुलडाणा	मोताळा	शेलगाव बाजार
७७.	बुलडाणा	मोताळा	पोफळी
७८.	बुलडाणा	मोताळा	रोहिणखेड
७९.	बुलडाणा	मोताळा	कोथळी
८०.	बुलडाणा	मोताळा	पिंपळगाव नाथ
८१.	गडचिरोली	धानोरा	मोहली

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
८२.	गडचिरोली	चामोर्शी	गिलगांव
८३.	गडचिरोली	चामोर्शी	तळोधी
८४.	गडचिरोली	एटापल्ली	घोटसूर
८५.	गडचिरोली	सिरोंचा	बेज्जुरपल्ली
८६.	हिंगोली	कळमनुरी	नरवाडी
८७.	हिंगोली	कळमनुरी	वारंगाफाटा
८८.	हिंगोली	औढानागनाथ	मेथा
८९.	लातूर	चाकुर	वडवळ
९०.	लातूर	औसा	देवताळा
९१.	लातूर	देवणी	वीळेगाव
९२.	लातूर	शिरूर	येरोळ
९३.	लातूर	रेणापुर	सिंधगाव
९४.	लातूर	रेणापुर	दर्जी बोरगाव
९५.	लातूर	जळकोट	पाटोदा
९६.	अकोला	अकोला	आयु. दवा. म्हैसांग
९७.	अकोला	अकोला	बोरगाव खु.
९८.	अकोला	अकोला	कानशिवणी
९९.	अकोला	अकोला	उगवा
१००.	अकोला	अकोला	सुकोडा
१०१.	अकोला	अकोट	पोपटखेड
१०२.	अकोला	अकोट	अकोलखेड
१०३.	अकोला	अकोट	रौदळा
१०४.	अकोला	अकोट	वरुड
१०५.	अकोला	अकोट	केळीवेळी
१०६.	अकोला	अकोट	रुईखेड
१०७.	अकोला	बांशिटाकळी	टिटवा
१०८.	अकोला	मुर्तीजापुर	माना
१०९.	अकोला	मुर्तीजापुर	शेलुबाजार
११०.	अकोला	मुर्तीजापुर	निंभा
१११.	अकोला	पातूर	तांदळी
११२.	अकोला	पातूर	चान्नी
११३.	अकोला	पातूर	खानापुर
११४.	अकोला	तेल्हारा	पाथर्डी
११५.	अकोला	तेल्हारा	माळेगाव बाजार
११६.	अकोला	तेल्हारा	बेलखेड
११७.	अकोला	तेल्हारा	भांबेरी
११८.	अकोला	तेल्हारा	नेर
११९.	अकोला	बाळापुर	लोहारा
१२०.	अकोला	बाळापुर	डोगरगाव
१२१.	बीड	बीड	मौज
१२२.	बीड	गेवराई	आम्हा वाहेगाव
१२३.	बीड	शिरूर	आर्वी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१२४.	बीड	केज	जवळबन
१२५.	बीड	अंबाजोगाई	वाघाळा
१२६.	बीड	अंबाजोगाई	पटटीवडगाव
१२७.	बीड	माजलगांव	सोन्नाथडी
१२८.	बीड	आष्टी	पारगाव जोगेश्वरी
१२९.	सातारा	सातारा	अतित
१३०.	सातारा	कराड	चोरे
१३१.	सातारा	पाटण	जांभुळवाडी
१३२.	सातारा	पाटण	कुठरे
१३३.	सातारा	कोरेगाव	भाडळे
१३४.	सातारा	खटाव	महासुर्णे
१३५.	सातारा	माण	वरमलवाडी
१३६.	सातारा	माण	इंजबाव
१३७.	सातारा	फलटण	गुणवरे
१३८.	सातारा	फलटण	निंबळक
१३९.	सातारा	फलटण	आदर्की
१४०.	सातारा	खंडाळा	आसवली
१४१.	सातारा	खंडाळा	विंग
१४२.	सातारा	खंडाळा	वाठार कॉलनी
१४३.	सातारा	वाई	आकोशी
१४४.	सातारा	जावळी	खर्शीबारामुरे
१४५.	सातारा	म्हसवड	वाघावळे
१४६.	यवतमाळ	यवतमाळ	भांब राजा
१४७.	यवतमाळ	यवतमाळ	येळाबारा
१४८.	यवतमाळ	बाभुळगाव	सरुळ
१४९.	यवतमाळ	कळंब	कोठा
१५०.	यवतमाळ	पांढरकवडा	पाटण
१५१.	यवतमाळ	राळेगाव	झाडगाव
१५२.	यवतमाळ	मारेगाव	नवरगाव
१५३.	यवतमाळ	वणी	घोन्सा
१५४.	यवतमाळ	वणी	तेजापुर
१५५.	यवतमाळ	दारव्हा	पाळोदी
१५६.	यवतमाळ	दारव्हा	लाडखेड
१५७.	यवतमाळ	नेर	पाथ्रड गोळे
१५८.	यवतमाळ	नेर	बाणगाव
१५९.	यवतमाळ	आर्णि	कवठाबाजार
१६०.	यवतमाळ	आर्णि	भानसरा
१६१.	यवतमाळ	पुसद	वनवार्ला
१६२.	यवतमाळ	महागाव	पेढि इजारा
१६३.	यवतमाळ	उमरखेड	बिटरगाव
१६४.	यवतमाळ	उमरखेड	चातारी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१६५.	नागपूर	नागपूर	कन्हाळगाव
१६६.	नागपूर	नागपूर	आष्टा
१६७.	नागपूर	नागपूर	सलाई गोधनी
१६८.	नागपूर	कामटी	भुगाव
१६९.	नागपूर	कामटी	दिघोरी
१७०.	नागपूर	हिंगना	आमगाव देवळी
१७१.	नागपूर	हिंगना	मोहगाव
१७२.	नागपूर	हिंगना	उमरी वाघ
१७३.	नागपूर	हिंगना	अडेगाव (कवडस)
१७४.	नागपूर	हिंगना	गुमगाव
१७५.	नागपूर	सावनेर	बिचवा
१७६.	नागपूर	सावनेर	कोथुर्णा
१७७.	नागपूर	काटोल	भोरगड
१७८.	नागपूर	काटोल	मेटपांजरा
१७९.	नागपूर	काटोल	धरतीमुर्ती
१८०.	नागपूर	काटोल	पारडसिंगा
१८१.	नागपूर	काटोल	झिल्पा
१८२.	नागपूर	नरखेड	लोहारी सांवंगा
१८३.	नागपूर	मौदा	निहारवाणी
१८४.	नागपूर	मौदा	चाचेर
१८५.	नागपूर	कुही	राजोला
१८६.	नागपूर	कुही	कुसबा
१८७.	नागपूर	कुही	अडम
१८८.	नागपूर	कुही	फगड
१८९.	नागपूर	कुही	जिवनापुर
१९०.	नागपूर	कुही	तारणा
१९१.	नागपूर	कुही	पचखेडी
१९२.	नागपूर	कुही	वेळगाव
१९३.	नागपूर	भिवापूर	सालेशहरी
१९४.	नागपूर	भिवापूर	मेंढा
१९५.	नागपूर	भिवापूर	शिवापूर
१९६.	नागपूर	उमरेड	पिपरा
१९७.	नागपूर	उमरेड	ब्राम्हणी
१९८.	उस्मानाबाद	उस्मानाबाद	चिलवडी
१९९.	उस्मानाबाद	तुळजापुर	होर्टी
२००.	उस्मानाबाद	भुम	उळुप
२०१.	उस्मानाबाद	वाशी	तेरखेडी
२०२.	उस्मानाबाद	परंडा	डोंजा
२०३.	सोलापुर	बार्शी	गाडेगांव
२०४.	सोलापुर	बार्शी	श्रीपत पिंपरी
२०५.	सोलापुर	पंढरपूर	शेळवे

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२०६.	सोलापुर	करमाळा	जिंती
२०७.	सोलापुर	मोहोळ	शेटफळ (स्थलांतरीत.....)
२०८.	कोल्हापूर	आजरा	पेरनोली
२०९.	कोल्हापूर	आजरा	गवसे
२१०.	कोल्हापूर	भुदरगड	लहान बारवे
२११.	कोल्हापूर	हातकणंगले	तारदाळे
२१२.	कोल्हापूर	कागल	सावर्डे
२१३.	कोल्हापूर	करवीर	आरळे
२१४.	कोल्हापूर	राधानगरी	आणाजे
२१५.	कोल्हापूर	राधानगरी	म्हासुर्ली
२१६.	कोल्हापूर	राधानगरी	आडोली
२१७.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	कुंभ्याची वाडी
२१८.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	नादगांव
२१९.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	विरळे
२२०.	कोल्हापूर	शिरोळ	घोसरवाड
२२१.	कोल्हापूर	शिरोळ	कोथळी
२२२.	कोल्हापूर	गडहिंगलज	मुंगळी
२२३.	कोल्हापूर	कागल	हमिदवाडा
२२४.	नांदेड	लोहा	माळेगाव
२२५.	नांदेड	कंधार	शिराढोण
२२६.	नांदेड	नायगाव	कोलंबी
२२७.	नांदेड	हदगाव	चाभरा
२२८.	नांदेड	हदगाव	जांभळा
२२९.	नांदेड	हि. नगर	कामारी
२३०.	नांदेड	मुखेड	कामजळगा
२३१.	औरंगाबाद	सिल्लोड	घाटनांद्रा
२३२.	औरंगाबाद	गंगापूर	सावखेडा
२३३.	औरंगाबाद	वैजापूर	भऊर
२३४.	औरंगाबाद	वैजापूर	पोखरी
२३५.	जळगांव	अमळनेर	डांगरी
२३६.	जळगांव	चोपडा	कुरवेल
२३७.	जळगांव	चोपडा	वढोदा
२३८.	जळगांव	रावेर	तांदलवाडी
२३९.	जळगांव	यावल	मारुळ
२४०.	जळगांव	मुक्ताईनगर	चांगदेव
२४१.	जळगांव	मुक्ताईनगर	हरताळा
२४२.	जळगांव	मुक्ताईनगर	पारंबी
२४३.	जळगांव	पारोळा	धुळपिंप्री
२४४.	जळगांव	पारोळा	शिरसमणी
२४५.	जळगांव	पारोळा	उंदिरखेडा
२४६.	जळगांव	पाचोरा	सातगांव डांगरी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२४७.	जळगांव	पाचोरा	बदरखें
२४८.	जळगांव	जामनेर	तळेगांव
२४९.	जळगांव	जामनेर	तोंडापूर
२५०.	जळगांव	एरंडोल	उत्राण
२५१.	जळगांव	चाळीसगांव	बहाळ
२५२.	जळगांव	चाळीसगांव	माळशेवगे
२५३.	अहमदनगर	संगमनेर	वरुडीपठार
२५४.	अहमदनगर	जामखेड	पाटोदा
२५५.	परभणी	सोनपेठ	शेळगांव
२५६.	परभणी	जितूर	बामणी
२५७.	परभणी	सेलू	कुपटा
२५८.	परभणी	परभणी	लोहगाव
२५९.	पुणे	आंबेगाव	आमोंडी
२६०.	पुणे	आंबेगाव	पोखरी
२६१.	पुणे	आंबेगाव	अवसरी खु.
२६२.	पुणे	जुन्नर	आर्वी
२६३.	पुणे	जुन्नर	उब्रंज
२६४.	पुणे	जुन्नर	उच्छिल
२६५.	पुणे	जुन्नर	तळेरान
२६६.	पुणे	वेल्हा	आंबवणे
२६७.	पुणे	भोर	हिर्डाशी
२६८.	पुणे	मुळशी	कोळवण
२६९.	पुणे	बारामती	जळगाव का. प
२७०.	पुणे	हवेली	मांजरी बु.
२७१.	भंडारा	भंडारा	मानेगाव बाजार
२७२.	भंडारा	भंडारा	दवडीपार बाजार
२७३.	भंडारा	भंडारा	कोथुर्णा
२७४.	भंडारा	भंडारा	खुर्शीपार
२७५.	भंडारा	भंडारा	मांडवी
२७६.	भंडारा	मोहाडी	हरदोली (झं)
२७७.	भंडारा	मोहाडी	मुंढरी बु.
२७८.	भंडारा	मोहाडी	उसर्रा
२७९.	भंडारा	तुमसर	येरली
२८०.	भंडारा	पवनी	कुर्झा
२८१.	भंडारा	पवनी	पालोरा
२८२.	भंडारा	पवनी	पिंपळगाव (नि)
२८३.	भंडारा	पवनी	ब्रम्ही
२८४.	भंडारा	पवनी	मांगली
२८५.	भंडारा	पवनी	कन्हाळगाव
२८६.	भंडारा	पवनी	भोजापुर
२८७.	भंडारा	लाखनी	कनेरी (द)

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२८८.	भंडारा	लाखनी	किटाळी
२८९.	भंडारा	लाखनी	राजेगाव
२९०.	भंडारा	लाखनी	लाखोरी
२९१.	भंडारा	लाखनी	मेंढा (भुगाव)
२९२.	भंडारा	लाखनी	खराशी
२९३.	भंडारा	साकोली	चांदोरी
२९४.	भंडारा	साकोली	वडद
२९५.	भंडारा	लाखांदुर	सोनी
२९६.	भंडारा	लाखांदुर	भागडी
२९७.	भंडारा	लाखांदुर	बेलाटी
२९८.	भंडारा	लाखांदुर	विरली बु.
२९९.	भंडारा	लाखांदुर	डोकेसरांडी
३००.	गोंदिया	गोंदिया	चुटीया
३०१.	गोंदिया	गोंदिया	बनाथर
३०२.	गोंदिया	गोंदिया	बटाना
३०३.	गोंदिया	गोंदिया	मुरदाडा
३०४.	गोंदिया	गोंदिया	अदासी
३०५.	गोंदिया	गोंदिया	धापेवाडा
३०६.	गोंदिया	तिरोडा	अर्जुनी
३०७.	गोंदिया	तिरोडा	मुरमाडी
३०८.	गोंदिया	तिरोडा	गांगला
३०९.	गोंदिया	तिरोडा	सरांडी
३१०.	गोंदिया	गोरेगांव	घुमर्गा
३११.	गोंदिया	गोरेगांव	तेढा
३१२.	गोंदिया	आमगांव	शिवनी
३१३.	गोंदिया	आमगांव	गिरोला
३१४.	गोंदिया	आमगांव	ननसरी
३१५.	गोंदिया	आमगांव	कट्टीपार
३१६.	गोंदिया	सालेकसा	सोनपूरी
३१७.	गोंदिया	सालेकसा	पिपरीया
३१८.	गोंदिया	सालेकसा	गांधीटोला
३१९.	गोंदिया	देवरी	डोंगरगांव
३२०.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	बोपाबोडी
३२१.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	कोसमतोंडी
३२२.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	मंदीटोला
३२३.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	बाराभाटी
३२४.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	बोंडगांव देवी
३२५.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	ईटखेडा
३२६.	वाशिम	वाशिम	कोकलगाव
३२७.	वाशिम	रिसोड	गोवर्धन
३२८.	वाशिम	मालेगाव	जोडगव्हाण

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
३२९.	वाशिम	मालेगाव	आमखेडा
३३०.	वाशिम	कारंजा	काजळेश्वर
३३१.	वाशिम	कारंजा	महागाव
३३२.	वाशिम	कारंजा	रहाटी
३३३.	वाशिम	मानोरा	तोरनाळा
३३४.	वाशिम	मानोरा	पाळोदी
३३५.	वर्धा	वर्धा	गोजी
३३६.	वर्धा	देवळी	दापोरी
३३७.	वर्धा	देवळी	मुदरगाव
३३८.	वर्धा	सेलू	आकोली
३३९.	वर्धा	सेलू	सालईपेठ
३४०.	वर्धा	आर्वी	माळेगाव टेका
३४१.	वर्धा	आष्टी	सिरसोली
३४२.	वर्धा	कारंजा	धानोली
३४३.	वर्धा	कारंजा	मासोद
३४४.	वर्धा	कारंजा	धरती
३४५.	वर्धा	समुद्रपार	निंभा
३४६.	धुळे	धुळे	शिरधाने
३४७.	धुळे	धुळे	बोरविहीर
३४८.	धुळे	धुळे	नरवाळ
३४९.	धुळे	शिरपूर	आढे
३५०.	धुळे	शिरपूर	मांजरोद
३५१.	धुळे	शिरपूर	भाटपुरा
३५२.	धुळे	शिरपूर	खंबाळे
३५३.	धुळे	शिरपूर	टेकवाडे
३५४.	धुळे	शिरपूर	शेवाडे
३५५.	धुळे	शिरपूर	आमथळे
३५६.	धुळे	शिरपूर	पास्टे
३५७.	धुळे	शिरपूर	दाऊळ
३५८.	धुळे	साक्री	पिंजरवाडी
३५९.	नंदूरबार	नवापूर	सोनखाब
३६०.	नंदूरबार	शहादा	नवागांव
३६१.	नंदूरबार	शहादा	कोळदा
३६२.	नंदूरबार	शहादा	शेल्टी
३६३.	नंदूरबार	शहादा	अंबापूर
३६४.	नंदूरबार	तळोदा	तुळाजे
३६५.	नंदूरबार	तळोदा	आमलावारी
३६६.	ठाणे	मुर्बाड	आसोळे
३६७.	पालघर	पालघर	दहिसर
३६८.	पालघर	डहाणू	बडा पोखरण
३६९.	पालघर	डहाणू	चिखला

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
३७०.	पालघर	तलासरी	झरी
३७१.	जालना	बदनापूर	रौषणगाव
३७२.	जालना	घनसांगवी	पानेवाडी
३७३.	जालना	घनसांगवी	आंतरवाली टेंभी
३७४.	नाशिक	चांदवड	दरेगाव
३७५.	नाशिक	चांदवड	कोशींबे
३७६.	नाशिक	इगतपुरी	कावनई
३७७.	नाशिक	मालेगाव	शेरुळ
३७८.	नाशिक	नांदगाव	कळमदरी
३७९.	नाशिक	नाशिक	सैय्यद पिंप्री
३८०.	नाशिक	सिन्नर	खंबाळे
३८१.	नाशिक	येवला	कातरणी
३८२.	नाशिक	येवला	अनकाई
३८३.	नाशिक	निफाड	विंचुर
३८४.	सांगली	मिरज	कसबे डिग्रस
३८५.	सांगली	पलूस	अमनापूर
३८६.	सांगली	पलूस	वसगाडे
३८७.	सांगली	खानापूर	माहूली
३८८.	सांगली	खानापूर	लंगारे
३८९.	सांगली	खानापूर	पारे
३९०.	सांगली	खडेगाव	खेदापूर
३९१.	सांगली	वालवा	येलूर (कोरेगाव येथे कार्यरत)
३९२.	सांगली	वालवा	येदेनीपानी
३९३.	सांगली	वालवा	रेदारे धरण
३९४.	सांगली	वालवा	वाटेगाव
३९५.	सांगली	वालवा	भवानी नगर
३९६.	सांगली	शिराळा	बिलासी
३९७.	सांगली	शिराळा	आरळा
३९८.	अमरावती	अमरावती	नांदुरा
३९९.	अमरावती	अमरावती	रोहणखेड
४००.	अमरावती	अमरावती	अंतोरा
४०१.	अमरावती	अमरावती	यावली शहीद
४०२.	अमरावती	अमरावती	सालोरा
४०३.	अमरावती	भातकुली	हातुर्णा
४०४.	अमरावती	भातकुली	सायत
४०५.	अमरावती	भातकुली	कवठा बहाळे
४०६.	अमरावती	भातकुली	धामोरी
४०७.	अमरावती	भातकुली	विर्शी
४०८.	अमरावती	भातकुली	रामा
४०९.	अमरावती	भातकुली	टाकरखेडा
४१०.	अमरावती	दर्यापूर	वडाळगव्हाण

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४११.	अमरावती	दर्यापुर	वरुड कुलट
४१२.	अमरावती	दर्यापुर	टोंगलाबाद
४१३.	अमरावती	दर्यापुर	माहुली धांडे
४१४.	अमरावती	दर्यापुर	उपराई
४१५.	अमरावती	दर्यापुर	जसापुर
४१६.	अमरावती	दर्यापुर	कान्होली
४१७.	अमरावती	अंजनगाव सु	भंडारज
४१८.	अमरावती	अचलपुर	चमक खुर्द
४१९.	अमरावती	अचलपुर	काकडा
४२०.	अमरावती	अचलपुर	कुष्ठा
४२१.	अमरावती	अचलपुर	रासेगाव
४२२.	अमरावती	अचलपुर	कोल्हा
४२३.	अमरावती	अचलपुर	वासणी बु.
४२४.	अमरावती	चांदुर बाजार	राजना पुर्णा
४२५.	अमरावती	चांदुर बाजार	हिरुळपुर्णा
४२६.	अमरावती	चांदुर बाजार	कारंजा बहिरम
४२७.	अमरावती	चांदुर बाजार	थुगाव पिंपरी
४२८.	अमरावती	चांदुर बाजार	कुन्हा
४२९.	अमरावती	चांदुर बाजार	खरपी
४३०.	अमरावती	चांदुर बाजार	सोनोरी
४३१.	अमरावती	चांदुर बाजार	देवुरवाडा
४३२.	अमरावती	चांदुर बाजार	बोराळा
४३३.	अमरावती	चांदुर बाजार	कुरळपुर्णा
४३४.	अमरावती	मोर्शी	पिंपळखुटा मोठा
४३५.	अमरावती	मोर्शी	राजुरवाडी
४३६.	अमरावती	मोर्शी	अडगाव
४३७.	अमरावती	मोर्शी	धामणगाव काटपुर
४३८.	अमरावती	वरुड	टेंबुरखेडा
४३९.	अमरावती	वरुड	एकदरा
४४०.	अमरावती	वरुड	पवणी
४४१.	अमरावती	वरुड	करजगाव गांधी
४४२.	अमरावती	वरुड	चांदस वाटोडा
४४३.	अमरावती	तिवसा	सालोरा तसरे
४४४.	अमरावती	तिवसा	पिंपळखुटा
४४५.	अमरावती	तिवसा	मिर्झापूर
४४६.	अमरावती	तिवसा	वन्हा
४४७.	अमरावती	धामणगाव रे	विरुळरोधे
४४८.	अमरावती	धामणगाव रे	झाडगाव
४४९.	अमरावती	चांदुर रे	मालखेड
४५०.	अमरावती	चांदुर रे	जवळा धोतरा
४५१.	अमरावती	नांदगाव खं	माहुली चोर

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४५२.	अमरावती	नांदगाव खं	वाढोणा रामनाथ
४५३.	अमरावती	नांदगाव खं	पळसमंडळ
४५४.	अमरावती	नांदगाव खं	पिंपळगाव निपाणी
४५५.	अमरावती	नांदगाव खं	वडुरा
४५६.	अमरावती	नांदगाव खं	हिवरा बु.
४५७.	अमरावती	नांदगाव खं	एरंडगाव
४५८.	अमरावती	नांदगाव खं	मांजरी म्हसला
४५९.	अमरावती	चिखलदरा	एकताई
४६०.	अमरावती	धारणी	मोगर्दा
४६१.	अमरावती	धारणी	चटवाबोड
४६२.	अमरावती	धारणी	हिराबंबई
४६३.	अमरावती	धारणी	चारवाबोर्ड

जिल्हानिहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्रे

अकोला जिल्हा	सातेगाव	तळेगाव ठाकूर	पिंपळगाव देवी
आगर	आष्टी	आमानेर	पिम्परीगवळी
अपतापा	भातुकली	लोणी वरुड	नांदुरा
दहीहांडा	गोनोरी	पुसाळा	शेम्बा
कपाशी	खोलापूर	राजुरा बाजार	टाकरखेड
कुरणखेड	आसेगाव पूर्णा	शेन्दुर्जनघाट	वादनेरभोलजी
पाल्सो	ब्राम्हणवाडा थडी	वेनोदा	पातुर्डा
कावासा	करजगाव	बुलढाणा जिल्हा	संग्रामपूर
मुंडगाव	तळवेल	चांदोल	सोनाला
पोपटखेड	आम्लव	हतेडी	वानखेड
सावरा	पळसखेड	पाडली	अडसूळ
हात्रून	शिरसगाव	रायपुर (बुलढाणा)	भोनगाव
पारस	गुईखेड	वरवंड	जलंब
उरल ब्रुदुक अकोला	हातरु	अमडापूर	जवळा बुद्रुक
वाडेगाव	कात्कम्भ	अन्त्रीखेडेकर	आडगाव राजा
धाबा	सलोना	एकलारा	किनगाव राजा
कान्हेरी सराप	सेमाडोह	किन्होळा	मलकापूर पांगरा
महान	तेम्भूसोडा	शेलगाव अतोल	साखरखेडा
पिंजर	अमला इंडली	उंदरी	वाशिम जिल्हा
धोत्रा (शिंदे)	चंद्रपूर	अंधेरा बुलढाणा	धामणी
जामठी	रामतीर्थ	जवलखेड	धनाज बुद्रुक
कुरुम	येवडा	जामोद	मनभा
परद	अन्जानासिंगी	मादाखेड	पोहा
आलेगाव	मंगरुळ दस्तगीर	पिंपळगाव काळे	ऊर्म्डा बाझार
बाभूळगाव (अकोला)	निंबोळी	आतली	जुल्का
मालसुर	तळेगाव दश	बोथाकाझी	किन्हीराजा
पातुर	बैराघाड	गणेशपूर	मेडशी
सस्ती	बिजुधावडी	पिंपळगाव राजा	शिरपूर
आडगाव	धुलघाटरेल्वे	रोहाना	आसेगाव वाशीम
दानापूर	हरिसाल	हिर्डाव	कासोला
हिवरखेड	कालाम्खर	रायगाव	मोहरी
पंचागाहन	सद्रावाडी	शिवानी पिसा	शेळूबाझार
अमरावती जिल्हा	अंबाडा	सुलतानपूर	वनोजा
धामणगाव गाधी (अमरावती)	हिवरखेड	नावेल	कुप्ता
पाथ्रोत	खेड	उमळी	पोहरादेवी
येसुर्ना	नेर्पिगालाई	देऊळगाव माळी	शेंदुर्जना
अंजनगाव बरी	विचोरी	देऊळगाव सकार्षा	कवठा
माहुली झा	धमक	दोनगाव	केंवाद
शिराळा (अमरावती)	लोणी टाकळी	जानेफळ	मान्गुल्झानक
वलगाव	मंगरुळ चाव्हाला	कळमेश्वर	मोप
कापुस्ताल्ली	पापळ	बोराखेडी	काटा
कोकारदा	कुन्हा	धामणगाव बढे (बुलढाणा)	
	मार्डी (तिवसा)		
	सातेगांव		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

वाशिम जिल्हा	चोंडी	चिकलठाण	शिरडशहापूर
पादिताम्भोर	फेत्र	चिंचोली (औरंगाबाद)	गिरगाव
नोंदगाव	गौल	हतनूर (औरंगाबाद)	हत
वारला	जांब बाजार	करंजखेडा	हयातनगर
यवतमाळ जिल्हा	शेम्बालापिम्प्री	नाचान्वेल	कुरुंद
लोन्बेहाल	दहेगाव (यवतमाळ)	नगद	पांगराशिंदे
लोणी अरणी	धानोरा	वडनेर	टेंम्भूर्णी (हिंगोली)
म्हसोळा	वाढोणा बाजार	बाजारसावंगी	भांडेगाव
सदोबा सावली	वर्द	गुडांना	फालेगाव
घारफाळ	धनकी	वेरुळ	नरसी न
माडणी	कोरता	आडूळ (औरंगाबाद)	शिरसम
पहूर (यवतमाळ)	मुलावा	बालानगर	आखाडाबालापूर
भोरिअरब	सोन्दाभी	ठाकेफल (औरंगाबाद)	डोंगरकडा
मानकीन्ही	थेरडी	नंदर	मासोड
साईखेडा	विदुल	निलाज्गाव (औरंगाबाद)	पोत्रा
तळेगाव	कायार	पिंपळवाडी	रामेश्वर तांडा
हुसूल	कोलगाव (वाणी)	विहामंडवा	वाकोडी
वसंतनगर	राजूर (वाणी)	आळंद	गोरेगाव (हिंगोली)
भाम्बोरा	शिरपूर (वाणी)	बाबरा	कपडिशंगी
पारवा	अकोला बाजार (यवतमाळ)	गानोरी	कवठा
रामपूर (यवतमाळ)	बेलोरा (यवतमाळ)	जातेगाव (औरंगाबाद)	साखेर
शिवानी (यवतमाळ)	हिवरी (यवतमाळ)	वडोदबाजार	जालना जिल्हा
मेतीखेडा	सावार्गड (यवतमाळ)	अस्थाना	धनगर पिंपरी
नंझा	वडगाव (पोलीस स्टेशन)	अंधारी	गोंडी
सावरगाव (यवतमाळ)	मुकुटबन	पालोड	जामखेड
फुल्सावंगी	शिबला	पंवादोड	शहगार्ह
काळी दौलत	झरीझामनी	शिवाना	सुखापुरी
महागाव (महागाव)	औरंगाबाद जिल्हा	उंडणगाव	वादिगोद्री
पोहन्दुल	दौलताबाद	बनोटी	दाभाडी
मार्डी (यवतमाळ)	गोलात्गाव	जरंडी	शेलगाव
वेगाव	काचनेर	सावालादबारा	सोमथाना
बोरगाव (यवतमाळ)	लाडसावंगी	बोर्सार	वाकुळणी
मानिकावाडा	पिंप्रीराजा	गाढे पिंपळगाव	आण्वा
शिरसगाव (यवतमाळ)	वारुदकाझी	लाडगाव (औरंगाबाद)	धावडा
अर्ली	भेन्हाळा	लोणी ख	हसनाबाद
कारंजी (पांढरकवडा)	जीखनान	मानूर	जळगाव सपकाळ
खैरगाव दे	लासूर स्टेशन	शिवूर	केदारखेडा
पहापाल	शंदुर्वाडा	हिंगोली जिल्हा	राजूर
पाटणबोरी	सिध्दनाथवडगाव	जवाळाबाझार	रे पिंपळगाव
रुंझा	औराला	लोहारा (बु)	वाल्सावंगी
बेलूर	चापनेर	पिंपळदरी (हिंगोली)	कु पिंपळगाव

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

जालना जिल्हा	हदगाव	का सांगाव	खरसुंडी
रा उचेगाव	पठारगावन	कपाशी कोल्हापूर	बिळूर
राजा टाकळी	वाघाला	पिंपळगाव बुद्रुक	डफळापूर
रांजणी	धानोराकवणे	सिध्नेरली	को बोबलाद
तीर्थपुरी	कान्ठेश्वर (परभणी)	भुये	संख
जिरोदगाव	कावाल्गाव	हसूर	शेगाव
पिंपरखेड	तडकळस	इस्पुरली	उमदी
दोनगाव (जालना)	देवाल्गावगाठ	कणेरी	वळसंग (सांगली)
खासगाव	वालूर	म शिरोली	येल्वी
माहोरा	सोनपेठ (परभणी)	मुडाशिंगी	हिंणगाव
वरुड	कोल्हापूर जिल्हा	सांगरुळ	खेअरदेवनगि
कुंभारझरी	भादवण	उचगाव	मो वडगाव
कुंभारझरी	मालीग्रे	वादनागे	नेवरी
दु कालेगाव	उत्तूर	बाजार भोगाव	वांगी
कारला	वांतगी	भोरपाडले	अगलगाव
मानेगाव	कडगाव (कोल्हापूर)	काळे	देशिंग
पिर पिंपळगाव	मडिलगे	केख-पोखळे	धालगाव
सेवली	मिनचे खु	कोष्टली	रांजणी (कवठे म)
विरेगाव (जालना)	पाटगाव	पडल	नागज
दहिफळ खंदारे	पिंपळगाव	पोर्ले तारके ठाणे	खानापूर (खानापूर)
धोक्साल	अदकुर	धामोड	वेजेगाव
पाटोदा	हेरे	राशिवडे	विटा
तळाणी	कानुर ख	सरवदे	लैगरे
आष्टी	कोवाड	तरले	आरग
तळाणी	माणगाव (कोल्हापूर)	ठिकपुर्ली	भोसे (सांगली)
सातोना	तुदिये	वाळवा कोल्हापूर	एरंडोली
श्रीष्टी	हलकर्णी	आंबा	कवलापूर (सांगली)
वानूर	कडगाव	बांबवडे	कवतेपिरण
परभणी जिल्हा	कानाडेवाडी	भेडसगाव	खंडेराजुरी
धारासूर	महागाव	करण्फेन	म्हेशाल
कोद्री	मुंगुरवाडी	मन कोल्हापूर	नांद्रे
महात्पुरी	नल	मांजरे कोल्हापूर	भिलवडी
पिंपळ दरी	गरीवाडे (कोल्हापूर)	पा नीनाई	कुंडल
राणीसावरगाव	निवाडे	सरुड	अंतरी बुद्रुक
आडगाव	आळते	सरुड	चरण
आसेगाव	अंबाप	शित्तूर	कोकरुड फक
चार्थाना	भादोले	अ. लाट	मणदूर
कौसोडी	हेरले हाथ (कोल्हापूर)	दानोळी	मांगले
वाझर	हुपरी	घाल्वाद	सागाव (सांगली)
येलदरी	पाकडोली	जयसिंगपूर	शिरशी
कोल्हा	पु श्रीओळी	नंदानी	बोरगाव (सांगली)
रामुपरी	साजणी	नृसिंहवाडी	चिंचणी (सांगली)
चाटोरी	सावर्डे हाथ (कोल्हापूर)	टाकळी	हतनूर
राव राजूर	चिखली कोल्हापूर	सांगली जिल्हा	मणेरजुरी
दैठणा		आटपाडी	मांजर्डे
जाब (परभणी)		दिघंची	सावालाज
पेडगाव		करगणी (सांगली)	वैफाले
पिंगळी			
झारी			
बाभळगाव (परभणी)			

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

सांगली जिल्हा	वाठार किरोली (सातारा)	मोंड	कुन्तेफल
येळावी (तासगांव)	वाठार स्टेशन (सातारा)	पडेल	सुलेमानदेवळा
बागणी	पाचगणी	फणसगाव	टाकलिंग
बावची	सातारारोड	शिरगाव	चौसाळा
बोरगाव वाळवा	ताल्देव	मोरगाव	लीम्बगणेश
कामेरी	तापोळा	सतेली-भेडशी	नाल्वंदी
कासेगाव	माळवाडी	तळकट	पिंपळनेर
कुरालाप	मार्डी सातारा	कळसुली	राजुरी नवगण
नेर्ले	म्हसवड (सातारा)	कनेडी	साक्शाल पिंपरी
पेट	पळशी (मन)	कासाडे	तडसोना
वाळवा (सांगली)	पुल्कोती	खारेपाटण	येल्लाम्बघाट
येदेमाचीन्द्र	शिगणापूर	नांदगाव (कणकवली)	भोगाल्वाडी
येलूर	चाफळ	फोंडा	मोहखेड
वाटेंगांव चिकुडी	हेळवाक (कोयानानगर)	वरवडे	चकलांबा
सातारा जिल्हा	कालगाव	हिलोक	जातेगाव
बामणोली	केरळ	कडवळ	मदल्मोही
केळघर	मल्हारपेट	कासलं	निपाणी जवलाका
कुडाळ सातारा	मारळी	माणगाव	तलवाडा
कुसूमबी	मोरगिरी	पांडूर	उमापूर
सायगाव	मुरुड (सातारा)	वळवल	अडस
हेलगांव	बरड	आचरा	बंसारोला
इंदोली	बीबी (सातारा)	चौके	चीन्चोलीमली
काळे कराड	साळवे	गोल्वान	राजेगाव (बीड)
कोले	संबुर	हिवाळे	विडा
मसूर	सोनवडे	मसुरे	युसुफ वडगाव
रेठरे	तळमावले	आंबोली (सावंतवाडी)	गंगामसाला
सदाशिवगड	तारले (सातारा)	बांदा	किटीट आडगाव
सुपने	गिरवी	मालेवाड	पाश्रुड
उब्रज	राजळे	निरवडे	साडोळा
वडगाव हवेली	साखरवाडी	सांगोली	ताकार्वान
येवती	तरडगाव	उंबडे	धर्मपुरी
मसकरवाडी	ताथवडा	वैभववाडी (१)	मोहा
मासोळी	चिंचणेर वंदन	आडेली	नागपूर
येलगांव	कान्हेर	परुळे	पोहनेर
अहिरे	कुमठे (सातारा)	रेडी	सिरसाळा
लोणंद	लिंब	तुळस	अमळनेर
शिरवळ (सातारा)	नागठाणे (सातारा)	बीड जिल्हा	डोंगरकिनी
लोहाम	नांदगाव (सातारा)	आपेगाव	नायगाव
डिस्कळ	परळी सातारा	बर्दापूर	वाहली
कातर खटाव	ठोसेघर	भाथ्याना	खालापुत्री
खटाव	१) अंगापूरवंदन	घाटनांदूर	शिरुर (बीड)
मायणी	२) वाडहूत	उजनी	कुप्पा
निमसोड	३) वेणेगाव	धामणगाव (बीड)	वडवणी
पुसेगाव	४) क्षेत्रमाहुली	कडा (बीड)	
पुशेसावली	बावधन		
पडळ	भुईज		
गुरसाळे	कवठे		
किन्ही	मालात्पूर		
पळशी (सातारा)	सिंधुदूर्ग जिल्हा		
रहिमतपूर	इलये		
तडवळे सातारा	मिठबाव		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

लातूर जिल्हा	हन्दागुली	मालाकोली	आलूर
अन्धोरी	हेर	पेनूर	मुलाज
हाडोळती	नालागीर	सोनखेड	नेचाकुर
किनगाव	वाध्वाना (बुद्रुक)	आष्टा (नांदेड)	येणेगूर
सातारा	गुडसर	इवालेश्वर	डिग्गी
शी ताजबंद	नांदेड जिल्हा	सिन्धखेड	बेम्बाली
बेलकुंड	अर्धापूर	वाई बाजार	ढोकी
भादा	मालेगाव (नांदेड)	वानोळा	जगजी
हसेगाव	भोसी	मुगुट	केशगाव
जवळग पोमादेवी	किणी	रोही पिंपळगाव	कोंड
लामजना	मोघली	बर्हली	पडोली (आ)
मातोळा	मातुल	बेल्मोगारा	पाटोदा
उजनी	खातगाव	चान्डोळा	पोहनेर
चापोली	कोन्दाल्वादी	जम बुद्रुक	समुद्रावानी
जाणवलं	लोहगाव	राजुरा	येडशी
नळेगाव	सगरोळी	सावारमल	आसू
वडवळ	शंकरनगर (बिलोली)	सावारमल	आणला
बोरोल	हनेगाव	मुकरामाबाद	जवळा नि
वाळंदी	माखेल	बरबाडा	शेलगाव
नागरळ	शहापूर (नांदेड)	कुन्तोर	अणदूर
अन्तूर	खानपूर	मांजरंम	जळकोट
वांजरवाडा (लातूर)	करखेली	लीम्बगाव	काटगाव
भातांगली	आष्टी	नीला	मंगरुळ (तुळजापूर)
बोरी	बारादशेवला	राहता	नळदुर्ग
चीकुरदा	कोळी	तुप्पा	सलगर (दुत्य)
चिंचोली (बाल)	निमगाव	विष्णुपुरी	सावागॉन
गंगापूर	तमसा	वडगाव	पार
जवळा (बुद्रुक)	वैफाना	सिंधी	पारगाव
निवाली	चीन्चोर्डी	उस्मानाबाद जिल्हा	तेरखेडा
तांदुळजा	सर्सम	अंभी	भंडारा जिल्हा
अंबुलगा (बुद्रुक)	बरुळ	ईऐत	धारगाव
औरादश	कुरुला	मान्केश्वर	खामारी (बुटी)
हल्लारा	ओस्मान नगर	पाश्रुट (उस्मानाबाद)	मोहदुरा
कासार बालकुंदा	पंशेवादी	वालवड	पहेला
मदनसुरी	पेट्वादाज	दहीपाल (उस्मानाबाद)	शहापूर
नितूर	अप्पारावपेठ	इत्कुर	बारव्हा
पानचिंचोली	बोधडी	मंगरुळ (कल्लाम)	दिघोरी बिग
रामलिंग	देहालीतांडा	मोहा (उस्मानाबाद)	कुडेगाव
मुदगड	इस्लापूर	शिरढोण	सरांडी (बुद्रुक)
बितार्गाव	जलधारा	येरमाळा	केसलवाडा
कारेपूर	मांडवी कोठारी	अष्ट कसर	मुरमाडी तूप
खरोला	राजगड	जेवळी	पिंपळगाव (लाखांनी)
पानगाव	शिवानी	कानेगाव (उस्मानाबाद)	पोहरा
पोहरेगाव	उमरीबाझार	माकणी	सालेभाता
साकोला	कालंबर		आंधळगाव
शिरुर अनंतपाळ	कापसी		
देवर्जन			

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

भंडारा जिल्हा	तोहोगाव	अरेवाडा	केशोरी
बेतला	जिवती	लाहेरी	कोराम्भितोला गोंदिया
जांब	पाटन	मान्नेराजाराम	महागाव गोंदिया
करडी	मांडवा	आमगाव	फुताना
वरठी	नारंदा	बेंडोला	घोनदी
आसगाव	विरुर गाडेगाव	घोट	काकोडी
भुयार	बेम्बळ	कोनसरी	मुल्ला
कोंढा	चिरोळी	कुनघाडा	भानपूर
सावरला	मरोडा	मार्कंडा (क)	दासगाव गोंदिया
एकोडी (किन्ही)	राजोली	रेगडी	दावानिवाडा
गोन्दुमारी	बाळापुर	गोडलवाही	एकोडी गोंदिया
खांब	मौशी	कारवाफा	कामठा
सांगडी	नवेगाव पांडव	मुरुमगाव	कटी
विर्शी	तळोधी	पेढारी	खामरी
चुल्हाद	वाढोणा	रंगी	मोर्वाही
देव्हाडी	नवेगाव मोरे	गट्टा	रवान्वादी
गोबरवाही	पोम्भूर्णी	कांडोली खुर्जी	चोपा
लेन्देझारी	चिंचोली	कसनसूर	कवलेवाडा
नाकाडोंगरी	देवदा	तोदसा	कुन्हाडी
चंद्रपूर जिल्हा	कढोली	अभिर्झा	सोनी
कालमांना	अंतरगाव	बोडली	तिल्ली/मोहगाव
कोठारी	बोथली	पोरला	दाव्वा
विसापूर	जीबगाव	पोटेगाव	पंढरी
चादणखेडा	लोन्धोली	बोतेकासा	खोडशिवानी
डोंगरगाव	पार्थी	कोटगुल	सौन्दाद
घोडपेठ	व्याहाड बुद्रुक	देऊळगाव	शेंडा
माजरी	गुंजेवाही	कढोली	बिजेपर
मुधोली	मोहोडी नलेश्वर	मालेवाडा	दरेंकासा
अहेर नवरगाव	नवरगाव	अडपल्ली	कावाराबंध
चौगन	वासेरा	लगाम	सातगाव गोंदिया
गांगलवाडी	कोसार्सार	सुन्देरनगर	इंदोरा
मेंडकी	मढेला	अन्कीसा	मुन्दिकोणा
मुद्झा	नागरी	मोयाबिंपेथा	सुकडी (डक)
चीच्यल्ली	सवारी	सिरोंचा (बोडली)	वाडेगाव (गोंदिया)
दुर्गापूर	गडचिरोली जिल्हा	तेकादातला	नागपूर जिल्हा
घुग्गुस	देचालीपेता	झीन्गानूर	जावळी (नागपूर)
ताडली	जोमालगटा	कारेगाव (गडचिरोली)	नांद
भिसी	कमलापूर	कुरुड	सोमपाळा
जाभूळघाट	महागाव	सावंगी	अडेगाव
खडेसंगी	पेरभिली	गोंदिया जिल्हा	कान्होलीबारा
मसल बुद्रुक	भाक्रोंडी	बाणगाव गोंदिया	रायपूर
नेरी	देलान्वादी	कालीमाती गोंदिया	टाकालघात
शंकरपूर	वैरागड	ठाणा गोंदिया	धावेपाडा
ढाबा	वडधा	तिगाव गोंदिया	गोदखेर्य
		छन्न/भक्ती गोंदिया	मोहपा
		धाबेपौनी	तीष्टी
		गोठनगांव गोंदिया	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

नागपूर जिल्हा	खारांमना (मो) वर्धा	कुडाशी	रांजणगाव
गुमथाळा	रोहना (वर्धा)	म्हसदी	शिरसगाव
गुमथी	देवळी	नवापाडा	तळेगाव
भूगांव मेंढा	१) अंतोरा	रोहोड	तरवाडे
काचारीसावांगा	२) मुरडगांव	शिर्सोला	उंबरखेड
कोंडाली	गोल (देवळी)	सुकापूर	वाघळी
येनवा	गिरोली (देवळी)	टेंभा	अडावद
मंडाल	नाचणगाव	बेतावाड	चहार्डी
सलवा (नागपूर)	विजयगोपाल (देवळी)	चीम्थाने	धानोरा
तितूर	अल्लापूर	धामणे	गोरगावले
वेलतूर	बुर्कोनी	मालपुर	हातेड
खात	कांगाव (वर्धा)	नारदाना	लासूर
कोढामेंढी	पोहना	निमगुळ	वैजापूर
मौदा	कान्ननवारगाव	विखरण	चांदसर
तारसा	सरवडी	वालखेडा	नांदेड
धानला	नारा	बोराडी	साळवा
बोरखेडी	गिरड (वर्धा)	होळनांथे	सोनवद
व्याहाड	मंडगाव	खुर्दे बुद्रुक	कासोदा
जलालखेडा	नांदोरी	रोहिणी	रिंगणगाव
मेंढाळा	कोरा	सांगवी	तळई
मोवाद	दहेगाव (गो)	विखरण	भादली
सावरगाव नागपूर	हमदापूर	वाडी बुद्रुक	धामणगाव
बिशनूर	सलई-काला	वकवड	कानळदा
दहेगाव जोशी	सिंधी (रत्वे)	जळगाव जिल्हा	म्हसावद
डोरली	झडशी	ढेकू	नशिराबाद
कन्हान	अंजी (म)	जाणवे	बेटावद
नवेगाव खरी	खाराग्ना (गो)	मांडळ	फत्तेपूर
सातक	तळेगाव (त)	मारवाड	गारखेडा
भंडारबोडी	वायफड	पातोंडा (आ)	नेरी
हिवाराबाझार	वायगांवनिपाणी	गिरड	शेंदुर्णी
कारवाही	धुळे जिल्हा	गुढे	वाकडी
मनसर	आर्वी	कजगाव	वाकोद
नागरधन	बोरिस	पिंपरखेड	अंतुर्ली
बडेगाव	बोरकुंड	कठोर ख	कुन्हा
चिंचोली केळवड	कापडाने	किन्ही	रंईखेडा
खापा	खेडा	पिंपळगाव	उचंदा
पाटणसांगवी	कुसुंबा	वरासीम	लोहारा पाचोरी
बेला	लामकानी	इदगाव	लोहातर
माकरधोकडा	मुक्ती (धुळे)	येवती	नगरदेवळा
पंचगाव	नागाव	दहीवड	नांद्रा
सिरसी	नेर	खेडगाव	वरखेडी
वर्धा जिल्हा	शिरुड	लोंढे	मंगरूळ
आष्टी (वर्धा)	शिरुड	पातोंडा (चा)	शेळावे
साहूर (वर्धा)	बसारावाल		
जळगाव (वर्धा)	चादवेल कोरडे		
	दहिवेल		
	दुसाने		
	जैताणे		
	कळंबीर		
	कासारे (धुळे)		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

जळगाव जिल्हा	जेउर (नगर)	घारगाव	खुटामोडी
शिरसोदे	म्हेकरी (नगर)	जावळे कडलग	मांडवी
तामसवाडी	रुई छात्तीसी	जवळे बाळेश्वर	राजबर्डी
ऐनपूर	टाकळी खातगाव	निमेगाव जाळी	रोषमाळ
चिनावल	टाकळी काजी	निमोन	सोन बु.
खिरोदा	वाळकी (नगर)	ताळेगाव	तळई
लोहारा रावेर	चंदा	भात्कुदेगाव	तेलखेडी
निंभोरा	कुकाना	चापडगाव शे	झापी
थोरगव्हाण	नेवासा बुद्रुक	दहीगाव	आष्टे
वाघोड	नेवासा कु	धोराजलगाव	ठेकवद
भालोद	सलाबतपूर	हटगाव	कोपर्ली
हिंगोणा	सिरसगाव (नगर)	शेवगाव	लहान शहादा
किनगाव	सोनई	घोटन	नटावद
पाडळसा	टोका	आडळगाव	राकसवडे
साकळी	उत्सवदुमळा	बेलवंडी	शानिमंडळ
सावरखेडा	अलकुटी भालावशी	काष्टी	चिंचपाडा
अहमदनगर जिल्हा	कान्होरपाथर	कोल्गाव	धनराट
ब्राह्मणवाडा	खडकवाडी	लोणी वाय्कानाथ	डोंगेगाव
देवठान	निघोज	मांडवगण	पळसून
खिरविरे	पालवे	पिंपळगाव पिसा	प्रतापपूर
कोहोने	रुही छत्रपती	बेलापूर बुद्रुक	उमराण
कोतूळ	खरवंडी कासार	मलवडगाव	वावडी
लाडगाव	माणिक दोंडी	निमगाव खैरी	झामणघर
मावेशी (नगर)	मिरी	पडेगाव	आडगाव
म्हलाडावी	पगोरी पिंपळगाव	टाकळीबन	कहाटूळ
शेंडी	पिंपळगाव तप	उन्दिगाव	कालसाडी
विडा	तिसगाव	नंदूरबार जिल्हा	कुसुमवाडा
सुगांव	अस्तगाव	बरआ विहीर	मंदाणा
अरणगाव	दाड बु	डाब	पाडळदा
खर्डा	डोरले	वेळी	प्रकाशा
नानज	कोल्हार बक	होराफाळी	सारंगखेडा
भारडगाव	सावळीविहीर	जांगती	शहाणा
सुद्रिक	वाकडी (नगर)	काठी	सुलवाडे
चापडगाव कर्जत (नगर)	बरागाव नांदुरे	खापर	वडाळी
कुल्धारण (नगर)	देवळाली प्रवरा	मांडवा	रानीपूर
मिरजगाव (नगर)	गुहा	मोरंबा	पुरुषोत्तमनगर
राशीन (नगर)	मांजरी	ओहाळा	वाघार्डे
चासनळी	ताकालीमिया	पिंपळखुटा	बोरद
दहीगाव बोलका	उंबरे	उर्मिलामाळ	प्रतापपूर
पोहेगाव बु.	आश्वि	वडफळी	सोमवल
सावनसर	म्हेसगांव	वेळी अक्कलकुवा	वाल्हेरी
टाकळी ब्राम्हणगाव	बोटा	बिल्गाव (नंदुरबार)	नाशिक जिल्हा
वारी	चंदनापुरी	चुलवड	काझीसंगावी
चास	धन्दाफार्ल	धनाजे	ताळेगाव रोही (नाशिक)
देहरे		काकर्दा	उसवाड
देवगाव		कात्री	
		गताडी	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

नाशिक जिल्हा	न्यायडोंगरी	पळसन	फुरसुंगी
वडाळीभोई	पिंपरखेड (नाशिक)	पांगारणे	खडकवासला
वडनेर भैरव	वेहेळगाव	उंबरढाण	खानापूर
दहीवड	धोंडेगांव	आंबोली	खेड शिवापूर
खामखेडा	जातेगाव (नाशिक)	चिंचओहोळ	कुंजीरवाडी
खर्डा	सय्यद पिंपरी	मुळवड	लोणी काळभोर
लोहणेर	शिंदे	रोहिले	पेरणे
मेशी	चांदोरी	शिरसगाव	सांगरुन
खर्डा	देवगाव (नाशिक)	ठाणापाडा (नाशिक)	उरळीकांचन
कोचरगाव	कसबे सुकेणे	अंजनेरी	वाडेबोलाई
मोहाडी	म्हाळसाकोरे	अंदरसूल	वाघोली
ननाशी	नैताळे	भराण	बावडा
निगडोळ	निमगाव वाकडा	मुखेड (नाशिक)	भिगवण
पांडाणे	ओझर	पाटोदा (नाशिक)	बिजवडी
ताळेगाव दिंडोरी	पालखेड	सावरगाव (नाशिक)	कळस
उमराळे	पिंपळगाव बसवंत	पूणे जिल्हा	लासुर्णे
वारे	खडकमालेगांव	अडिवरे	निर्वागी
वरखेडा	आंबे	धामनी	पळसदेव
बळेगाव कुऱ्हे	भुवन	डिम्भा	सणसर
धामणगाव	जोगमोडी	महाळुंगे पडवळ	शेळगांव
काळूस्ते	कारंजाळी	निर्गुडसर	आळे
काननवाडी	कोहोर	पेट	आपटाळे
खेड	कुळवांडी	तळेघर	बेल्हा
नांदगावसदो	कुभाळे	१) अवसरीखुर्द	इंगळून
वैतरणा	अलियाबाद	२) लांडेवाडी	मढ
वाडीवरहे	ब्राम्हणगाव	डोर्लेवाडी	नारायणगाव (वारुल्वादी)
दळवट	जायखेडा	होळ	निमगाव सावा
जथमर	कपालेश्वर	काटेवाडी	ओतूर
कनाशी	केळझर	लोनिभापकर	पिंपळवंडी
मोकभणगी	मुल्हेर	मोरगाव	राजुर
नवीबेज	नामपूर (अंबासन)	मूर्ती	सावरगाव
ओतूर	निर्पूर	पणदरे	येणेरे
तिऱ्हेळ	साल्हेर	सांगावी	शिरोली बु.
नांदुरी	ताहाराबाद	शिसुफळ	आंबोली पुणे
चीखालोहाल	वीरगाव	माळेगांव बु.	डेहणे
कळवडी	दापूर	अंबवडे	कडूस
करंजगव्हाण	देवपूर	भोन्नावली	करंजविहीरे
मळगाव	नायगाव (नाशिक)	जोगवडी	खेड पुणे
निमगाव	पांडुर्ली	नसरापूर	कुडे (बुद्रुक)
रावळगाव	ठाणगाव	नेरे-भोर	पेट
सौंदाणे	वावी	देऊळगाव राजे	शेल पिंपळगांव
सौनाज	बाऱ्हे	केडगाव	वाडा
वडनेर खाकुर्डी	बोरगाव (नाशिक)	खामगाव	वाफगाव
बोलढाण	बुबळी	कुरकुंभ	आडले (बुद्रुक)
हिसवळ	माणी	नानगाव	कारला
झोडगा	मनखेड	राहू	खटकाळे
		रावणगाव	
		वरवंड	
		देहू	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

पूणे जिल्हा

टाकवे	जेउर (सोलापूर)
तळेगाव दाभाडे	केम
येळसे	कोर्टी
आंबवणे	साडे
माले	वरकुटे (कर्माला)
माण	मध (सोलापूर)
मुठा	मानेगाव (सोलापूर)
बेलसर	मोडनिंब
माळशिरस	परिते
नीरा	पिंपळनेर
परिंचे	रोपळे (कावे)
वेळू	टेंभूर्णी (सोलापूर)
करडे	उपळाई (बुद्रुक)
कवठे	बोर्गाव
केंदूर	फोंडशिरस
मांडवगण फराटा	लवंग
निमोणे	म्हाळुंग
रांजणगाव	माळीनगर
टाकली हाजी	मांडवे
तळेगाव ढमढेरे	माणकी
करंजावणे	मोरोची
पासली	पिलीव
	पुरंदावडे

सोलापूर जिल्हा

चापडगाव	शंकरनगर
दुधानी	वेळापूर
जेउर	आंधळगाव
करजगी (अक्कलकोट)	भोसे (सोलापूर)
मेंदर्गी	बोरले
नागणसूर	मारवाडे (सोलापूर)
शिरवळ (अक्कलकोट)	सलगर
वागदरी	अनगर
अगलगाव (बार्शी)	अंकोली
चिखर्डे	बेगमपूर
गौद्राव	कामाठी (सोलापूर)
पानगाव (सोलापूर) (बार्शी)	कुरुळ
तडवळे (बार्शी)	नरखेड (सोलापूर)
उपलेदुमाला	पत्कुल
वैराग	शिरपूर
	कोंडी

मार्डी
तिरहे (नॉर्थ सोलापूर)
वाडाला (फक)
भावळणी (सोलापूर)
गादेगाव
करकंब
कासेगाव (सोलापूर)
खर्डी
पुलुज
रोपळे (पंढरपूर)
तुंगत
अकोला(वसुद)
घेरडी
जवळा (सोलापूर)
कोला
महूद
नाझरे
औराद
भांडारकवडे
बोरामणी
होटगी
कंदलगाव
वळसंग

रायगड जिल्हा

चिखली
धोकावाडे
पेढांबे
पोयनाड
रेवदंडा
आंबिवली
कडव
कळंब
खांडस
मोहिली
नेरळ
चौक
खालापूर
लोहोप
वावोशी
बिरवाडी
चीम्भावे
दासगाव
पाचाड
विन्हेरे
वरंध
गोरेगाव
इंदापूर
नांदावी
निजामपूर
सर
शिरवली
खाम्माव
मेंदाडी
म्हसला
अगरदांडा
ब मांडला
आजिवली
आपटा
गव्हाण
नेरे
वावंजे
गडाब
जिते
कामारली
वाशी
पल्चील
पिताल्वादी
आंबेवाडी
कोकबन
नागोठणे
बपंचातन
वळवटी
जांभूळपाडा
पाली
तला
कोप्रोली
महांगांव
महाड

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

रत्नागिरी जिल्हा	कुंबळे	दाभाड	नादगांव
आदरे	पंदेरी	दिवाअंजर	साखर्षेत
दादर	धर्तले	खारबाव	साकुर
कापरे	जैतापूर	कोण	असे
खरवते	जवलेथर	पडघ	खोडला
फुरुस	कारक करवली तिथ	वर्जेश्वरी	मोन्होडा
रामपुर (रत्नागिरी)	केळवली	आजदे	वासाली
सावर्डे	कुंभवडे	दहागाव	दांडी
शिर्गाव (रत्नागिरी)	ओणी	निळजे	दुर्वेस
वाहल	फुपेरे	खडवळी	एदवन
आसूड (रत्नागिरी)	सोल्गाव	धसई	कोळवा माहीम
अन्जारला	चंदेरी	किशोर	मासूवण
दाभोळ	हातखंबा	म्हसा	मुरबे
केळशी	जाकादेवी	मोरोशी	साफळे
फानासू	खानू	सरळगाव	सातपाटी
पीसी	कोतवडे	शिरोशी	सोमटा
साखालोली	मालगुंड	शिवले	तारापूर
उम्बारले	पावस	तुलई	आमगांव
आबलोली	वाटाड	अघई	सूत्रकार
चिखली गुहागर	बुरंबी	टाकीपटार	उध्वा
हेदवी	देवळे	डोळखाब	वसा
कोलावली	धामापूर	कसारा	गोन्ह
तळवली	कडवी	टेंभा	खानिवळी
अम्बावली	कोन्दुम्रे	किन्हवली	कुडस
कोरेगाव (रत्नागिरी)	माखजन	शेणवा	परळी
लोटे	निवे (खु)	शेद्रान	आगाशी
फुरुस (खेद)	फुन्गुस	वासिंद	भाताने
शिव बक	साखरपा	पालघर जिल्हा	चंदनसार
तळा	सायले	ऐन	नवघर
तिसंगी	वांद्री	अशागड	निर्मल
वावे	ठाणे जिल्हा	चंद्रपाडा	पारोळ
भांबेड	बदलापूर	चिचणी	कामन
जावडे	मंगरुळ	धुदलवाडी	सोपारा
रिंगणे	वांगणी	गंजद	कुर्झे
सतावली	सोनावाल	घोलवड	तळवाडा
शिपोशी	आन्गांव	सायवन	माल्वाडा
वाडिलींबू	चीमबेपदा	तवा	
देव्हारे		जम्सेर	

रुग्णालयांची माहिती

रुग्णालयांची माहिती

अ. क्र.	रुग्णालयाचे नांव	सन २०१९-२०२०						सन २०२०-२०२१						सन २०२१-२०२२ (सप्टेंबर अखेर २०२१)						
		आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			
		स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : ठाणे																				
१.	जि. सा. रु. ठाणे ...	२०८५	२५४९	४६३४	६६१७	८०८७	१४७०४	१५८५	१९३८	३५२३	१०३६०	१२६६३	२३०२३	१९०१	२३२४	४२२५	१२०७३	१४७५५	२६८२८	
२.	मध्यवर्ती रु. उल्हासनगर-३ ...	९१९८	७६५१	१६८४९	६२९३३	९३१९९	१५५३३२	१६११९	१०७४६	२६८६५	१०२१००	१५३१५०	२५५२५०	६३९०	५३६४	११७५४	४१००२	६४५०३	१०५५०५	
३.	शा. प्रसुती व दवा. उल्हासनगर-४ ...	६३०	८०३	१४३३	३९९५	३२०८	७२०३	२८१	५५	३३६	९४७६	६१२९	१५६०५	५०१	८५	५८६	१०८५७	६३८४	१७२४१	
४.	प्रादे. मनोरु. ठाणे ...	८२८०	५७९६	१९८३	११०१५	१६०१५	२७०३०	९१७	१९१७	२९१४	१२४८४	१९८२७	३२३११	५६९	१०५८	१६२७	६९९९	११०००	१७९९९	
५.	इंदिरा गांधी स्मृती रु. भिवंडी ...	४८९८	२८४९	७७४७	२४९२८	२५४०४	५०३३२	९०९७	४१४०	१३२३७	५६९७१	४९७७०	१०६७४१	३५४७	१५६७	५११४	३२४७१	२०१७३	५२६४४	
६.	सा. रु. मालवणी मालाड ...	१४६०	४५७	१९१७	२५२२२	२१३३८	४६५६०	१५७९	६८७	२२६६	४८६४०	३३१८३	८१८२३	१११९	४५५	१५७४	३३३७३	२१७०६	५५०७९	
७.	उपजि. रु. शहापूर ...	३६२८	५३६७	८९९५	३६६५८	४३६१९	८०२७७	५२१३	६६९०	११९०३	५९७२४	६७८६३	१२७५८७	२५०९	३७३१	६२४०	४१७२०	३५२९५	७७०१५	
८.	उपजि. रु. अंबरनाथ ...	९८४	५२४	१५०८	३६०५८	३२८७०	६८९२८	११०८	५५६	१६६४	३९८४३	३०७७४	७०६१७	१००२	६०९	१६११	२२९८३	१९८८५	४२८६८	
८.	मुरबाड ...	२३८४	८२८	३२१२	२२०७३	१७७९७	३९२७०	१४४०	४७७	१९१७	११७११	१४४३४	२६१४५	७७७	३१८	१०९५	७७०६	१००९६	१७८०२	
९.	गोवेली ...	१४०७	६०४	२०११	२२३८८	९५९५	३१९८३	९१४	६३४	१५४८	१८५२७	१४५२७	३३०५४	५७४	४२७	१००१	९५१६	८१९२	१७७०८	
१०.	बदलापूर ...	३९८	६२७	१०२५	१४६८६	१५२८५	२९९७१	६५६	१५१८	२१७४	३३६५७	३४७८७	६८४४४	३९२	८६९	१२६१	९२२१	८१७८	१७३९९	
११.	अंबाडीफाटा ...	०	०	०	६५६२	५५२०	१२०८२	०	०	०	७१४१	८१९७	१५३३८	०	०	०	७६७३	११७३	८८४६	
१२.	खर्डी ...	११२३	५१२	१६३५	१७११७	११६११	२८८०८	१२१६	३४७	१५६३	१२०६८	१२९३९	२५००७	२७५	६३४	९०९	७१४८	७९२२	१५७७०	
१३.	टोकावडे ...	६२६	७४२	१३६८	७९६७	८१५७	१६१२४	८०७	७३८	१५४५	९०४०	९०६३	१८१०३	४७०	४३१	९०१	४९९६	६०४२	११०३८	
जिल्हा : पालघर																				
१.	उपजि. रु. जव्हार ...	५७३८	२६८५	८४२३	३३२९७	२२१६४	५५४६१	६३२७	२९८९	९३१६	३४८८६	१५३९९	५०२८५	२८८१	१३५४	४२३५	१४४१३	८१४९	२२५६२	
२.	कु. रु. डहाणू ...	३८२५	२१२७	५९५२	१३५५९	९४२६	२२९८५	३७७४	१८०५	५५७९	२०३६६	१७९३१	३८२९७	२६९३	१२७९	३९७२	२१०२२	८६२२	२९६४४	
३.	उपजि. रु. कासा ...	६३४	२२९	८६३	९३९१	७३८१	१६७७२	५४२	१९४	७३६	८८०२	८४४३	१०२४५	४४९	१८०	६२९	८१५८	६४२६	१४५८४	
४.	उपजि. रु. वाडा ...	७३६	६०९	१३४५	१५१०२	२४९३३	४००३५	९०५	५६६	१४७१	२२१६८	३०६४९	५२८१७	१३०६	७९८	२१०४	१८३७०	२१२४८	३९६१८	
५.	मोखाडा ...	२८८१	१४५२	४३३३	१३१८८	९६७७	२२८६५	२९६४	१५५६	४५२०	१७६८६	९४२५	२७१११	१८७१	९३४	२८०५	१२६००	६१४०	१८७४०	
६.	तलासरी ...	७३१	६७४	१४०५	१५६५१	१३१९९	२८८५०	१०५	१५८	२६३	९५६२	१०७००	२०२६२	२३१	३५३	५८४	८४३१	१०५८६	१९०१७	
७.	विरार ...	१११५८	५६४६	१७१०४	६९०६५	३१८२३	१००८८८	११६७५	६६१२	१८२८७	४९५१७	४६९८८	९६५०५	६९७१	४९३४	११९०५	२६६९७	२०२५५	४६९५२	
८.	मनोर ...	२९४७	२७८७	५७३४	१२६३०	८९६६	२१५१६	२८३०	३०२२	५८५२	१४४५२	१२०८८	२७५४०	१४६२	२०६१	३५२३	२५६२०	२२५४८	४८१६८	
९.	जि.रु.पालघर ...	३०४४	१२३४	४२७८	१२१३३	५६२३	१७७५६	२५२६	१००१	३५२७	१२५३४	८९८९	२१५२३	१३१७	५९३	१९१०	७५५९	५९७५	१३५३४	
१०.	विक्रमगाड ...	१८७	१६१	३४८	१३१९०	१२६२७	२५८१७	२३४	१५९	३९३	१६३२८	१५८२०	३२१४८	८६	११३	१९९	८९७९	९५६५	१८५४४	
११.	वानगांव ...	२६१५	१६०३	४२१८	२३२०४	१३६२८	३६८३२	३०४८	१७६८	४८१६	३३३७६	१८७७४	५२१५०	२०३६	११८८	३२२४	२७८४०	१५६६१	४३५०१	
१२.	बोईसर ...	२१४०	२७११	४८५१	२७३९५	३५२६६	६२६६१	१४११	१६६३	३०७४	११२२६	१६६६२	२७८८८	१४११	१६६३	३०७४	११२२६	१६६६२	२७८८८	

जिल्हा : रायगड-अलिबाग

१.	सा. रु. रायगड अलिबाग	७१९८	१०९९४	१८१९२	२३७२१	३२४३४	५६१५५	८०५४	१२८२५	२०८७९	२८७३५	३६४२२	६५१५७	४६०३	५७४३	१०३४६	१४३३०	१६५५८	३०८८८
२.	उपजिरु. माणगाव ...	८९५	५१२६	२४७३	१६७९४	१२४०५	२९१९९	१७८३	२१८६	३९६९	१५०९९	१४३२१	२९४२०	२६४६	३६९१	६३३७	१४६४२	१५०३५	२९६७७
३.	उपजि. रु. पेण ...	१५५४	१५७८	२४८३	२१७८९	२४०६०	४५८४९	१२९४	१३८३	२६७७	२६९१८	२७३२९	५४२४७	६६९	११०५	१७७४	१५१३९	१६८२३	३१९६२
४.	उपजि. रु. कर्जत ...	१३८२	१६१२	१२१२	२०२१२	३८९९२	५९२०४	१०५७	८७७	१९३४	१२९४१	१२१०५	२५०४६	६७२	६०२	१२७४	१६०४५	१६६९१	३२७३६
५.	ग्रा. रु. पोलादपूर ...	४४३	५०४	२९९४	३४७३	८१०३	११५७६	२९६	३९६	६९२	२३९३	७९१७	१०३१०	२८०	४५९	७३९	२७४८	६४११	९१५९
६.	ग्रा. रु. जसवली ...	१३८३	१२८६	९९३०	१३६	११६	२५२	१९६२	१८२६	३७८८	१८६	१२१	३०७	८८५	६३०	१५१५	६३	४४	१०७
७.	ग्रा. रु. महाड ...	२१४४	१२८१	४७७८	१३९६०	१४३०४	२८२६४	१४००	९६९	२३६९	१६२६०	१४०११	३०२७१	९३२	५५२	१४८४	१०३६३	९४१३	१९७७६
८.	ग्रा. रु. रोहा ...	४०७	९०५	२५५	८२२५	११८०३	२००२८	५५८	७३२	१२९०	७७९१	१२४००	२०१९१	२९८	२०८	५०६	६२८२	६७९२	१३०७४
९.	ग्रा. रु. कसेळी ...	७२०	४०२	६७०	७६९७	७६६८	१५३६५	६१२	४७३	१०८५	८२८७	८४४२	१६७२९	४८८	२४८	७३६	५६३६	५११६	१०७५२
१०.	ग्रा. रु. चौक ...	२५६	३५४	६१०	५७४२	४४८७	१०२२९	४६२	२५९	७२१	८१३८	५९९९	१४१३७	१७०	३००	४७०	४२३९	४४००	८६३९
११.	ग्रा. रु. उरण ...	३८८	२८०	६६८	१४७९१	१२९३५	२७७२६	३२९	२०५	५३४	१९५७४	१३८६८	३३४४२	२३३	१४५	३७८	६५७४	४९५६	११५३०
१२.	ग्रा. रु. पनवेल ...	१८५७	३०२१	३४२५	१२१२१	२१०२६	३३१४७	२११२	१९३२	४०४४	१८१११	२४०८९	४२२००	१८४७	९६७९	११५२६	१५०८७	१५६९८	३०७८५
१३.	ग्रा. रु. मुरुड ...	२०५	१५०	११२२	५०७९	७३००	१२३७९	३००	३२७	६२७	५२००	६००८	११२०८	१९९	१०२	३०१	३०७२	३४००	६४७२
१४.	कु. रु. श्रीवर्धन ...	१५५४	९२९	७६२	९८२५	१०८२७	२०६५२	१६५६	९९८	२६५४	१०३४३	९५८३	१९९२६	६९६	३३७	१०३३	५७७१	५६४९	११४२०
१५.	ग्रा. रु. म्हसाळा ...	५१४	२४८	२४८४	८१२५	८४३६	१६५६१	३४७	१७२	५१९	८२०५	७६३४	१५८३९	१६०	८१	२४१	६०२०	५०९०	११११०

जिल्हा : पुणे

१.	जिल्हा. रु. पुणे ...	१०७८२	१०७७१	२१५५३	१७९२४६	१७१२६२	३५०५०८	४३५१	३२१६	७५६७	८५५०४	७६७६७	१६२२७१	७१३३	६९६०	१४०९३	११९६१३	१०६२६२	२२५८७५
२.	ग्रा. रु. आळंदी ...	५६४	९२४	१४८८	४६८६०	४३७७६	९०६३६	१०८	२५४	३६२	२२३९९	१९००६	४१४०५	२३४	३४६	५८०	५८०८	५७६७	११५७५
३.	ग्रा. रु. चाकण ...	४२६	१०१४	१४४०	३४६३०	४१०११	७५६४१	०	०	०	१४९६	१७४१	३२३७	५५२	७९६	१३४८	०	०	०
४.	ग्रा. रु. चांडोली ...	१०२१	२१५७	३१७८	२५८३०	२५७२५	५१५५५	३१०	५७१	८८१	७५९१	७९९९	१५५९०	७३७	६६४	१४०१	२३६६	२३०५	४६७१
५.	ग्रा. रु. घोडेगांव ...	७५२	१८६४	२६१६	११२२१	१११८७	२२४०८	५७२	९९४	१५६६	८८५	९८३	१८६८	९०५	१८९३	२७९८	१४३७२	१७८३३	३२२०५
६.	ग्रा. रु. जेजूरी ...	३६३	७३९	११०२	१८४८०	१८१०१	३६५८१	९७	३१९	४१६	११३०९	८४६६	१९७७५	४२७	२८६	७१३	२७५८	२७८३	५५४१
७.	ग्रा. रु. जुन्नर ...	८४३	२१२३	२९६६	३३३३०	३५४९६	६८८२६	१३४	२६४	३९८	१९०३३	२०९५२	३९९८५	९३०	२१७४	३१०४	१९९५१	२१९३४	४१८८५
८.	ग्रा. रु. काळे कॉलनी ...	६४९	७६५	१४१४	१३२८२	११७८४	२५०६६	५७१	१०६१	१६३२	६२६८	४९९५	११२६३	१८८	२६०	४४८	३२२२	२६८९	५९११
९.	ग्रा. रु. कान्हेफाटा ...	२६०	६५७	९१७	२२५८६	२००६५	४२६५१	११३	१५९	२७२	९७१४	९३१४	१९०२८	३३४	३०८	६४२	३७३६	४०२५	७७६१
१०.	ग्रा. रु. नारायणगांव ...	३५७	६६१	१०१८	२०४८७	१८४४३	३८९३०	३४	६९	१०३	७७९१	६३१४	१४१०५	३४०	२२८	५६८	४०४	३४३	७४७
११.	ग्रा. रु. न्हावरा ...	२४७	६२२	८६९	२३६००	२२२१६	४५८१६	२४६	३४६	५९२	६०७२	४७१५	१०७८७	१७२२	१३९६	३११८	३८७८	२८१३	६६९१
१२.	निमगांव केतकी ...	१०१९	१३१७	२३३६	२१३२१	१८५९९	३९९२०	९९	१३९	२३८	६४५८	४८८०	११३३८	७९०	६०५	१३९५	९८८४	३६६८	१३५५२
१३.	ग्रा. रु. पौड ...	४६६	६७०	११३६	२००४४	२७१०१	५४१४५	१५३	१५६	३०९	१०३३३	१०९६४	२१२९७	९६	२३८	३३४	८१५२	७९०४	१६०५६

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
१४.	ग्रा. रु. रुई ...	७४२	८०९	१५५१	३६०८३	२७९६८	६४०५१	५५	१५०	२०५	६९७२	४५४५	११५१७	४८७	३०२	७८९	६३०१	३४५०	९७५१
१५.	ग्रा. रु. सासवड ...	६३६	१२७४	१९१०	३२१३८	४०२८२	७२४२०	१४५५	१३८५	२८४०	१४५६८	१३५४९	२८११७	५४०	३४९	८८९	१३५२४	११९५६	२५४८०
१६.	ग्रा. रु. शिक्रापूर ...	३५७	६८१	१०३८	३४९२९	२९२३०	६४१५९	४१९	३८७	८०६	१७२२६	१३९७२	३११९८	१२१३	१७९८	३०११	५६८८	७०८६	१२७७४
१७.	ग्रा. रु. शिरूर ...	२९१	९६३	१२५४	२८३०९	३६०३२	७४३४१	१३५	३०३	४३८	१५८१२	१७४१२	३३२२४	१८१	१३५	३१६	५८२१	५१५१	१०९७२
१८.	ग्रा. रु. सुपा ...	५४९	६५१	१२००	२१८२६	१८३५९	४०१८५	७	१३	२०	१५२५७	९०४५	२४३०२	३९३	३६६	७५९	६४२२	४८६९	११२९१
१९.	ग्रा. रु. वेल्हा ...	२३४	३२०	५५४	१४४५४	१५९८७	३०४४१	४८	६७	११५	४७०५	४९४०	९६४५	२९६	२७२	५६८	८०६८	८०१६	१६०८४
२०.	ग्रा. रु. यवत ...	११२३	१८०५	२९२८	१६७७८	१८१४४	३४९२२	१०९	८४	१९३	६७९२	६९८८	१३७८०	७०८	९१८	१६२६	१५९२८	१६८११	३२७३९
२१.	उपजि. रु. बारामती ...	३६३०	३८७५	७५०५	६७३७१	५७०८३	१२४४५४	१८९	३०४	४९३	३५५९३	२५५५४	६१४७४	५६९०	३४३७	९१२७	२७६४४	२११२७	४८७७१
२२.	ग्रा. रु. मंचर ...	३६१३	६५२४	१०१३७	४२८७९	५६८४५	९९७२४	९३७	५८१	१५१८	६२५५	८६१६	१४८७१	२१६५	२८७५	५०४०	५७००	७१६३	१२८६३
२३.	ग्रा. रु. भोर ...	१२७५	२१६०	३४३५	३४१६०	३६२२७	७०३८७	२६०	५५२	८१२	७६०८	५९६८	१३५७६	७२७	४९५	१२२२	५१८४	५२२४	१०४०८
२४.	ग्रा. रु. दौड ...	१६४७	४५२६	६१७३	३८९४३	३५३८७	७४३३०	६७३	७९८	१४७१	२४१०६	१३९८२	३८०८८	१६१३	२११६	३७२९	१८१४९	१२६८७	३०८३६
२५.	ग्रा. रु. इंदापूर ...	२१६९	३२२१	५३९०	३९८७९	३२६६८	७२५४७	८९०	१०६९	१९५९	२२२६१	२००५०	४२३११	२५२८	२१६६	४६९४	१८४४६	१६५७४	३५०२०
२६.	स्त्री रु. बारामती ...	२१६५	८१३६	१०३०१	९०९	२८७४३	२९६५२	८५८	९२८	१७८६	९५४२	३४७६५	४४३०७	४११५	१२२५९	१६३७४	२३९७१	६४६४७	८८६१८

जिल्हा : सोलापूर

१.	ग्रा. रु. अक्कलकोट ...	२२३८	४०६९	६३०७	२८६१२	३४९६५	६३५७७	३५४	५१३	८६७	०	०	०	८८७	३०२५	३९१२	१४३५३	१३६२८	२७९८१
२.	ग्रा. रु. बारशी ...	२२३८	४०२२	६२६०	२८५३२	३३११६	६१६४८	३१४	७४६	१०६०	१८७२२	२१३५०	४००७२	८६०	२१५८	३०१८	१७९०७	२०३६६	३८२७३
३.	ग्रा. रु. करकंब ...	१०४८	३०९५	४१४३	३०११४	२७८२८	५७९४२	१८१	६६६	८४७	१२२०१	११७६९	२३९७०	३६२	१८१६	२१७८	१३९३४	१४१७३	२८१०७
४.	ग्रा. रु. कुर्जुवाडी ...	७२९	१००५	१७३४	३०२३३	३०२३६	६०४६९	९०	१९०	२८०	१६७३८	१३२६९	३०००७	२०८	५०३	७११	१५७३७	१२०४५	२७७८२
५.	ग्रा. रु. माढा ...	११७२	१८१९	२९९१	१९२९१	१८५२१	३७८१२	०	०	०	८१२	७१४	१५२६	४००	९३१	१३३१	६८००	५३०१	१२१०१
६.	ग्रा. रु. माळशिरस ...	६६१	९८८	१६४९	२३३८३	२३९८५	४७३६८	२७४	१३३	४०७	१००४१	९८८०	१९९२१	६०४	८५८	१४६२	१०२७०	९२०३	१९४७३
७.	ग्रा. रु. मंद्रुप ...	५८१	१५६५	२१४६	२२६३४	२१५५२	४४१८६	१७३	४८४	६५७	५९००	५७६३	११६६३	४४७	१८३४	२२८१	९९२४	९९६८	१९८९२
८.	ग्रा. रु. मंगळवेढा ...	७१५	१५१९	२२३४	२६३५१	२४६२९	५०९८०	१७४	४२७	६०१	१५०९९	९५७०	२४६६९	२२०	७१२	९३२	१३९६५	१२७२२	२६६८७
९.	ग्रा. रु. मोहोळ ...	११८९	३०१४	४२०३	३६२३६	३४४८९	७०७२५	२९७	३४२	६३९	२१११७	१७४६०	३८५७७	६६७	१३४७	२०१४	२६२१८	२५४२४	५१६४२
१०.	ग्रा. रु. नातेपुते ...	१७६३	२३५७	४१२०	२२४३९	१९६५१	४२०९०	११६	१८९	३०५	१५६०९	९५३१	२५१४०	५०७	७८३	१२९०	१२३०६	११४६६	२३७७२
११.	ग्रा. रु. पांगरी ...	१८०९	२९६७	४७७६	१६२२०	१८३९५	३४६१५	७०	२०८	२७८	२८६१	२६५७	५५१८	६७७	८७१	१५४८	५०११	६४८८	११४९९
१२.	ग्रा. रु. सांगोला ...	९५२	२०६२	३०१४	३०५०८	३६७७५	६७२८३	३२९	१४०६	१७३५	१८६६५	२८१५२	४६८१७	३५१	७८३	११३४	१६२५५	१८२६३	३४५१८
१३.	ग्रा. रु. शेटफळ ...	१७१	२४०	४११	८९३	६७५	१५६८	०	०	०	०	०	०	९१	१९४	२८५	२८४७	१६८७	४५३४
१४.	ग्रा. रु. वडाळा ...	७११	१५०१	२२१२	२९२४९	३२५५६	६१८०५	१२२	३७९	५०१	११०२७	११९४१	२२९६८	२३४	७२२	९५६	११७७९	११९०४	२३६८३
१५.	उपजि. रु. पंढरपूर ...	५०४९	६३७९	११४२८	७०८२४	७४०८२	१४४९०६	६५१	६२०	१२७१	८४३५	८८४५	१७२८०	३८९४	५०४३	८९३७	३३८५०	३४१४३	६७९९३
१६.	उपजि. रु. अकलुज ...	७१९	२२१४	२९३३	३७०५३	३९८०८	७६८६१	३६८	१०४५	१४१३	२३६५२	३०२६८	५३९२०	७२६	२८६९	३५९५	२३४८७	२९२१८	५२७०५
१७.	उपजि. रु. करमाळा ...	१२४६	१८३९	३०८५	२८०२७	२५७१५	५३७४२	३८६	५२०	९०६	१०३४६	९०३५	१९३८१	९७५	१७२६	२७०१	१४१३४	१२७१३	२६८४७

जिल्हा : सातारा

१.	जि. रु. सातारा	...	१८०५९	१९१८१	३७२४०	१३८०२७	१३०१८५	२६८२१२	१४११५	१८२५३	३२३६८	६७२४४	६२०६९	१२९३१३	१५६१४	१७४७०	३३०८४	१०१०४२	९३६८३	१९४७२५
२.	ग्रा. रु. आंध	...	६११	९३१	१५४२	१०८४८	८०६८	१८९१६	८७९९	८५०३	१७३०२	९०८१	५१४३	१४२२४	५४०	३७४	९१४	७५१७	५३७८	१२८९५
३.	ग्रा. रु. दहिवडी	...	३४३	६५०	९९३	१५७४१	१६७६४	३२५०५	१३३	१८२	३१५	९०३९	९८५२	१८८९१	३०६	३७८	६८४	९९४८	८५७१	१८५१९
४.	ग्रा. रु. ढेबेवाडी	...	५५७	११७८	१७३५	८०४२	८८८६	१६९२८	११४	१४१	२५५	६६८९	७०६६	१३७५५	९६०	१०२६	१९८६	५२३९	५५८६	१०८२५
५.	ग्रा. रु. गोंदवले	...	२८४	६४१	९२५	६५२७	७१३०	१३६५७	१४९	२२३	३७२	५०४४	३६७८	८७२२	४७३	३३०	८०३	५६९०	४१३९	९८२९
६.	ग्रा. रु. कलेढोण	...	४८७	१०२७	१५१४	७३३१	७२८६	१४६१७	२७	५४	८१	६९९७	६६५८	१३६५५	४६	५९	१०५	६५६४	६३१९	१२८८३
७.	ग्रा. रु. काशीळ	...	०	०	०	०	०	०	३७	६०	९७	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	ग्रा. रु. खंडाळा	...	४९९	७४१	१२४०	१५११५	१५४८७	३५००२	१२९	११५	२४४	७८१०	४२१७	१२०२७	५५२	३४८	९००	९८२८	५९९२	१५८२०
९.	ग्रा. रु. कोरेगांव	...	५१६	८४५	१३६१	१६९११	१६६०३	३३५१४	४७८	४०६	८८४	१२६६२	८८०४	२१४६६	४३१	६३४	१०६५	१२३५३	८३२८	२०६८१
१०.	ग्रा. रु. महाबळेश्वर	...	५२४	७३८	१२६२	२५३३४	२६०१५	५१३४९	७३	१३३	२०६	१६४२५	१२०१४	२८४३९	२९२	४५०	७४२	१६०७५	१२८७७	२८९५२
११.	ग्रा. रु. मेढा	...	२१९	४६६	६८५	१८०६३	१८०९९	३६१६२	१३१	१४६	२७७	८५३३	१६००७६	१६८६०९	३२९	२९४	६२३	९२३७	५६१५	१४८५२
१२.	ग्रा. रु. पाटण	...	१३०८	२२८९	३५९७	२६४९९	२७२२०	५३७१९	४९३	७६८	१२६१	२००१९	१८२४७	३८२६६	५८३	८५३	१४३६	१३७५३	१३९५६	२७७०९
१३.	ग्रा. रु. पिंपोडा	...	५३२	१०४६	१५७८	८४१४	४९७६	१३३९०	१३६	३४८	४८४	५४९०	२९१४	८४०४	४९२	६५५	११४७	७०९३	४८८७	११९८०
१४.	ग्रा. रु. सोमडी	...	४५८	६७५	११३३	११४८७	१०८४४	२२३३१	१२२	१५३	२७५	७०११	५०३९	१२०५०	३६५	२९१	६५६	४७९६	३९०२	८६९८
१५.	ग्रा. रु. उडाळे	...	४३५	८३६	१२७१	१५२३७	१३७९३	२९०३०	४२	११८	१६०	८६३२	६९२७	१५५५९	३१०	४१०	७२०	६४३७	५९६१	१२३९८
१६.	ग्रा. रु. वडूज	...	७८०	१०६९	१८४९	२१३८८	२२४८०	४३८६८	२१४	२४२	४५६	९४०५	८१७६	१७५८१	५५८	४२१	९७९	८४९२	४१९४५	५०४३७
१७.	ग्रा. रु. वाई	...	७२४	१२७१	१९९५	३५०६६	३५०५९	७०१२५	२७४	३४४	६१८	९११६	९०००	१८११६	४७२	५५८	१०३०	१३५६०	१३९२१	२७४८१
१८.	ग्रा. रु. कराड	...	४४६७	१०१४०	१४६०७	५५१७०	६३८७५	११९०४५	१३०९	३७७९	४३८८	३३४५१	३५५५१	६९००२	३६६८	६९७०	१०६३८	३६९५६	८४२३३	१२११८९
१९.	ग्रा. रु. फलटण	...	१३४४	२०४१	३३८५	४६२२१	३८०९१	८४३१२	१९०८	१४८२	३३९०	१५३५१	९९३९	२५२९०	८६१	६३६	१४९७	१३८७०	१०८६०	२४७३०

जिल्हा : सिंधुदुर्ग

१.	जि. रु. सिंधुदुर्ग	...	६३४७	३७२२	१००६९	२७९५७	२०६२४	४८५८१	३३६६	२१७३	५५३९	१५१६३	११५१६	२६६७९	२७००	१८८१	४५८१	९४१५	८१८०	१७५१५
२.	उप. जि. रुग्णालय	...	३९५७	२९३४	६८९१	२९८३९	२७४११	५७२५०	१५५३	११२४	२६७७	११९६३	१०९७२	२२९३५	१७०१	३४५४	५१५५	१५८८८	१८७३०	३४६१८
३.	उप. जि. रुग्णालय	...	१४५६	८८०	२३३६	८६६८	८६७२	१७३४०	७२६	५२८	१२५४	४६३४	४४१३	९०४७	१४०३	१२९७	२७००	८४८७	८१६९	१६६५६
४.	उप. जि. रु. शिरोडा	...	४३१	४३२	८६३	५८०५	६३४१	१२१४६	२७४	२११	४८५	२८७०	३३३३	६२०२	२४२	३७९	६२१	६१०७	६१०७	१२२१४
५.	ग्रा. रु. वेंगुर्ला	...	१९४७	११३९	३०८६	१९१२२	१५११४	३४२३६	१०८२	५२३	१६०५	१०७२०	८१०६	१८८२६	१८१	११०	३७१	३५११	२९५८	६४६९
६.	ग्रा. रु. कुडाळ	...	१२७	१०९	२३६	२९९४	३४६०	६४५४	२००	११३	३१३	१५९०	१८३७	३४२७	१९६	२७९	४७५	५६७८	६२६१	११९३९
७.	ग्रा. रु. पेंडुरकट्टा	...	४१०	४९६	९०६	९९३१	१००६२	१९९९३	५५७	४६७	१०२४	६१८४	५६६७	११८५१	६६	२००	२६६	२१४७	२३५३	४५००
८.	ग्रा. रु. मालवण	...	९२९	७९९	१७२८	१०७६४	१११०२	२१८६६	६६२	५३५	११९७	५३३५	५३५८	१०६९३	४००	३६३	७६३	५२७०	५२०४	१०४७४
९.	ग्रा. रु. दोडामार्ग	...	९८१	७४५	१७२६	१५६४५	१४५३८	३०१८३	६०२	३६७	९६९	७७७८	७०८२	१४८६०	३८५	४९९	८८४	५३१५	५३७९	१०६९४
१०.	ग्रा. रु. देवगड	...	५११	३५०	८६१	६७११	७९२९	१४६४०	३१९	१९०	५०९	३०८४	३७६५	६८४९	४८०	५७३	१०५३	७५९२	७७२६	१५३१८
११.	ग्रा. रु. वैभववाडी	...	८६७५०	५०९१६	१३७६६६	१५६३५०४	९१४४७१	२४७७९७५	४२०२७	२५२४७	६७२७४	७४९३०५	४४००२०	११८९३२५	१६१	१९६	३५७	२७९९	२५८१	५३८०

जिल्हा : रत्नागिरी

१.	जि. रु. रत्नागिरी	...	२३७५	१२७८	३६५३	२३४४०	१८७९१	४२२३१	११८६	७२०	१९०६	९८९६	९९५९	१९८५५	३६०८५	३७५५७	७३६४२	५५२३	५२७६	१०७९९
२.	चिपळूण	...	३९९०	२१३०	६१२०	३६८९०	३२२९६	६९१८६	२००७	९९८	३००५	१७२३१	१३२६७	३०४९८	५७०५	५९३८	११६४३	६७१	५४८	१२१९
३.	दापोली	...	१८६७	३१२२	४९८९	१८८६१	१८४३१	३७२९२	१९०१	१११९	३०२०	१०००५	९६९९	१९७०४	१००४७	१०४५८	२०५०५	९१३	५४०	१४५३
४.	कळंबणी	...	१९४१	१२५७	३१९८	११३८३	१०९००	२२२८३	८८२	५९५	१४७७	६११४	५७१९	११८३३	६१२१	६३७१	१२४९२	९५९	६९४	१६५३
५.	संगमेश्वर	...	६१५	४१३	१०२८	६३३९	४८०८	१११४७	२२६	१५८	३८४	४०६१	२८६५	६९२६	५२३१	५४४५	१०६७६	३२३	१६६	४८९
६.	मंडणगड	...	१९९९	१५४८	३५४७	१५७३६	१०७९७	२६५३३	९९७	६१३	१६१०	७८८९	४७७९	१२६६८	४१८१	४३५२	८५३३	४९१	३१३	८०४
७.	राजापूर	...	१३३१	५३६	१८६७	१५५८०	११२२२	२६८०२	६८५	२६०	९४५	८५३६	५९३६	१४४७२	४२५७	४४३०	८६८७	३४०	१६६	५०६
८.	गुहागर	...	१३५८	८१३	२१७१	११९२७	१४८५८	२६७८५	७९६	४३६	१२३२	६२००	६४६७	१२६६७	३९८७	४१४९	८१३६	४०८	२१३	६२१
९.	देवरुख	...	९०७	२३९	११४६	७४७	५६८	१३१५	४०८	१४१	५४९	४६६७	३८९५	८५६२	४९५०	५१५३	१०१०३	१६५	१०९	२७४
१०.	लांजा	...	१३०५	६८३	१९८८	१५६६१	११५१६	२७१७७	८०१	३६४	११६५	८८५३	५७५६	१४६०९	५२०३	५४१५	१०६१८	४४६	२१७	६६३
११.	पाली	...	९२८	५१०	१४३८	६०२४	४६७८	१०७०२	५३६	४६२	९९८	११६२	१०३७	२९९९	४०७२	४२३९	८३११	१७५	१००	२७५
१२.	रायपाटण	...	८६४	१६५५	२५१९	९७५१	१४९०५	२४६५६	५२७	८६९	१३९६	६०३१	९४०१	१५४३२	३३६९	३५०७	६८७६	१८२	१३८	३२०
१३.	प्रा. मनो. रत्नागिरी	...	१२३३२६	७६७०६	२०००३२	१८७३२७९	११९३४९४	३०६६७७३	६२३२०	३८२१३	१००५३३	९१००७१	५८०८४८	१४९०९१९	८८६	१४७८	२३६४	१०४७८	१४४४९	२४९२७

जिल्हा : नागपूर

१.	सर्वो. रूग्णालय	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	डागा स्त्री. नागपूर	...	१६५५०	६८२१	२३३७१	१०३६२७	२१८६१	१२५४८८	२२९५६	९६६५	३२६२१	१५४८५५	४०३८४	१९५२३९	९२४२	४२०१	१३४४३	५८६७५	१६४३९	७५११४
३.	भिवापूर	...	१५७०	८९५	२४६५	२६३७८	२८३४०	५४७१८	१४३७	८४५	२२८२	१८३२१	१८१६३	३६४८४	७६२	३६३	११२५	१०९५०	९५३७	२०४८७
४.	देवलापार	...	१०१	१२७	२२८	८५१९	७६१३	१६१३२	३३०	१०२	४३२	६०८६	९५३०	१५६१६	१८५	८७	२७२	४२८६	३९९७	८२८३
५.	हिंगणा	...	७४७	३६३	१११०	२०६२२	१८३५८	३८९८०	१०२८	५३३	१५६१	२७६९५	२५५४७	५३२४२	४६१	२३२	६९३	१४५३५	१२२३७	२६७७२
६.	कळमेश्वर	...	५७८	६०३	११८१	२७१४९	२७१४८	५४२९७	६०३	६६४	१२६७	१९१७७	१९२२३	३८४००	७९९	८४०	१६३९	१२३४	११०२६	१२२६०
७.	कुही	...	१२०३	६७९	१८८२	१२१०३	१०५३९	२२६४२	१२४२	७६०	२००२	२०८१०	१७०३०	३७८४०	५७१	३५८	९२९	१०१४४	७९६०	१८१०४
८.	नरखेड	...	३१५	२१५	५३०	१२४६३	९८४३	२२३०६	३६३	३८९	७५२	२५५५	३५१०३	३७६५८	५१३	४१५	९२८	९७८०	१३३२९	२३१०९
९.	उमरेड	...	१२५६	६०६	१८६२	३१८४७	२९५२३	६१३७०	१५१८	७९२	२३१०	३४०९९	२९८३३	६३९३२	७४०	३२९	१०६९	२२३३२	५९९८	२८८३०
१०.	पारशिवणी	...	७७५	५९२	१३६७	१५७९८	१००१७	२५८१५	७२३	५१४	१२३७	२१०७०	१३२३०	३४३००	३१०	२४२	५५२	११९५०	१०४३५	२२३८५
११.	काटोल	...	१२७३	१८४९	३१२२	२५८९०	१८७०८	४४५९८	१७४५	१३०८	३०५३	२२५४९	१८०४८	४०५९७	९३५	६९०	१६२५	१३६४५	९४५२	२३०९७
१२.	कामठी	...	२५४८	१३३७	३८८५	३९२३४	३०६५८	७६८९२	२९२४	९४९	३८७३	४१७८९	७१०३३	११२८२२	१०५२	७०९	१७६१	३०४५७	२५३२६	५५७८३
१३.	रामटेक	...	११२२	४८२	१६०४	११७९२	९८४१	२१६३३	११४२०	९२७	२३४७	१६५२०	३०९९१	४७५११	७१३	४२२	११३५	१०९७२	८०५२	१९०२४
१४.	मौदा	...	२८१	१८८	४६९	१३९०३	९२६८	२३१७१	३४५	४५२	७९७	१११७७	१४६८०	२५८५७	२००	३६७	५६७	६२४२	५५६५	११८०७
१५.	कोंढाळी	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	पाठणसांवगी	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

जिल्हा : चंद्रपूर

१.	सा. रु. चंद्रपूर	...	२४२०५	१९०५६	४३२६१	११७९३२	१३५५९८	२५३५३०	२६७१८	२५३५४	५२००२	९९१९२	११९१९१	२१८३८३	१२२०१	१२१९९	२४४००	५३२४४	५८१७८	१११४२२
२.	बल्लारपूर	...	२५०३	८१०	३३१३	२३९९९	३३७५९	५७७५८	२८४२	१८४८	४६९०	४१८८२	३६९१२	७८७९४	१३८४	९७३	२३५७	१६६४४	११७२१	३६३६५
३.	भद्रावती	...	८०५	८९९	१७०४	२७९३७	२३६१२	५१५४९	८८९	५३३	१४२२	२८२८०	३०११६	५८३९६	३२०	२३४	५५४	१२३०२	११३९४	२३६९६
४.	विमूर	...	१७९५	१०८२	२८७७	१९०८९	१९४०९	३८४९८	२१२४	१५००	३६२४	२५२८६	२५५१७	५०८०३	९५७	७५९	१७१६	१३८१६	१२८७२	२६६८८
५.	गडचांदूर	...	४८०१	१८९१	६६९२	१३४६४	१३९५८	२७४२२	२६७६	१२५०	३९२६	२४६२१	१७७५७	४२३७८	२६१	१७१	४३२	१३४३३	१२३२७	२५७६०
६.	कोरपना	...	१०२०	५५१	१५७१	१११४६	१५३९१	२६५३७	१०५४	८६२	१९१६	१३५२२	१४६४८	२८१७०	८८५	६५७	१५४२	७४०१	८०१९	१५४२०
७.	राजुरा	...	२९५९	१५९२	४५५१	३९५६९	२६३७८	६५९४७	२४३२	२१५३	४५८५	३७४८५	२७३६८	६४८५३	१७२३	१२६४	२९८७	२७८८८	२२५३१	५०४१९
८.	नागभिड	...	१०७६	९३२	२००८	२३०८१	२८३८५	५१४६६	८८४	७१८	१६०२	२५२५८	३०१२८	५५३८६	३८७	३३९	७२६	१३३३३	१५३९२	२८६९५
९.	सावली	...	१२४७	७१७	१९६४	११५९७	१२४१०	२४००७	१४०१	१२६७	२६६८	१२३८०	१२५१२	२४८९२	६५३	४२३	१०७६	७४५१	७०३०	१४४८१
१०.	मुल	...	१५९०	९८९	२५७९	३९५७२	२९९७१	६९५४३	२३७७	१६७१	४०४८	४०४१६	३२४३८	७२८५४	९६६	७२०	१६८६	१९८३३	१८२१०	३८०४३
११.	वरोरा	...	२४००	११५२	३५५२	२५६८८	३२१९०	५७८७८	३०४७	२०१७	५०६४	३१६९५	३१४३८	६३१३३	१३७३	८७०	२२४३	२०१३३	२००६६	४०१९९
१२.	ब्रम्हपूरी	...	१०१६	१९८२	२९९८	१९८१४	२८१५८	४७९७२	२०८४	४९१	२५७५	३६६३८	३२४८५	६९१२३	९९८	२९८	१२९६	१८४८०	१६८९८	३५३७८
१३.	सिंदेवाही	...	७९२	१२८	९२०	१८७१०	१२०७९	३०७८९	१२१०	३८१	१५९१	१८८०८	१२४६९	३१२७७	३२०	७९	३९९	१२१५५	१११९८	२३३५३
१४.	गोंडपिंपरी	...	१००६८	२३४७	१२४१५	२९३५४	२८०६३	५७४१७	२७१९	३८७६	६५९५	१५६३१	१८२७१	३३९०२	१४६९	१२६३	२७३२	९६४४	७६५९	१७३०३
१५.	पोंभुर्णा	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	६२	१७	७९	५१७	५९९	१११६

जिल्हा : गडचिरोली

१.	सा. रु. गडचिरोली	...	६६७९	१०७८५	१७४६४	२४२३४	२६४३५	५०६६९	८७८८	१३३१५	२२१०३	२३७१०	३०९८७	५४६९७	२८४९	५४५५	८३०४	१४४७६	१७९८७	३२४६३
२.	स्त्री. रु. गडचिरोली	...	९०५५	१७४०	१०७९५	१७२६८	११२६६	२८५३४	११५६०	२५०८	१४०६८	२८२६१	१८२६२	४६५२३	४३७४	१०१३	५३८७	१२१०२	७२३९	१९३४१
३.	आष्टी	...	९४१	८१५	१७५६	१६०७३	१४०७३	३०१४६	९४७	७४२	१६८९	१८७०९	१४०१४	३२७२३	४००	३२९	७२९	११०२४	१०१७४	२११९८
४.	भामरागड	...	२२२१	१५५४	३७७५	८४५०	६०००	१४४५०	२३८०	१९२५	४३०५	११९११	८०२२	१९९३३	१३२४	९७८	२३०२	६००५	५०१९	११०२४
५.	धानोरा	...	१०५०	७३३	१७८३	१५४७७	७३२९	२२८०६	११४१	८८४	२०२५	१५२४९	१११८९	२६४३८	२७६०	१९२७	४६८७	८४६९	६०२२	१४४९१
६.	एट्टापल्ली	...	९७४	९०५	१८७९	८२४५	९९६७	१८२१२	११६९	१०२८	२१९७	९१४७	११६९८	२०८४५	६१२	५२४	११३६	५८८७	३८६९	९७५६
७.	कोरवी	...	९०४	६०९	१५१३	८५२१	५१३४	१३६५५	८५३	५५१	१४०४	८५८७	५४२४	१४०११	५५४	३६१	९१५	४१४८	२०७२	६२२०
८.	मुजचेरा	...	७७१	३९३	११६४	३२५८	२३५२	५६१०	८३२	४६७	१२९९	४२२१	२९३५	७१५६	३३६	२१९	५५५	२११७	२०७६	४१९३
९.	सिरोंचा	...	१०७५	१०१३	२०८८	१८४५२	१४९२७	३३३७९	१५९१	१३२०	२९११	२१७७२	१६२६२	३८०३४	७६८	५२९	१२९७	११२४५	९२३५	२०४८०
१०.	वडसा	...	६१५	५१४	११२९	१४५८७	१२१०३	२६६९०	७४३	५३८	१२८१	१४७२९	११०४५	२५७७४	४२०	२७४	६९४	८८६९	६७२६	१५५९५
११.	चामोर्शी	...	१९३७	९०९	२८४६	२१४५६	१५६२९	३७०८५	१९२१	९७५	२८९६	२१९९६	११५७८	३३५७४	८८१	७३०	१६११	११३५४	९५९८	२०९५२
१२.	अहेरी	...	४५३७	२७९९	७३३६	९५४४	८८८४	१८४६८	४८८०	२९६७	७८४७	२८४२३	२०५८०	४९००३	२३७१	१३८८	३७५९	५७४२	२३१६	८०५८
१३.	आरमोरी	...	२११४	१४२८	३५४२	२८४५७	२३५२०	५१९७७	२९०६	१४६२	४३६८	४५८८९	३२६६६	७८५५५	१३०६	८३७	२१४३	२१०५८	१३०८१	३४१३९
१४.	कुरखेडा	...	१८८८	८९६	२७८४	२२५८७	२०९२६	४३५१३	२२०३	९८७	३१९०	२४८९७	१६२८४	४११८१	१०९२	५४९	१६४१	११९५६	९५३४	२१४९०

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : नाशिक																				
१.	जि. रु. नाशिक ...	५०३३१	३०८४८	८११७९	२४१६२०	१४८०८९	३८९७०९	५१२३१	३१४००	८२६३१	२४२७६७	१४८७९२	३९१५५९	४३९५२	१९५४८	६३५००	२७१६२०	१२६६८०	३९८३००	
२.	सा. रु. मालेगाव ...	१६५०९	१०११९	२६६२८	१२१२४८	७४३१४	१९५५६२	१७४१०	१०६७०	२८०८०	१२२३१५	७५०१७	१९७४१२	१६५५७	१२८६०	२९८१७	११३५६४	८५३६३	१९८९२७	
३.	उप जि. रु. कळवण...	२५८५२	१५८४५	४१६९७	१२५८३०	७७१२२	२०२९५२	२६७६५	१६४०४	४३१६९	१२६९८३	७७८२९	२०४८१२	४२१८	३४२४	७६४२	१२७९६३	-७२०१८	५५९४५	
४.	उपजि. रु. निफाड ...	४६३२	२८३९	७४७१	३८३६७	२३५१५	६१८८२	५५३२	३३९१	८९२३	३९५१४	२४२१८	६३७३२	१२१६७	१७३३४	२९५०१	१२८३५२	६११७५	१८९५२७	
५.	उपजि. रु. चांदवड ...	४३३६	२६५८	६९९४	३८८८१	२३८३०	६२७११	५२३७	३२०९	८४४६	४००२८	२४५३३	६४५६१	११९६३	३०३५४	४२३१७	१०६८५५	१०२०४२	२०८९१७	
६.	उपजि. रु. मनमाड ...	३५५०	२१७६	५७२५	४३००३	२६३५६	६९३५९	४४५०	२७२७	७१७७	४४१५०	२७०५९	७१२०९	१४९१५	२७०००	४१९१५	१३८७५२	१०६३९०	२४५१४२	
७.	ग्रा. रु. त्र्यंबकेश्वर ...	३१११	१९०६	५०१७	३१७०७	१९४३३	५११४०	४०११	२४५८	६४६९	३२८५४	२०१३६	५२९९०	१८४५७	२३७४०	४२१९७	१०२७६१	९५७८१	१९८५४२	
८.	ग्रा. रु. पेठ ...	३८०२	२३३०	६१३२	३४७०८	२१२७२	५५९८०	४७०२	२८८२	७५८४	३५८५६	२१९७६	५७८३२	२२६७	४१४८	६४१५	४१११५	२०५००	६२४१५	
९.	ग्रा. रु. हरसुल ...	३७५५	२३०१	६०५६	३८७००	२३७२०	६२४२०	४६५५	२८५३	७५०८	३९८४७	२४४२३	६४२७०	४२१८	३२९५	७५१३	३१०६५	३१८५०	६२४१५	
१०.	ग्रा. रु. दिंडोरी ...	३४२४	२०९८	५५२२	१२७५७	७८१९	२०५७५	४३२४	२६५०	६९७४	१३९०४	८५२२	२२४२६	५२६४	३७४९	९०१३	३१०५७	३३१८१	६४२३८	
११.	ग्रा. रु. वणी ...	३३५४	२०५५	५४०९	५०७८०	३११२३	८१९०३	४२५४	२६०७	६८६१	५१९२७	३१८२६	८३७५३	२९४५	२७७०	५७११	३३८५१	२८१६७	६२०१८	
१२.	ग्रा. रु. सुरगाणा ...	२९९७	१८३७	४८३४	४९५२९	३०३५७	७९८८६	३८९७	२३८९	६२८६	५०६७६	३१०६०	८१७३६	२८१४	४०११	६८२५	३५४५९	२६४८६	६१४४५	
१३.	ग्रा. रु. देवळा ...	२३०५	१४१३	३७१८	३७२७७	२२८४७	६०१२४	३२०५	१९६५	५१७०	३८४२४	२३५५०	६१९७४	३३२७	५२८८	८६१५	३६१६८	२९६८४	६५८५२	
१४.	ग्रा. रु. सटाणा ...	३५२८	२१६२	५६९०	३८६७३	२३७०३	६२३७६	४४२८	२७१४	७१४२	३९८२०	२४४०६	६४२२६	१९८७	२७२८	४७१५	४०१२७	३०६१९	७०७४६	
१५.	ग्रा. रु. दाभाडी ...	२११९	१२९९	३४१८	४१०६०	२५१६६	६६२२६	३०१९	१८५१	४८७०	४२२०७	२५८६९	६८०७६	३५२४	२३१६	५८४०	३९४५७	३१२८९	७०७४६	
१६.	ग्रा. रु. झोडगा ...	३३००	२०२२	५३२२	२८६३०	१७५४८	४६१७८	४२००	२५७४	६७७४	२९७७७	१८२५१	४८०२८	४८९०	२४३१	७३२१	४३६९१	२८९४२	७२६३३	
१७.	ग्रा. रु. नांदगांव ...	३३५१	२०५४	५४०५	३०४७९	१८६८१	४९१६०	४२५१	२६०६	६८५७	३१६२६	१९३८४	५१०१०	२२१८	१७७५	३९९३	२९०६५	२१४२१	५०४८६	
१८.	ग्रा. रु. नगरसुल ...	३३५८	२०५८	५४१६	२४२४३	१४८५९	३९१०२	४२५८	२६१०	६८६८	२५३९०	१५५६२	४०९५२	३२१७	१९००	५११७	३२५४१	१९६२२	५२१६३	
१९.	ग्रा. रु. दोडी ...	२३५०	१४४१	३७९१	२८६५६	१७५६४	४६२२०	३२५१	१९९२	५२४३	२९८०३	१८२६७	४८०७०	४३६४	२२३४	६५९८	३१५७	२२०९३	५४०५०	
२०.	ग्रा. रु. घोटी ...	३१६०	१९३७	५०९७	२८६१६	१७५३९	४६१५५	४०६०	२४८९	६५४९	२९७६३	१८२४२	४८००५	२७६३	२३६८	५१३१	२८०९३	२७३३२	५५४२५	
२१.	ग्रा. रु. इगतपुरी ...	२३३९	१४३३	३७७२	३५४१६	२१७०६	५७१२२	३२३९	१९८५	५२२४	३६५६३	२२४०९	५८९७२	४६८९	१५६६	६२५५	४२६२१	१४४८१	५७१०२	
२२.	ग्रा. रु. लासलगांव ...	२४९०	१५२६	४०१६	२६१९०	१६०५२	४२२४२	३३९०	२०७८	५४६८	२७३३७	१६७५५	४४०९२	५२४२	२४९४	७७३६	२९६५७	२९३३२	५८९८९	
२३.	ग्रा. रु. डांगसौदाणे ...	२९८४	१८२९	४८१३	१९२३१	११७८७	३१०१८	३८८४	२३८१	६२६५	२०३७८	१२४९०	३२८६८	३०१८	२०३५	५०५३	३४५८९	२७४०३	६१९९२	
२४.	ग्रा. रु. नामपूर ...	३७५१	२२९९	६०५०	२४८४१	१५२२५	४००६६	४६५१	२८५१	७५०२	२५९८८	१५९२८	४१११६	३९२३	२२५४	६१७७	३३८५४	२९८१४	६३६६८	
२५.	ग्रा. रु. उमराणे ...	३१३३	१९२१	५०५४	२३१५५	१४१९१	३७३४६	४०३४	२४७२	६५०६	२४३०२	१४८९४	३९११६	४३८२	३२७६	७६५८	३९३५७	२६११८	६५५५५	
२६.	ग्रा. रु. येवला ...	२६७५	१६४०	४३१५	५६३३०	३४५२५	९०८५५	३५७६	२१९१	५७६७	५७४७७	३५२२८	९२७०५	३१५६	१३५२	४५०८	९३६७	९९४३	१९३१०	
२७.	ग्रा. रु. अभोणा ...	२२६७	१३८९	३६५६	२२२५९	१३६४३	३५९०२	३१६७	१९४१	५१०८	२३७०६	१४३४६	३७७५२	४२७४	१३५८	५६३२	१२६३४	८३५३	२०९८७	
२८.	ग्रा. रु. बाऱ्हे ...	२७२८	१६७२	४४००	२९२७८	१७९४५	४७२२३	३६२८	२२२४	५८५२	३०४२५	१८६४८	४९०७३	४९१२	२२०१	७११३	१३६८२	९१९२	२२८७४	
२९.	ग्रा. रु. सिन्नर ...	२३३९	१४३३	३७७२	३७७५४	२३१४०	६०८९४	३६५६३	२२४०९	५८९७२	३९८०२	२४३९४	६४११६	२२७८	२११५	४३९३	४२१३५	३९७२९	८९८६४	
३०.	ग्रा. रु. मालेगांव ...	५१८१९	०	५१८१९	५४५६५	०	५४५६५	५१०१०	०	५१०१०	५७८६७	०	५७८६७	३६४५	१८७२	५५१७	५२०३१	३१५१०	८३५४१	
३१.	ग्रा. रु. गिरणारे ...	३१७५	१९४६	५१२१	१९९८९	१२२५२	३२२४१	४०७५	२४९८	६५७३	२११३६	१२९५५	३४०९१	४८२४	२१७४	६९९८	३८६९२	४६७३६	८५४२८	

जिल्हा : धुळे

१.	शिरपूर	...	३५८७४	१२५४७	४८४२१	४५८७४	३९५८७	८५४६१	३९४६१	१३८०१	५३२६२	५०४६१	३९५८७	९००४८	६३२५२	१४०००	७७२५२	५०४६१	३९५८७	९००४८
२.	ग्रा. रु. दोंडाईचा	...	१६४७	१३५४	३००१	१८४४७	१९५८७	३८०३४	१६८७	१३९५	३०८२	१८४५९	१९८५७	३८३१६	३६०९	१३९५	५००४	१८४५९	१९८५७	३८३१६
३.	ग्रा. रु. शिंदखेडा	...	७४५	७४७	१६१५४	८९५४	१०१२०	१९०७४	७५८	७५९	१५१७	८९७८	१०१३१	१९१०९	१०७५	७५९	१८३४	८९७८	१०१३१	१९१०९
४.	ग्रा. रु. साक्री	...	२१८५	१६८५	३८७०	१७८५६	११२४५	२९१०१	२१९०	१६९०	३८८०	१७८६५	११२५८	२९१२३	२२९५	१६९०	३९८५	१७८६५	११२५८	२९१२३
५.	ग्रा. रु. पिंपळनेर	...	१३५०	९५१	२३०१	१२४५४	९८५४	२२३०८	१३५०	९५८	२३०८	१२४५४	९८६५	२२३१९	१४७०	७८५	२२५५	१२४५४	९८६५	२२३१९
६.	ग्रा. रु. जैताणे	...	२७४	३८५	६५९	५८७९	३४८७	९३६६	२७८	३९०	६६८	५८८५	३४८८	९३७३	३४५	९८५	१३३०	५८८५	३४८८	९३७३
७.	ग्रा. रु. सोनगीर	...	५४०	९८४	१५२४	११४७१	९८४७	२१३१८	५५४	९८५	१५३९	११४७५	९८७४	२१३४९	७७४	७८५	१५५९	११४७५	९८७४	२१३४९
८.	ग्रा. रु. थाळनेर	...	७९८	५६०	१३५८	७५१४	५४७८	१२९९२	७९४	५६५	१३५९	७५४२	५४८७	१३०२९	८९५	६५५	१५५०	७५४२	५४८७	१३०२९

जिल्हा : नंदुरबार

१.	जि. रु. नंदुरबार	...	१८७९६	१६२२५	३१०२१	१०२९८०	७०१११	१७३०९१	१५५४९	९५९६	२५१४५	१२७१७७	५४५०५	१८१६८२	२१३०३	१८२२०	३९५२३	६१८०४	६३५८०	१२५३८४
२.	उपजि. रु. नवापूर	...	२५१६	२५२२	५०३८	७७२५	४३१२	१२०३७	३२२५	१८६९	५०९४	२४३१९	१०४२३	३४७४२	२४०१	१४३२	३८३३	१७५०१	१५५०१	३३००२
३.	उपजि. रु. तळोदा	...	२४३८	१५३४	३९७२	५३५७	३२२१	८५७८	२४७७	१३९२	३८६९	१९४४३	८३३४	२७७७७	४८६५	२९५५	७८२०	१४२२०	१६२२०	३०४४०
४.	ग्रा. रु. म्हसावद	...	१३००	५७६	१८७६	५१७९	३९७२	९१५१	१७९०	९०३	२६९३	१९४४१	८३३२	२७७७३	२९३९	१५८४	४५२३	१६७०४	१७०५६	३३७६०
५.	ग्रा. रु. धडगांव	...	१९८४	१९८४	३९६८	२०१३०	१५४१९	३५५४९	३१०७	२०३६	५१४३	३४९६२	१४९८५	४९९४७	६७३२	२२१२	८९४४	२५८३४	१९८३४	४५६६८
६.	ग्रा. रु. अक्कलकुवा	...	१५७०	८९२	२४६२	१५८९१	९१३०	२५०२१	१९३८	११८३	३१२१	३४७३८	१४८८९	४९६२७	४२८८	२४१६	६७०४	१८१००	२०३३६	३८४३६
७.	ग्रा. रु. धानोरा	...	७८०	५०७	१२८७	१३४९४	७६५०	२११४४	८०७	४८७	१२९४	१४०११	६००६	२००१७	२१२०	१११२	३२३२	११००८	१२१००	२३१०८
८.	ग्रा. रु. रनाळा	...	६४५	३९८	१०४३	७८४७	४३००	१२१४७	९९०	४४९	१४३९	१७८९१	७६६८	२५५५९	१२६४	४९६	१७६०	१४५१६	१३३१६	२७८३२
९.	ग्रा. रु. खांडबारा	...	२८४६	१९३४	४७८०	४०२९	३२३०	७२५९	२७६६	२२२५	४९९१	२८४४०	१२१८९	४०६२९	४१००	१८५६	५९५६	३१२५७	२८६३१	५९८८८
१०.	ग्रा. रु. खोंडामळी	...	४१६	३०३	७१९	२०५५	९१२	२९६७	६७३	५७२	१२४५	६९१०	२९६२	९८७२	९५६	८९६	१८५२	५९१०	५९१०	११०२०
११.	ग्रा. रु. तोरणमाळ	...	७१२	५०३	१२१५	२१५५	२२३०	४३८५	२१५	१४४	३५९	३१००	१३२९	४४२९	४३०	२५०	६८०	९०२०	८६४०	१७६६०
१२.	ग्रा. रु. मोलगी	...	३१८७	१७३५	४९२२	७६७८	४३००	११९७८	१९२०	११३७	३०५७	५८५९	२५११	८३७०	६०००	२५२८	८५२८	१८९००	१७३८४	३६२८४
१३.	ग्रा. रु. विसरवाडी	...	२२७०	१३९३	३६६३	५७३८	३९१७	९६५५	१७७२	८६६	२६३८	१६४८२	७०६४	२३५४६	३३३९	१८८४	५२२३	१५२१०	१३०५४	२८२६४
१४.	ग्रा. रु. जमाना	...	९३७	३८१	१३१८	४३९०	२८९६	७२८६	१३७१	६१०	१९८१	१२९८१	५५६४	१८५४५	२८८४	२०२८	४९१२	१३५८८	१४८९६	२८४८४

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : जळगाव																			
१.	जि. रु. जळगाव ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	उपजि. रु. चोपडा ...	४२८५	३४२२	४३६१८	४२१६१	९३४८६	४४५५	३२५९	३६१५२	३८००८	९३४८६	४४८५	३४०६	१९३५	१२८१	३२१६	१५७९१	१५६४६	३१४३७
३.	उपजि. रु. मुक्ताईनगर ...	१६३१	१७१५	५२६२	५६३७०	६४९७८	१४२४	१५०२	२९५८	४०२२४	४६१०८	०	०	८८९	६४२	१५३१	११०२७	९३३७	२०३६४
४.	उपजि. रु. जामनेर ...	४७४१	२३२१	३१२६८	३१०४०	६९३७०	५०३०	२१४२	५०९१४	५००२८	१०८१४४	३२७	८१६	६१०	३०५	९१५	७९११	५२७५	१३१८६
५.	ग्रा. रु. अमळनेर ...	१४६१	१३६७	१४५१३	१४१०१	३१४४५	१८७३	१४४६	२२३५४	१२४९१	३८१६४	११६५	११७१	८६५	६०२	१४६७	९५०२	५६७७	१५१७९
६.	ग्रा. रु. अमळगांव ...	२७०	३३७	५६७८	७०९५	१३३८०	३४८	२६५	९७००	८३५४	१५६६७	१०५	११०	३६२	३८६	७४८	१८९२	२२१०	४१०२
७.	ग्रा. रु. धरणगांव ...	२५२	२२३	५९३७	६३२६	१२७३८	२३२	२१०	४३३५	३८६५	८६४२	०	०	३५९	३७२	७३१	१९३२	२३११	४२४३
८.	ग्रा. रु. एरॉनडोल ...	८८२२	८८२५	१५७९८	१४५६८	४८०१३	०	०	०	०	०	०	०	३९९	३५१	७५०	५४०३	३५२२	८९२५
९.	ग्रा. रु. पाचोरा ...	२९६३	२६५७	३५१६९	२५४७३	६६२६२	३७३५	१९२४	२७८६२	२४६१४	५८१३५	५९३	५९२	८५७	९५६	१८१३	५५४९	३७२९	९२७८
१०.	ग्रा. रु. भाडगांव ...	१४५३	१२९३	१३३४९	११८६५	२७९६०	१७१६	१२२६	१६६१७	१६५५०	३६१०९	१३८०	९१७	५५९	८५७	१४१६	१७३१	२५७५	४३०६
११.	ग्रा. रु. चाळीसगांव ...	१७१६	१२२६	१६६१७	१६५५०	३६१०९	१३८०	९१७	९९९१	९२६४	२१५५२	०	०	१९०७	१२६६	३१७३	२७०१९	१९७१३	४८७८४
१२.	ग्रा. रु. मेहुणबारे ...	१३०२	११०१	१२४१९	१६८५४	३१४०६	१०२५	५५२	७८१६	१००४५	१९४५८	०	०	७२०	६००	८००	८१११	६३८९	१५८२०
१३.	ग्रा. रु. पहुर ...	४८५	४५०	१४२६७	१६२९५	३१४९७	३०४	२४९	१३७२५	१०८८४	२५१६२	२०४	१७०	४२९	३६७	७९६	४८३५	३८३६	८६७१
१४.	ग्रा.रु. पिंपळगांव(हरे) ...	५६६	४४९	१३३९८	१२३६३	२६७७६	६३५	३८२	१८२४६	१६९८५	३५२३१	२१०	१६०	२७७	१७३	६५०	३७३३	२४८९	६२२२
१५.	ग्रा. रु. वरणगांव ...	१३३०	५९९	१२६९४	१४५६२	२९१८५	७५४	३९३	१४३७५	१०२३३	२५७५५	०	०	६१०	३०५	९१५	७९११	५२७५	१३१८६
१६.	ग्रा. रु. बोदवड ...	७०७	७२७	२६४३०	१७८१६	४५६८०	७२७	७४७	१३०५१	१४२०५	२८७३०	०	०	४००	२००	६००	१८०००	५२१२	२३८१२
१७.	ग्रा. रु. यावल ...	१३५०१	८६५	७०७२	६२७२	२७७१०	११२१	८५८	२०९१०	१६९२९	३९८१४	३२८	३५१	१२७८	५४९	१८२७	१४५१५	९६७७	२४१९२
१८.	ग्रा. रु. न्हावी ...	८०६	१४०२	९८५६	११८४७	२३९११	८६९	१२८०	१२५६९	९८६४	२२४३३	९६०	१११०	५८५	५३९	११२४	३०५२	३१४८	६२००
१९.	ग्रा. रु. पाल ...	२५६०	२७०१	३५८९६	३२५०३	७३६६०	२५५०	२१४१	१५९६०	१६३८२	३७०३३	०	०	२१३२	१५३२	३६६४	१२७१६	१००००	२२७१६
२०.	ग्रा. रु. रावेर ...	५८०	५२०	५८८७	४६६४	११६६०	७५४	३५५	७८१८	२६६४	१५१५६	४२९	२९१	४१७	३९७	८१४	११८९	१३०८	२४१७
२१.	ग्रा. रु. सावदा ...	१२३७	८०४	२०६२	०	०	३०२२	७९२३	१०९४५	०	०	५०९९	६४२९	०	०	०	१८५७	१७२१	३५७८
२२.	कु. रु. पारोळा ...	१२९१	१९२४	२७४४०	१७६५९	४८३१४	१०३७	१८०५	१६२७२	२०९००	४००१४	११४०	१९८५	३९३	१९१	५८४	५५११	५८८२	११३९३

जिल्हा : अहमदनगर

१.	जि. रु. अहमदनगर ...	१८५३५	१८९५४	३७४८९	११५३२७	१२०५६२	२३५८८९	४२३१	६३३७	१०५६८	२१४५८	३८२५६	५९७१४	६५६९	४८०७	११३७६	३१७७२	२७५३६	५९३०८
२.	राहता ...	१६०६	४२०	२०२६	३९८३२	१९९१६	५९७४८	७१७	११२	८२९	१४७३८	७३६९	२२१०७	१०६६	७१०	१७७६	४२६	२८४	२३७३८
३.	अकोले ...	१७७६	८६४	२६४०	३४४३९	१७२२०	५१६५९	६८२	२८२	९६४	१०२५४	५१२७	१५३८१	६५८	४३८	१०९६	२६३	१७५	१९६४०
४.	श्रीरामपूर ...	१६५४	५२२	२१७६	२८७९८	१४३९९	४३१९७	४१७	२०१	६९८	७९४२	३९७१	११९१३	३२७	२१८	५४५	१३१	८७	८२०६
५.	कोपरगाव ...	१०२०	७५२	१७७२	३६८५४	१८४२७	५५२८१	२९७	२१४	५११	१४८७३	७४३७	२२३१०	९१६	६११	१५२७	३६६	२४४	१९६०५
६.	टाकळी ढोकेश्वर ...	९३४	५८३	१५१७	१४७०६	७३५३	२२०५९	११९	८०	११९	५६०७	२८०३	८४१०	१३९	९२	२३१	५५	३७	११७७६
७.	पाथर्डी ...	१९४२	७१९	२६६१	५०९८५	२५४९२	७६४७७	८६५	७१५	१५८०	११२८५	५६४३	१६९२८	७००	४६७	११६७	२८०	१८७	११४२८
८.	श्रीगांवा ...	७८८	६७४	१४६२	३९४१६	१९७०८	५९१२४	१६३	२२७	३९०	३९८२	१९९१	५९७३	३०१	२०१	५०२	१२०	८०	२२३९५
९.	लोणी ...	२३४	११९	३५३	१९७५८	९८७९	२९६३७	६१	४१	१०२	८३४९	४१७४	१२५२३	४५२	३०२	७५४	१८१	१२१	१८१६५
१०.	शेवगांव ...	११६३	४५९	१६२२	३५५२७	१७७६४	५३२९१	४३६	११७	५५३	१२५७५	६२८८	१८८६३	९७७	६५२	१६२९	३९१	२६१	२८०५५
११.	नेवासा ...	१६५१	७०६	२३५७	३४४९७	१०२४८	५१७४५	५००	५००	१०००	६८८५	३४४३	१०३२८	३७८	२५२	६३०	१५१	१०१	१५६१७
१२.	वांबोरी ...	४४५	२५०	६९५	११२७८	५६३९	१६९१७	८७	३३	१२०	३९२९	१९६४	५८९३	२०४	१३६	३४०	८२	५४	११९२४
१३.	राजूर ...	६७५	४३६	११११	२१३०७	१०६५३	३१९६०	२६९	११७	३८६	६८४१	३४२१	१०२६२	४०	२६	६६	१६	११	१६८७६
१४.	पुणतांबा ...	५२७	२९३	८२०	११५४१	५७७१	१०३१२	११६	८०	१९६	३८७१	१९३६	५८०७	५३९	३५९	८९८	२१६	१४४	१८६७३
१५.	पारनेर ...	५४७	४४३	९९०	८०५६	४०२८	१२०८४	१०१	१३०	२३१	४८१९	२४०९	७२२८	१२०४	८०३	२००७	४८२	३२१	४४६०
१६.	संगमनेर ...	१४९६	७२८	२२२४	३३६५२	१६८२६	५०४७८	४९८	२४७	७४५	१०९८९	५४९४	१६४८३	३२७	२१८	५४५	१३१	८७	१२९५२
१७.	घोडेगाव ...	२४५	१३२	३७७	१०८९९	५४५०	१६३४९	१५	१०	२५	३२३९	१६२०	४८५९	२२७	१५२	३७९	९१	६१	५११५
१८.	कोतूळ ...	१४९०	८४०	२३३०	१३३०७	६६५४	१९९६१	३०१	१८२	४८३	४६८९	२३४५	७०३४	१८७	१२५	३१२	७५	५०	९०१८
१९.	चिंचोडीपाटील ...	४९१	३३५	८२६	११११९	५५६०	१६६७९	४२१	४५७	८७८	२५४७	१२७४	३८२१	६३४	४२२	१०५६	२५३	१६९	२२११७
२०.	कर्जत ...	६४२	१०७५	१७१७	३४१४३	१७०७१	५१२१४	१०१२	१००८	२०२०	८०७४	४०३७	१२१११	३८८	२५९	६४७	१५५	१०४	९९६६
२१.	ताहाराबाद ...	६८१	५०५	११८६	२३९०५	११९५३	३५८५८	२६५	१८०	४४५	४६५२	२३२६	६९७८	४२५	२८३	७०८	११३	८११२	
२२.	बोधेगाव ...	३३६	३३७	६७३	१५८१७	७९०९	२३७२६	३९	४३	८२	४८३०	२४१५	७२४५	१०४	६९	१७३	४२	२८	५९२२
२३.	साकुर ...	४५१	२३२	६८३	१९०६४	९५३२	२८५९६	१०५	१४	११९	४०५९	२०२९	६०८८	२२५	१५०	३७५	९०	६०	१०१८२
२४.	राहुरी ...	३८३	२४७	६३०	२३९०५	११९५३	३५८५८	९२	८०	१७२	९५१७	४७५९	१४२७६	४०७	२७२	६७९	१६३	१०९	६३२४
२५.	जामखेड ...	६१४	५२८	११४२	४१४२८	२०७१४	६२१४२	१८४	१७७	३६१	६३७१	३९८६	९५५७	१७९	१२०	२९९	७२	४८	८८१६
२६.	समशेरपूर ...	३०४	१४३	४४७	१२५१९	६२६०	१८७७९	९०	३३	१२३	३०३१	१५१६	४५४७	१९१	१२८	३१९	७७	५१	७१९९

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

जिल्हा : लातूर

१.	उजिरु उदगीर ...	६५३९	४३५९	१०८९८	२८८८६	४३३२८	७२२१४	६१३६	४०९०	१०२२६	१८६६८	१२४४५	३१११३	५५७५	३७१६	९२९१	१३९१९	९२७९	२३१९८
२.	उजिरु निलंगा ...	३१६७	२११२	५२७९	१६७५०	२५१२४	४१८७४	४५५०	३०३४	७५८४	२७४९७	१८३३२	४५८२९	२५९९	१७३३	४३३२	१९६४७	१३०९८	३२७४५
३.	ग्रा. रू. किल्लारी ...	५५४	३६९	९२३	४९१३	७३७०	१२२८३	८९०	५९३	१४८३	११२७७	७५१८	१८७९५	६१९	४१३	१०३२	७७६५	५१७६	१२९४१
४.	ग्रा. रू. अहमदपूर ...	३००८	२००५	५०१३	२०१४३	३०२१५	५०३५८	३०८६	२०५७	५१४३	३२०८१	२१३८८	५३४६९	१९०५	१२७०	३१७५	२३४७९	१५६५३	३९१३२
५.	ग्रा. रू. चाकूर ...	१०८४	७२३	१८०७	१३४५४	२०१८२	३३६३६	१२४८	९६५	२२१३	१७०५२	११३६८	२८४२०	८०७	५३८	१३४५	१५४४१	१०२९४	२५७३५
६.	ग्रा. रू. मुरुड ...	१४८७	९९२	२४७९	१७३५६	२६०३५	४३३९१	२०७१	१३८१	३४५२	३१५४८	२१०३२	५२५८०	१३०५	८७०	२१७५	२१९४७	१४६३१	३६५७८
७.	ग्रा. रू. औसा ...	१६७२	१११५	२७८७	१९९५४	२९९३२	४९८८६	१५५८	१०३८	२५९६	२०५१५	१३६७६	३४१११	८०२	५३५	१३३७	१७०७९	११३८६	२८४६५
८.	ग्रा. रू. का. सिरशी ...	६८३	४५६	११३९	१०४४४	१५६६५	२६१०९	७०७	४७१	११७८	१०२१४	६८१०	१७०२४	४८७	३२५	८१२	११६०८	७७३८	१९३४६
९.	ग्रा. रू. रेणापूर ...	६८७	४५८	११४५	९३८०	१४०६८	२३४४८	२३०	१५३	३८३	६०८०	४०५४	१०१३४	३८६	२५८	६४४	९२०३	६१३६	१५३३९
१०.	ग्रा. रू. वामळगांव ...	२४७	१६५	४१२	५९८८	८९८३	१४९७१	५१८	३४६	८६४	११०५५	७३७०	१८४२५	२७१	१८१	४५२	६०७०	४०४६	१०११६
११.	ग्रा. रू. जळकोट ...	७१९	४८०	११९९	७७८४	११६७७	१९४६१	४३१	२८८	७१९	४६६९	३११३	७७८२	९६१	६४१	१६०२	९७३१	६४८७	१६२१८
१२.	ग्रा. रू. देवणी ...	१०७१	७१४	१७८५	११०१९	१६५२९	२७५४८	९४८	६३२	१५८०	१७४६९	११६४६	२९११५	५९६	३९८	९९४	१२६१३	८४०९	२१०२२
१३.	स्त्री, रू. लातूर ...	२३८७	१५९२	३९७९	१०६६६	१५९९९	२६६६५	८००९	५३३९	१३३४८	२९३६६	१९५७८	४८९४४	३०३७	२०२५	५०६२	१७६४५	११७६३	२९४०८

जिल्हा : उस्मानाबाद

१.	उपजि. रू. उमरगा ...	५२९३	५८५५	१११४८	१६०३२	२००५७	३६०८९	३९२३	३२११	७१३४	२२४३२	२५०९३	४७५२५	१७३५	९६०	२६९५	११४१२	१६०८३	२७४९५
२.	उपजि. रू. पंरडा ...	१३९६	११३०	२५२६	१४२१४	१६३०२	३०५१६	१८३२	१४७१	३३०३	१०९८८	१३७५१	२४७३९	७९२	४१५	१२०७	७६१६	११०१८	१८६३४
३.	ग्रा. रू. तुळजापूर ...	३१६५	३१०९	६२७४	१६३४२	२०००३	३६३४५	२१६२	१६६७	३८२९	१४९३६	१९७९०	३४७२६	१८४४	१२४२	३०८६	१४७९८	१८८०४	३३६०२
४.	मुरुम ...	५५४	७४४	१२९८	१४८४७	१६८५६	३१७०३	३३४	३०४	६३८	९८५६	१२४०१	२२२५७	३७५	२५१	६२६	७९२३	८५०२	१६४२५
५.	कळंब ...	१६६४	१६५३	३३१७	१५२१४	१८५३४	३३७४८	२७२५	१७२०	४४४५	१७११५	२२५००	३९६१५	९६८	५२८	१४९६	१४५९६	१९६७४	३४२७०
६.	वाशी ...	१६५२	८९६	२५४८	१६२४१	१९०१६	३५२५७	१७०५	११६८	२८७३	१२८५६	१५५९६	२८४५२	९८९	६०९	१५९८	१२११६	१५२१४	२७३३०
७.	भूम ...	१८४२	११०१	२९४३	१५२१५	१६००५	३१२२०	१३३९	११२१	२४६०	१२३४४	१४५७५	२६९१९	१०८२	७९४	१८७६	९४१२	१०८७८	२०२९०
८.	तेर ...	८७६	६६२	१५३८	११२५४	१२६२३	२३८७७	५६४	४१८	९८२	९९२७	१२९८६	२२९१३	५५२	३८२	९३४	६७१४	८८४४	१५५५८
९.	लोहारा ...	९६६	४७७	१४४३	१०४१२	११५८८	२२०००	११७७	८०६	१९८३	८९७२	१०१९१	१९१६३	११११	६९५	१८८६	७९४४	९७४८	१७६९२
१०.	स्त्री, रू. उ. बाद ...	१२११५	३२६३	१५४५८	२४३१५	१८६१	२६१७६	१४१२०	३४५६	१७५७६	२७४१२	२१०४	२९५१६	६३३६	१५५९	७८९५	१३९५६	१४३७	१५३९३

जिल्हा : नांदेड

१.	ग्रा. रू. धर्माबाद ...	१९६१	१४११	३३७२	२३०६८	१५३७८	३८४४६	२८२१	१८८१	४७०२	२६६११	१७७४१	४४३५२	१७९६	१४७५	३२७१	१८९९९	१२६६७	३१६६६
२.	ग्रा. रू. नायगाव ...	३५९८	१९७१	५५६९	३१४०५	२०९३७	५२३४२	३२८६	२१९०	५४७६	३२५५२	२१७०२	५४२५४	१४३८	७९५	२२३३	२१२५७	१३३२४	३४५८१
३.	ग्रा. रू. बारड ...	७५७	४६४	१२२१	१०५८५	७०५६	१७६४१	१०६३	७०८	१७७१	१२४२७	८२८५	२०७१२	६४६	४४६	१०९२	८८३५	५८९०	१४७२५
४.	ग्रा. रू. बिलोली ...	२९८१	२५८७	५५६८	१५४९०	१०३२७	२५८१७	३४८२	२३२१	५८०३	२७७६५	१८५१०	४६२७५	२३०१	१७६३	४०६४	२००७६	१३३८४	३३४६०
५.	ग्रा. रू. भोकर ...	२७८१	१७२३	४५०४	२११८५	१४१२४	३५३०९	३६३४	२४२३	६०५७	२६०५९	१७३७२	४३४३१	२००२	१६५०	३६५२	१९१५४	१२७७०	३१९२४
६.	ग्रा. रू. कंधार ...	२८७८	२९७९	५८५७	१७००६	११४०३	२८५०९	२८६४	१९१०	४७७४	२१८८०	१४५८७	३६४६७	१६६३	१२१६	२८७९	१६०६८	१०७१२	२६७८०
७.	ग्रा. रू. मुदखेड ...	११६४	४१६	१५८०	१५८३६	१०५५८	२६३९४	१३६५	९१०	२२७५	१९२१७	१२८११	३२०२८	९४९	४५४	१४०३	१२१४८	८०९९	२०२४७
८.	ग्रा. रू. हिमायतनगर...	२१५७	१४२५	३५८२	९४८०	६३२०	१५८००	१९४३	१२९६	३२३९	१२४९९	८३३२	२०८३१	१३८६	१०००	२३८६	९८५४	६५६९	१६४२३
९.	स्त्री रुग्णालय नांदेड ...	३४९३	१२१४	४७०७	३४३६९	०	३४३६९	३४२१	२२८१	५७०२	२८०४४	१८६९६	४६७४०	२९०१	९९३	३८९४	१७२४०	११४९३	२८७३३
१०.	उजिरु. मुखेड ...	३६४१	१८१४	५४५५	१७६६०	११७७३	२९४३३	५४१२	३६०८	९०२०	३४६६३	२३१०८	५७७७१	३४९३	२६७६	६१६९	२५०२६	१६६८४	४१७१०
११.	उजिरु. देगलूर ...	२४५१	१३१९	३७७०	१६९०३	११२७०	२८१७३	२८३४	१८८९	४७२३	२३६२६	१५७५०	३९३७६	२१०१	९६५	३०६६	१९०८६	१२७२४	३१८१०
१२.	उजिरु हादगांव ...	३९२२	१९६२	५८८४	२१८११	१४५४०	३६३५१	४१७५	२७८३	६९५८	३०१९७	२०१३१	५०३२८	१८१२	१३५५	३१६७	११४१३	७६०९	१९०२२
१३.	उजिरु. गोकुंदा ...	३९७३	२७८६	६७५९	३८८२२	२५८८१	६४७०३	३९५७	२६३८	६५९५	४९२८०	३२८५४	८२१३४	१८१५	११७२	२९८७	२६१४०	१७४२७	४३५६७
१४.	ग्रा. रू. उमरी ...	३३४५	२४५७	५८०२	१८३५२	१२२३५	३०५८७	४१९४	२७९६	६९९०	१९९३४	१३२८९	३३२२३	२०३५	२०६७	४१०२	१६०१९	१०६८०	२६६९९
१५.	ग्रा. रू. लोहा ...	१९३३	९६९	२९०२	१००११	६६७४	१६६८५	२०००	१३३४	३३३४	१३८९८	९२६६	२३१६४	१४०६	१०८४	२४९०	१०८०५	७२०४	१८००९
१६.	ग्रा. रू. माहूर ...	१९७०	११५५	३१२५	१११३६	७४२४	१८५६०	२०००	१३३४	३३३४	१६४०६	१०९३८	२७३४४	११७०	७३२	१९०२	१४९९९	९९९८	२४९९७
१७.	ग्रा. रू. मांडवी ...	६७५	३५४	१०२९	६६९८	४४६५	१११६३	८५३	५६९	१४२२	१२८००	८५३३	२१३३३	६१०	३२६	९३६	९५११	६३९४	१५९८५

୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୧୧	୧୨	୧୩	୧୪	୧୫	୧୬	୧୭	୧୮	୧୯	୨୦
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

ଜିଲ୍ଲା : ବୀଡ

୧.	ଉଜିରୁ. ପରଲି	...	୪୫୮୭	୨୦୭୫	୬୬୬୨	୩୨୦୫୯	୨୭୭୯୪	୫୯୮୫୩	୪୦୯୨	୨୬୭୧	୬୭୬୩	୩୨୮୩୯	୨୬୮୮୯	୫୯୭୨୦	୨୧୪୬	୧୦୧୮	୩୧୬୪	୩୦୫୯୪	୨୬୨୫୨	୫୬୮୪୬
୨.	ଉଜିରୁ. ଗେବରାଈ	...	୨୦୩୫	୧୯୦୬	୩୯୪୧	୨୪୩୮୭	୧୮୪୧୪	୪୨୮୦୧	୩୭୩୩	୧୭୭୯	୫୫୧୨	୧୯୮୭୧	୨୮୨୧୫	୪୮୧୬୬	୨୩୦୩	୧୦୩୪	୩୩୩୭	୨୧୮୦୭	୨୨୫୮୬	୪୪୩୯୩
୩.	ଗ୍ରା. ରୁ. ମାଜଲଗାଂବ	...	୧୦୨୩	୧୭୩୨	୨୭୫୫	୩୨୮୦୨	୩୧୦୧୧	୬୩୮୧୩	୧୭୧୦	୧୨୧୦	୨୯୨୦	୨୦୧୩୬	୧୬୧୩୭	୩୬୨୭୩	୧୦୦୭	୪୪୦	୧୪୪୭	୧୯୭୩୯	୧୮୩୭୯	୩୮୧୧୮
୪.	ଝିଚବଣ	...	୩୦୧	୪୭୭	୭୭୮	୧୦୦୨୨	୮୦୨୨	୧୮୦୪୪	୪୭୩	୩୧୫	୭୮୮	୮୧୪୬	୫୪୩୧	୧୩୫୭୭	୬୩୭	୪୨୫	୧୦୬୨	୯୨୪୬	୬୧୬୪	୧୫୪୧୦
୫.	ତାଲଖେଡ	...	୨୮୪	୧୯୦	୪୭୪	୩୩୬୪	୩୪୪୬	୬୮୧୦	୫୦୪	୪୫୬	୯୬୦	୪୦୦୭	୩୨୨୪	୭୨୩୧	୫୭୦	୫୩୫	୧୧୦୫	୩୪୯୦	୨୧୮୦	୫୬୭୦
୬.	କେଜ	...	୪୧୮୬	୧୯୪୬	୬୧୩୨	୩୨୩୫୭	୩୬୪୧୧	୬୮୭୬୮	୩୪୯୪	୧୫୫୨	୫୦୪୬	୩୧୬୬୭	୩୦୯୦୦	୬୨୫୬୭	୨୧୪୦	୧୦୯୩	୩୨୩୩	୨୮୪୭୧	୨୪୪୪୪	୫୨୯୧୫
୭.	ରାୟମୋହା	...	୯୯୪	୬୬୪	୧୬୫୮	୧୧୭୦୪	୭୮୦୪	୧୯୫୦୮	୧୨୧୧	୮୦୯	୨୦୨୦	୧୧୪୬୨	୭୬୪୧	୧୧୧୦୩	୧୧୦୪	୯୭୫	୨୦୭୯	୮୯୯୨	୫୯୯୫	୧୪୯୮୭
୮.	ଧାରୁର	...	୯୪୮	୬୪୦	୧୫୮୮	୨୨୩୦୦	୨୦୦୦୦	୪୨୩୦୦	୧୧୦୦	୭୧୨	୧୮୧୨	୨୭୨୧୮	୨୧୩୧୬	୪୮୫୩୪	୨୫୦	୧୭୦	୪୨୦	୧୩୪୪୦	୧୦୮୩୦	୨୪୨୭୦
୯.	ଆଷ୍ଟି	...	୧୫୯୭	୧୧୭୪	୨୭୭୧	୫୫୬୯	୬୭୧୨	୧୨୨୮୧	୮୨୭	୮୬୯	୧୬୯୬	୫୨୫୬	୬୭୫୫	୧୨୦୧୧	୧୧୨୫	୭୬୩	୧୮୮୮	୭୧୧୪	୭୪୫୫	୧୪୫୬୯
୧୦.	ପାଟୋଦା	...	୧୦୪୯	୫୬୪	୧୬୧୩	୮୩୬୧	୯୭୩୭	୧୮୦୯୮	୯୭୦	୫୦୬	୧୪୭୬	୮୯୧୦	୧୦୦୮୪	୧୮୯୯୪	୯୯୦	୮୦୬	୧୭୧୬	୯୭୦୬	୯୨୨୪	୧୯୦୦୦
୧୧.	ନାନ୍ଦୁରଘାଟ	...	୫୨୮	୪୭୮	୧୦୦୬	୮୧୦୨	୭୦୧୦	୧୫୧୧୨	୫୭୨	୪୬୦	୧୦୩୨	୮୪୧୨	୬୯୭୧	୧୫୩୮୩	୮୪୭	୭୮୨	୧୬୨୯	୬୪୧୨	୬୦୫୨	୧୨୪୬୪
୧୨.	ଧାନୋରା	...	୨୭୯	୫୦୮	୭୮୭	୧୩୦୫୬	୧୫୯୯୭	୨୯୦୫୩	୪୦୩	୬୨୩	୧୦୨୬	୧୩୪୧୩	୧୭୭୯୨	୩୦୯୯୨	୩୨୬	୫୨୩	୮୪୯	୮୬୬୫	୯୭୧୫	୧୮୩୮୦
୧୩.	କୁ. ରୁ. ନେକନୁର	...	୪୩	୧୮୩	୨୨୬	୫୩୦୦	୧୨୭୯୬	୧୮୦୯୬	୧୮୫	୧୭୫	୩୬୦	୭୦୪୩	୧୧୨୪୪	୧୮୨୮୭	୧୩୦	୩୮୫	୫୧୫	୪୯୩୧	୧୧୨୭୫	୧୬୨୦୬
୧୪.	ସ୍ତ୍ରୀ .ରୁ. ଅଂବାଜୋଗାଈ	...	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୮୭୭	୧୧୮	୯୯୫	୬୩୯	୮୪୬	୬୦୩୫	୨୭୯୪	୮୮୨୯	
୧୫.	ସ୍ତ୍ରୀ . ରୁ. ନେକନୁର	...	୧୫୭୫	୧୨୧୨	୨୭୮୭	୯୯୪୫	୭୯୮୩	୧୭୯୨୮	୧୬୨୫	୭୫୭	୨୩୮୨	୯୫୪୭	୩୧୫୮	୧୨୭୦୫	୧୨୦୫	୬୭୮	୧୮୮୩	୯୭୨୦	୪୫୦୯	୧୪୨୨୯

ଜିଲ୍ଲା : ଅକୋଳା

୧.	ଜି.ସ୍ତ୍ରୀ. ରୁ. ଅକୋଳା...	୧୨୬୯୬	୦	୧୨୬୯୬	୪୨୨୩୭	୦	୪୨୨୩୭	୧୫୮୭୦	୦	୧୫୮୭୦	୫୨୭୯୬	୦	୫୨୭୯୬	୧୯୮୩୮	୦	୧୯୮୩୮	୬୫୯୯୪	୦	୬୫୯୯୪
୨.	ଉଜିରୁ. ମୂର୍ତ୍ତିଜାପୁର	୨୭୦୨	୨୬୧୨	୫୩୧୪	୧୬୩୭୩	୧୭୫୦୨	୩୩୮୭୫	୩୩୮୦	୩୨୬୭	୬୬୪୭	୨୦୪୬୬	୨୧୮୭୮	୪୨୩୪୪	୯୬୭୪	୮୦୫୬	୧୭୭୩୦	୨୦୪୬୬	୨୭୩୪୮	୪୮୮୧୪
୩.	ଚତାରି	୬୬୨୬	୫୯୩୯	୧୨୫୬୫	୫୬୪୦	୪୫୦୦	୧୦୧୪୦	୮୨୮୩	୭୪୨୩	୧୫୭୦୬	୮୭୦୮	୭୦୩୫	୧୫୭୪୩	୮୨୨୭	୬୫୯୬	୧୪୮୨୩	୧୦୮୮୫	୮୭୧୪	୧୯୬୭୯
୪.	ବାଞ୍ଚିଟାକଲି	୨୯୦	୩୨୦	୬୧୦	୮୧୦୨	୧୦୧୨୦	୧୮୨୨୨	୩୬୪	୪୨୨	୭୮୬	୧୦୧୨୮	୧୨୬୫୨	୨୨୭୮୦	୪୬୩	୫୨୪	୯୮୭	୧୨୬୬୦	୧୫୮୧୨	୨୮୪୭୨
୫.	ବାଢାପୁର	୨୯୯	୩୧୦	୬୦୯	୭୬୫୧	୬୫୪୨	୧୪୧୧୩	୩୭୪	୩୯୨	୭୬୬	୯୫୬୪	୮୧୭୮	୧୭୭୪୨	୪୬୮	୪୮୮	୯୫୬	୧୧୯୫୪	୧୦୧୨୨	୨୨୦୭୬
୬.	ଅକୋଟ	୬୫୮	୭୫୦	୧୪୦୮	୩୩୯୮୧	୩୪୫୦୨	୬୮୪୮୩	୮୨୩	୯୩୮	୧୭୬୧	୪୨୪୭୬	୪୩୧୨୮	୮୫୬୦୪	୧୦୭୯	୧୧୭୨	୨୨୫୧	୫୦୯୭୧	୫୧୭୫୪	୧୦୨୭୫
୭.	ତେହାରା	୧୨୩	୧୦୧	୨୨୪	୫୮୦୨	୮୨୦୦	୧୪୦୦୨	୧୫୪	୧୭୭	୩୩୧	୭୨୫୩	୧୦୨୫୬	୧୭୫୦୯	୧୯୩	୧୮୧	୩୭୪	୯୦୬୬	୧୨୮୨୦	୨୧୮୮୬

जिल्हा : वाशिम

१. सा. रू. वाशिम	...	५००६७	३९४१८	८९४८५	६७१५	१११२४	१७८३९	७८१८४	४४६५८	१२२८४२	७४३१	१२५५७	१९९८८	५०४४०	३०३९५	८०८३५	४७७४	७८२२	१२५९६
२. अनसिंग	...	१२२४८	११३९०	२३६३८	६४१	१४८५	२१२६	१०२६४	११९८९	२२२५३	५३०	१३८६	१९१६	१००९२	६७२८	१६८२०	४०३	९५७	१३६०
३. कामरगांव	...	११०१२	१०७०४	२१७१६	५०२	७६२	१२६४	११९९१	९९२१	२१९१२	५६१	८४४	१४०५	१०७३०	७४५७	१८१८७	४९२	७२५	१२१७
४. मानोरा	...	७८११	९४४५	१७२५६	१०३१	१४३७	२४६८	८९८६	९१०७	१८०९३	११८७	१४८३	२६७०	९२२९	५६५८	१४८८७	७४०	१२२८	१९६८
५. मालेगांव	...	१०८७९	१२४१०	२३२८९	३२७	७५२	१०७९	१११९९	१२६७१	२३८७०	१९८३	२५६१	४५४४	९९६९	८१५६	१८१२५	३६९	८९०	१२५९
६. मंगरुळपिर	...	२०५०६	२०९४९	४१४५५	१४७२	३०९५	४५६७	१८९८९	१७८४३	३६८३२	१३८२	३३१०	४६९२	१६७९०	१०७३६	२७५२६	१२४८	२७९२	४०४०
७. रिसोड	...	९७९२	७७७३	१७५६५	४१५	७४२	११५७	१०६५९	७७४२	१८४०१	८४५	८७७	१७२२	६१०५	५२०२	११३०७	३५१	४३१	७८२
८. कारंजा	...	१६९६०	१३७२९	३०६८९	३१५८	२५७६	५७३४	१७३६६	१९७६६	३७१३२	१३५५	१९४६	३३०१	१३४३७	९७३१	२३१६८	१०९४	१६१५	२७०९

जिल्हा : अमरावती

१. सा. रू. अमरावती	...	१६७६५	२५१४८	४१९१३	९४७९३	१३६४०९	२३१२०२	१०४२७२	१५००५०	२५४३२२	१८४४२	२७६६३	४६१०५	११३७५१	१६३६९१	२७७४४२	२०११८	३०१७७	५०२९५
२. ग्रा. रू. अंजनगांव	...	११५०	१७२४	२८७४	२०५१६	२९५२३	५००३९	२२५६८	३२४७५	५५०४३	१२६५	१८९७	३१६२	२४६१९	३५४२८	६००४७	१३८०	२०६९	३४४९
३. ग्रा. रू. भतकूली	...	७९७	११९५	१९९२	१०३११	१४८३७	२५१४८	११३४२	१६३२१	२७६६३	८७६	१३१५	२१९१	१२३७३	१७८०५	३०१७८	९५६	१४३४	२३९०
४. ग्रा. रू. चांदुरबाजार	...	१९१०	२८६६	४७७६	२०६८४	२९७६४	५०४४८	२२७५२	३२७४१	५५४९३	२१०२	३१५२	५२५४	२४८२०	३५७१७	६०५३७	२२९२	३४३९	५७३१
५. ग्रा. रू. चांदुररेल्वे	...	७०४	१०५६	१७६०	१८०५५	२५९८१	४४०३६	१९८६०	२८५७९	४८४३९	७७४	११६२	१९३६	२१६६६	३११७७	५२८४३	८४५	१२६७	२११२
६. ग्रा. रू. चिखलदरा	...	५२२	७८४	१३०६	८२९२	११९३३	२०२२५	९१२१	१३१२६	२२२४७	५७५	८६२	१४३७	९९५१	१४३१९	२४२७०	६२७	९४०	१५६७
७. ग्रा. रू. चूर्णी	...	६३७	९५५	१५९२	११७६५	१६९२९	२८६९४	१२९४१	१८६२२	३१५६३	७००	१०५१	१७५१	१४११७	२०३१५	३४४३२	७६४	११४६	१९१०
८. ग्रा. रू. धामनगांव	...	१६४०	२४५९	४०९९	१४१९७	२०४२९	३४६२६	१५६१६	२२४७२	३८०८८	१८०४	२७०५	४५०९	१७०३६	२४५१५	४१५५१	१९६८	२९५१	४९१९
९. ग्रा. रू. नांदगांव	...	८८६	१३२८	२२१४	१५०५५	२१६६४	३६७१९	१६५६०	२३८३१	४०३११	९७४	१४६१	२४३५	१८०६६	२५९१७	४४०६३	१०६३	१५९४	२६५७
१०. ग्रा. रू. वरुड	...	१९९५	२९९२	४९८७	२२०१८	३१६८५	५३७०३	२४२२०	३४८५३	५९०७३	२१९४	३२९१	५४८५	२६४२२	३८०२२	६४४४४	२३९४	३५९१	५९८५
११. ग्रा. रू. अचलपूर	...	५६८४	८५२५	१४२०९	४८९७४	७०४७४	११९४४८	५३८७१	७७५२२	१३१३९३	६२५२	९३७८	१५६३०	५८७६८	८४५६९	१४३३३७	६८२०	१०२३०	१७०५०
१२. उजिरू. दर्यापूर	...	१५६८	२३५२	३९२०	२३०६५	३३१९१	५६२५६	२५३७१	३६५१०	६१८८१	१७२५	२५८७	४३१२	२७६७८	३९८२९	६७५०७	१८८२	२८२२	४७०४
१३. उजिरू. धारणी	...	३२११	४८१६	८०२७	१९८७२	२८५९७	४८४६९	२१८६०	३१४५६	५३३१६	३५३२	५२९८	८८३०	२३८४७	३४३१६	५८१६३	३८५३	५७७९	९६३२
१४. उजिरू. मोर्शि	...	२०४४	३०६६	५११०	२४७०५	३५५५१	६०२५६	२७१७५	३९१०६	६६२८१	२२४८	३३७३	५६२१	२९६४६	४२६६१	७२३०७	२४५३	३६७९	६१३२
१५. उजिरू. तिवसा	...	१०११	१५१६	२५२७	१५१८०	२१४४४	३७०२४	१६६९८	२४०२९	४०७२७	१११२	१६६८	२७८०	१८२१६	२६२१३	४४४२९	१२१३	१८१९	३०३२
१६. जि.स्त्री.रू.अचलपूर	...	५३०५	०	५३०५	८९४१	०	८९४१	९८३५	०	९८३५	५८३६	०	५८३६	४३९९	०	४३९९	२५४६	३८२०	६३६६
१७. जि.स्त्री.रू.अमरावती...	...	२१९४४	०	२१९४४	४६५१५	०	४६५१५	५११६७	०	५११६७	२४१३८	०	२४१३८	२२८८५	०	२२८८५	१०५३३	०	१०५३३

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : बुलढाणा																			
१.	सा. रु. बुलढाणा ...	१०४८६	८९३२	१९४१८	६२२७८	५३०५१	११५३२९	१२९९५	२३७८७	३६७८२	८४७८७	७५०७३	१५९८६०	७२९६	६७५७	१४०५३	५२६०८	५५४९८	१०८१०६
२.	स्त्रि. रु. बुलढाणा ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	सा. रु. खामगांव ...	११३२५	९०५४	२०३७९	८२७६४	५४१२४	१३६८८८	१२३५६	२१६२४	३३९८०	८२०१०	६५९४१	१४७९५१	१२५६४	११७५३	२४३१७	९४१८०	८५२६१	१७९४४१
४.	सा. रु. शेगांव ...	७५६६	७०१३	१४५७९	९४६७१	५७८७६	१५२५४७	४४८५	८४८२	१२९६७	३८११७	३८४०६	७६५२३	८९५७	९५८७	१८५४४	३७२८१	२४७००	६१९८१
५.	उ.जि. रु. मलकापुर ...	३८९२	४१६५	८०५७	२३६५८	३०३१७	५३९७५	४३८९	१०५४६	१४९३५	२५८४१	३२९३०	५८७७१	५७३६	७९६८	१३७०४	२७५८२	३४९४१	६२५२३
६.	धाड ...	१३७	४००	५३७	१२६७३	९९७४	२२६४७	७९०	१८२०	२६१०	१३०००	१००००	२३०००	८५०	१२००	२०५०	६८३०	७७२०	१४५५०
७.	चिखली ...	११९६	१९३७	३१३३	१२९७०	१५७२१	२८६९१	१७९४	४११९	५९१३	१४३६०	१८५७०	३२९३०	२१५३	२७९०	४९४३	१५८७१	१९३३०	३५२०१
८.	देऊळगांव महि. ...	१०५१	११४३	२१९४	१४३४०	११०४०	२५३८०	९९५	१८९२	२८८७	७६८७	८१००	१५८७७	९५०	११५०	२१००	१५७१०	१५५१०	३१२२०
९.	देऊळगांव राजा ...	१०४४	८२८	१८७२	८३४६	१२५८७	२०९३३	८१५	१५४३	२३५८	७१५१	८९६५	१६११६	२००००	१६०००	३६०००	६००००	३९०००	९९०००
१०.	जळगांव जामोद ...	९९२	६६१	१६५३	८३४८	७४०२	१५७५०	१०८१	१८१९	२९००	१०८९७	९६६३	२०५६०	४४०	२९३	७३३	९९५३	८८२६	१८७७९
११.	सिंदखेड राजा ...	८१०	८६८	१६७८	९२६४	९६६३	१८९२७	८९०	१७६६	२६५६	९९६०	९८३६	१९७९६	९१०	९३५	१८४५	९९८५	९९८६	१९७७१
१२.	बिबी ...	११३५	१२४५	२३८०	९४४८	१२५४०	२९१८८	१०४५	२१८०	३२२५	१०४३०	९७६०	२०१९०	४३५	७४०	११७५	५०४०	८२५०	१३२९०
१३.	मेहकर ...	१२३६	१५४०	२७७६	१५१४८	२२५४०	३७६८८	११४४	२६००	३७४४	१२५२३	१४७७०	२७९२३	७३५	८५०	१५८५	७०५०	९३६०	१६४१०
१४.	लाखनवाडा ...	११८२	४०१	१५८३	६०१७	६२२१	१२९३८	९०५	२०७५	२९८०	६८७५	८४५३	१५३२८	७६९	९३६	१७०५	५४६५	६९७५	१२४४०
१५.	लोणार ...	१२२०	१४६०	२६८०	१४२६०	२०२४०	३४५००	१०६०	२२५०	३३१०	१११३०	१३३७०	२४१००	६७०	७८५	१४५५	६०४०	७२९०	१३३३०
१६.	वरवट बकाल ...	८७२	१३९०	२२६२	६२२१	७२३३	१३४५४	५९०	१४२४	२०१४	८३१२	६५२०	१४८३२	७५०	५२०	१२७०	७४५३	६२९९	१३७५२
१७.	मोताळा ...	८९२	१३९०	२२८२	९४६४	८७५८	१८२२२	७३१	११९५	१९२६	६६६१	६७१२	१३३७३	७४०	५१०	१२५०	७०५०	६८००	१३८५०
जिल्हा : यवतमाळ																			
१.	सवना ...	१७५३	२८६०	४६१३	१४७०	१२५८	२७२८	१४७०	१३३८	२८०८	८०९९	१३८३३	२१९३२	११२२	९२६	२०४८	७४२८	८३४५	१५७७३
२.	करंजी ...	१२४०	२०२४	३२६४	६१८	८४५	१४६३	६१८	८४५	१४६३	९७५१	९९३८	१९६८९	५०९	७२०	१२२९	७१६५	८९४६	१६१११
३.	मारेगांव ...	७८९	१४३४	२२२३	८९५	९७९	१८७४	८९५	१३९६	२२९१	१०४९१	८५८०	१९०७१	३८१	८८४	१२६५	१०६७१	१२७३०	२३४०१
४.	बाभुळगांव ...	६३३	१०३३	१६६६	१४५०	९५०	२४००	१४५०	९५०	२४००	१३२२०	१८४३२	३१६५२	१५००	११००	२६००	१४३१२	१६९७१	३१२८३
५.	वर्णी ...	१३८४	२२५९	३६४३	२२३८	११९३	३४३१	२२३८	११९३	३४३१	२३४३०	२१९९७	४५४२७	२९३५	१५४७	४४८२	२१२९५	२२७७१	४४०६६
६.	पांढरकवडा ...	५१८	८४६	१३६४	६३७१	३६००	९९७१	६३७१	४२९१	१०६६२	१३००	११५०	२४५०	४०७१	५४८९	९५६०	१६७२	१५००	३१७२
७.	राळेगांव ...	८१२	१३२४	२१३६	११००	९४७	२०४७	११००	९४७	२०४७	१२८४७	१५८८४	२८७३१	७५८	६१४	१३७२	८४७९	८७६४	१७२४३
८.	घाटंजी ...	१४५६	२८६५	४३२१	१६७०	१८६२	३५३२	१६७०	२४२६	४०९६	२६३१७	३६४८८	६२८०५	११३५	१७०१	२८३६	२३०५६	२८९१९	५१९७५
९.	उमरखेड ...	१३८४	२२५७	३६४१	२७०४	१३८७	४०९१	२७०४	१६८७	४३९१	१०७४०	९८००	२०५४०	२२१६	२७३२	४९४८	१५८३०	१३१९०	२९०२०
१०.	लोही ...	११९०	१९४१	३१३१	३४३	४३२	७७५	३४३	४३२	७७५	७००३	१४५९०	२१५९३	३५०	३३५	६८५	८५२२	८३८१	१६९०३
११.	पुसद ...	८१२	१३२४	२१३६	६३७१	५४२३	११७९४	६३७१	४२९१	१०६६२	१३६६०	२०४२९	३४१५२	४०७१	५४८९	९५६०	१३१९५	८८१०	२२००५
१२.	नेर ...	५००	८१६	१३१६	२५२०	१७८०	४३००	२५२०	२१६०	४६८०	३१०८७	१८२५९	४९३४६	१९०६	१७००	३६०६	२३२२०	२७७७७	५०९९७
१३.	कळंब ...	६४५	१०५२	१६९७	७०७	४०४	११११	७०७	४०४	११११	९९८१	९९८१	१९९५३	७९४	५९०	१३८४	६५९१	४८६९	११४६०
१४.	आणि ...	५९४	९७०	१५६४	४१०६	३१००	७२०६	४१०६	३१००	७२०६	३२३३	२३३३०	२१९९७	४५४२७	४२१२	३४८४	७६९६	२२७७१	२१२९५
१५.	झरीजामणी ...	५१८	८४६	१३६४	५२१	३०१	८२२	५२१	३०१	८२२	११६४५	१४९१३	२६५८८	२६०	१४५	४०५	१०१४०	११५४८	२१६८८
१६.	दारव्हा ...	५८६	९५७	१५४३	४७१८	२६५४	७३७२	४७१८	३०९९	७८१७	३५२०४	३२९०२	६८१०६	३१९८	२०६०	५२५८	४७२१५	५०१५०	१७३६५
१७.	ग्रा. रु. दिग्रस ...	४६९	७६४	१२३३	२५१८	२२१०	४७२८	२५१८	२२१६	४७३४	८५२७	५९२७	१४४५४	२४११	१२२९	३६४०	७२७१	२७००	९९७१
१८.	जि. रु. यवतमाळ ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१६	०	१६	३७३	०	३७३

जिल्हा : औरंगाबाद

१. जि.रु. औरंगाबाद ...	२२८२	३२७५	५५५७	२३३२	३३८२	५७१४	२९०८	३६१०	६५१८	१७१५१	११२०७	३६३५८	४६७०	३५५५	८२२५	५६२८३	३४१२३	९०४०६
२. उपजि. रु. वैजापूर ...	१७२२	१३८१	३१०३	१७८३३	१२०४४	२९८७७	१८५६	१४९८	३३५४	१६७२०	२४२०९	४०९२९	१७१०	१३८१	३०९१	२३५६०	१७७२९	४१२८९
३. उपजि. रु. सिल्लोड ...	८८९६	४१७७	१३०७३	१२७९९	१४१८३	२६९८२	९५३७	५७३३	१५२७०	२३७०१	२९२५०	५२९५१	५९९५	३६९४	९६८९	२३८४०	२५४९४	४९३३४
४. उपजि. रु. गंगापूर ...	११०८	१३४०	२४४८	९७५०	९५४०	१९२९०	९५०	११०५	२०५५	२२५५०	१७९२६	४०४७६	१४१३	८६६	२२७९	२६२००	१४८००	४१०००
५. बीडकीन ...	१७३६	१५७	१८९३	६४२४	४११०	१०५३४	१५७१	१९९	१७७०	६५८१	५७२२	१२३०३	११३२	२४३	१३७५	६०१२	३५१७	९५२९
६. अर्जिठा ...	७६२	६६५	१४२७	८८१४	६७८४	१५५९८	८२३	५०४	१३२७	९३३४	७४५३	१६७८७	६९१	५२१	१२१२	७१४२	५७६५	१२९०७
७. देवगाव रंगारी ...	४९८	२०३	७०१	८०८९	५६४५	१३७३४	६१८	२९६	९१४	६६०२	५९५१	१२५५३	५२६	२९०	८१६	५३००	४५९०	९८९०
८. फुलंब्री ...	३००	३६२	६६२	४०००	४२९१	८२९१	३३०	३३२	६६२	१००००	१०३७२	२०३७२	५५०	४५८	१००८	६३४७	८२४३	१४५९०
९. कन्नड ...	२५७३	१०५७	३६३०	८८३४	१०१२०	१८९५४	३०२७	११०६	४१३३	१३६५६	१३२१९	२६८७५	१७८२	७२४	२५०६	१२३११	११२०१	२३५१२
१०. करमाड ...	३२८	८२	४१०	३५८३	४५२०	८१०३	३५६	९१	४४७	४५४६	३९३८	८४८४	१९६	९९	२९५	४४३४	४४४८	८८८२
११. खुलताबाद ...	८५८	२८६	११४४	८५५६	७१४०	१५६९६	६८४	३४७	१०३१	१३१७९	९२५१	२२४३०	५५०	२३६	७८६	१०४६०	६९८३	१६६४३
१२. पाचोड ...	११०१	६८३	१७८४	१२०८३	८६६०	२०७४३	११३४	८५३	१९८७	८२५९	९६५४	१७९१३	७५८	६९६	१४५४	६८९४	७८८८	१४७२२
१३. पिशोर ...	१४१७	५३४	१९५१	९७४८	४६८४	१४४३२	१६७६	६३९	२३१५	१३३३६	७८५६	२११९२	९५०	४५३	१४०३	१०८७१	७९६१	१८८३२
१४. सोयगाव ...	६४५	४५५	११००	७०७०	६४२८	१३४९८	७३३	४८३	१२१६	८०८१	९५२६	१७६०७	३७२	२३२	६०४	५१६३	६८२७	११९९०
१५. पैठण ...	२९१५	३४१२	६३२७	१५९६३	१९४६२	३५४२५	४१२६	४६८३	८८०९	२१७४५	२२६८९	४४४३४	२१४५	१७१६	३८६१	१७४२५	१५७३१	३३१५६

जिल्हा : जालना

१. जि. रु. जालना ...	२७१५	५६१४	८३२९	३९८२०	३९६२०	७९४३९	४४२७	७४८४	११९११	४५,९२८	४५७२८	९१६५६	३५०५	५५८७	९०९२	४१,०५३	४१२५३	८२३०६
२. स्त्री रु. जालना ...	११८९२	४४०४	१६२९६	१४०९६	१४०७६	२८१७१	१६१७९	५५८४	२१७६३	२५७८३	२५५८३	५१३६६	८९१९	३०५०	११९६९	१६०४४	१६०६४	३२१०८
३. उपजि. रु. अंबड ...	४८७८	१९१०	६७८८	२६४९४	२६२९४	५२७८७	३९६०	१७७३	५७३३	२७२६८	२७०६८	५४३३६	२१५७	११०१	३२५८	२०९३३	२२७३३	४३६६६
४. ग्रा. रु. परतुर ...	९५८	५९०	१५४८	७३८०	७३६०	१४७३९	९७६	६३६	१६१२	८८८०	८८६०	१७७४०	१०६४	८११	१८७५	६३१८	६५१८	१२८३६
५. घनसावंगी ...	११४३	६२७	१७७०	१३५७३	१३५७३	२७१४६	१५५०	९८१	२५३१	१७४०१	१७२०१	३४६०२	१०६३	७२५	१७८८	१३१२२	१३३२२	२६४४४
६. भोकरदन ...	२१४५	२३८८	४५३३	७५४२	७५२२	१५०६३	२२२०	२०४२	४२६२	९८५१	९६५१	१९५०२	१८००	१७७६	३५७६	१०५७७	८८७७	१९४५४
७. टेंभुर्णी ...	४५७	४७२	९२९	३३७९	३३५९	६७३८	६१७	५६७	११८४	४४४९	४२४९	८६९८	५८६	४७८	१०६४	४०८०	४२८०	८३६०
८. जाफ्राबाद ...	७९९	४२५	१२२४	४७०२	४५०२	९२०३	९२२	७७०	१६९२	५४२०	५२२०	१०६४०	६५४	५०८	११६२	२५४६	२५६६	५११२
९. मंठा ...	१९१८	८३७	२७५५	५०५५	५०३५	१००९०	२२००	१०४०	३२४०	७२१०	७०१०	१४२२०	१८२५	१०५०	२८७५	६००१	६२०१	१२२०२
१०. नेर ...	८६३	६५१	१५१४	४८६३	४८४३	९७०६	८३४	६७०	१५०४	४७४०	४५४०	९२८०	९८७	८४६	१८३३	४७७६	४९७६	९७५२
११. बदनापूर ...	३१५	२७५	५९०	६२९९	६२७९	१२५७७	४०५	३३६	७४१	७५७६	७५५६	१५१३२	२३९७	२२१३	४६१०	७०४७	७०६७	१४११४
१२. राजुर ...	१७७	१८६	३६३	६७००	६५००	१३२००	१२२	१७०	२९२	६,८५०	६,६५०	१३५००	३४३	९८	४४१	५,५४८	५५६८	११११६

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

जिल्हा : परभणी

१.	जिरू. परभणी ...	१२४०२	१०५०९	२२९११	३४११७७	७४५१३	४१५६९०	१२८९९	१५१००	२७९९९	१७५३३	७७२९०	१७४८२३	७१०५	८५८१	१५६८६	६०७९८	४९१०६	१०९९०४
२.	स्त्री रु. परभणी ...	१३१८७	३२७७	१६४६४	२५९५६	५६६९	३१६२५	१४३८७	४५५८	१८९४५	८६४८	६८५३	१५५०१	७६९५	२३१०	१०००५	४४९०	३६२७	८११७
३.	उपजि. रु. गंगाखेड ...	३१७४	२३२५	५४९९	१०६१४८	२३१८२	१२९३३०	३३२४	२७९०	६११४	१९२२३	१५२३३	३४४५६	३४८३	२१५९	५६४२	१८९५०	१५३०६	३४२५६
४.	उपजि. रु. सेलू ...	४१०२	२०१५	६११७	६६६००	१४५४५	८११४५	४६४८	२५८१	७२२९	२२०७२	१७४९१	३९५६३	२१९६	११८१	३३७७	१६३११	१३१७४	२९४८५
५.	बोरी ...	२०४२	१४१४	३४५६	५२६२३	११४९२	६४११५	२०८०	१८८०	३९६०	११२६८	८९२९	२०१९७	१९७२	१३४४	३३१६	११५४९	९३२८	२०८७७
६.	जिंतूर ...	४९२४	३७२७	८६५१	७९१०८	१७२७७	९६३८५	४४६५	३४६९	७९३४	२१४३७	१६९८८	३८४२५	२३७८	१६६८	४०४६	१२७१८	१०२७२	२२९९०
७.	मानवत ...	२११०	१८६७	३९७७	५७५०२	१२५५८	७००६०	११२७	१२३८	२३६५	१७१०७	१३५५७	३०६६४	७४८	५३५	१२८३	१०६७१	८६१९	१९२९०
८.	पालम ...	२१८३	१८३७	४०२०	३६७३१	८०२२	४४७५३	१६६८	१०४०	२७०८	१२३३५	९७७५	२२११०	१२२६	७०२	१९२८	९३१३	७५२२	१६८३५
९.	पाथरी ...	२१२५	११०५	३२३०	१२७८९८	२७९३३	१५५८२१	१५८०	१०६५	२६४५	३१८१५	२५२१२	५७०२७	८९२	४६३	१३५५	१२५०९	१०१०३	२२६१२
११.	पुर्णा ...	१२५२	७४७	१९९९	६९००१	१५०७०	८४०७१	१७०६	१७८७	३४९३	२१७७५	१७२५६५	१९४३४०	१०४६	५९५	१६४१	१०९३७	८८३३	१९७७०
१०.	अस्थीव्यंग रु. परभणी ...	४०९	५३६	९४५	११७६५	२५६९	१४३३४	४४७	११४३	१५९०	१२५४६	९९४२	२२४८८	२१६	६९९	९१५	११३२०	९१४३	२०४६३

जिल्हा : हिंगोली

१.	जि. रु. हिंगोली ...	१२४६०	१०१९१	२२६५१	३८३९४	३३४७९	७१८७३	१४६३४	१००७८	२४७१२	४४०१२	४१०७५	८५०८७	८४४०	५९०३	१४३४३	२९९६१	२७६८०	५७६४१
२.	उप. जि. रु. वसमत...	४८७	७४७	१२३४	१४४५८	७४३४	२१८९२	११५३	१४०३	२५५६	१८९५०	१६३२२	३५२७२	६५७	८६५	१५२२	१८८०६	१९८२१	३८६२७
३.	औढा नागनाथ...	१६८७	१३६१	३०४८	६८१५	५४५८	१२२७३	२०३९	१८६३	३९०२	९५११	८४७५	१७९८६	१३२४	१२०२	२५२६	८०६	७७५९	१६५६५
४.	कळमनुरी ...	१३९७	९५९	२३५६	८८३९	५६१२	१४४५१	२६११	२०१७	४६२८	१३०८७	११२९६	२४३८३	१८०१	११७८	२९७९	१६६४९	१२१०५	२८७५४
५.	सेनगाव ...	१६०३	१२२२	२८२५	५७९५	५४०६	११२०१	३९४६	२७४५	६६९१	८१५३	६९२३	१५०७६	१३२१	१०६६	२३८७	३११८	३१३६	६२५४
६.	स्त्री. रु. वसमत ...	४८९६	१६१	५०५७	२३०२८	२७६	२३३०४	४६२८	७६३	५३९१	१५९१५	२७६४	१८६७९	२०४१	५३३	२५७४	६८१७	२०६	७०२३
७.	आखाडा बाळापूर ...	२२५६	१२८७	३५४३	९८२०	७९०२	१७७२२	२९८४	१९१३	४८९७	१०५४०	८२३५	१८७७५	२७०२	१६९३	४३९५	९२४७	८०७४	१७३२१

७. राष्ट्रीय अंधत्व दृष्टिदोष नियंत्रण कार्यक्रम

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम १९७६ सालापासून सुरु करण्यात आला असून अंधत्वाचे प्रमाण सन २०२० पर्यंत ०.३ टक्के पर्यंत आणावयाचे आहे. सन २०१७ मध्ये कार्यक्रमाच्या नावात बदल करण्यात आला असून ते राष्ट्रीय अंधत्व व दृष्टीक्षीणता नियंत्रण कार्यक्रम करण्यात आले आहे. केंद्र शासनामार्फत सन २०१५-१९ मधील जलद सर्वेक्षणानुसार अंधत्वाचे प्रमाण सन २००६-०७ या आर्थिक या वर्षात १.१ टक्के वरून सन २०१९-२० या आर्थिक वर्षात ०.३६ टक्के इतके झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. तसेच केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय धोरणामध्ये नमूद केल्यानुसार सन २०२५ पर्यंत अंधत्वाचे प्रमाण हे ०.२५ टक्के पर्यंत कमी करण्याचे उद्दीष्ट ठेवण्यात आले आहे मोतीबिंदू शस्त्रक्रियेसोबतच डोळ्यांचे इतर आजारांवर जसे की, काचबिंदू, दृष्टीपटल विकार, मधुमेह रेटिनोपॅथी, व्हिट्रोरेटीनाचे आजार, लहान मुलांमधील अंधत्वावर उपचार करण्यावर देखील लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमासाठी केंद्र शासनाकडून १०० टक्के अनुदान देण्यात येत होते सन २०१५-१६ पासून ६० टक्के केंद्राचा वाटा व ४० टक्के राज्य शासनाचा वाटा याप्रमाणे अनुदान देण्यात येते.

कार्यक्रमाची ठळक उद्दीष्टे -

१. “डोळ्यांचे आरोग्य सर्वासाठी” हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी व्यापक सार्वत्रिक नेत्र सेवा देणे.

२. राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाचे बळकटीकरण करून डोळ्यांच्या आजारबाबत उच्च दर्जाच्या सेवा लोकांना देणे.

३. निदान व उपचाराद्वारे मोतीबिंदू रुग्णांना अनुशेष भरून काढण्यासाठी जास्तीच्या सेवा पुरविणे.

४. राज्यातील सर्व जिल्ह्यातील आरोग्य संस्थांना साधनसामुग्री व तज्ञ व्यक्तींची नेमणूक करून रुग्णांना सेवा देणे.

५. कार्यक्रमात अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांना व खाजगी डॉक्टरांना समाविष्ट करून डोळ्यांचे आजारावरील सेवा पुरविणे.

६. सामान्य जनमाणसात डोळ्यांचे इतर आजार (काचबिंदू, मधुमेह रेटिनोपॅथी, व्हिट्रोरेटीनाचे आजार, लहान मुलांबधील अंधत्व) व त्यावरील उपचारांबाबत आरोग्यविषयक शिक्षण देवून जनजागृती करणे व इतर डोळ्यांचे आजारांबाबत मोफत सेवा पुरविणे.

७. शालेय विद्यार्थ्यांचे मोफत नेत्र तपासणी करून दृष्टीदोष शोधून काढणे.

८. सन २०१४-१५ पासून ४० + वर्ष वयोगटातील व्यक्तींची मोफत नेत्र तपासणी करणे.

कार्यक्रमाची कार्यप्रणाली -

राज्यात कार्यक्रम यशस्वीपणे राबविण्याकरीता राज्यस्तरावर राज्य आरोग्य सोसायटी (अंनिका) व सर्व जिल्ह्यात जिल्हा स्तरावर जिल्हा आरोग्य सोसायटी (अंनिका) स्थापन करण्यात आल्या आहेत. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार जिल्हा स्तरावर अधिकार देऊन जिल्हा आरोग्य सोसायटी (अंनिका) मार्फत कार्यक्रम राबविणे बाबतच्या सुचना देण्यात आल्या आहेत.

तज्ञ व्यक्तींना प्रशिक्षण देवून व साहित्य सामुग्री पुरवठा करून कार्यक्रमात सुधारणा करणे स्वयंसेवी संस्थांचा व खाजगी डॉक्टरांचा सहभाग घेऊन डोळ्यांचे आजारांचे निराकरण करणे. ५० वर्षेवरील सर्वांची तपासणी शिबीरे आयोजित करून व वाहतूक सेवा देऊन जास्तीत जास्त अंधत्वाचे प्रमाण कमी करणे. शासकीय व स्वयंसेवी संस्थामार्फत मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया, काचबिंदू व इतर नेत्र आजारांबाबत मोफत सेवा पुरविणे. राज्यात आजमितीस

६९ नेत्रपेढ्या, ७७ नेत्र संकलन केंद्र, १६७ नेत्र प्रत्यारोपण केंद्र कार्यरत आहेत. तसेच राज्यात ८७ शासकीय नेत्र शस्त्रक्रियागृह कार्यान्वित आहेत.

योजनेचे उद्दीष्ट साध्य करणे करीता खालील बाबींकरीता अर्थसहाय्य :-

१) या योजनेमध्ये ९९ टक्के मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया IOL वापरून SICS तंत्राद्वारे करण्यात येतात.

२) लहान मुलांमध्ये व वृद्ध व्यक्तींमध्ये इतर नेत्र आजाराचीसुध्दा काळजी घेण्यात आलेली असून, अंधत्व येऊ नये म्हणून जास्तीत जास्त भर दिला जाणार आहे. हे उद्दीष्ट गाठण्यासाठी मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया वाढविणे, जास्तीत जास्त लोकाना सेवा देणे, आरोग्य सेवांचे बळकटीकरण करणे व जनसहभाग, स्वयंसेवी संस्था, लोकनियुक्त लोकप्रतिनिधींचा सहभाग घेऊन हे उद्दीष्ट गाठण्यात येणार आहे.

३) शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्र तपासणी करून दृष्टी दोष आढळून आलेल्या विद्यार्थ्यांना मोफत चष्मे वाटप करणे.

४) ४० + वर्ष वयोगटातील व्यक्तींच्या डोळ्यांची तपासणी करून गरजू व गरीब व्यक्तींना मोफत चष्मे वाटप करणे.

५) मृत्यू पश्चात दान केलेली बुबुळे जमा करून नेत्र प्रत्यारोपण करणे.

६) सार्वजनिक क्षेत्रातील नेत्र रुग्णालयांमार्फत अधिकाधिक क्षमतेने सेवा पुरविणेकरीता विविध स्तरावरून मार्गदर्शन अर्थसहाय्य पुरवणे.

७) राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयात नेत्ररुग्ण कक्ष व नेत्र शस्त्रक्रिया गृहाची बांधणी करणे.

८) नेत्रतज्ञांना व नेत्र सहाय्यकांना अद्यावत तांत्रिक शिक्षण देणे.

९) जिल्हा रुग्णालय/उपजिल्हा रुग्णालये/प्राथमिक आरोग्य केंद्र तसेच रिजनल इन्स्टीट्यूट ऑफ ऑप्टॅल्मोलॉजी यांना अदयावत यंत्र सामुग्रीचा पुरवठा करणे तसेच यंत्र सामुग्रीची देखभाल दुरुस्ती करणे.

कार्यक्रमाची प्रगती :-

मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया :-

वर्ष	वार्षिक उद्दिष्ट	झालेल्या शास्त्रक्रिया	टक्के वारी	कृत्रिम भिंगारोपण शस्त्रक्रिया (IOL)	कृत्रिम भिंगारोपण शस्त्रक्रियेची टक्केवारी
२०१९-२०	७५००००	७०४८१३	९३.९८	७०३५६९	९९
२०२०-२१	७५००००	२२८९९१	३०.५३	२२६६३०	९९
२०२१-२२	७५००००	५५१०३४	७३.४७	५४९८११	९९
२०२२-२३	७७६४११	३२५४११	४१.९१	३२४८९९	९९

(ऑग. २०२२ पर्यंत)

नेत्रपेढ्यांचे कार्य :

वर्ष	वार्षिक उद्दीष्ट	जमा नेत्रपटले	बुबुळरोपण शस्त्रक्रिया
२०१९ - २०	७५००	६६५३	३०५९
२०२० - २१	७५००	१३५५	८४७
२०२१ - २२	७५००	३१७२	१९४७
(ऑगस्टे. २०२२ पर्यंत)	७५००	१६९६	१०००

शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्रतपासणी :-

वर्ष	तपासलेले विद्यार्थी	दृष्टीदोष आढळलेले विद्यार्थी	चष्मे पुरविलेले विद्यार्थी
२०१९ - २०	३१६७५९३	४३२०३	१६६१४
२०२० - २१	१३५७२२	७६००	५४८०
२०२१ - २२	६७८४४६	१५२३७	८६३३
२०२२ - २३	१२१९३७१	१७१३१	१२५२

(ऑक्टो. २०२२ पर्यंत)

४० वर्षे वयावरील व्यक्तींची नेत्र तपासणी व चष्मे वाटपाचा अहवाल.

वर्ष	४० वर्षे वयावरील तपासलेले व्यक्ती			वाटप केलेले चष्मे		
	पुरुष	महिला	एकुण	पुरुष	महिला	एकुण
२०१९-२०	६००८५	७१४८५	१३१५७०	१०३२४	१०२३७	२०५६१
२०२०-२१	२०४०२	२२५३४	४२९३६	१२९९	१०४१	२२६०
२०२१-२२	४९१६३	५५९६८	१०५१३१	१०७१४	११५१९	२२२२६
२०२२-२३ (ऑक्टो. २०२२)	१८५२७	२०६२१	३९१४८	७७७	८७८	१६५५

Other Eye Diseases

Sr. No.	Name of Diseases		2019-20	2020-21	2021-22	2022-23 (Aug.-23)
1	Diabetic Retinopathy with Laser Treatment		5153	855	2368	1065
2	Glaucoma	Medical t/t	11499	3119	5360	2316
		Surgical t/t	941	351	584	2388
3	Cataract surgery		747	211	21250	
4	Glaucoma	Medical t/t	68	56	24	
		Surgical t/t	79	40	86	
5	Squint surgery		772	142	394	
6	Childhood Blindness	Retinopathy of Prematurity (ROP) with Laser treatment	1167	485	1437	
7		Retino blastoma surgery	2	4	19	
8		Congenital ptosis surgery	64	23	47	
9		Intraocular Trauma in Children management	617	731	1024	
10		Keratoplasty		3059	614	1669
11	Low Vision Aids		816	96	321	359
12	Other Eye Surgery		15530	4058	9300	105968
	Total		44705	13986	48731	147405

(राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम अर्थसंकल्प व खर्च रुपये लाखात)

वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प	उपलब्ध निधी	खर्च	उपलब्ध निधीवर टक्केवारी	
२०१९-२०२०	...	२३७५.४०	--	७२१.६४	३०.४२ टक्के
२०२०-२०२१	...	१८०२.१५	--	३९९.७२	२२.१८ टक्के
२०२१-२०२२	...	२४४९.५१	--	४६४.८०	१९ टक्के
२०२२-२०२३	...	४०६२.१९	--	९.२६	--

८. राष्ट्रीय हिवताप व हत्तीरोग प्रतिरोध कार्यक्रम

राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध कार्यक्रम : महाराष्ट्र राज्य

८.राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण केंद्र : महाराष्ट्र राज्य

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण केंद्रावरील समावेश असलेल्या पैकी राज्यात डांसामार्फत प्रस्तारित होणाऱ्या हिवताप, हत्तीरोग, डेंगीताप, जॅपनिज एव्हीफेलायटिस, चिकुनगुनिया व सॅन्डफ्लाय मारफत प्रसारित होणारा चंडपुरा तसेच पिसावांमारफत प्रसारित होणाऱ्या प्लेग या रोगांच्या नियंत्रणासाठी शासन स्तरावरून उपाययोजना राबविण्यात येतात.

१) सन १९५३ पासून राज्यात हिवताप नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. त्यातील प्रमुख टप्पे खालीलप्रमाणे,

१९५३ - राष्ट्रीय हिवताप नियंत्रण कार्यक्रम

१९५८ - राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम

१९७७ - सुधारीत योजना

१९७९ - बहुउद्देशिय आरोग्य सेवा

१९९५ - हिवताप कृती योजना १९९५ नुसार हिवताप विरोधी उपाय योजनांची अंमलबजावणी

१९९७ - जागतिक बँक अर्थ सहाय्यित हिवताप नियंत्रण प्रकल्पांची १६ आदिवासी जिल्हयांमध्ये अंमलबजावणी.

१९९९ - राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध कार्यक्रम

२००४ - राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम

२) **कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट :** महाराष्ट्र राज्यात १९५३ ते १९५८ या कालावधीत राष्ट्रीय हिवताप नियंत्रण योजना (NMCP) कार्यान्वित होती. त्यानंतर १९५८ मध्ये योजनेचे राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन योजनेत (NMÉP) रुपांतर झाले, परंतु १९६५ नंतरचे काळात राज्यातील हिवतापाचे प्रमाणात वाढ झाल्याने १९७७ पासून राज्यात हिवतापाच्या सुधारित योजनेची (MPO) अंमलबजावणी सुरु झाली.

३) सुधारित योजनेची उद्दिष्टे :

- हिवताप रुग्णांचे प्रमाण कमी करणे.
- हिवतापाने होणारे मृत्यू टाळणे.
- औद्योगिक व शेतकी कार्यांवर हिवतापाचा परिणाम होवू न देणे.
- आतापर्यंत मिळविलेले यश टिकविणे.

वरील योजनेमुळे १९८६ पर्यंत हिवताप रुग्णसंख्येत लक्षणीय घट झाली. तथापि, त्यानंतर पुन्हा हिवताप रुग्णांचे तसेच त्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाणही हळूहळू वाढतच राहिले. ही वाढ केवळ महाराष्ट्र राज्यात नव्हे तर देशातील इतर राज्यातही निदर्शनास आल्याने केंद्र शासनामारफत डिसेंबर १९७४ मध्ये एक तज्ञ समितीची स्थापना करण्यात आली. विविध राज्यातील अतिसंवेदनशील विभाग निवडून तेथे राबविण्यासाठी विशेष उपाययोजना या समितीमारफत सूचविण्यात आल्या. या तज्ञ समितीच्या शिफारशीनुसार सध्या हिवताप विरोध कार्यक्रमाची कृती कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येते. एप्रिल १९९९ पासून योजनेचे राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध योजनेत (छाड) रुपांतर करण्यात आले. केंद्रशासनाच्या आदेश क्र. T.14020/71/2003-Mal, दि. २ डिसेंबर २००३ नुसार किटकांमारफत प्रसार होणारे हिवताप, हत्तीरोग, डेंगी जे. ई. व काला आजार तसेच चिकुनगुनिया (सन २००६ पासून महाराष्ट्रात रुग्ण आढळण्यास सुरवात झाली) या कार्यक्रमासाठीचे प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपक्रम हे राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत (NVBDCP) एकत्रित राबविण्यात येत आहेत.

४) राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमाची उद्दिष्टे :

• हिवताप डेंगीताप, जे. ई. ने होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाणकमी करणे व रुग्णसंख्या नियंत्रणात ठेवणे.

• सन २०१५ पर्यंत हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम टप्प्याटप्प्याने अंमलात आणणे.

महत्वपूर्ण शासन निर्णय-

१) दि. १७ डिसेंबर २०१५ रोजी महाराष्ट्र शासनाने डेंग्यु आजारबाबत अधिसूचना (Notification) जारी केली.

(H) 135 (Part-I)-M-11

तसेच दि. ९ जून २०१६ रोजी केंद्र शासनाने ही या आजारबाबतची अधिसूचना जारी केली.

२) माहे डिसेंबर २०१५ मध्ये संसर्गजन्य रोगांवर आळा बसविण्याच्या दृष्टीने शासकिय आरोग्य संस्था व खाजगी

रुग्णालये यांचेमध्ये समन्वय बाबत “जिल्हा आरोग्य सेवा समन्वय समिती” गठित करण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

३) माहे फ्रेब्रुवारी २०१६ मध्ये संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य आजारांचे सर्वेक्षण, नियंत्रण तसेच साथीचे रोग यासाठी नोडल ऑफिसर नेमण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

४) माहे जुलै २०१६ मध्ये विविध साथरोग सर्वेक्षण नियंत्रण तसेच त्या अनुषंगाने साथरोग उद्रेक आटोक्यात आणण्यासाठी विविध स्तरावरून कृती योजना अंमलात आणण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

५) माहे सप्टेंबर २०१६ मध्ये शासन निर्णयाद्वारे राज्यातील सर्व खाजगी रुग्णालये व प्रयोगशाळा यांना डेंग्यु निदान तपासणीसाठी रु. ६००/- इतके शुल्क आकारणे बाबत शासन निर्णय झाला.

६) माहे जुलै २०१७ मध्ये गडचिरोली जिल्हयात मलेरिया नियंत्रणासाठी कार्यगट (Task Force) स्थापन करणेबाबत शासन निर्णय झाला.

७) दि. २१ डिसेंबर २०२१ रोजी महाराष्ट्र शासनाने हिवताप आजारबाबत अधिसूचना (Notification) जारी केली.

५) योजनेची कार्यपध्दती.-

सहसंचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य आजार), पुणे हे राज्यस्तरावर कार्यक्रम प्रमुख आहेत व ते सर्व योजनेवर नियंत्रण ठेवतात. सह संचालक, आरोग्य सेवा (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य आजार), पुणे-६ यांना सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा (हत्ती रोग), पुणे व राज्य किटक शास्त्रज्ञ सहाय्य करतात. त्याचप्रमाणे विभागीय स्तरावर सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा (हिवताप) व जिल्हास्तरावर जिल्हा हिवताप अधिकारी हे सहाय्य करतात.

१९७९ पासून बहुविध आरोग्य सेवांतर्गत स्थानिक कर्मचाऱ्यांनाही हिवताप निर्मूलन कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले गेले. गरजेनुसार व किटकनाशकाच्या पुरवठ्यानुसार जादा लागणारे क्षेत्र कर्मचारी किटकनाशकांची फवारणी करण्यासाठी नेमले जातात. तसेच सर्वेक्षणासाठी आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या आवश्यकतेनुसार हंगामी स्वरूपात नेमणूक केल्या जातात.

६) अनुदान पध्दती.-

राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन योजना ही ५० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. दिनांक ३१ मार्च १९९० पर्यंत योजनेच्या कार्यवाहीवरील व साधनसामुग्री वरील खर्च केंद्र व राज्य शासनमध्ये ५० : ५० टक्के या प्रमाणात विभागला जात होता. दिनांक १ एप्रिल १९९० पासून योजना राबवणुकीवरील खर्च योजनेत खर्चात समाविष्ट झाला व तो राज्य शासनास करावा लागत आहे. दिनांक १ एप्रिल १९९३ पासून ५० : ५० टक्के खर्च हा वस्तु स्वरूपात झाला असून औषधे, किटकनाशके, अळी नाशके केंद्रशासना कडून पुरवठा करण्यात येते. इतर किटकनाशके व साधनसामुग्री वरील खर्च राज्यशासन करणार आहे. दि. ८ ऑक्टोबर २०१२ च्या केंद्र शासनाचे पत्र क्र. एफ नं १७०१३/१/ २००९-व्हीबीडी अन्वये एन आर एच एम अंतर्गत राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमासाठी मंजूर अनुदानातून आवश्यक औषध अळीनाशके व धुरफवारणी करण्यासाठी आवश्यक किटकनाशके खरेदी करण्याबाबत सूचना देण्यात आल्या आहेत तसेच कार्यात्मक खर्च (Operational Cost) व किटकनाशकाची

२) **या वर्षात झालेले कार्य.-** समितीच्या शिफारशीनुसार २०१८-१९ व २०१९-२० २०२०-२१, २०२१-२०२२ मध्ये खालीलप्रमाणे कार्य करण्यात आले व २०२२-२३ मध्ये त्याचप्रमाणे कार्य चालू आहे.

(अ) घराघरातून किटकनाशक फवारणी.-

वर्ष	किटकनाशक	फेरी	लोकसंख्या (लाखात)		खोल्या		प्रतिशत प्रमाण
			उद्दिष्टीत	फवारलेली	उद्दिष्टीत	फवारलेली	
१	२	३	४	५	६	७	८
२०१८-१९	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	१८.७६	१७.७८	१४८९८५६	१३२९१७४	८९.३१
२०१९-२०	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	२	१८.७६	१७.७६	१५१४५२३	१३५४६३७	८९.४४
२०२०-२१	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	१४.४०	१०.७७	९०२८९७	८०९२५६	७२.९०
२०२१-२२	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	२	१४.४०	१३.६१	११९७८७५	१०८१६४३	९४.५३
२०२२-२३	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	२.९१	२.८०	२३२०३३६	२०७२६५	९६.५९
२०२२-२३	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	२	२.९१	२.८१	२२००५०	१९८१०३	९६.६३
२०२२-२३	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	५.२७	५.०६	४५३६३०	४१०६६५	९६.०७
२०२२-२३	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	२	५.२७	५.१२	४६७५२९	४२१५२३	९०.५३
२०२२-२३	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	३.४३	३.३४	३०२६८६	२७२०७३	८९.८९

२किटकनाशक फवारणीची द्वितीय फेरी चालू आहे.

सन २०२२-२३ घरोघर किटकनाशक फवारणीची द्विती फेरी आहे. सप्टेंबर २०२२ च्या दुसऱ्या आठवड्यापासून गडचिरोली, गोंदीया, चंद्रपूर, ठाणे व रायगड या जिल्ह्यामध्ये चालू आहे.

(८) सर्वेक्षणाचे कार्य (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष).-

वर्ष	गोळा केलेले रक्त नमुने	हिवताप रुग्ण	पी. एफ. + मिक्स	समूळ उपचारित रुग्ण
१	२	३	४	५
२०१८-२०१९	... १६५७९६०१	१०२३१	२५७२	९८३९
२०१९-२०२०	... १७२९३९३५	९४९१	३३०६	८८५०
२०२०-२०२१	... १०८५६४३०	१२२९४	६१६८	१२२९४
२०२१-२०२२	... १२८७७४२०	१९७६९	१२४८९	१९७५५
२०२२-२०२३	... ६७७९७४४२	८३०३	५१११	८१४३

(ऑगस्ट अखेर)

(क) हिवताप चिकित्सलयामार्फत तापाच्या व हिवताप रुग्णांना औषधोपचार.-

वर्ष	हिवताप चिकित्सालये	उपचारीत तापाचे रुग्ण	हिवताप रुग्ण	पी. एफ. रुग्ण	उपचारीत हिवताप रुग्ण
१	२	३	४	५	६
२०१८-२०१९	... १७५९	२९५९३१	३६९	१७७	३६९
२०१९-२०२०	... १८८०	२५४३३१	३६०	१७५	३६०
२०२०-२०२१	... १८९५	२२१३२९	४६१	३३३	४६१
२०२१-२०२२	... १८९८	१५०३४४	७००	५२७	७००
२०२२-२०२३	... १६०९	७३०८४	२७५	१९८	२७५

(ऑगस्ट अखेर)

(३) आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत नियमित किटकशास्त्रीय सर्वेक्षण.

(४) हिवताप संशयीत रुग्णास क्लोरोक्विन गोळ्यांचा ३ दिवसाचा प्रतिबंधात्मक उपचार.

(५) हिवताप रुग्णास क्लोरोक्विन, प्रायमाक्विन व ए.सी.टी. चा नवीन उपचार पध्दतीनुसार समूळ उपचार.

(६) जैविक उपाययोजना :- योग्य अशा डासोत्पत्ती स्थानांमध्ये डासअळी भक्षक गप्पी मासे सोडण्यात येतात.

वर्ष	गप्पी मासे पैदास केंद्रांची संख्या	गप्पी मासे सोडलेली योग्य डासोत्पत्ती स्थाने
१	२	३
२०१८ - २०१९	१०९७०	१२३१४६
२०१९- २०२०	११००७	१०८८९७
२०२० - २०२१	११०५६	९९०७९
२०२१ - २०२२	१११३५	१०१४३३
२०२२ - २०२३	११०१८	६१९७८

(ऑगस्ट अखेर)

(७) नागरी हिवताप योजना :- मुंबई, औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी, अकोला, धुळे, जळगांव, भुसावळ, नाशिक, मनमाड, अहमदनगर, पंढरपूर, सोलापूर, पुणे या १५ शहरात नागरी हिवताप योजना कार्यान्वित आहेत.

(८) आरोग्य शिक्षण :- भारत सरकारकडून मिळालेल्या व्हिडीओ कॅसेट्स, पुस्तिका, सिनेमा, स्लाईड्स व इतर प्रसिध्दी साहित्यांमार्फत व दुरदर्शन, आकाशवाणी, वृत्तपत्रे/मासिके इत्यादी माध्यमाद्वारे आरोग्य शिक्षण देण्यात आले. महाराष्ट्र राज्यात २०१८ २०१९, २०२०-२०२१ २०२२ या वर्षी जून हा महिना हिवताप प्रतिरोध महिना म्हणून साजरा करण्यात आला.

२०१८ - २०१९ व २०१९ - २०२०, २०२०-२०२१, २०२१-२०२२ प्रमाणेच तज्ञ समितीच्या शिफारशीनुसार २०२२ - २०२३ मध्ये हिवताप नियंत्रण योजना राबविण्यात येत आहेत.

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रम - महाराष्ट्र राज्य

हत्तीरोगांचे प्रमाण जगात उष्ण व समशितोष्ण कटीबंधात जास्त आढळून येते. महाराष्ट्रात नागपूर, चंद्रपूर, भंडारा, वर्धा, गडचिरोली, नांदेड, ठाणे, सोलापूर व यवतमाळ या जिल्ह्यात हत्तीरोगांचा प्रादुर्भाव प्रामुख्याने आहे. हत्तीरोगाच्या “वुचेरेरिया वॅक्रॉप्टाय” या कृमीची लागण क्युलेक्स क्विकफिसिएटस या डासांच्या मादीपासून प्रसार होतो. शरीरात प्रवेश केल्यानंतर ५ ते १८ महिन्यात (अधिशयन काल) त्यांची वाढ व्यक्तीच्या शरीरात नर व मादी स्वरूपात होते, ही मादी शरीरात १० ते १५ वर्षांपर्यंत राहू शकते.

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रमाची महाराष्ट्र राज्यात १९५७ साली सुरुवात झाली असून सद्य स्थितीत या योजनेतर्गत खालीलप्रमाणे पथके अस्तित्वात आहेत.

अ) हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके.	०६
ब) हत्तीरोग नियंत्रण पथके.	१७
क) हत्तीरोग रात्रचिकित्सालये.	३४
ड) हत्तीरोग संशोधन नि प्रशिक्षण केंद्र.	०१

योजनेचे उद्दिष्टे व कार्यपध्दती :-

सदर कार्यक्रम संचालक, राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम, दिल्ली यांच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार सहसंचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य रोग), पुणे यांचे मार्फत राबविण्यात येतो. सहा संचालक, आरोग्य सेवा, (हत्तीरोग), पुणे हे या कार्यक्रमाचे सनियंत्रण करतात.

अ) **हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक** :- हत्तीरोग सर्वेक्षण पथकामार्फत रोगग्रस्त भाग शोधणेसाठी १० टक्के नमूना सर्वेक्षण करून तपासलेल्या व्यक्तीशी प्रतिशत प्रमाण काढले जाते. आढळून आलेल्या रुग्णांना डी. ई. शी. गोळ्यांचा उपचार वैद्यकीय अधिकारी, प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत केला

जातो. हत्तीरोग सर्वेक्षण पथकांनी काढलेल्या निष्कर्षान्वये हत्तीरोग नियंत्रण पथके, हत्तीरोग रात्रचिकित्सालये स्थापन केली जातात. सद्य स्थितीत सहा महसूल विभागात सहा सर्वेक्षण पथके असून या पथकांनी सर्वेक्षण पूर्ण केले असून पर्नसर्वेक्षणास सुरुवात केली आहे.

ब) **हत्तीरोग नियंत्रण पथक** :- हत्तीरोग नियंत्रण पथकामार्फत डासांचे उत्पत्तीस्थानांवर दर आठवड्यास अळीनाशके फवारणे, किटकशास्त्रीय अभ्यास तसेच जीवशास्त्रीय पध्दतीने डासअळी नियंत्रणाचे काम व असेसमेंट सर्व्हे केला जातो. तसेच शोधून काढण्यात आलेल्या हत्तीरोग रुग्णांना डी. ई. सी. गोळ्यांचा उपचार दिला जातो. त्याचप्रमाणे या पथकामार्फत नियमितपणे अंडवृद्धी शस्त्रक्रिया शिबिरे आयोजित केली जातात.

क) **हत्तीरोग रात्रचिकित्सालय** :- हत्तीरोग रात्रचिकित्सालया द्वारे ५०,००० लोकसंख्येचे १०० टक्के सर्वेक्षण केले जाते. सदर सर्वेक्षण प्रक्रिया ही साधारणतः दोन ते अडीच वर्षांचा कालावधीत पूर्ण केली जाते.

या पथक व चिकित्सालय मार्फत शोधून काढलेल्या रुग्णांना डी. ई. सी. गोळ्यांचा १२ दिवसांचा औषधोपचार दिला जातो. सदर डी. ई. सी. गोळ्या वयोवृद्ध व्यक्ती, गरोदर स्त्रिया, २ वर्षांपेक्षा लहान बालके त्याचप्रमाणे ज्या रुग्णांना मूत्रपिंड फुफ्फूसे व हृदयाचे विकार असतात त्या रुग्णांना दिल्या जात नाहीत. शासकीय रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, नगरपरिषद दवाखाने, महानगरपालिका दवाखाने इत्यादी ठिकाणी सादर औषधोपचार उपलब्ध आहे.

सन १९६५ मध्ये हत्तीरोग संशोधन तथा प्रशिक्षण केंद्राची वर्धा येथे स्थापना करण्यात आली होती. सदर प्रशिक्षण केंद्र १९९३ पासून नागपूर येथे कार्यरत आहे. सदर प्रशिक्षण केंद्रामध्ये प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ हत्तीरोग निरीक्षक, किटक समाहारक, वरिष्ठ क्षेत्र कर्मचारी इ. यांना हत्तीरोगांचे मुलभूत प्रशिक्षण दिले जाते.

कार्यक्रमाची अंमलबजावणी

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम, दिल्ली यांच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सह संचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप व हत्तीरोग जलजन्य अजार), पुणे यांच्या मार्गदर्शनाखाली ही योजना राबविली जाते. (कार्यान्वित केली जाते). सहाय्यक संचालक, (हत्तीरोग) पथकाचे कार्य समन्वित करतात खालील तक्त्यामध्ये हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके व हत्तीरोग नियंत्रण पथके व राज्यातील कार्याचे क्षेत्र अनुक्रमे त्यांच्या समोर दर्शविली आहे.

अ. क्र.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजना पथकाचे नाव व प्रमुख ठिकाण.	कार्यक्षेत्र	लोकसंख्या (लाखात)
१	२	३	४
१.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नागपूर (ग्रा.).	कटोल/सावनेर/मौदा पारशिवणी तालुक्यांचा काही भाग.	८.८४
२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नागपूर (शहरी) महानगरपालिका.	नागपूर शहर.	२५.३६
३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, चंद्रपूर.	चंद्रपूर/गोडपिंपरी तालुक्यांचा काही भाग तसेच बल्लारपूर शहरी	११.९१
४.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, राजूरा.	राजूराचा सर्व आदिवासी विभाग.	३.१८
५.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, भंडारा.	भंडारा तालुक्याचा काही भाग.	६.९३
६.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, वसई.	वसई डहाणू, ठाणे व पालघर समुद्र. किनारी भाग	४.८३
७.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, उमरेड नागपूर (ग्रा.) पथकाच्या देखरेखी-खाली.	उमरेड व रामटेक शहरे	०.८१
८.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, (पालघर) वसई पथकाचे देखरेखीखाली.)	पालघर/डहाणू/चिंचणी तारापूर.	१.१८
९.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, ठाणे महानगरपालिका ठाणे महानगरपालिका.	ठाणे महानगरपालिका	२०.०४
१०.	हत्तीरोग संशोधन-नि-प्रशिक्षण केंद्र नागपूर.	हिंगणा	०.६७
११.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, अमरावती.	चांदूर, मोर्शी, वरुड, व तिवसा तालुक्यांचा काही भाग.	६.९९
१२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, गडचिरोली.	गडचिरोली व ब्रम्हपूरी तालुक्यांचा काही भाग.	४.३९
१३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, पवनी.	पवनी तालुका, भंडारा पथकांच्या देखरेखीसाठी.	१.५८

अ. क्र.	ग्रामीण	शहरी	लोकसंख्या (लाखात)
	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजना पथकाचे नाव व प्रमुख ठिकाण.	कार्यक्षेत्र	
१	२	३	४
१४.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, अक्कलकोट.	अक्कलकोट	३.८५
१५.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नांदेड.	बिलोली व भोकर तालुके	५.२८
१६.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, वर्धा.	वर्धा जिल्ह्यातील सर्व शहरे.	३.१२
१७.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, धानोरा.	धानोरा, कुरखेडा, चार्मोशी, पोटेगाव, पुटडा, आहेरी.	३.१६
१८.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, पुणे.	पुणे महसूल विभाग	—
१९.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, ठाणे.	मुंबई महसूल विभाग	—
२०.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, नागपूर.	नागपूर महसूल विभाग	—
२१.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, औरंगाबाद.	औरंगाबाद महसूल विभाग	—
२२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, अकोला.	अकोला महसूल विभाग	—
२३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, नाशिक.	नाशिक महसूल विभाग	—

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजनेंतर्गत खालील कार्यक्रम राबविले जातात

अळी अवरथेतील डासांचा नाश करण्यासाठी साचलेल्या पाण्याच्या पृष्ठभागावर आठवड्याच्या अंतराने डास अळी प्रतिबंधक तेलाची फवारणी.

डासांमधील रोगांच्या लागणीचे प्रमाण, रोगाची लागण करण्यास योग्य झालेल्या रोग प्रसारक डासांचे प्रमाण आजमाविण्यासाठी डास गोळा करून त्यांचे विच्छेदन केले जाते.

लोकांमधील हत्तीरोगाचे प्रमाण शोधण्यासाठी व हत्तीरोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ठराविक अंतराने अधून-मधून रात्रीचेवेळी रक्त नमुन्यामध्ये आढळून आलेल्या हत्तीरोगावर डी. ई. सी. गोळ्यांचा उपचार केला जातो.

हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रमाची परिणामकारकता खालील बाबींवरून आजमाविण्यात येते.-

दुषित रक्त नमुन्यांचे प्रमाण.-दुषित रक्त नमुन्यांच्या संख्येवरून हत्तीरोगाची लागण ठरविली जाते.

डासांची घनता.-हत्तीरोग हा डासांपासून होत असल्यामुळे ठराविक काळाने डास घनता काढणे आवश्यक आहे. त्याकरिता काही विशिष्ट क्षेत्रातील डास प्रत्यक्ष गोळा केले जातात.

लागणीचे प्रमाण.-हत्तीरोगाच्या जंतूच्या निरनिराळ्या अवस्था जाणून घेण्यासाठी / शोधण्यासाठी गोळा केलेल्या डासांचे विच्छेदन केले जाते. दुषित डासांचे ज्या डासांमध्ये रोगजंतूची तिसरी अवस्था आढळते अशा डासांच्या टक्केवारीवरून लागणीचे प्रमाण ठरविले जाते. याशिवाय पुणे, ठाणे, औरंगाबाद, नाशिक, अकोला, नागपूर, येथे असलेली ६ सर्वेक्षण पथके त्यांच्या अधिकार क्षेत्राखाली असलेल्या महसूल विभागातील निवडक गावामध्ये नमुन्यादाखल पाहणी करण्यात येते.

सर्वेक्षण पथकाचे कार्य.-नमुना निरीक्षण पध्दतीने रात्रीच्यावेळी रक्त नमुने घेऊन रक्तात हत्ती रोगाचे जंतू असलेले रुग्ण व बाह्यलक्षणेयुक्त रुग्ण शोधून काढणे, ह्या पाहणीच्या निष्कर्षावरून हत्तीरोगाचे प्रमाण

जास्त असलेल्या विभागात नवीन हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके स्थापन केली जातात. हत्तीरोगाचा प्रादुर्भाव जास्त असलेल्या ठिकाणी नवीन हत्तीरोग नियंत्रण पथके प्रस्तावित करण्यात येत आहेत.

रात्र चिकित्सालये.-राज्यात सध्या ३४ रात्रचिकित्सालय कार्यान्वित आहेत रात्रचिकित्सालयात प्रत्येकी ५०,००० लोकसंख्येचा समावेश होतो. या लोकसंख्येमध्ये रात्री सर्वेक्षण करून हत्ती रोगाचे रक्त दुषित व बाह्यलक्षणे युक्त रोगी शोधून उपचार करण्याचे काम काही रात्रचिकित्सालये करतात.

जिल्हानिहाय रात्र चिकित्सालयांची यादी पुढीलप्रमाणे-

- नागपूर - गुमथळा, मंडाल, भिवापुर, कन्होलीबारा
- अमरावती - तळवेल, वालगाव, नांदगाव
- चंद्रपुर - मौशी, बरोरा, सावली, चिमुर्
- वर्धा - सेलु, वर्धा, करंजा
- भंडारा - करडी, पलंदुर, लखांदुर
- नांदेड - पेठवडज, जलधारा
- सिंधुदुर्ग - मालवण
- सोलापुर - वैराग, वळसंग
- उस्मानाबाद - उमरगा, मुरुम
- अकोला - महान, बाभुळगाव
- यवतमाळ - वणी, घाटंजी
- गोंदिया - तिरोडा
- नंदुरबार - नवापुर, नंदुरबार
- जळगाव - पारोळा
- लातूर - जळकोट, देवणी

नागपूर येथे हत्तीरोग सर्वेक्षण-नि-प्रशिक्षण केंद्र असून हत्तीरोग कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना हत्तीरोग विषयक प्रशिक्षण दिले जाते.

वर्ष २०१८-१९, २०१९-२० व २०२०-२१, २०२१-२२, २०२२-२०२३ (ऑगस्ट अखेर) मध्ये झालेले कार्य

अ. क्र.	वर्ष	तपासण्यात आलेल्या व्यक्ती	हत्तीरोग रुग्ण		अंडवृद्धी शस्त्रक्रिया
			रक्तदुषित	बाह्यलक्षणे युक्त	
१.	२०१८-२०१९	१३१८१६०	१४७४	२६६	३६६२
२.	२०१९-२०२०	१२४८२६९	११८७	२४३	४८९१
३.	२०२०-२०२१	७९२५७९	४५०	७०	२२८०
४.	२०२१-२०२२	८६९९३१	४५५	१५४	२७५५
५.	२०२२-२०२३	५१३३८२	२४९	६०	१९५०
(ऑगस्ट अखेर)					

एक दिवसीय सामुदायिक औषधोपचार मोहिम :-

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार वर्ष २०१८-१९ ते २०२२-२३ हत्तीरोग दुरीकरणसाठी राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील हत्तीरोगासाठी संवेदनशील अशा लोकसंख्येच्या क्षेत्रात (२ वर्षाखालील बालके, गरोदर माता व गंभीर आजारी रुग्ण वगळून) सामुहिक औषधोपचार मोहिमेअंतर्गत (एम.डी.ए) सर्व पात्र लाभार्थींना डी.ई.सी गोळ्यांची वयोगटानुसारची एक मात्रा देण्यात आली. त्याचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क्र.	महिना/वर्ष	जिल्हे	निवडलेली लोकसंख्या	पात्र लाभार्थी	गोळ्या खाऊ घातलेले लाभार्थी	साध्य %
१.	२०१८-१९	५	१३३६८५८४	१२४५१५२५	११०६५७९०	८८.८७
२.	२०१९-२०	६	१४५१५५५०	१३४९४६७८	११३५५८४९	८४.०२
३.	२०२०-२१	कोविड १९ मुळे एम डी. ए घेण्यात आलेली नाहीत.				
४.	२०२१-२२	६	१०७५५४३५	९९८३६४७	९३५६८७४	८७
५.	२०२२-२३	४	४३९४०११	४१०२६८६	३७४३६२५	८५.२

(ऑगस्ट अखेर)

विशेष हत्तीरोग रुग्ण शोध मोहिम :-

दिनांक १६ ऑगस्ट ते ३१ ऑगस्ट या कालावधीत राज्यात राबविण्यात आलेल्या विशेष बाह्यलक्षणे युक्त हत्तीरोग रुग्ण मोहिमेची माहिती खालीलप्रमाणे.

अ. क्र.	वर्ष	आढळून आलेले बाह्यलक्षणे युक्त रुग्ण		
		हत्तीपायाचे	अंडवृद्धीचे	एकूण
१	२	३	४	५
१.	२०१८	३६५५२	२३४९७	६००४९
२.	२०१९	३४०६४	१९०६०	५३१२४
३.	२०२०	३१२५८	११९२९	४३१८७
४.	२०२१	२९४४९	७८३७	३७८२९
५.	२०२२	३०३३७	७२५६	३७५९३

९. प्लेग नियंत्रण कार्यक्रम

राज्यात बीड जिल्ह्यातील मामला गावामध्ये ऑगस्ट/सप्टेंबर १९९४ मध्ये संशयित प्लेग उद्रेक आढळला होता, त्या काळात राज्यातील २१ जिल्ह्यात एकूण ६३४ रुग्णांचे रक्तजल नमुने प्लेगसाठी दुषित आढळले होते. म्हणून ३ ऑक्टोबर १९९४ मध्ये प्लेग नियंत्रण पथक पुनःश्च स्थापन करण्यात आले आहे. सदर पथकाचे मुख्यालय पुणे असून ते सह संचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत आहे.

प्लेग पथकातील कार्यरत कर्मचारी खालीलप्रमाणे.

अ) वर्ग-३

अ. क्र.	पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१)	अवैधीकीय आरोग्य अधिकारी	१	०	१
२)	आरोग्य सहाय्यक.	२	१	१
३)	कनिष्ठ लिपिक.	१	०	१
४)	वाहन चालक	१	०	१
	एकूण	५	१	४

ब) वर्ग-४

अ. क्र.	पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१)	प्रयोगशाळा परिचर	२	२	०
२)	मजदूर	८	८	०
३)	शिपाई	१	०	१
४)	वाहन स्वच्छक	१	०	१
	एकूण	१२	१०	२

सन १९९४ पासून प्लेग पथकाकडून बीड जिल्ह्यातील मामला व जवळपासच्या परिसरात प्लेगसाठी नियमितपणे सर्वेक्षण करण्यात येते. याशिवाय लातूर, उस्मानाबाद, सातारा, सोलापूर व पुणे या जिल्ह्यातील सन १९९४ मधील प्लेग समस्याग्रस्त गावात तसेच पिसवांचा प्रादुर्भाव झाल्याच्या तक्रारी आलेल्या, राज्यातील इतर जिल्ह्यातही प्लेग संदर्भात सर्वेक्षण करण्यात येते.

प्लेग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत खालील कार्य केले जाते.-

* नियमित प्लेग सर्वेक्षणात गावांमधील घरातील व शेतातील उंदीर पकडून त्यावरील पिसवा गोळा करणे.

* उंदीर घनता व पिसवा निर्देशांक तपासणे.

* पकडलेल्या उंदरांचे विच्छेदन करून त्याचे अवयव व रक्तजल नमुने घेणे.

* याशिवाय गावातील कुत्र्यांचे रक्तजल नमुने गोळा करणे.

* सदरहू गोळा केलेले सर्व अवयव नमुने, रक्तजल नमुने तसेच पिसवा एन्. आय. सी. डी. बेंगलोर येथे तपासणीसाठी पाठविण्यात येतात.

* पिसवा निर्देशांक १ पेक्षा जास्त आढळून आलेल्या गावातील उंदरांचे बिळात व त्या ठिकाणाभोवती किटकनाशकाची धुरळणी करण्यात येते.

* प्लेग प्रतिबंधक कार्यवाहीमध्ये औषधी गोळ्यांचा व धुरळणीसाठी मॅलेथिऑन ५ % किटकनाशकाचा साठा राज्यस्तरावर उपलब्ध ठेवण्यात येतो.

उपरोक्तप्रमाणे नियमित सर्वेक्षणकार्य व उपाय योजनांची अंमलबजावणी काळजीपूर्वक करण्यात आल्याने सन १९९५ पासून राज्यात प्लेग रुग्ण अथवा उंदिर मरून पडल्याची एकही घटना आढळली नाही.

टिप.- प्लेग नियंत्रण पथकाने सन एप्रिल २०१८-१९-२०१९-२० व २०२०-२१, २०२१-२२ २०२२-२०२३(ऑगस्ट अखेर) सर्वेक्षण केलेल्या कामाचा अहवाल सोबत जोडला आहे.

प्लेग नियंत्रण पथकाने सन एप्रिल २०१७-१८, २०१८-१९, २०१९-२० व २०२०-२१, २०१-२२ (ऑक्टोबर अखेर) सर्वेक्षण केलेल्या कामाचा अहवाल :-

वर्ष	एकूण गावे	लावलेले पिंजरे	सापडलेले उंदिर				सापडलेल्या पिसवा	पिसवा निर्देशांक	घेतलेले उंदरांचे		उंदरांचे निष्कर्ष		घेतलेले कुत्र्यांचे रक्तजल नमुने	कुत्र्यांचे निष्कर्ष
			Rr	Ti	Bb	एकूण			अवयव नमुने	रक्तजल नमुने	अवयव नमुने	रक्तजल नमुने		
२०१८-१९	९	२३१	२५	--	--	२५	--	--	२५	२२	सर्व निर्जंतुक	सर्व निर्जंतुक	८	
२०१९-२०	२२	७२०	५७	--	--	५७	--	--	४८	२१	सर्व निर्जंतुक	सर्व निर्जंतुक	--	सर्व निर्जंतुक
२०२०-२१	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
२०२१-२२	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
२०२२-२३ (ऑग. अखेर)	०७	३००	३२	--	--	३२	--	--	३२	--	३२	--	--	सर्व निर्जंतुक

टिप :- सन २०२०-२१ व २०२१-२२ मध्ये कोविड -१९ महामारीमुळे प्लेग सर्वेक्षण करण्यात आलेले नाही.

Rr : Rattus rattus

Ti : Tatera indica

Bb : Bandicoota bengalensis

१०. कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम

कुष्ठरोग निर्मुलन योजना :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग व क्षयरोग), पुणे राज्याचे कार्यक्रम प्रमुख असून राज्याचे कुष्ठरोग निर्मुलनाचे सर्वकष (तांत्रिक व प्रशासकीय) काम पाहतात त्यांच्या अधिनस्त सहसंचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग व क्षयरोग), पुणे या कार्यालयात ३ सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) हे प्रशासकिय व तांत्रिक कामात मदत करतात आणि ३५ जिल्हे व २ कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे येथे राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम राबविणेकरीता सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) हे वर्ग १ दर्जाचे पद असून जिल्हा परिषद, महानगरपालिका व जिल्हा शल्यचिकित्सक यांच्या समन्वयाने काम पाहतात.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये एकत्रीकरण करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्रातील कुष्ठरोगाचे प्रमाण मार्च २०२२ अखेर दर दहाहजारी ०.८९ आहे.

राज्यात राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाची अमलबजावणी केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार सह संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग आणि क्षयरोग) पुणे या कार्यालयामार्फत केली जाते. सदर कार्यक्रमाच्या यशस्वी अमलबजावणीसाठी शासनाने विविध संवर्गाची (वर्ग-१ ते वर्ग-४) १०५४ पदे मंजूर केलेली आहेत. त्यापैकी अवैद्यकीय पर्यवेक्षक या संवर्गाची राज्यस्तरीय १०९ पदे व कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक या संवर्गाची ४८७ पदांची आस्थापना सह संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग आणि क्षयरोग) पुणे या कार्यालयाकडून पाहिली जाते. (पदांच्या आढाव्यामध्ये राज्यस्तरीय २३१ पैकी १०९ अवैद्यकीय पर्यवेक्षक आणि ९७९ पैकी ४८७ कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक ही पदे आवश्यक ठरविण्यात आली असून उर्वरित पदे अतिरिक्त ठरविण्यात आली आहेत. शासन निर्णय दिनांक ६ ऑगस्ट २००७ अन्वये पदांच्या आढाव्याअंती राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमांतर्गत अतिरिक्त ठरलेल्या राज्यस्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक यांचे राज्यस्तरीय बहुउद्देशीय आरोग्य कर्मचारी या संवर्गात समावेशन करण्याचा शासन निर्णय दिनांक १९/६/०८ अन्वये निर्गमित करण्यात आला. सदर शासन निर्णयाविरुद्ध जिल्हास्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक यांनी विविध न्यायालयांमध्ये याचिका दाखल केल्या. त्यानुसार उच्च न्यायालयाच्या औरंगाबाद खंडपीठाने सदर समावेशनाचे प्रक्रियेस स्थगिती दिली. तदनंतर शासन निर्णय क्र. पदनि २००९/कुरोतं/प्र.क्र. १७६/सेवा-५, दि. १९-१२-२००९ अन्वये सदर अतिरिक्त ठरलेल्या कुष्ठतंत्रज्ञासाठी ४८ अधिसंख्या पदे निर्माण करण्यास मान्यता देण्यात आली. सदर अधिसंख्य पदांवरील कर्मचाऱ्यांना बदली प्रक्रियेत दि ३१/०५/२०१२ अन्वये राज्यस्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञांच्या रिक्त पदी सामावून घेण्यात आले आहे. यास्तव सदर पदांचे व राज्यस्तरीय ४८७ कुष्ठतंत्रज्ञांचे तसेच राज्यस्तरीय १०९ अवैद्यकीय पर्यवेक्षकांचे वेतन व भत्ते उपशिर्ष (०१) (१०) कुष्ठरोग नियंत्रणासाठी पथके व रुग्णालये सांकेतांक क्र. २२१० ०६६५ अंतर्गत अदा करण्यात येतात. तसेच पदांच्या आढाव्यामध्ये स्थानिक क्षेत्रीय अवैद्यकीय पर्यवेक्षक एकूण मंजूर ६१६ पदांपैकी सदयस्थीतीमध्ये ९६ पदे कार्यरत आहेत सदर पदांचे वेतन व भत्ते उपशिर्ष (०१) (१०) कुष्ठरोग नियंत्रणासाठी पथके व रुग्णालये, (स्थानिक स्तर) सांकेतांक क्र २२१० ई ००७ अंतर्गत अदा करण्यात येतात

अ. क्र.	पदाचे नाव	मंजूर पदे	भरलेली पदे
१)	सहसंचालक (कुष्ठरोग व क्षयरोग)	१	०
२)	सहाय्यक संचालक (कुष्ठरोग)	४०	२०
३)	वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२	६५	५८
४)	अवैद्यकीय पर्यवेक्षक	१०९	१०१

५)	अवैद्यकीय सहाय्यक	४८७	२४९
६)	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	५	४
७)	सांख्यिकी सहाय्यक	४१	३८
८)	सांख्यिकी अन्वेषक	१	००

* (अतिरिक्त कार्यभार)

जागतिक कुष्ठरोग रणनीती

दुष्टीचा टप्पा (Vision)

- १) राज्य पातळीवर कुष्ठरोगाचे प्रमाण शुन्यावर आणणे.
- २) कुष्ठरोग संसर्गाचे प्रमाण शुन्य करणे.
- ३) कुष्ठरोगामुळे येणा-या विकृतीचे प्रमाण शुन्य आणणे.
- ४) समाजात असलेली कुष्ठरोगाबाबतची तिरस्काराचे व असमानतेचे प्रमाण शुन्यावर आणणे.

ध्येय (Goal)

भविष्यात जागतिक व स्थानिक स्तरावर कुष्ठरोगाचे प्रमाण कमी करणे.

लक्ष्य (Target)

- १) नविन आढळणाऱ्या कुष्ठरुग्णात लहान मुले व दृश्य स्वरुपातील विकृती असलेल्या कुष्ठरुग्णांचे प्रमाण शुन्य आणणे.
- २) नविन शोधलेल्या कुष्ठरुग्णांमध्ये दृश्य स्वरुपातील विकृतीचे प्रमाण दर दहा लाख लोकसंख्येमध्ये १ पेक्षा कमी आणणे.
- ३) कुष्ठरुग्णांशी भेदभाव केले जाणारे कायदे संपुष्टात आणणे.

- जागतिक आरोग्य संघटनेचे धोरण राबविण्यासाठी खालील अद्ययावत कृतीशिल मार्गदर्शक तत्वे अमलात आणण्याच्या सूचना देण्यात आल्या आहेत.
- जास्त कुष्ठरुग्णभार असलेल्या सर्व देशांमध्ये राष्ट्रीय आणि स्थानिक स्तरावरील शासनकर्त्यांकडून स्थिर राजकिय पाठबळ
- सर्वसाधारण आरोग्य सेवेच्या चौकटीत राहून जास्त कुष्ठरुग्णभार असलेल्या देशांमध्ये नियमित सेवा आणि संदर्भ सेवा केंद्रे यांचे बळकटीकरण
- रोगाची लागण झाल्यापासून अल्पावधीत आणि दृष्यस्वरुपाची विकृती उद्भवण्यापुर्वी विविध अभिनव पध्दतीची अंमलबजावणी करून नविन कुष्ठरुग्णांना शोधण्यात यावे. नविन कुष्ठरुग्णांचे निदान निश्चित करतांना त्यांचे सहवासितांची तपासणी त्याचवेळेस अथवा नजिकच्या अल्प कालावधीत करण्यात यावी. तसेच जी लोकसंख्या दुर्गम ठिकाणी राहते, ज्या ठिकाणी पोहचणे अत्यंत कठीण आहे, अशा अथवा उपनगरात राहते अशा लोकांमध्ये कुष्ठरोगाच्या नियंत्रणासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात यावेत.
- कुष्ठरोगाची निदान निश्चिती, गुंतागुंत असणाऱ्या कुष्ठरुग्णांची व्यवस्थापन तसेच विकृती प्रतिबंध व सुधार आणि पुर्नवसनाच्या सेवा देण्याकरिता कुष्ठरुग्णांसाठी वैद्यकीय सेवा सहज उपलब्ध करून देणे व या संदर्भ सेवा यंत्रणेचे जाळे विस्तृत करण्यात यावे.

- अतिकुष्ठरुग्ण भार असलेल्या देशांमध्ये बहुविध औषधोपचार पध्दती अंतर्गत बहुविध औषधोपचार मोफत उपलब्ध होणे तसेच वाटप ही प्रभावशाली यंत्रणेद्वारा होईल, याची खात्री करण्यात यावी.
- कुष्ठविरोधी औषधांचा प्रतिरोध रोखणे अथवा फारसा वाढू न देण्यासाठी कुष्ठरोग्यांसाठी संनिरिक्षण पदध्दत स्थापन करून ती पुढे सातत्याने चालू ठेवण्यात यावी.
- कुष्ठरोगावर अथवा रोगामुळे उद्भवणाऱ्या गुंतागुंतीवर प्रभावी औषधे/ औषधोपचार पध्दती उपचारासाठी विकसीत करण्यासाठी प्रवृत्त करण्यात यावे.
- अतिकुष्ठरुग्ण भार असलेल्या देशांनी जागतिक आणि राष्ट्रीयस्तरावर कुष्ठरोगाचे विशेषतज्ञ उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने विकसित प्रशिक्षण धोरण यापुढेही चालू ठेवावे.
- कुष्ठरुग्णांच्या सहवासीतांना कुष्ठरोग उद्भवू नये म्हणून कसोशीने केमोप्रोफिलॅक्सिसचा अभ्यासपूर्वक उपयोग एक उपयुक्त शस्त्र म्हणून वापरात आणावे.
- विविध स्तरावरील कुष्ठरोग कार्यक्रमात काम करण्याच्या भागीदारांनी एकमेकांचे सहाय्य वाढीस लागेल अशा पुरक गोष्टींचे आयोजन करावे.

“वृद्धीगत जागतिक धोरणाच्या” भवितव्यासाठी प्रत्येकाची कुष्ठरुग्णभार कमी करणे या उद्दिष्टासंबंधी सहमती आणि वचनबद्धता तसेच कुष्ठरोगाचे भौतिक, सामाजिक आणि आर्थिक हानीकारक परिणाम या सर्वांवर मात करून “कुष्ठरोगमुक्त जग” या स्वप्नवत ध्येयाच्या खूप नजिक पोहचवायचे आहे.

कुष्ठरोग कार्यक्रमाची आव्हाने :

- कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमाच्या निर्मुलनासाठी त्वरीत आणि पुनश्चः होकारार्थी राजकीय वचनबद्धता आणि यापूर्वी केलेल्या कार्यावर निर्माण झालेली आत्मसंतुष्टता काढून टाकण्याची गरज आहे.
- उपलब्ध सर्वसाधारण आरोग्य सेवेच्या चौकटीत राहून संदर्भ सेवांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी त्यांचे बळकटीकरण करणे आणि जेंथे गरज आहे तेथे नविन सुविधा स्थापन करणे यामुळे गंभीर आणि दीर्घकाळ गुंतागुंत असलेल्या कुष्ठरुग्णांच्या व्यवस्थापनेमध्ये सुधारणा करणे शक्य होईल.
- कुष्ठरोग विरोधी औषधांच्या शारिरीक प्रतिक्रिया आणि मज्जाबाधा या गोष्टी रुग्णांच्या सुरवातीच्या काळातच लक्षांत येतील, असे परिणामकारक शस्त्र आणि कृती विकसीत करणे आणि त्याचे व्यवस्थापन करणे, ही वाढीव गरज आहे.
- कुष्ठरुग्णांना शारिरीक विकृती उद्भवू नये म्हणून आणि त्यांचे सामाजिक पुनर्वसन करणे या त्यांच्या जीवनमान उंचावण्यासाठी जास्तीत-जास्त शासकीय विभागाने पुढाकार घेऊन त्यांना त्यांच्या कल्याणकारी योजनांद्वारे कुष्ठरुग्णांना सहाय्य करावे.
- कुष्ठरोगाविषयी ज्ञान असणाऱ्या विशेष तज्ञांची देश पातळीवर तातडीने बांधणी करणे आणि ती पुढे चालू ठेवणे गरजेचे आहे. यासाठी कुष्ठरोगामध्ये कार्यरत आंतरराष्ट्रीय / राष्ट्रीय संस्थांच्या सहकार्याने जागतिक व राष्ट्रीय पातळीवर अशा स्वरूपाच्या प्रशिक्षणाचे धोरण ठरविणे गरजेचे आहे.
- माहिती शिक्षण व जनसंपर्काद्वारे समाजामध्ये कुष्ठरोगविषयी जनजागृती केल्यास स्वेच्छा तपासणीसाठी कुष्ठरुग्ण स्वतःहून पुढे येतील आणि कुष्ठरोगविषयीची सामाजिक भिती व भेदभाव जो समाजाकडून कुष्ठरुग्णांना सहन करावा लागतो त्यास काही अंशी आळा बसू शकेल. माहिती शिक्षण व जनसंपर्कासाठीची साधने / पध्दती ही

तेथील स्थानिक गरजेला अनुसरून आणि कमी खर्चीक असावी.

- कुष्ठरोगाची पुर्नलागण झालेल्या रुग्णांचा अलिकडील अहवाल हे “एम-लेप्रा” या जंतूचा औषध विरोध हे प्रमुख कारण आहे असे दर्शवितात. औषध विरोधाची वाढ विशेषतः रिफामपिसीन औषधाचा विरोध हा अत्यंत जवळून सनियंत्रण करणे हे मोठे आव्हान असून जागतिक व राष्ट्रीय संनिरिक्षणाच्या जाळ्यांच्या समन्वयाने आणि या विषयी पर्यायी उपचार पध्दतीचे संशोधन करणाऱ्यांना सवलती देऊन त्याच्या प्रसारावर अकुंश ठेवणे गरजेचे आहे.
- रोगाची लागण झाल्यापासून त्वरीत अथवा नजिकच्या काळात खात्रीशिर अशी कुष्ठरोगाच्या निदान निश्चितीची परिक्षापध्दती आणि कुष्ठरोग होऊ नये यासाठी प्रभावी लस शोधणे ही कुष्ठरोग कार्यक्रमाच्या दीर्घकाळाच्या वाटचालीतील एक प्रमुख गरज आहे.
- जवळ-जवळ सर्वच कार्यक्रमांत पर्यवेक्षकाची स्थिती दुबळी होत चाललेली आहे. क्षेत्रीयस्तरावर कुष्ठरोग विषयक सेवेचा दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने सर्वच राष्ट्रीय कार्यक्रमांमध्ये एकत्रित करण्यात आलेल्या पर्यवेक्षकीय बाबींचे बळकटीकरण करणे आवश्यक आहे.
- कुष्ठरोग कार्यक्रमात अर्थसहाय्य करणाऱ्या सर्वांनीच भागीदारी आणि सहकार्याने या निर्णायक आव्हानांवर मात करण्यासाठी आव्हानांचे परिणामकारक वाटप आणि एकत्रित काम करणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रातील कुष्ठरोग निर्मुलनाचे कार्य खालील संस्थामार्फत करण्यात येते.

अनु. क्र.	केंद्राचे नाव	अस्तित्वात असलेली संख्या
१.	प्रा. आ. केंद्र	... १८७७
२.	जिल्हा रुग्णालय	... २३
३.	ग्रामिण/उपजिल्हा रुग्णालय	... ४५४
४.	वैद्यकीय महाविद्यालय (शासकीय व खाजगी)	... ५५
५.	नागरी कुष्ठरोग केंद्र	... २३७
६.	पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथके	... २३
७.	कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र	... २(\$)
८.	कुष्ठरोग दवाखाने (सरकारी)	... २**
९.	तात्पुरते अंतररुग्ण कक्ष	... ३*
१०.	स्वयंसेवी संस्था	
	(अ) नवीन स्वयंसेवी संस्थांच्या योजना (केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार) -(NGO Scheme)	... ००
	(ब) पुनर्वसन	... १६
	(क) हॉस्पिटल	... १३
११.	पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया पथके (शासकीय + स्वयंसेवी संस्था)	... १७ (९ + ८)

*टीएचडब्लू.: तात्पुरते अंतररुग्ण कक्ष, १) मुंबई, २) पुणे, ३) नागपूर
**दोन शासकीय कुष्ठरुग्णालये/कुष्ठधाम

१) डॉ. बंदोरवाला कुष्ठरुग्णालय, कोंढवा, पुणे

२) कुष्ठरुग्णालय, शेंडापार्क, कोल्हापूर.

(\$) कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र, पुणे व नागपूर

(\$\$) १) मिरज, जि.- सांगली २) नेरली, जि.- नांदेड

कुष्ठरोग नियंत्रण पथके :-

दिनांक ६ नोव्हेंबर २००० च्या शासन निर्णयानुसार कुष्ठरोग नियंत्रण पथकामध्ये कार्यरत असलेला तांत्रिक कर्मचारी वर्ग (अवैप/कुष्ठतंत्रज्ञ) सद्यस्थितीत जिल्हा परिषदांकडे प्रतिनियुक्तीवर देण्यात आलेले आहेत. कुष्ठरोग नियंत्रण पथके विसर्जित करण्यात आलेली आहेत.

पर्यवेक्षकिय नागरी कुष्ठरोग पथके :-

राज्यातील कुष्ठरोग निर्मुलनाचे कार्य कार्यक्षमतेने पार पाडण्यासाठी नागरी विभागातील कार्यक्षेत्रासाठी पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथकाची वर्ष १९८१-८५ या कालावधीत स्थापना करण्यात आली. सद्यस्थितीमध्ये राज्यात २३ पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग केंद्रे कार्यरत आहेत. प्रत्येक केंद्रासाठी एक वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२ व एक अवैद्यकीय पर्यवेक्षक आणि नागरी विभागाच्या कार्यक्षेत्रानुसार अवैद्यकीय सहाय्यक यांची नेमणूक नागरी विभागातील कुष्ठरोग कार्यक्रमाच्या सनियंत्रणासाठी केलेली आहे.

नागरी कुष्ठरोग केंद्रे :-

अशी केंद्रे नगरपालिकेच्या ठिकाणी, शासकीय अथवा नगरपालिका दवाखान्याशी संलग्न स्थापन करण्यात आली आहेत. अशा प्रत्येक केंद्रामध्ये ३० ते ७० हजार नागरी लोकसंख्येचा समावेश केलेला असतो. प्रत्येक केंद्रावर एक अवैद्यकीय सहाय्यकाची नेमणूक केलेली असते. नागरी विभागात आरोग्य शिक्षणांवर विशेषतः भर देण्यात येतो. वैद्यकीय व्यावसायिकांना तसेच सर्वसामान्य जनतेला कुष्ठरोग निर्मुलन योजनेत सक्रिय सहभाग घेण्याकरिता प्रवृत्त केले जाते.

कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे :-

शासकीय सेवेत नवीन नेमणुक होते वेळेस कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रात चार महिने मुदतीचे कुष्ठतंत्रज्ञ या पदाचे मूळ प्रशिक्षण व उजळणी प्रशिक्षण देण्यात येते. पुणे, सोलापूर, नागपूर, जळगाव व नांदेड या पाच ठिकाणी शासकीय कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे कार्यरत होते. कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेत एकत्रिकरण झाले असल्याने सद्यस्थितीत कुष्ठरोगाबाबतचे मुलभूत प्रशिक्षण बंद करण्यात आलेले आहेत. त्या अनुषंगाने पुणे व नागपूर वगळता सोलापूर, नांदेड व जळगाव येथील कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र बंद करण्यात आलेली आहेत. या दोन केंद्रात ठराविक प्रशिक्षण घेण्यात येईल. तसेच या केंद्राद्वारे त्यांना नेमून दिलेल्या कार्यक्षेत्रात कुष्ठरोग कार्यक्रमाचे पडताळणी व पर्यवेक्षण करतील.

तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष :-

शासकीय जिल्हा रुग्णालय व वैद्यकीय महाविद्यालय यांना जोडून २० खाटांचे तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष सुरु करण्यात आले. (गंभीर स्वरुपाची गुंतागुंत असलेले कुष्ठरुग्ण, इतर रोग झालेल्या व शस्त्रक्रियेची गरज असलेल्या तसेच जुनाट जखमांवर उपचार आवश्यक असलेल्या कुष्ठरुग्णांवर सदर आंतररुग्ण कक्षात उपचार केले जातात.) १ वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग - २), ४ परिचारिका आणि ८ चतुर्थश्रेणी कर्मचारी या कर्मचारी वर्गाचा तात्पुरते आंतररुग्ण कक्षामध्ये समावेश आहे. सद्यस्थितीत पुणे, मुंबई व नागपूर येथे तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष कार्यरत आहेत.

पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया पथके :-

ज्या कुष्ठरुग्णांची विकृती दुरुस्त करण्यासारखी आहे, अशा निवडक रुग्णांवर पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया करण्यासाठी राज्यात या पथकांना केंद्र शासनाने मान्यता दिलेली आहे. सद्यस्थितीत राज्यभरात १७ (१९ शासकीय, ८ स्वयंसेवी संस्था) पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया पथके कार्यरत आहेत. शासकीय रुग्णालय व वैद्यकीय महाविद्यालयात पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तसेच तेथे कुष्ठरुग्णांना देण्यासाठी एमसीआर चप्पलची सुविधा उपलब्ध आहे. या बरोबरच राज्यातील आणखी जिल्हा रुग्णालये व वैद्यकीय महाविद्यालयांकडून ह्या सुविधा पुरविल्या जाव्यात यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे.

पुनर्वसन संवर्धन केंद्रे :-

मराठवाडा लोकसेवा मंडळ, नेली, नांदेड व रिचर्डसन लेप्रसी हॉस्पिटल मिरज जिल्हा सांगली या दोन पुनर्वसन तत्वावर काम करणाऱ्या अनुदानीत स्वयंसेवी संस्थांमार्फत पुनर्वसन संवर्धन केंद्रे चालविली जातात. या केंद्रामध्ये कुष्ठरुग्णांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे, शस्त्रक्रिया झालेल्या रुग्णांना आवश्यकते प्रमाणे कृत्रिम अवयव पुरविले जातात. जेणेकरून कुष्ठरुग्ण समाजामध्ये स्वावलंबी जीवन जगू शकेल.

सेवाभावी संस्था (शासन अनुदानीत) :-

राज्यात कुष्ठरोग कार्यक्रमाची अंमलबजावणी अधिक कार्यक्षमतेने होण्यासाठी कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमात सेवाभावी संस्थांचा सहभाग घेतला जातो. सदर संस्थांना रुग्णालयीन अनुदान व पुनर्वसन अनुदान अशी दोन प्रकारची सहाय्यक अनुदाने दिली जातात. संस्थांमधून रोगमुक्त व्यक्तींना त्यांच्या क्षमतेनुसार व्यवसाय शिक्षण, कमवा व खा हे धोरण राबविण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. सेवाभावी संस्थेमार्फत रुग्णांच्या विकृतीवर शस्त्रक्रिया, कुष्ठरोगावर मोफत सर्वोपचार केले जातात. राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत राज्यात विविध योजनेसाठी ९ जिल्ह्यांमधून स्थानिक वृत्तपत्रामध्ये जाहीराती देवून नविन स्वयंसेवी संस्था निवडीची प्रक्रीया चालू आहे.

बहुविध औषधोपचार पद्धती :-

१९८१-८२ पासून १९९४-९५ पर्यंत महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यात टप्प्याटप्प्याने बहुविध औषधोपचार प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आला. आता बहुविध औषधोपचाराच्या सुविधा महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांना उपलब्ध झालेल्या आहेत. बहुविध औषधोपचाराच्या एका मात्रेने कुष्ठरोगाचे ९९.९९ टक्के जंतू नष्ट होतात. तसेच असांसर्गिक प्रकारचा कुष्ठरोग ६ महिने व सांसर्गिक स्वरुपाचा कुष्ठरोग १२ महिने सलग औषधोपचार घेतल्यास पुर्णपणे बरा होतो. बहुविध औषधोपचारामुळे राज्यातील १९८१ मध्ये असलेले दर दहा हजारी कुष्ठरोग प्रमाण ६२.४ (३,१२,८७१ उपचारा खालील शिल्लक कुष्ठरुग्ण) वरून माहे मार्च २०२२ पर्यंत ०.८९ (११६०७) उपचारा खालील शिल्लक कुष्ठरुग्ण) इतके कमी आलेले आहे.

राष्ट्रीय कृष्ररुग निर्मूलन कर्यक्रमरकी गेल्यर ॡ वरषरकी निर्देशरंकनिहरय तुलनरत्मक आकडेवररी - महरररष्र ररज्य :-

अ.	निर्देशरंक	२०१६-१७	२०१७-१ॢ	२०१ॢ-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२०२२	२०२१-२०२३ (ऑंगे. अखेर)
१.	संभरव्य (मरर्च अखेर) लुकसंख्यर (लरखरंत)	१२२ॢ	१२२ॢ	१२४६	१२६४	१३०२	१३०२	१२७४
२.	नवीन कृष्ररुगणरंके दर एक लरख लुकसंख्यरमरगे वररषिक प्रमरण	१२.४१	१३.०ॢ	१२.२ॢ	१३.०७	९.ॡॡ	११.१४	१३.४३
३.	कृष्ररुगणरंके दर दहररहजररी प्रमरण	०.ॢ२	०.ॢ०	०.७ॡ	०.ॢ१	०.ॢ०	०.ॢ९	०.ॢ९
४.	नवीन कृष्ररुगणरंमध्ये मुलरंके प्रमरण	१०.१ॢ	१०.११	ॢ.ॢॢ	ॢ.२३	७.४१	७.ॡ२	६.२०
ॡ.	नवीन कृष्ररुगणरंमध्ये संसररुगिक प्रमरण	ॡ४.३९	ॡ४.७ॢ	ॡ६.२६	ॡ४.९९	ॡ२.३४	ॡ४.६४	६४.७६
६.	नवीन कृष्ररुगणरंमध्ये दर्जर २ विकृतीके प्रमरण	३.०१	२.७६	२.६३	१.ॡ६	१.२९	०.९७	१.१७
७.	नवीन कृष्ररुगणरंमध्ये स्त्रियरंके प्रमरण	४ॡ.१०	४६.०३	४ॡ.२४	४ॡ.९७	४६.७४	४६.२ॢ	४१.ॢ
ॢ.	नवीन कृष्ररुगणरंमध्ये अनुसुचित जरतीक्यर कृष्ररुगणरंके दर एक लरख लुकसंख्येमरगे वररषिक प्रमरण	१७.७०	१ॢ.९ॡ	१७.९३	१ॢ.ॡॢ	११.१२	१०.ॢ९	६.०१
९.	नवीन कृष्ररुगणरंमध्ये अनुसुचित जरमरतीक्यर कृष्ररुगणरंके दर एक लरख लुकसंख्येमरगे वररषिक प्रमरण	४०.०ॡ	४१.ॡ३	३ॢ.०६	४१.४६	३१.०ॢ	३७.००	१४.०७
१०.	उपकररमुक्त रुगण	१४६ॡ४	१ॡ२०३	१ॡ४ॡ७	१ॡ७२ॡ	११६७६	१२७७१	६२९०
११.	पुनररचनरत्मक शस्त्रकुररयर	२ॡॢ	२७३	३०७	२३४	१६	२६०	२४१

११. राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे - ६

प्रास्ताविक :

आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी कार्य अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वतंत्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग स्थापण्याचा निर्णय घेतला, त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे येथे स्थापन करण्यात आला.

सामान्य उद्दीष्टे :-

- आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी उपक्रमाचे योग्य प्राधान्यक्रमाने नियोजन.
- आरोग्य खात्यांतर्गत विविध विभागाकडून राबविण्यात येणाऱ्या आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी उपक्रमाविषयी सहकार्य व समन्वय साधणे.
- राज्याचे आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी बाबत धोरण ठरवून अंमलबजावणी करणे.
- राज्याच्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी बाबत उपक्रमाचे नियोजन, संयोजन करणे व दिशा देणे.
- राज्यातील आरोग्य सेवेच्या कार्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आरोग्य शिक्षण देण्याच्या पध्दती, पध्दतीतंत्र आणि साहित्य निर्मितीबाबत शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण.
- आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी कार्याच्या अनुषंगाने शासनाची विविध खाती तसेच आरोग्य विभागांतर्गत सहकार्य व समन्वय निर्माण करणे.
- आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी बाबतचे बाह्यसंस्थांच्या मदतीने साकारण्यात निरनिराळ्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे, उदा. युनिसेफ, युएनएफपीए

विशेष उद्दीष्टे :-

- विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य शिक्षण उपक्रमाचे नियोजन करणे.
- आरोग्य शिक्षणासाठी मुद्रित, दृकश्राव्य साधनांची निर्मिती करून कार्यक्षेत्रात पुरवठा करणे.
- राज्यामध्ये जिल्हा स्तरीय आईसी कक्षा मार्फत आरोग्य प्रदर्शनांचे आयोजन.
- महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका या मासिकाचे प्रकाशन.
- जिल्हास्तरावरील माहिती शिक्षण व संपर्क कार्यक्रमाचे सनियंत्रण.
- आरोग्य शिक्षण व जनजागरण मोहिमांचे व्यवस्थापन.
- राज्यातील आरोग्य शिक्षण व प्रकल्प व कार्यक्रमाचा आढावा.
- जागतिक आरोग्य दिन, जागतिक लोकसंख्या दिन अशा विविध आरोग्य दिनानिमित्त राज्यस्तरावर तसेच जिल्हातील कार्यक्षेत्रांत स्थानिक ग्रामपंचायत, स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने आरोग्य शिक्षणाविषयी फिल्म शो सारख्या उपक्रमांचे आयोजन.
- विविध आरोग्य कार्यक्रमाविषयी माहिती देणारे टि.व्ही. स्पॉट, रेडीओ जिगल, वृत्तपत्र, जाहिराती तयार करून प्रसिध्दी करणे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करणे.
- डॉ. आनंदाबाई जोशी, वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे गौरव पुरस्कार योजनेची अंमलबजावणी करणे.

आरोग्य शिक्षण प्रसिध्दी सहित्य

- १) स्वाईन फ्ल्यू जनजागृती साठी घडीपत्रिका, स्टिकर्स, व्हिडीओ फिल्मस्, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स फोल्डस, होडींग, हॅन्डबील, यांची निर्मिती व वितरण.
- २) जन्मनोंदणी, लसीकरण, स्तनपान, पोषणआहार, धूम्रपान व तंबाखुचे दुष्परिणाम व किटकजन्यरोग इ. च्या घडीपत्रिका,
- ३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मासिक
- ४) पी. व्ही. सी. स्टिकर्स व बॅनर्स.
- ५) आरोग्य संदेश विषयाचे पत्रफलक.
- ६) एड्स नियंत्रण माहिती पुस्तिका.
- ७) फ्लिप बुक व फ्लिप चार्ट
- ८) पल्स पोलीओ, कुष्ठरोग, स्वाईन फ्ल्यू, किटकजन्यरोग, आरसीएच कार्यक्रम, पोषण यावरील रेडिओजिगलस व मास्टर्स कॅसेअस.
- ९) गुटका, तंबाखु, स्वाईन फ्ल्यू, प्रजनन आरोग्य व बाल आरोग्य, सिकल सेल इ. राष्ट्रीय कार्यक्रमा अंतर्गत आजारावरील माहितीचे टी. व्ही. स्पॉट निर्मिती.
- १०) विविध आजारासंबंधी माहिती ऑडिओ, व व्हिडिओ सी. डी.
- ११) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भिती पत्रके.
- १२) विविध आरोग्य योजनांवरील सन पॅक सहित टिप्स पोस्टर्स आणि फिल्डर्स लॅमिनेशन पॅनल्स.
- १३) होर्डिंग, सॅमिनेटेड पॅनलव्दारे विविध आरोग्य कार्यक्रमांचे संदेश.
- १४) “परिवर्तन एक्सप्रेस” सारख्या फिरत्या वाहनाद्वारे आरोग्य उपक्रमाविषयी जनजागृती.
- १५) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत विविध योजनाविषयी मास मिडीया व मिड मिडीयाव्दारे जनजागृती.
- १६) टि. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिगल निर्मिती.
- १७) पासीपीएनडीटी संबंधी “मधुरा” हा माहितीपट
- १८) २७ विषयांचे प्रदर्शन फलक.
- १९) ५ विषयांचे प्रदर्शन कटाउटस्.
- २०) केंद्र शासन व आईसी ब्युरो पुणे यांचे व्दारे स्थानिक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शन, माहितीपट, आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे, मुद्रीत साहित्य निर्मिती.
- २१) असंसर्गजन्य रोगोविषयी माहिती देणारा २० सेकंदाच्या (टोल फ्रि क्रमांक १०४ सह)
- २२) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ईएमएस) विषयी माहिती देण्याच्या ६० सेकंद कालावधीच्या टी. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिगल (टोल फ्रि क्रमांक १०८ सह) ची निर्मिती.

विशेष कार्यक्रम :

1. परिवर्तन IEC ब्यान: IEC मोबाईल ब्यान चा वापर करुन कोविड १९ विषयक कार्यक्रमांच्या जनजागृतीसाठी पाठिंबा देणे (IEC ब्यान मध्ये चलचित्र दाखविण्यासाठी LED असून, जनजागृतीसाठी विविध आरोग्य विषयक संदेश देखील प्रिंट करण्यात आले आहेत.

२. आरोग्य पत्रिका : राज्य आरोग्य शिक्षण संपर्क विभागातर्फे सन १९८२ मध्ये सुरु करण्यात आलेले आरोग्य शिक्षणासाठीचे मासिक.

३. महाआरोग्य संवाद वेबसाईट आणि ब्लॉग : QRcode च्या माध्यमातून ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांची माहिती सहजरित्या जनसामान्यांपर्यंत पोहचविणे. सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

4. IEC bureau तर्फे समाजमाध्यमे : Instagram, Twitter, Facebook/ Meta च्या माध्यमातून जनजागृती करणे. सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

5. प्रथम श्रेणीत काम करणारे आरोग्य कर्मचारी आणि मीडिया ऑफिसर्स यांचे क्षमता बांधणीचे आणि संवाद प्रक्रिये विषयीचे प्रशिक्षण करण्यासाठी जिल्हास्तरांवर कार्यशाळेचे आयोजन (ऑनलाईन आणि ऑफलाईन)

6. आरोग्य दिवसांविषयी जनजागृतीसाठी आरोग्य दिनदर्शिका : प्रतिबंधात्मक उपाय योजना याविषयी जनजागृती करण्यासाठी आरोग्य दिन साजरे करणे- सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

7. महा- आरोग्य फिल्म फेस्टिवल- आरोग्य समस्यांविषयी जागरुकता वाढविण्यासाठी चित्रपट आणि सार्वजनिक संपर्क तंत्रज्ञानाद्वारे नवीन पिढीला नवीन कल्पना सादर करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करुन लोकसहभाग वाढवण्यासाठी आणि कला आणि हस्तकलेचा आदर वाढवण्यासाठी याची सुरुवात सन २०२२ मध्ये करण्यात आली.

8. शैक्षणिक विद्यापीठां समवेत उपक्रम- आरोग्य IEC विकसित करण्यासाठी विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना संशोधन, सहयोग आणि योगदान देण्यासाठी नॉन-पेड फेलोशिप ऑफर केली जाते. तसेच, सामाजिक वर्तणूक बदल अभ्यासक तयार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सहभागी होण्याचे आमंत्रण दिले गेले.

9. महा-आरोग्य फिल्म फेस्टिवल-आरोग्य समस्यांविषयी जागरुकता वाढवण्यासाठी चित्रपट आणि सार्वजनिक संपर्क तंत्रज्ञानाद्वारे नवीन पिढीला नवीन कल्पना सादर करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करुन लोकसहभाग वाढविण्यासाठी आणि कला आणि हस्तकलेचा आदर वाढवण्यासाठी याची सुरुवात सन २०२२ मध्ये करण्यात आली.

10. शैक्षणिक विद्यापीठां समवेत उपक्रम -आरोग्य IEC विकसित करण्यासाठी विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना संशोधन, सहयोग आणि योगदान देण्यासाठी नॉन-पेड फेलोशिप ऑफर केली जाते. तसेच, सामाजिक वर्तणूक बदल अभ्यासक तयार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सहभाग होण्याचे आमंत्रण दिले गेले.

11. आदिवासी विभागात जनजागृती करण्यासाठी उपक्रम- आदिवासी विभागात आरोग्य विषयी जनजागृती घडविण्यासाठी स्थानिक भाषेत (कोरकू) IEC तयार करण्यात आली, जसे की, रुग्णालयीन प्रसूती, अनिमिया मुक्त भारत, नियमित लसीकरण, कुटुंब नियोजन, NTCP- तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम आणि RNTCP- TB.

12. Facebook/ Meta तर्फे संशोधन करुन सादर करण्यात आलेली केस स्टडी “ MahaArogy IEC Bureau Government of Maharashtra ” ही ‘ meta global case studies ’ समाविष्ट करण्यात आली.- महाराष्ट्र शासनातर्फे कोविड १९ साठी उल्लेखनीय कामगिरी करण्यात आली असून, सदर campaign च्या माध्यमातून १७ मिलियन लोकांपर्यंत पोहचण्यात यश आले.

13. डेटा पुनर्रचना करण्यासाठी राज्य IEC ई- वेअरहाऊस विकास उपक्रम-२५० ऑडिओ आणि व्हिडिओ फाइल्स, ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांसाठी क्रिएटिव्ह साहित्य.

आरोग्य शिक्षण शासकीय योजनांचे प्रसारण संदेश प्रसारण साहित्य :-

- १) विविध आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत जनजागृतीसाठी, घडीपत्रीका, स्टिकर्स , व्हिडीओ फिल्म, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स, फोल्डर्स, हॅन्डबील.
- २) जन्मनॉदणी, लसीकरण, स्तनपान, पोषणआहार, धुम्रपान, व तंबाखुचे दुष्परीणाम व किटकजन्यरोग यांच्या घडीपत्रीका.
- ३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मासिक.
- ४) पी. व्ही. सी. स्टिकर्स व बॅनर्स .
- ५) फिलप बुक व फिलप चार्ट.
- ६) गुटखा, तंबाखु, स्वाईन फ्लू, प्रजनन, आरोग्य व बाल आरोग्य, सिकल सेल इत्यादी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आजारावरील माहितीचे टी.व्ही. स्पॉट निर्मिती.
- ७) विविध आजारासंबंधी माहिती ऑडिओ व व्हिडीओ सी.डी.
- ८) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भिंती पत्रके.
- ९) विविध आरोग्य योजनावरील सनपॅक सीटस पोस्टर्स आणि फोल्डर्स लॅमिनेशन पॅनल्स.
- १०) हॉर्डिंग्ज, सॅमिनेटेड पॅनल व्दारे विविध आरोग्य कार्यक्रमांचे संदेश.
- ११) “परिवर्तन एक्सप्रेस” सारख्या फिरत्या वाहनाद्वारे आरोग्य उपक्रमाविषयी जनजागृती.
- १२) राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत विविध योजना विषयी मास मिडीया व मिड मिडीया व्दारे जनजागृती.
- १३) टि. व्ही. स्पॉट व रेडीओ जिगल निर्मिती.
- १४) पीसीपीएनडीटी संबंधी मधुरा हा माहितीपट.
- १५) केंद्र शासन व आयईसी ब्युरो, पुणे याव्दारे स्थानीक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शन माहितीपट , आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे मुद्रीत साहित्य निर्मिती.

घेतलेले महत्वपूर्ण निर्णय/केलेली कार्यवाही :-

- १) विविध कार्यक्रमां विषयी जनजागृती साठी व्हिडीओ फिल्म, पोस्टर्स, घडीपत्रीका, स्टिकर्स यांची निर्मिती व वितरण.
- २) गरोदरपणातील काळजी, जन्माची नोंद, लसीकरण, स्तनपान, आहार, गुटखा, तंबाखू धुम्रपान, मधुमेह, जननी सुरक्षा योजना, स्वाईन फ्लू, सिकलसेल, हिवताप, डेंगी, चिकनगुन्या इ. विषयी घडीपत्रीका व फिलपबुक छपाई करुन वितरीत करण्यात आल्या.
- ३) परीवर्तन एक्सप्रेस या दृकश्राव्य वाहनाच्या माध्यमातून यात्रा दिंडी महोत्सव व समारंभाच्या वेळी विशेष जनजागृती.

४) मुलीच्या विवाहाचे वय तसेच प्रसूतीपूर्व गर्भलिंगनिदान याविषयी जनजागृती करण्यासाठी व्यापक प्रमाणात जनजागरण मोहीमेचे आयोजन.

५) विविध माध्यमातून “मुलीच्या विवाहाचे वय” या विषयी संदेश देण्यांत आला.

६) एस. टी. बसेस, बेस्ट बसेस, मुंबईतील लोकल रेल्वे यांच्या माध्यमातून पल्स पोलिओ संदेश, जननी सुरक्षा योजना, चिकुन गुनिया, डेंग्यू, मुलीच्या लग्नाचे वय इत्यादी विषयीचे आरोग्य संदेश रंगविण्यात आले.

७) आरोग्य विषयक माहिती असलेल्या हॉर्डिंग्जची जि. प., जिल्हा रुग्णालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय तसेच एसटी स्टॅंड इ. महत्वाच्या ठिकाणी उभारणी करण्यात आली.

८) आदिवासी क्षेत्रात लोककला कार्यक्रमाद्वारे जनजागरणासाठी विशेष अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले.

९) पी.सी.पी.एन.डी.टी. अंतर्गत मुलगी वाचवा विषयी संदेश देणाऱ्या ६० सेकंदाच्या टी. व्ही. स्पॉटचे तसेच JSSK योजनेविषयी दूरदर्शनवरून तसेच रेडीओ जिंगलचे आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले.

१०) राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत तंबाखू विराधी संदेशाच्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आल्या.

११) बालकांच्या नियमित लसीकरणाविषयी माहिती देणाऱ्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या टी. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना दूरदर्शन व आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आले.

१२) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ईएमएस) विषयी माहिती देणाऱ्या ६० सेकंद कालावधीच्या टी. व्ही. स्पॉटचे (टोल फ्री क्र.१०८ सह) जनजागृतीसाठी दूरदर्शन व आकाशवाणीवरून एक महिना प्रसारण करण्यात आले.

१३) राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम योजने विषयी जनजागरण.

१४) विविध आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती व रोगाविषयीच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजना व घ्यावयाची काळजी याबाबतची माहिती जनतेपर्यंत पोहचवून जनजागृती करण्याच्या अनुषंगाने आरोग्य मंथन या शिर्षकाखाली (१५ मिनिटांचा एक कार्यक्रम) आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून दररोज एकदा प्रसारीत करण्यात आले.

१५) रेल्वे महामंडळाने अधिकृत केलेल्या संस्थेमार्फत रेल्वे रिझर्वेशन तिकिटावर “मुलगी वाचवा” जनजागृती संदेश छपाई करून जनजागृती करण्यात आली.

१६) भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ३७५ ग्रामीण व शहरी सिनेमागृहातून मुलीच्या जन्माचे स्वागत, स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आले.

१७) केंद्रीय खरेदी समिती मुंबई यांचे मान्यतेने विहित पध्दती अनुसरून भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ८० प्रमुख ग्रामीण व शहरी बस स्टॅंडवरून स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा, डेंगी व अवयवदान या ५ विषयांच्या जनजागृती संदेशाच्या ६० सेकंदाच्या जिंगल्स जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आल्या.

१८) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी.सी.पी.एन.टी. तसेच स्वाईन फ्ल्यू, क्षयरोग या आजारांविषयी जनजागृती संदेशाचे टी.व्ही. स्पॉट सह्याद्री दूरदर्शन केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले.

१९) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी. सी. पी. एन. टी. तसेच या कार्यक्रमाविषयी ६० सेकंदाच्या जनजागृती संदेशाचे जिंगल्स आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून प्रसारण करण्यात आले.

२०) Mother's Absolute Affection (MAA) अंतर्गत दूरदर्शन व खाजगी मराठी मनोरंजन व न्युज चॅनलद्वारे व आकाशवाणी केंद्रावरून जनजागृती मोहिम राबविण्यात आली.

२१) मौखिक आरोग्य तपासणी मोहिम राज्यभर राबविण्यात आली.

२२) जागतिक तंबाखू विरोधी दिन निमित्ताने तीन दिवस मंत्रालयात तंबाखू मुक्त अभियान मोहिम राबविण्यात आली व त्या निमित्ताने विविध प्रसिध्दी कार्यक्रमाचे आयोजन करून राज्यस्तरीय प्रदर्शन लावण्यात आले. अधिकारी, कर्मचारी व उपस्थित नागरीक यांना तंबाखू विरोधी दिनानिमित्त शपथ देण्यात आली.

२३) राज्यात मोटार बाईक ऑम्ब्युलन्स चा प्रकल्प सुरु करण्यात आला.

२४) मोटार बाईक ऑम्ब्युलन्स या प्रकल्पाच्या विस्ताराबाबतचा कार्यक्रम मुंबई येथे करण्यात आले.

२५) वृत्तपत्रद्वारे व्यापक प्रमाणात जाहिराती प्रसिध्द करण्यात आल्या आहेत.

२६) मा. महासंचालक, माहिती व जसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई यांचेकडून निर्गमित करण्यात आलेल्या कार्यदेशानुसार कुटुंब कल्याण, राष्ट्रीय असांसर्गिक रोग नियंत्रण कार्यक्रम, नियमित लसीकरण इ. विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांचे जनजागृती संदेश माहे मार्च व एप्रिल २०१८ महिन्यांमध्ये राज्य परिवहन मंडळाच्या एसटी पॅनलवर, सीटच्या मागे, शिक्षाच्या पाठीमागे तसेच बॅनर्स वर छपाई, रेल्वेच्या एका बाजुवर, सिनेमागृहामध्ये स्पॉट प्रदर्शित करणे इ. माध्यमाद्वारे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करण्यात आले.

२७) राज्यामध्ये माहे नोव्हेंबर २०१८ राबविण्यात येत आलेल्या गोवर रुबेला लसीकरण मोहिमेच्या व्यापक जनजागृतीसाठी बुकलेट लिफलेट, बॅनर्स इ. प्रशिक्षण व प्रसिध्दी साहित्य जिल्ह्यांना पुरवठा करण्याविषयीची कार्यवाही मार्गदर्शानुसार करण्यात आली.

२८) गोवर रुबेला अंतर्गत दूरदर्शन, आकाशवाणी, खाजगी दूरदर्शन व आकाशवाणी चॅनेल्सवर, कॅम्प्युनिटी रेडिओ चॅनेल्स, सोशल मिडीया इत्यादी माध्यमाद्वारे राज्यात मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती करण्यात आली.

२९) कुष्ठरोग, क्षयरोग व असांसर्गिक रोगाकरिता माहे सप्टेंबर २०१९ महिन्यात दूरदर्शन, आकाशवाणी व प्रिंट मिडीयाद्वारे व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती.

३०) सोशल मिडीयाद्वारे विविध कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य दिन बाबत जनजागृती

३१) आयईसी पॉलीसी चे प्रारूप तयार करण्यात आले असून लवकरच त्याची अंमलबजावणी राज्यात करण्यात येत आहे.

३२) टीव्ही स्पॉट्स, रेडिओ जिगल्स याबाबतच्या क्रिएटीव्हज तयार करण्यात आल्या व त्याद्वारे राज्यभर व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती करण्यात आली.

३३) वॉट्सअप, फेसबुक, ट्वीटर, इंस्टाग्राम, यु ट्युब इ. सोशल मिडीया हॅडल्सद्वारे नियमितपणे प्रसिध्दी कार्यक्रम राज्यभर राबविण्यात येत आहे.

३४) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करण्यात येवून ते राज्य, जिल्हा, तालुका, प्रा. आ. केंद्र व विविध आरोग्य संस्थांच्या दर्शनी भागात लावण्यात आले.

३५) युनिसेफ यांच्या सहाय्याने दोन दिवसांची आंतर संवाद कार्यशाळा पुणे येथे घेण्यात आली.

३६) कोरोना या आजाराविषयी राज्यभर व्यापक जनजागृती मोहिम राबविण्यात येत आहे. यात सोशल मिडीया, होर्डिंग, रेल्वे एलईडी व मुद्रीत माध्यमाद्वारे तसेच जिल्ह्याच्या ठिकाणी व गाव पातळीवर व्यापक प्रसिध्दी केली जात आहे.

३७) सोशल मिडीया उपक्रमासाठी युनिसेफ संस्थेने विशेष उपक्रम प्रायोजित केला आहे.

चालू असलेले महत्वाचे उपक्रम :-

१) नविन टीव्ही स्पॉट्स, रेडिओ जिगल्स व नमुने तयार करण्यात आले असून त्याचा उपयोग लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जागरूकता व मागणी वाढविण्यासाठी करण्यात येत आहे.

२) आरोग्य संवर्धन केंद्राकरिता विविध नमुने तयार करून सर्व जिल्ह्यांना देण्यात आले.

३) फिल्ड प्रसिध्दी कार्यालय व इतर संस्थांचे मदतीने विशेष आईसी प्रकल्प राबविण्यात येत आहे.

४) आईसी अंतर्गत आरोग्य व्यवस्थापन व माहिती पध्दती अंतर्गत मासिक अहवालांचे नमुने तयार करण्यात येवून ते ऑनलाईन dhis २ मध्ये समाविष्ट करण्यात आले असून त्याद्वारे संनियंत्रण करण्यात येणार.

५) कोवीड १९ विषयी सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून व्यापक प्रसिध्दी करण्यात आली. तसेच यात इतर विभागांना समाविष्ट करण्यात आले.

६) युनिसेफ यांच्या पाठबळाद्वारे लोकसहभाग, कम्युनिटी रेडिओ व समाज माध्यमाद्वारे जनजागृती करण्यात आली.

७) लोक सहभागासाठी टिव्ही स्पॉट लोकसहभाग स्पर्धा घेण्यात आली यात युवकांकडून ४७ स्पॉट प्राप्त झाले. त्याचे समाज माध्यमाद्वारे प्रसारण करण्यात आले.

८) डिजिटल पध्दतीने आयईसी साठी स्वतंत्र ब्लॉग व अॅप तयार करण्यात आले आहे. सर्व प्रथमस्थानी काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना सहज उपलब्ध करून देण्यात आला.

९) विविध विषयावर व्हिडिओ ऑडिओ तयार करून मास मिडीया, मीड मिडीया व आयपीसी द्वारे प्रसारण करण्यात येत आहे.

१०) कार्यक्रम निहाय आयईसी साहित्य तयार करून डिजिटल पध्दतीने उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

११) आयईसी साहित्य सर्व घटकांसाठी क्युआर कोड च्या माध्यमातून उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

महत्वाचे आरोग्य दिवस/Important Health Days-

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
१.	जानेवारी	१२ जानेवारी ३० जानेवारी ३० जानेवारी ते १३ फेब्रुवारी	राष्ट्रीय युवा दिन कृष्ठरोग निवारण दिन कृष्ठरोग निवारण दिन पंधरवाडा (स्पर्श अभियान)	National Youth Day World Leprosy Eradication Day Leprosy Eradication Fortnight (Sparsh Campaign)
२.	फेब्रुवारी	४ फेब्रुवारी १० फेब्रुवारी ११ फेब्रुवारी १२ फेब्रुवारी	जागतिक कर्करोग दिवस राष्ट्रीय जंतनाशक दिन जागतिक रुग्ण दिन व जागतिक युनानी दिन प्रजनन आरोग्य जागरूकता दिन	World Cancer Day National De-worming Day World Patient Day & World Unani Day Sexual Reproductive Health Awareness Day
३.	मार्च	८ मार्च १० मार्च १२ ते १८ मार्च १६ मार्च मार्च दुसरा गुरुवार २० मार्च २१ मार्च २२ मार्च २३ मार्च २४ मार्च	जागतिक महिला दिन व धूम्रपान विरोधी दिन गर्भधारणेतील मधुमेह जागरूकता दिवस जागतिक काचबिंदु सप्ताह गोवर लसीकरण दिन जागतिक मुत्रपिंड दिन जागतिक मौखिक आरोग्य दिन जागतिक डाऊन सिंड्रोम दिन जागतिक जल दिन जागतिक हवामान दिन जागतिक क्षयरोग दिन	International Women's Day & No Smoking Day National GDM Awareness Day World Glaucoma Week Measles Immunization Day World Kidney Day World Oral Health Day World Down Syndrome Day World Water Day World Weather Day World TB Day
४.	एप्रिल	१ ते ७ एप्रिल २ एप्रिल ७ एप्रिल १४ एप्रिल १७ एप्रिल १९ एप्रिल २२ एप्रिल २५ एप्रिल २४-३० एप्रिल	अंधत्व प्रतिबंध सप्ताह जागतिक ॲटिझम (Autism) जनजागृती दिन जागतिक आरोग्य दिन आयुष्यमान भारत - आरोग्यवर्धिणी केंद्र दिन जागतिक हेमोफिलीया दिन जागतिक यकृत दिन पृथ्वी दिन जागतिक हिक्ताप दिन जागतिक लसीकरण सप्ताह	Blindness Prevention Week World Autism Awareness Day World Health Day Ayushman Bharat - Health and Wellness Centre Day World Haemophilia Day World Liver Day Earth Day World Malaria Day World Immunization Week
५.	मे	१ मे ३ मे ५ मे	जागतिक कामगार दिन जागतिक दमा दिन जागतिक प्रसविका दिन	World Worker's Week World Asthma Day World Midwifery Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	मे	८ मे मे चा दुसरा रविवार १२ मे १४ मे १५ मे १६ मे १९ मे २५ मे २८ मे २८ मे ते ८ जून ३१ मे	जागतिक रेडक्रॉस दिन व जागतिक थॅलेसेमिया दिन मातृत्व दिन जागतिक परिचारीका दिन व जागतिक दीर्घकालीन थकवा जागरूकता दिवस जागतिक उच्च रक्तदाब दिन जागतिक कुटुंब दिन राष्ट्रीय डेंग्यु दिन जागतिक फॅमिली डॉक्टर दिन जागतिक मल्टीपल स्क्लेरोसिस दिन आंतरराष्ट्रीय महिला आरोग्य दिन व मासिक पाळी स्वच्छता दिन अतिसार नियंत्रण पंधरवाडा जागतिक तंबाखु विरोधी दिन	World Red Cross Day & World Thalassaemia Day Mother's Day World Nurses Day & World Chronic Fatigue Syndrome Awareness Day World Hypertension Day World Family Day National Dengue Day World Family Doctor Day World Multiple Sclerosis Day International Women's Health Day & Menstrual Hygiene Day Intensified Diarrhoea Control Fortnight World Anti-Tobacco Day
६.	जून	१ ते ३० जून ५ जून ८ जून १० ते १६ जून १४ जून १५ जून १८ जून १९ जून २१ जून २६ जून २९ जून	हिवताप प्रतिरोध महिना / जनजागरण अभियान जागतिक पर्यावरण दिन व राष्ट्रीय फायलेरिया विरोधी दिन जागतिक ब्रेन टयुमर दिन दृष्टीदान सप्ताह जागतिक रक्तदाता दिन जागतिक वृद्ध अत्याचार विरोधी दिन ऑटिस्टिक गौरव दिन जागतिक सिकलसेल दिन आंतरराष्ट्रीय योग दिन जागतिक मादक पदार्थ विरोधी दिन राष्ट्रीय संख्याशास्त्र दिन	Malaria Prevention Month / Awareness Campaign World Environment Day & National Anti-Filaria Day World Brain Tumor Day Eye Donation Week World Donor Day World Elder Abuse Awareness Day Autistic Pride Day World Sickle cell Day International Day of Yoga International Day against Drug Abuse and illicit Trafficking National Statistics Day
७.	जुलै	१ जुलै ६ जुलै ११ जुलै २८ जुलै २९ जुलै	राष्ट्रीय डॉक्टर दिन जागतिक प्राणीजन्य रोग दिन जागतिक लोकसंख्या दिन जागतिक कावीळ दिन क्षारसंजीवनी दिन	National Doctor's Day World Zoonotic Disease Day World Population Day World Hepatitis Day ORS Day
८.	ऑगस्ट	६ ऑगस्ट १ ते ७ ऑगस्ट १० ऑगस्ट	जागतिक हिरोशिमा दिन स्तनपान सप्ताह राष्ट्रीय जंतनाशक दिन	World Hiroshima Day Breast Feeding Awareness Week National De-worming Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	ऑगस्ट	१२ ते २५ ऑगस्ट १५ ऑगस्ट २० ऑगस्ट २५ ऑगस्ट ते ८ सप्टेंबर	जागतिक युवा पंधरवाडा स्वतंत्रता दिन जागतिक डायस दिन राष्ट्रीय नेत्रदान पंधरवाडा	World Youth Fortnight Independence Day World Mosquito Day National Eye Donation Fortnight
९.	सप्टेंबर	५ सप्टेंबर ८ सप्टेंबर १० सप्टेंबर १६ सप्टेंबर २१ सप्टेंबर २५ सप्टेंबर २८ सप्टेंबर २९ सप्टेंबर सप्टेंबरचा शेवटचा रविवार	पोषाहार महिना, प्रशिक्षण दिन /राष्ट्रीय शिक्षक दिन व मज्जारज्जु (पाठीचा कणा) दुखापत दिन जागतिक साक्षरता दिन जागतिक आत्महत्या प्रतिबंध दिन जागतिक ओझोन दिन व जागतिक अस्थिमज्जा दाता दिन जागतिक अल्झायमर दिन जागतिक औषधनिर्माता दिन जागतिक रेबीज दिन जागतिक हृदय दिन जागतिक कर्णबधीरता दिन	Nutrition Month, Training Day / National Teacher's Day & Spinal Cord Injury Day World Literacy Day World Suicide Prevention Day World Ozone Day & World Marrow Donor Day World Alzheimer Day World Pharmacist Day World Rabies Day World Heart Day World Day of Deaf
१०.	ऑक्टोबर	१ ऑक्टोबर २ ऑक्टोबर ऑक्टोबर महिन्याचा पहिला बुधवार ९ ऑक्टोबर १० ऑक्टोबर ११ ऑक्टोबर १२ ऑक्टोबर १३ ऑक्टोबर १५ ऑक्टोबर १६ ऑक्टोबर १७ ऑक्टोबर १८ ऑक्टोबर २० ऑक्टोबर २१ ऑक्टोबर २४ ऑक्टोबर	स्तनाचा कर्करोग जागरूकता महिना रक्तदान दिन व जेष्ठ नागरिक दिन व जागतिक शाकाहार दिन स्वच्छता दिन व राष्ट्रीय व्यसना- धीनता प्रतिरोध दिन जागतिक सेरेब्रल पाल्सी दिन जागतिक दृष्टी दिन मानसिक आरोग्य दिन आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन जागतिक संधीवात दिन जागतिक थ्रोम्बोसिस दिन जागतिक हाताची स्वच्छता जागरूकता दिन जागतिक अन्न दिन व जागतिक बधीरीकरण दिन जागतिक आघात दिन जागतिक रजोनिवृत्ती दिन जागतिक अस्थी विदीर्णता दिन जागतिक आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण दिन जागतिक पोलिओ दिन	Breast Cancer Awareness Month Blood Donation Day & Senior Citizen Day & World Vegetarian Day Cleanliness Day & National Anti Drug Addiction Day World Cerebral Palsy Day World Sight Day Mental Health Day International Girl Child Day World Arthritis Day World Thrombosis Day Global Hand washing Day World Food Day & World Anesthesia Day World Trauma Day World Menopause Day World Osteoporosis Day World Iodine Deficiency Disorder Control Day World Polio Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
		२६ ऑक्टोबर २९ ऑक्टोबर ३० ऑक्टोबर	जागतिक स्थूलता दिन जागतिक पक्षाघात दिन जागतिक काटकसर दिन	World Obesity Day World Stroke Day World Thrift Day
११.	नोव्हेंबर	७ नोव्हेंबर १० नोव्हेंबर १२ नोव्हेंबर १३ - १९ नोव्हेंबर १४ नोव्हेंबर १७ नोव्हेंबर १९ नोव्हेंबर १५ - २१ नोव्हेंबर	राष्ट्रीय कर्करोग जागरुकता दिवस जागतिक लसीकरण दिन जागतिक न्युमोनिया दिन जागतिक प्रतिजैविके जागरुकता दिन बाल दिन व जागतिक मधुमेह दिन राष्ट्रीय अपस्मार दिन व जागतिक अपुन्या दिवसांची प्रसुती दिन जागतिक दीर्घकालीन श्वासावरोध विकार दिन व जागतिक शौचालय दिन नवजात बालक काळजी सप्ताह	National Cancer Awareness Day World Immunization Day World Pneumonia Day World Antibiotic Awareness Week Children's Day & World Diabetes Day National Epilepsy Day & World Prematurity Day World COPD Day & World Toilet Day 2015 New Born Care Week
१२.	डिसेंबर	१ डिसेंबर २ डिसेंबर ३ डिसेंबर ९ डिसेंबर ११ ते १७ डिसेंबर १२ डिसेंबर	जागतिक एड्स प्रतिबंध दिन भोपाल दुर्घटना दिन / राष्ट्रीय प्रदूषण प्रतिबंध दिन जागतिक अपंग / दिव्यांग दिन जागतिक रुग्ण सुरक्षा दिन सिकलसेल जनजागृती सप्ताह सार्वत्रिक आरोग्य उपलब्धता दिन	World AIDS Prevention Day National Pollution Prevention Day World Handicap Day World Patient Safety Day Sickle cell Disease Awareness Week Universal Health Coverage Day

१२. सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम (सुराक्षनिका) महाराष्ट्र राज्य

प्रस्तावना :-

क्षयरोग हा "मायक्रोबॅक्टेरियम ट्युबरक्युलोसिस" नावाच्या जीवाणुमुळे होतो. हा आजार माणसाला फार पुर्वीपासून माहित असून प्राचिन काळी त्याला "राजयक्ष्मा" या नावाने संबोधले जायचे. क्षयरोग प्रामुख्याने फुफुसांना होत असला तरी तो शरिराच्या लसिकाग्रंथी, मेंदू, हाडे, मुत्रपिंड या सारख्या अवयवांनासुध्दा होवू शकतो. क्षयरोगाचा प्रसार हवेद्वारे होतो. जेव्हा फुफुसांच्या क्षयरोगाने आजारी असणारी व्यक्ती शिकते किंवा खोकते तेव्हा हवेद्वारे क्षयरोगाच्या जीवाणूचा प्रसार होतो.

शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम महाराष्ट्रा मध्ये सन १९९८-९९ पासून टप्याटप्याने राबविण्यात येत आहे. हा कार्यक्रम सर्व राज्यात २००३ पासून राबविण्यात येत आहे. व तसेच हा कार्यक्रम प्रभावी पणे राबविण्यासाठी राज्य क्षयरोग नियंत्रण सोसायटी व ८० जिल्हा/शहर क्षयरोग नियंत्रण केंद्रांची स्थापना करण्यात आली आहे. मा. प्रधानमंत्री यांच्या महत्वकांक्षी धोरणानुसार सन २०२५ पर्यंत भारत देश हा क्षयरोग मुक्त करण्याचे ध्येय ठरविण्यात आले आहे.

कार्यक्रमाचे उद्दिष्टे :-

- राज्यातील अपेक्षित सर्व क्षयरुग्णांपैकी ९० % रुग्णांची नोंदणी करणे
- उपचारावरील नवीन क्षयरुग्णांपैकी ९० % क्षयरुग्ण बरे करणे तसेच पुर्नउपचारावरील ८५ % क्षयरुग्ण बरे करणे
- ड्रग रेझिस्टंट क्षयरुग्ण रोगमुक्त होण्याचे प्रमाण वाढविणे.
- एचआयव्ही बाधित क्षयरुग्णाचे व त्याच्यातील मृत्यु दर कमी करणे.
- खाजगी वैद्यकीय क्षेत्रातील क्षयरुग्णांना कार्यक्रमांतर्गत सेवा पुरविणे.

कार्यक्रम संरचना :-

क्षयरोग उपचारपथक पथक (टि.यू.)	ग्रामीण भाग - प्रती तालुका एक टी.यू. शहरी भाग -एफ टी. यू. प्रती २.५० लक्ष लोकसंख्या
मान्यताप्राप्त सुक्ष्मदर्शी केंद्र (डी. एम. सी.)	बिगर आदिवासी /बिगर- प्रती १.०० लक्ष डोंगराळ भाग- लोकसंख्येसाठी प्रती डी.एम.सी. एक
सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत केंद्र शासनाच्या प्रस्तावित मार्गदर्शक सुचनेनुसार राज्यातील प्रत्येक पी. एच.आय. संस्थेला डी.एम.सी. करण्याचे प्रस्तावित आहे.	आदिवासी/डोंगराळ भाग- प्रति ५०.००० लोकसंख्येसाठी डी.एम.सी. एक

कार्यक्रमांतर्गत संस्था :-

संस्था	संख्या
राज्य क्षयरोग प्रशिक्षण व नियंत्रण प्रशिक्षण केंद्र	...
राज्य औषधी भांडार	...
क्षयरोग रुग्णालये-	...
१. क्षयरोग धाम बुलढाणा	३
२. औंध उरो रुग्णालय, पुणे	३
३. श्री.जी. राठी क्षयरोग रुग्णालय, अमरावती,	५
४. शशीकला क्षयरोग रुग्णालय, जयसिंगपूर, जि. कोल्हापूर	
५. शिवडी (मुंबई)	
जिल्हा क्षयरोग केंद्रे	...
शहर क्षयरोग केंद्रे	...
एकूण उपचार पथके	...
एकूण मान्यताप्राप्त सुक्ष्मदर्शक केंद्रे	...
कल्वर डी.ए.स.टी. लॅब	३४
नोडल डीआरटीबी सेंटर	४६
जिल्हास्तरीय डीआरटीबी सेंटर	...
ए आर टी केंद्र	...
नॉन डिजिटल एक्स रे मशिन	५२९
डिजिटल एक्स रे मशिन (प्रस्तावित-२२)	...
सीबीनॅट मशिन	१९३५
Truen at+मशिन	९२
खाजगी संस्था (NGO)	२१
शासकीय	४२
मेडिकल कॉलेज-शासकीय	...
एकुण	९१
एन.एच.एम. अंतर्गत राज्य स्तरीय पी.पी.एस.ए.	४१३
जिल्हा/मनपा	४९
	१४७
	२२९
	८०
	२९
	३२
	६१
	३५

अधिकारी/कर्मचारी पदांची सध्यस्थिती :-

कार्यक्रमांतर्गत मंजूर शासकीय अधिकारी / कर्मचारी :-

अ.क्र. संस्था	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१. राज्य स्तरीय	३४	९	२५
२. जिल्हा स्तरीय	१३०५	९६७	३३८
एकूण	१३३९	९७६	३६३

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत करारतत्वावरील कार्यरत कर्मचारी :-

अ.क्र. संस्था	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१. राज्य स्तरीय	९३	५४	३९
२. जिल्हा स्तरीय	२४८०	२१४९	३३१
एकूण	२५७३	२२०३	३७०

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :-

निदान :- सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचनानुसार क्षयरोगाचे निदान करण्यात येते. नविन निदान झालेल्या क्षयरुग्णांमधील औषधांची संवेदनाशीलता तपासण्याकरिता खालील चाचण्या कार्यक्रमांतर्गत करण्यात येतात.

- १) सीबीनॅट
- २) लाईन प्रोबॅसे (LPA)
- ३) लीक्वीड/सॉलीड कल्चर

● उपचार पध्दती

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचनानुसार नविन निदान झालेल्या औषधी संवेदन व औषधीविरोधी क्षयरुग्णांना उपचार देण्यात येतात.

१) कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या क्षयरुग्णांना त्यांच्या वजनानुसार उत्तम दर्जाचे क्षयविरोधी औषधी (Fix Dose Combination मध्य) उपचार पुर्ण होई पर्यंत अखंडित पुरविण्यात येतात.

२) क्षयरोग पथकामधील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांच्या मार्फत क्षयरुग्णांचे उपचार पुर्ण होण्याकरिता सतत त्यांची देखरेख व पर्यवेक्षण करण्यात येते.

३) कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या औषधविरोधी क्षयरुग्णांना मार्गदर्शक सुचनानुसार क्षयविरोधी औषधांचे उपचार सुरु करण्यात येतात.

कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

क्षयरोगावरील प्राथमिक उपचारांना दाद न देणाऱ्या (एमडीआर टीबी) रुग्णांच्या निदानासाठी राज्यात खालील ठिकाणी **Culture and DST laboratories** कार्यरत असून या ठिकाणी रोग निदानाची अद्यावत सुविधा उपलब्ध आहे. -

१. जे. जे. हॉस्पिटल, मुंबई.
  २. हिंदुजा हॉस्पिटल, मुंबई.
  ३. सुपर रेलिगेअर लॅबराटोरी, मुंबई.
  ४. महात्मा गांधी इंस्टीट्यूट ऑफ मेडीकल सायन्सेस, सेवाग्राम वर्धा.
  ५. मेट्रोपोलिस लॅबोरेटरी, मुंबई.
  ६. बी. जे. वैद्यकीय महाविद्यालय व ससून रुग्णालय, पुणे
  ७. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, औरंगाबाद.
  ८. जीटीबी हॉस्पिटल, शिवडी मुंबई.
  ९. इन्फेक्शन लॅबोस्टेरी ठाणे.
  १०. सबअर्बन लॅब, मुंबई.
  ११. आई. आर. एल. तथा राज्य क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र नागपुर.
  १२. आई. आर. एल. तथा राज्य क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र पुणे.
- अति जोखमीच्या लोकसंख्येत, क्षय रुग्णामध्ये तसेच उपचारांना दाद न देणाऱ्या संशयित एमडीआर टीबी रुग्णामध्ये **Rifampicin** या औषधाची प्रतिकार शक्ती निश्चित करण्यासाठी **Gene Xpert (CBNAAT)** द्वारे तपासणी केली जाते (**at the rate of 1/one million pop.**). सदर सुविधा विविध जिल्हा / मनपा कार्यक्षेत्रात एकूण १३१ (२ मोबाईल व्हॅन साईट) ठिकाणी सुरु करण्यात आली आहे. याद्वारे क्षयरोगाचे तसेच एमडीआरचे निदान दोन ते तीन तासात करण्यात येते.
- एमडीआरटीबी रुग्णांच्या विशेष प्रकारच्या औषधोपचाराचा विचार करता राज्यात २१ ठिकाणी नोडल डी आर टीबी केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. अशा प्रकारच्या रुग्णांना विशेष तज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाली औषधोपचार करण्यासाठी या पैकी बहुतांशी केंद्र ही वैद्यकीय महाविद्यालय, क्षयरुग्णालयाचे ठिकाणी आहेत.
१. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नागपूर.
  २. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, अकोला.
  ३. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, औरंगाबाद.
  ४. टिबी हॉस्पिटल, शिवडी, मुंबई.
  ५. औंध उरो रुग्णालय, पुणे
  ६. डॉ. वसंतराव पवार वैद्यकीय महाविद्यालय, नाशिक
  ७. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, लातूर
  ८. राजीव गांधी, वैद्यकीय महाविद्यालय, ठाणे
  ९. एन. के. पी. साळवे इंस्टीट्यूट ऑफ सायन्सेस, नागपूर
  १०. लोकमान्य टिळक मेमोरीयल मेडीकल कॉलेज, सायन हॉस्पिटल,

सायन, मुंबई.

११. टोपीवाला नॅशनल मेडीकल कॉलेज बी. वाय. एल. नायर चॅरीटेबल हॉस्पिटल मुंबई सेंट्रल, मुंबई.
  १२. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, मिरज सांगली
  १३. के. ई. एम. रुग्णालय, मुंबई.
  १४. सेंटनरी रुग्णालय, (गोवंडी) मुंबई
  १५. जे. जे. रुग्णालय, मुंबई
  १६. सेंटनरी रुग्णालय, (कांदीवली) मुंबई
  १७. सर्वोदय हॉस्पिटल घाटकोपर, मुंबई
  १८. जी. टी. रुग्णालय, मुंबई
  १९. वाडिया रुग्णालय, मुंबई (Pediatric DRTBC)
  २०. जे. जे. रुग्णालय, मुंबई (Pediatric DRTBC)
  २१. हिंदूजा रुग्णालय, मुंबई (Partners Scheme)
- या व्यतिरिक्त खालील ३९ ठिकाणी जिल्हास्तरीय डिआरटीबी सेंटर कार्यरत आहेत. त्याठिकाणी औषधविरोधी क्षयरुग्णांना औषध उपचार देण्यात येतात.
- १) क्षयरोग रुग्णालय अमरावती
  - २ के.जे. सोमय्य मुंबई
  - ३) जिल्हा सामान्य रुग्णालय नंदुरबार
  - ४) वैद्यकीय महाविद्यालय यवतमाळ
  - ५) जे.एन. वैद्यकीय महाविद्यालय सावंगी, वर्धा
  - ६) जिल्हा सामान्य रुग्णालय चंद्रपूर
  - ७) डी.वायपाटील मुंबई (एनजीओ)
  - ८) वैद्यकीय महाविद्यालय, जळगांव
  - ९) जिल्हा सामान्य रुग्णालय, अहमदनगर
  - १०) सी.पी.आर. वैद्यकीय महाविद्यालय, कोल्हापूर
  - ११) सामान्य रुग्णालय वाशी
  - १२) मिरा भाईंदर महानगरपालिका रुग्णालय
  - १३) वसई विरार महानगरपालिका रुग्णालय
  - १४) बेल एअर रुग्णालय, पाचगणी, सातारा (एनजीओ/पीपी)
  - १५) अर्बन हेल्थ सेंटर धारावी, मुंबई
  - १६) खार टिबी क्लिनिक, बांद्रा मुंबई
  - १७) व्ही एन देसाई रुग्णालय बांद्रा पश्चिम. मुंबई
  - १८) सा.रु. मालवाणी, मालाड, मुंबई
  - १९) कुपर हॉस्पिटल, मुंबई
  - २०) सिव्हील हॉस्पिटल, गडचिरोली
  - २१) सिव्हील हॉस्पिटल, परभणी
  - २२) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नांदेड
  - २३) सिव्हील हॉस्पिटल, बीड
  - २४) सिव्हील हॉस्पिटल, सिंधुदूर्ग
  - २५) सिव्हील हॉस्पिटल, उस्मानाबाद
  - २६) सिव्हील हॉस्पिटल, जालना
  - २७) एमजीएम रायगड
  - २८) सिव्हील हॉस्पिटल, भंडारा
  - २९) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, सोलापूर
  - ३०) बुलडाणा
  - ३१) गोंदीया
  - ३२) जिल्हा क्षयरोग केंद्र वाशिम
  - ३३) डिआर टिबी सेंटर सांगली
  - ३४) कुर्ला बेल बाजार रोड
  - ३५) डी. वाय पाटील मेडीकल कॉलेज पिंपरी
  - ३६) डी. वाय पाटील मेडीकल कॉलेज कोल्हापूर
  - ३७) रुख्मीनी हॉस्पिटल कल्याण डोंबिवली
  - ३८) सिव्हील हॉस्पिटल सांगली
  - ३९) कोल्डोंगरी डिस्पेंसरी
  - ४०) मा. जनरल हॉस्पिटल पोस्टल कॉलनी, चेंबुर
  - ४१) जवाहर मेडिकल फॉउंडेशन, एस.सी.वी एम, मेडिकल, कॉलेज, धुळे.
  - ४२) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, धुळे.

६) कार्यक्रमांतर्गत सद्यःस्थिती व निर्देशांकनिहाय झालेले कार्य -

२०१९ च्या राष्ट्रीय क्रमवारीत देशामध्ये महाराष्ट्र १३ व्या क्रमांकावर असून मोठ्या राज्याच्या क्रमवारीत ८व्या क्रमांकावर आहे.

वर्ष	तपासलेले संशयीत क्षयरुग्ण	संशयीत रुग्ण तपासणी प्रमाण /लाख/ वर्ष	नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण			क्षयरुग्ण नोंदणी प्रमाण/लाख/वर्ष		
			सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकुण	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकुण
२०१७	१००५४७६	८७२	१२३९८२	६९१०८	१९३०९०	१०३	५७	१६०
२०१८	१०१९८६४	८४९	१४०९८५	६१६४५	२०२६३०	११७	५१	१६८
२०१९	११२६२९४	९३४	१४३९५४	८३०५०	२२७००४	११९	६९	१८८
२०२०	८५७६९४	६८२	९५७६२	६४३१०	१६००७२	७६	५१	१२७
२०२१	९५४४२१	७५०	११०२१६	९००२४	२००२४०	८७	७१	१५८
२०२२ (सप्टें. पर्यंत)	९२०८४८	१२२६	९७५०५	७३४४४	१७०९४९	१०२	७६	१७८

डीआरटीबी व डीएसटीबी रुग्णांची माहिती

वर्ष	एकूण एम.डी.आर व आर. आर. क्षयरुग्ण (खाजगी व शासकीय)	उपचारावर आणलेले एम.डी.आर व आर. आर. क्षयरुग्ण	टक्केवारी
२०१९	१०७७८	९९५२	९२ टक्के
२०२०	८०८५	७५२५	९३ टक्के
२०२१	९६०८	९०१७	९४ टक्के
जून २०२२ पर्यंत	५३८७	५०४९	९४ टक्के

औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण :-

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या सर्व क्षयरुग्णांना औषधोपचार पूर्ण करण्याचे दृष्टिने कर्मचाऱ्यांचे मार्गदर्शनाखाली /सहकार्याने मोफत औषधी दिली जाते सर्व प्रकारचे नविन क्षयरुग्ण व पुर्णउपचाराखालील क्षयरुग्ण यांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण खालील प्रमाणे आहे.

रुग्ण नोंदणीचा कालावधी	नविन क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (अपेक्षित ९० टक्के पेक्षा जास्त)	पुर्णउपचाराखालील क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (अपेक्षित ८५ टक्के पेक्षा जास्त)
२०१७	८७ टक्के	७२ टक्के
रुग्ण नोंदणीचा कालावधी	क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (डीएसटीबी) (अपेक्षित ९० टक्के पेक्षा जास्त)	क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (डीआरटीबी) (अपेक्षित ६० टक्के पेक्षा जास्त)
२०१८	८८ टक्के	४० टक्के
२०१९	८४ टक्के	४५ टक्के
२०२०	८४ टक्के	३१ टक्के
(सप्टें. २१ पर्यंत)	८३ टक्के	३४ टक्के

● टि बी - एच आय व्ही समन्वय -

एचआयव्ही बाधित व्यक्तीमध्ये क्षयरोग हा सर्वात लवकर होणार आणि सर्वसामान्य संधीसाधू रोग आहे. एचआयव्ही बाधित व्यक्तींना क्षयरोग होण्याचा धोका हा एच आय व्ही नसलेल्या रुग्णापेक्षा सात ते आठ पटीने जास्त असतो.

टीबीएचआयव्ही समन्वयांतर्गत सर्व एच आय व्ही बाधित व्यक्तींमध्ये क्षयरोगाबाबत वेळीच तपासणी तसेच सर्व क्षयरुग्णांची एचआयव्ही साठी चाचणी करण्यात येते. सद्यस्थितीत क्षयरुग्णांचे एच आय व्ही चाचणीचे प्रमाण ९२ टक्के आहे.

निर्देशांक	एच आय व्हीची स्थिती माहिती असलेले क्षयरुग्ण	एच आय व्हीचा बाधा झाल्याचे आढळून आलेले क्षयरुग्ण
२०१७	१०८७२९ (६७ टक्के)	६६८६ (६.१ टक्के)
२०१८	१२४१४२ (६२ टक्के)	७२४८ (५.८ टक्के)
२०१९	१९४३४० (८७ टक्के)	८०७५ (४.१ टक्के)
२०२०	१४९६४६ (९५ टक्के)	५६९४ (३.८ टक्के)
२०२१	१९०६०१ (९७ टक्के)	६२०७ (३.३ टक्के)
२०२२ (सप्टें. पर्यंत)	१५९२४१ (९५ टक्के)	४४७७ (२.८ टक्के)

केमोप्रोफिलॅक्सिस : - मायकोबॅक्टीरियम या जिवाणुमुळे होणार क्षयरोगाचा संसर्ग रोखण्यासाठी व आधीच संक्रमित व्यक्तीमध्ये रोगाचा विकास टाळण्यासाठी, क्षयरोग केमोप्रोफिलॅक्सिस एक उपचारात्मक उपाय आहे सदर उपचारामध्ये आयसोनियाझिड ही सर्वात जास्त वापरली जातात तथापि सयर्फॅम्पिसिन आणि पायराझिनेमाइडचा वापर केमोप्रोफिलॅक्सिस मध्ये सुरु झाला आहे.

वर्ष	एकूण क्षयरुग्ण	केमोप्रोफिलॅक्सिस करीता पात्र क्षयरुग्ण	एकूण ६ वर्षाखालील केमोप्रोफिलॅक्सिस असलेली बालके	एकूण क्षयरुग्ण
२०१९	२२३४८२	४२९४०	३६३१२	८५ टक्के
२०२०	१५६७२७	२६८७३	१७६८०	६६ टक्के
२०२१	१८५०१८	१८४०४	७९६९	४३ टक्के
२०२२ (सप्टें. पर्यंत)	४३३७३	९०३४	५५३४	६१ टक्के

क्षयरुग्णातील मधुमेहाची स्थिती : - मधुमेहावरील नियंत्रण खराब होण्यासाठी संक्रमण ओळखले जाते आणि क्षयरोग देखील त्याला अपवाद नाही. क्षयरोगामुळे ग्लूकोज असहिष्णूता उद्भवू शकते आणि रुग्णांना मधुमेह इन्स्यूलिनच्या कमतरतेमुळे ग्रस्त होऊ शकतात, क्षयरोगाच्या उपचारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या औषधे देखील मधुमेह असलेल्या रुग्णामध्ये ग्लाइसेमिक नियंत्रण बिघडू शकतात.

वर्ष	एकूण क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णातील मधुमेहाची स्थिती माहिती असलेले रुग्ण	टक्केवारी
२०१९	२२३४८२	१६९९३	७६ टक्के
२०२०	१५६७२७	१४३२९४	९१ टक्के
२०२१	१९६८१५	१८३६२०	९३ टक्के
२०२२ (सप्टें. पर्यंत)	१६७८४४	१५०१०७	८९ टक्के

● **पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची क्षयरोगासाठी तपासणी :-**

शासन निर्णय दिनांक ३ ऑक्टो. २०१६ व २६ ऑक्टो. २०१६ नुसार पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची क्षयरोगासाठी तपासणी करण्याच्या सूचना दिलेल्या आहेत. सदर तपासणी माहे जुलै २०१६ पासून त्यावेळच्या ३५ केंद्रात करण्यात येत असून सद्यस्थितीत असलेल्या ४५ केंद्रांमधून ही तपासणी करण्यात येते.

विवरण	पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची संख्या	पैकी क्षयरोगासाठी तपासलेल्या बालकांची संख्या	पैकी क्षयरोगाचे निदान झालेल्या व औषधोपचारास सुरु केलेल्या बालकांची संख्या
२०१७	४९९३	४६७२ (९४ टक्के)	१०३
२०१८	६४४८	६१६७ (९६ टक्के)	७४
२०१९	६५२५	६३१८ (९७ टक्के)	५०
२०२०	२९५६	२७७८ (९४ टक्के)	१५
२०२१	४०७६	३७३३ (९२ टक्के)	१३
२०२२ (सप्टें. पर्यंत)	३९४७	३६१३ (९० टक्के)	१५

● **यु. डी. एस. टी. (Universal DST).**

शासकीय तसेच खाजगी क्षेत्रांतर्गत निदान झालेल्या सर्व क्षयरुग्णाची Rifampicin या औषधाची प्रतिकारशक्ति निश्चित करण्यासाठी GeneXpert (CBNAAT) द्वारे तपासणी करणे अवश्यक आहे.

वर्ष	शासकीय क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के
२०१८	१४०१७३	६६७५०	४८	६०२६७	१२१४२	२०	२००४४०	७८८९२	३९
२०१९	१४७४८६	११७४२२	८०	७५९९६	४००२७	५३	२२३४८२	१५७४४९	७०
२०२०	१०३६६१	८७३१६	८४	५३०६६	३४१७४	६४	१५६७२७	१२१४९०	७८
२०२१	१२६७३७	१०५५८१	८३	७००७८	४६८३२	६७	१९६८१५	१५२४१३	७७
२०२२ (सप्टें. पर्यंत)	--	--	--	--	--	--	१६७८४४	१०७९३९	६४

● डी. बी. टी. अंतर्गत लाभ

टी.बी. टी. अंतर्गत लाभ महाराष्ट्र राज्यात १ एप्रिल २०१८ पासून क्षयरुग्णांना निष्कषय पोषण आहार योजने अंतर्गत दरमहा ५०० रुपये क्षयरुग्णांच्या बँक खात्यात थेट उपचार चालू असेपर्यंत वर्ग करण्यात येते.

वर्ष	पात्र लाभार्थी	बँक खाते अद्ययावत केलेले लाभार्थी	डीबीटी द्वारे लाभ दिलेले लाभार्थी	डीबीटी द्वारे लाभ दिलेल्या लाभार्थ्यांची टक्केवारी
२०१९	२२१९६२	१३२४५७	१०७७७३	४९ %
२०२०	१५८६०८	११५६७२	९८८१९	६२ %
२०२१	२०२६६६	१५४०६१	१४९९६२	७४ %
२०२२ (सप्टें. पर्यंत)	१६७६६५	११५८८२	१०६१३१	६३ %

(निकषय प्रणालीनुसार)

● सक्रीय क्षयरुग्ण शोध मोहिम -(ACF).

जोखमीच्या जिल्ह्यांचा कृती योजनेचा भाग म्हणून, पोहचण्यास अवघड/जोखीमग्रस्त भागात/ लोकसंख्येत सक्रीय क्षयरुग्ण शोध मोहिम खालील प्रमाणे तीन टप्प्यात राबविण्याचा निर्णय केंद्रीय क्षयरोग विभागाने घेतला आहे.

वरील मोहिमेमध्ये झालेल्या कार्यपुर्तीचा अहवाल

वर्ष	विवरण	सर्वेक्षणासाठी निश्चित केलेली लोकसंख्या	प्रत्यक्ष सर्वेक्षण केलेली लोकसंख्या	एकुण शोधलेले संशयित क्षयरुग्ण	एकुण निघन झालेले क्षयरुग्ण	उपचाराखाली आणलेले संशयित क्षयरुग्ण
२०१८	टप्पा क्र. १	१२८५४५५९	१११६१६९६ (८७ टक्के)	४२०२१ (०.४ टक्के)	१६३७ (४ टक्के)	१६०४ (९८ टक्के)
	टप्पा क्र. २	१०६२५२४४	१०११९७३४ (९५ टक्के)	४९२०४ (०.५ टक्के)	२२७५ (४.६ टक्के)	२२४१ (९९ टक्के)
२०१९	टप्पा क्र. १	१०२३६५२६	१०२१७४०४ (१०० टक्के)	५२३३७ (०.५ टक्के)	२३६७ (४.५ टक्के)	२३०४ (९७ टक्के)
	टप्पा क्र. २*	८४९२७२३४	७७३५१०३७ (९१ टक्के)	१५९४१३ (०.२ टक्के)	११२९० (७.१ टक्के)	११०८५ (९८ टक्के)
२०२० (१६ ते २३ मार्च)	टप्पा क्र. १	५१०३३१३	४३०६२८६ (८४ टक्के)	१७२३२ (०.४ टक्के)	३७६ (२.२ टक्के)	३६१ (९६ टक्के)
२०२० (१ डिसे. ते ३१ जाने.)	टप्पा क्र. २	८५७९१९७१	८१२२३६५६ (९५ टक्के)	३३३१६१ (०.४ टक्के)	१२८२३ (३.८ टक्के)	१२६३८ (९९ टक्के)
२०२१ (१ फेब्र. २१ ते ३० एप्रि. २१)	टप्पा क्र. १	५५३९४५६९	४५७९८८५४ (८५ टक्के)	६०९०० (०.१ टक्के)	४०५७ (६.७ टक्के)	४०२२ (९९ टक्के)
२०२२ (१ जुलै ते ३० सप्टें. २२)	टप्पा क्र. २	८१९६१४०१	७१२९१२७९ (६६ टक्के)	१९५३९५ (०.२८ टक्के)	१०८८८४ (६.२ टक्के)	१०८५७ (९६ टक्के)
२०२१ ते ३० मार्च २२)	टप्पा क्र. १ ACD Rs.	-	- (८७ टक्के)	- (०.३ टक्के)	- (६.० टक्के)	- (१०० टक्के)
२०२१ १५ ते २५ नोव्हें. २१.)	टप्पा क्र. २ ACF	१७२८४५३५	१६१६००५३ (६६ टक्के)	२१७००७ (१.३ टक्के)	५२३५ (२.४ टक्के)	५१२६ (९८ टक्के)
२०२२ १३ ते ३० सप्टें. २३.)	टप्पा क्र. १ ACF	८६६२५२३०	७५२५५७६७ (८७ टक्के)	३५९५९० (०.४८ टक्के)	६४१७ (१.८ टक्के)	६२७५ (९८ टक्के)

* उपरोक्त मोहिमेच्या अहवालामध्ये जीत प्रकल्प यांच्या सर्व्हेचे कामकाज दिले आहे.

टी.बी. निर्मूलनासाठी संयुक्त प्रयत्न (जीत प्रकल्प) :- खाजगी क्षेत्राच्या गुंतवणूकीसाठी केंद्र शासनामार्फत जीत प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. सदर जीत प्रकल्पामध्ये पीपीएसए योजनेत १३ महानगरपालिका व पीपीएसए लाइट अंतर्गत ३४ जिल्ह्यामध्ये सदर प्रकल्प सुरु आहे. या जिल्ह्यात ऑक्टोबर २०१८ पासून हा प्रकल्प सुरु करण्यात आला आहे.

वर्ष	एकूण क्षयरुग्ण	युडीएसटी झालेले क्षयरुग्ण	एच.आय.व्ही. स्थिती महिती आलेले रुग्ण	मोफत औषधोपचार दिलेले रुग्ण	बँक खाते अदयावत असलेले रुग्ण	डी बी टी लाभ दिलेले रुग्ण
२०१९	२३८९८	११६१६ (४८%)	१६१३५ (६८%)	१८८९ (८%)	८७६५ (३७%)	४५०९ (५१%)
२०२०	२०४०१	११६१८ (६६%)	१७०७५ (९७%)	३३७४ (१९%)	११२६५ (६४%)	९९५१ (८८%)
२०२१	३१८५०	१४८५२ (६७%)	२१४२७ (९७%)	४६६२ (२१%)	१२३२७ (५६%)	८६२० (३९%)

आर्थिक माहिती :- राज्य तरतूद व खर्च

सन २०१७-१८ (रुपये हजारात)

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	४८५६६६	४७०७४०
२२१००६७४	२७२६८	२२६७७
२२१०५२०१	६४२८६	६४१५८
२२१०५२३७	१९८९६	१७३०५
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	५००००	५००००
२२१००९३२ योजनांतर्गत	११०००००	९३४७७६

सन २०१८-१९

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	५२४०६१	४९७५२९
२२१००६७४	२७७८९	२४०१४
२२१०५२०१	७११९७	६७८४३
२२१०५२३७	२०७६०	१८३८०
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	५००००	५००००
२२१००९३२ योजनांतर्गत	१२०००००	९२२५१७

सन २०१९-२०

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	६७५७९४	६३२३९६
२२१००६७४	३४१७७	२९७८०
२२१०५२०१	९११०४	८५२४८
२२१०५२३७	२५७७४	२२२४६
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	५००००	०
२२१००९३२ योजनांतर्गत	१२५००००	१३५०६६७

सन २०२०-२१

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	५६९२८४	४८७०९२
२२१००६७४	२८९१९	२०३०३
२२१०५२०१	७९२२२	६४१४०
२२१०५२३७	२१९९०	१५९३८
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	५५००	०
२२१००९३२ योजनांतर्गत	१५०००००	६१७९८३

सन २०२१-२२

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	७२५९८०	४२७८२४
२२१००६७४	३३०९९	१९५०१
२२१०५२०१	८९६३७	५३१७४
२२१०५२३७	२५६३४	१२६८८
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	५५०००	०
२२१००९३२ योजनांतर्गत	१५०००००	१५५८०३

सन २०२२-२३ (सप्टें. आखेर)

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	५४५०४७	४७३९८४
२२१००६७४	२५४२४	२०९०४
२२१०५२०१	६७३६४	६३१८८
२२१०५२३७	१६९९५	१५१३५
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	५५०००	०
२२१००९३२ योजनांतर्गत	१५०००००	०

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम (एनएचएम अंतर्गत खर्चाचा अहवाल):-

वर्ष	मंजूर पीआयपी	खर्च	टक्केवारी
२०१७-१८	७६२१.४२	६२५७.१२	८२.१०%
२०१८-१९	१२४१५.२५	९२४५.१८	७४.४७%
२०१९-२०	१७१५३.४२	१०२६३.४९	५९.८३%
२०२०-२१	१४००३.७२	१०८६९.५०	७७.६३%
२०२१-२२	२३४८.९७	१०२८७.८३	४३.९१%
२०२२-२३ (ऑगस्ट पर्यंत)	२३४२८.९७	६३८७.०३	२७.२६%

१३. राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम

भारत सरकारने सन १९९२ मध्ये “राष्ट्रीय गलगंड कार्यक्रमाचे” नाव बदलून “राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार” असे केलेले आहे. आयोडिनचा उपयोग शरीरातील थॉयराईड हारमोन्स तयार करण्यासाठी आवश्यक आहे.

रोजच्या आहारात आयोडिनची गरज :-

खाण्यामध्ये साधारणपणे १५० मायक्रोग्रॅम आयोडिनची आवश्यकता असते. आयोडिन हे नैसर्गिकरीत्या पाणी, मासे, समुद्रातील खनिज प्रदार्थ, अन्न यातून उपलब्ध होत असते उंच सखल व डोंगराळ भागात आयोडिनचे प्रमाण अत्यंत कमी असते.

आयोडिन अभावी होणारे आजार :-

गलगंड, क्रेटीनिझम, मुकबधीरपणा, शरीराची वाढ खुंटणे, यासारख्या व्याधी संभवतात. गर्भधारणेनंतर मातेच्या शरीरात आयोडिन पुरेसे नसेल तर त्याचा गंभिर परिणाम मातेच्या शरीरावर होतो. त्यामुळे गर्भपात, मेलेले मुल जन्मास येणे, बालकांच्या मेंदुची वाढ न होणे.

ध्येय :

१. संपूर्ण देशात आयोडीन न्यूनता विकाराचे प्रमाण (prevalence Rate) ५% पेक्षा कमी करणे.

२. आयोडीनयुक्त मिठाचा १००% वापर करणे.

उद्दिष्टे :

१. आयोडिनच्या कमतरतेमुळे होणाऱ्या विकारांच्या प्रमाणांचे मूल्यांकन करण्यासाठी सर्वेक्षण करणे.

२. साध्या मिठाऐवजी आयोडीनयुक्त मिठाचा पुरवठा करणे.

३. आयोडीनच्या कमतरतेमुळे होणाऱ्या विकारांचे प्रमाण आणि आयोडीनयुक्त मिठाच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी दर ५ वर्षांनी पुन्हा सर्वेक्षण करणे.

४. आयोडीनयुक्त मीठ आणि युरीन मधील आयोडीनचे प्रमाण तपासण्यासाठी Laboratory Monitorong करणे.

५. राष्ट्रीय आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रमांमधील उद्दिष्टाबाबत आरोग्य शिक्षण व सामाजिक जनजागृती करणे.

सर्वेक्षण पथक :-

केंद्र शासनाच्या धोरणानुसार संपूर्ण राज्यात सर्व जिल्ह्यात प्राथमिक सर्वेक्षण पूर्ण करण्यात आलेले आहे. सरासरी ४ ते ५ वर्षांनी प्रत्येक जिल्ह्यांत पूर्ण सर्वेक्षण करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्र सरकारने आपल्या खर्चातून ६ सर्वेक्षण पथके नागपूर, औरंगाबाद, कोल्हापूर, नाशिक, पुणे, अमरावती येथे स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

सर्वेक्षण पथकांची कामे :-

- १) प्राथमिक सर्वेक्षण आणि पुनः सर्वेक्षण करणे.
- २) आयोडिनयुक्त मीठ बापराबाबत महत्व पटवून सांगणे.
- ३) घरगुती, घाऊक विक्रेते व दुकानातील मीठ नमुने तपासणे.
- ४) गलगंडग्रस्त रुग्णास औषधोपचार व पाठपुरावा करणे.

नियोजित प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामीण रुग्णालयांची कामे :-

- १) नियमित भेटीमध्ये संशायित गलगंडग्रस्त रुग्णांना भेटी देणे.
- २) फिल्ड टेस्ट किटस द्वारे आयोडिन तपासणी करणे.
- ३) लघवी नमुने तपासणे.
- ४) आरोग्य शिक्षण.

राज्यात गलगंड खालील प्रादुर्भावीत २१ जिल्ह्यांत उपाययोजना म्हणून तेथील स्थानिक व्यक्तित्वाच्या रोजच्या आहारामध्ये साध्य मिठाऐवजी

आयोडिनयुक्त मीठाचा वापर कल्यास ह्या रोगाचा प्रतिबंध होऊ शकतो, तसेच ह्या भागात अन्न व औषध प्रशासनामार्फत साधे मीठ विकण्यावर बंदी घालण्यात आलेली आहे. तसेच या जिल्ह्यामध्ये आयोडिन युक्त मिठ वापर करणे सामाजिक जन जागृती करणे मीठ व युरीन मधील आयोडिनचे प्रमाण तपासणीसाठी लॅब मॉनिटींग करणे. राज्यात २१ जिल्ह्यामध्ये राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम अंमलबजावणी सुरु आहे.

१) अहमदनगर २) अकोला ३) चंद्रपूर ४) कोल्हापूर ५) नांदेड ६) परभणी ७) पुणे ८) रायगड ९) सिंधुदुर्ग १०) सोलापूर ११) सांगली १२) भंडारा १३) धुळे १४) औरंगाबाद १५) बुलढाणा १६) जालना १७) सातारा १८) ठाणे १९) वर्धा २०) अमरावती २१) रत्नागिरी. २२) हिंगोली

ह्या २२ जिल्ह्यात उपाययोजना म्हणून तेथील स्थानिक व्यक्तीच्या रोजच्या आहारामध्ये साध्या मिठाऐवजी आयोडिनयुक्त मिठाचा वापर केल्यास ह्या रोगाचा प्रतिबंध होऊ शकतो. तसेच अन्न व औषध प्रशासनामार्फत साधे मिठ विकण्यावर बंदी घालण्यात आलेली आहे. तसेच या जिल्ह्यामध्ये आयोडिन युक्त मिठाचा वापर करणे बाबत सामाजिक जनजागृती करणे. मीठ व युरीन मधील आयोडिनचे प्रमाण तपासण्यासाठी Laboratory Monitoring करणे.

सर्व जिल्ह्यांचे प्राथमिक सर्वेक्षण पूर्ण झालेले आहे. त्यामुळे यापुढे केवळ पुनःसर्वेक्षण आवश्यक आहे.

सन २०१९ -२० या वर्षात ६ जिल्ह्यामध्ये पालघर प्रथम सर्वेक्षण नंदुरबार, गोंदिया, हिंगोली, धुळे, व पुणे या जिल्ह्यांमध्ये गलगंड सर्वेक्षण पुनःसर्वेक्षण करण्यात आले.

Sr. No.	District	Prevalence Rate
1	Gondia	1.56
2	Nandurbar	2.63
3	Dhule	0.78
4	Pune	0.93
5	Palghar	0
6	Hingoli	7.91

सन २०२१-२२ या वर्षात नाशिक आणि सिंधुदुर्ग या २ जिल्ह्यामध्ये गलगंड सर्वेक्षण पुनःसर्वेक्षण करण्यात आले.

7	Nashik	0.6
8	Sindhudurg	3.78

सन २०२२-२३ या आर्थिक वर्षात खालील ६ जिल्ह्यात सर्वेक्षण- पुनःसर्वेक्षण करण्याचे प्रस्तावित केलेले आहे.

१. औरंगाबाद २. उस्मानाबाद ३. भंडारा ४. अमरावती ५. परभणी ६. अकोला

तसेच २१ ऑक्टोबर २०२२ रोजी जागतिक आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण दिवस साजरा करण्यात येणार आहे. जिल्हा शल्य चिकित्सक व जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांनी त्यांचे स्तरांवर ग्रामीण व शहरी भागात गलगंड विषयी जनजागृती करावी.

सन २०२२-२३ या वर्षासाठी केंद्र शासनाने रुपये २३०.९८ लक्ष ची तरतूद प्रस्तावित केलेली आहे व राज्य शासनाने अर्थसंकल्पात रुपये ४९.२८ लक्ष नियतव्यय दर्शविलेला आहे.

तक्ता क्रमांक २

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हा निहाय प्राप्त मीठ नमुनेतील आयोडिनचे प्रमाण तपासणी तक्ता .

अ. क्र	जिल्हा	सन २०२१-२२ प्रत्यक्षात तपासणी मीठ नमुने	सन २०२२-२३ मध्ये तपासणी केलेले मीठ नमुने ऑगस्ट २०२२ अखेर	सन २०२२-२३ अखेर तपासणी करण्यात येणारे मीठ नमुने	सन २०२३-२४ मध्ये तपासणी करण्यात येणारे मीठ नमुने
१	२	३	४	५	६
मुंबई मंडळ, ठाणे					
१	ठाणे	२७४	५४	२०८	२३८
२	रायगड	५७	२३५	५७०	६००
३	पालघर	२८	०	१००	१३०
नाशिक मंडळ					
४	नाशिक	२	५४०	११८०	१२१०
५	जळगांव	११७	७५	२५०	२८०
६	अहमदनगर	५५०	४२६	९५२	९८२
७	धुळे	३१५	१५०	४००	४३०
८	नंदुरबार	५७६	४९७	१०९४	११२४
पुणे मंडळ					
९	पुणे	४०२	२६०	६२०	६५०
१०	सातारा	११४	२३२	५६४	५९४
११	सोलापूर	१७	१९	१३८	१६८
कोल्हापूर मंडळ					
१२	कोल्हापूर	४५	२४	१४८	१७८
१३	सिंधुदुर्ग	१९९	४४५	९९०	१०२०
१४	सांगली	६	१६४	४२८	४५८
१५	रत्नागिरी	११५	१११	३२२	३५२
औरंगाबाद मंडळ					
१६	औरंगाबाद	२१८	२७४	६४८	६७८
१७	जालना	२०९	१९३	४८६	५१६
१८	परभणी	४८७	४७४	१०४८	१०७८
१९	हिंगोली	४२५	३५५	८१०	८४०

१	२	३	४	५	६
लातूर मंडळ					
२०	लातूर	१७९	१५७	४१४	४४४
२१	बीड	४६८	२८४	६६८	६९८
२२	नांदेड	३६	३८	१७६	२०६
२३	उस्मानाबाद	४५६	२९६	६९२	७२२
नागपूर मंडळ					
२४	नागपूर	९६१	४७४	१०४८	१०७८
२५	वर्धा	७६०	४१२	९२४	९५४
२६	भंडारा	५६०	२६५	६३०	६६०
२७	गोंदिया	०	०	१००	१३०
२८	गडचिरोली	११८	३२३	७४६	७७६
२९	चंद्रपूर	३८९	१७४	४४८	४७८
अकोला मंडळ					
३०	अकोला	४२	२२	१४४	१७४
३१	वाशिम	१०९	१०३	३०६	३३६
३२	अमरावती	१६	२५	१५०	१८०
३३	यवतमाळ	८६	१५५	४१०	४४०
३४	बुलढाणा	५५०	३७२	८४४	८७४
एकूण		८८८६	७६२८	१९२५६	२०४५६

वर्ष	एकूण तपासलेले लघवी नमुने	तपासणी अहवाल				
		१० MCG पेक्षाजास्त	५.० ० ते ९ ९MCG	२.० ० ते ४ ९MCG	२.० MCG पेक्षाकमी	तपासणी नाही (Brokan Samples)
२०२१-२२	४१३	४०९	४	०	०	०
२०२२-२३ ऑगस्ट अखेर	५४१	५३५	६	०	०	०

खर्च अहवाल					
वर्ष	२०२१-२२		२०२२-२३ (ऑगस्ट अखेर)		
(GOI) Grandt) PIP	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	
	७५.८९	१.६७	२३०.९८	०.००	
State Government (BDS)					
अ. क्र.	बाब	मंजूर अनुदान	एकूण खर्च	मंजूर अनुदान	एकूण खर्च
१	१ वेतन	४४.०८	४०.१२	४४.०८	२३.५२
२	११ देशातर्गत प्रवास खर्च	०.६०	०.००	०.६०	०.००
३	१३ कार्यालयीन खर्च	०.६०	०.००	०.६०	०.००
	२१ पुरवठा व सामुग्री	०.००	०.००	०.००	०.००
४	२६ जाहिरात व प्रसिध्दी	३.५०	०.००	३.५०	०.००
५	५० इतर	०.५०	०.००	०.५०	०.००
	एकूण	४९.२८	४०.१२	४९.२८	२३.५२

१४. शुश्रूषा विभाग, आरोग्य सेवा आयुक्तालय, मुंबई.

१) प्रस्तावना :-

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अंतर्गत आयुक्तालयाच्या नियंत्रणाखालील उपसंचालक आरोग्य सेवा (शुश्रूषा) यांचे विभागांतर्गत परिचारीका प्रशिक्षण संस्था व राज्यस्तरीय परिचारीका संवर्गांतर्गत अधिसेविका, सहा. अधिसेविका, सा. आ. परि. निर्देशिका, सा. आ. परिचारिका, पाठ्यनिर्देशिका, बाल रुग्णतज्ञ परिचारीका व मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका, यांची आस्थापना कार्यरत आहे. उपसंचालक, परिमंडळे यांचे स्तरावरून आधिपरिचारका व परिसेविका या पदांची आस्थापना कार्यरत आहे व जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे स्तरावरून एएनएम व एलएचव्ही या पदांची आस्थापना हाताळण्यात येते. या दोन्ही कार्यालयांना त्यांचेकडील परिचारीकांच्या आस्थापनेसंदर्भात या कार्यालयातून मार्गदर्शन करण्यात येते.

२) उद्देश व उद्दिष्टे :-

१) विभागांतर्गत कार्यरत सर्व परिचारीका संवर्गांचे आस्थापना विषयक सर्व बाबी यशस्वीरित्या हाताळणे.

२) विविध परिचारीका संघटनांच्या मागण्यांवर कार्यवाही करून तोडगा काढणे व परिचारीकांच्या जास्तीत जास्त अडचणी/समस्या सोडविणे.

३) प्रत्येक जिल्हायात ए.एन.एम. व जी. एन. एम. प्रशिक्षण केंद्र सुरु करणे.

४) स्टेट नोडल सेंटर, नर्स क्लिनिक, जी.एन.एम. महाविद्यालय अशा नवीन संस्था कार्यान्वीत करणे व जुन्या संस्थांचे बळकटीकरण करणे.

५) विविध सेवांतर्गत प्रशिक्षण व उच्च शिक्षणाच्या सहाय्याने परिचारीकांची कार्यक्षमता वाढविणे व परिचारीकांचे ज्ञान कौशल्य वाढविणे. त्यांना बी. एस्सी., एम.एस.सी., पी.एच. एन., पेडियाट्रीक व सायकॅट्रीक, एल.एच. व्ही. या प्रशिक्षणासाठी पाठविणे.

६) समाजाभिमुख आरोग्य सेवा देणे.

३) अंमलबजावणी पध्दती :-

विभागांतर्गत उपसंचालक आरोग्य सेवा परिमंडळे, जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा आरोग्य अधिकारी, यांचे मार्फत वेळोवेळी बैठका, भेटी देऊन अंमलबजावणी व आरोग्य सेवा देणेबाबत समुपदेशन करणे, उत्तम सेवा देणे बाबत योजना आखणे तसेच केंद्र व राज्य शासनांच्या मार्गदर्शक सूचनांची अंमलबजावणी करणे.

४) आरोग्य सेवा आयुक्तालय यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत परिचारीका प्रशिक्षण संस्था गोषवारा

अ. क्र.	परिचर्या प्रशिक्षण संस्थेचे नाव	एकुण संख्या
१.	ए. एन. एम. प्रशिक्षण संस्था	३५
२.	जी. एन. एम. प्रशिक्षण संस्था	२३
३.	एल. एच. व्ही. प्रशिक्षण संस्था	३२
४.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका प्रशिक्षण संस्था नागपूर (स्वतंत्र)	०१
५.	डी. पी. एन. प्रशिक्षण संस्था	०२

ब) जिल्हानिहाय खालील प्रमाणे परिचर्या प्रशिक्षण संस्था कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	परिमंडळ.	जिल्हा	एएनएम	जीएनएम	LHV	पीएचएन	DPN
१.	ठाणे						
१.		मुंबई (कामा रु.)	१	०	१	०	०
२.		ठाणे	१	१	१	०	१
३.		रायगड	१	१	१	०	०
४.		पालघर	०	०	०	०	०
		एकुण	३	२	३	०	१

अ. क्र.	परिमंडळ.	जिल्हा	एएनएम	जीएनएम	LHV	पीएचएन	DPN
५.	पुणे	पुणे	१	०	१	०	१
६.		सोलापुर	०	०	०	०	०
७.		सातारा	१	१	१	०	०
		एकुण	२	१	२	०	१
८.	कोल्हापुर	सिंधुदुर्ग	१	१	१	०	०
९.		रत्नागिरी	१	१	१	०	०
१०.		कोल्हापुर	१	०	१	०	०
११.		सांगली	०	०	०	०	०
		एकुण	३	२	३	०	०
१२.	नाशिक	नाशिक	१	१	१	०	०
१३.		धुळे	१	०	१	०	०
१४.		जळगांव	१	१	१	०	०
१५.		अहमदनगर	१	१	१	०	०
		नंदुरबार	१	१	१	०	०
		मालेगाव (जि. नाशिक)	१	१	०	०	०
		एकुण	६	५	५	०	०
१६.	औरंगाबाद	औरंगाबाद	१	०	१	०	०
१७.		जालना	१	१	१	०	०
१८.		परभणी	१	१	१	०	०
१९.		हिंगोली	१	१	१	०	०
		एकुण	४	३	४	०	०
२०.	लातूर	लातूर	१	०	१	०	०
२१.		बीड	२	१	१	०	०
२२.		नांदेड	१	१	१	०	०
२३.		उस्मानाबाद	१	१	१	०	०
		एकुण	५	३	४	०	०
२४.	अकोला	अकोला	१	०	१	०	०
२५.		वाशिम	१	१	१	०	०
२६.		अमरावती	१	२	१	०	०
२७.		बुलढाणा	१	०	१	०	०
२८.		यवतमाळ	२	०	१	०	०
		एकुण	६	३	५	०	०
२९.	नागपूर	नागपूर	१	०	१	०	०
३०.		चंद्रपूर	१	१	१	०	०
३१.		भंडारा	१	१	१	०	०
३२.		गडचिरोली	१	१	१	०	०
३३.		गोंदिया	१	१	१	०	०
३४.		वर्धा	१	०	१	०	०
		एकुण	६	४	६	१	०
		एकुण	३५	२३	३२	१	२

टिप :-

- १) सर्व ए.एन. एम. ३५ प्रशिक्षण संस्थेची प्रवेश क्षमता ४० प्रमाणे १४०० आहे.
- २) जी. एन. एम. २३ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता ४० प्रमाणे ९२० आहे.
- ३) एल एच व्ही ३२ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता (६ महिने कालावधी) या प्रमाणे ५५५ आहे.
- ४) पीएचएन १ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता ही ३० आहे.
- ५) डी पी एन २ प्रशिक्षण संस्थेची प्रवेश क्षमता ही २० प्रमाणे ४० आहे.

नवीन प्रस्तावित योजना :-

- १) मराठवाडा कालबद्ध कार्यक्रमांतर्गत प्रस्तावित कॉलेज.

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	प्रशिक्षणाचे नाव	मंजूर	कार्यरत	अद्याप कार्यरत नाही
१	जालना	बेसिक बीएस्सी नर्सिंग महाविद्यालय	प्रस्तावित-१	०	१

२) सेंटर ऑफ एक्सलन्स (Center of excellence)

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	प्रशिक्षणाचे नाव	मंजूर	कार्यरत	अद्याप कार्यरत नाही
१	पुणे	पोस्ट बेसिक डिप्लोमा इन सायकॅट्रीक नर्सिंग	प्रस्तावित-१	१	१
२	ठाणे		प्रस्तावित-१	१	१

३) नॅशनल हेल्थ पॉलिसी २०१७ अंतर्गत व केंद्र शासन पुरस्कृत योजनेअंतर्गत जीएनएस नर्सिंग स्कूलचे बेसिक बीएसी कॉलेजमध्ये श्रेणीवर्धन

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	प्रशिक्षणाचे नाव	मंजूर	कार्यरत	अद्याप कार्यरत नाही
१	नाशिक	बेसिक बीएस्सी नर्सिंग महाविद्यालय	प्रस्तावित-१	०	१
२	सातारा		प्रस्तावित-१	०	१
३	सिंधुदुर्ग		प्रस्तावित-१	०	१

४) नॅशनल हेल्थ पॉलिसी २०१७ अंतर्गत व राज्य शासनास जीएनएम नर्सिंग स्कूलचे बेसिक बीएससी कॉलेजमध्ये श्रेणीवर्धन करणेबाबत प्रस्ताव सादर

अ. क्र.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्राचे नाव (जीएनएम)	
१.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. ठाणे.	११.परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. बीड.
२.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. रायगड.	१२. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. नांदेड.
३.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. रत्नागिरी.	१३. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. उस्मानाबाद.
४.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. जळगाव.	१४. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. वाशिम.
५.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. अहमदनगर.	१५. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. अमरावती.
६.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. नंदूरबार.	१६. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र जि. स्त्री रु. अमरावती.
७.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. मालेगाव जि. नाशिक.	१७. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. चंद्रपूर.
८.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. जालना.	१८. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. भंडारा.
९.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. परभणी.	१९. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. गडचिरोली.
१०.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. हिंगोली.	२०. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र जि. स्त्री. रु. गोंदीया.

५) सार्वजनिक आरोग्य विभागातर्गत राज्यस्तरीय परिचारीकांची माहिती :-

अ.क्र.	संवर्ग	मंजूर	भरलेली	रिक्त
१.	अधिसेविका वर्ग -३	३६	२२	१४
२.	सहाय्यक अधिसेविका	१६९	१२६	४३
३.	पाठ्यनिर्देशिका / शुश्रूषा अधिकारी चिकित्सालयीन निर्देशिका	४०५	८९	३१६
४.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका निर्देशिका	११	२	९
५.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका	२६७	१९७	७०
६.	मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका	१६३	९५	६८
७.	बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका	१९०	९०	१००
एकूण -		१२४१	६२१	६२०

६) शुश्रूषा कक्षातर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

अ) सध्या कार्यरत नर्सिंग स्कूल विषयक कार्यवाही :-

- प्रवेश प्रक्रीया.
- लेखाशिर्षनिहाय नर्सिंग स्कूलसाठी आवश्यक अनुदान उपलब्धता.
- विद्यार्थिनींचे विदयावेतन.
- वसतीगृह व स्कूलविषयक आर्थिक, भौतिक व प्रशासकीय अडचणीवर मार्गदर्शन व कार्यवाही.
- प्रशिक्षणार्थीच्या अडचणी/तक्रारीवर मार्गदर्शन व कार्यवाही.
- नर्सिंग स्कूलला भेटी

ब) नवीन नर्सिंग स्कूल सुरु करणे/पदनिर्मिती/बजेट/पुरवणी-मागणी/बांधकाम/वाहन. व्यवस्था

क) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानातर्गत नर्सिंग स्कूलसाठी अनुदान खर्चाचा अहवाल, मार्गदर्शन व पीआयपी बाबत मागणी करणे.

ड) परिचारीकांच्या आस्थापनाविषयक, सेवा प्रवेश नियम, बदली, प्रतिनियुक्ती, उच्च शिक्षण, अध्ययन रजा,समावेशन, न्यायालयीन प्रकरणे, लोकायुक्त प्रकरणे, माहिती अधिकार व इतर सेवाविषयक बाबीवर कार्यवाही करणे.

इ) सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा आराखडा तयार करणे/ राज्य प्रशिक्षण धोरण ठरविणे.

फ) राष्ट्रीय पन्लोरॅन्स नाईटिंगेल पुरस्कार.

ग) विविध परिचारीका संघटनांच्या मागण्यावर कार्यवाही करून तोडगा काढणे व परिचारीकांच्या जास्तीत जास्त अडचणी/समस्या सोडविण्यासाठी दर तीन महिन्यांनी संघटनांच्या पदाधिकाऱ्यांशी बैठका घेणे व आवश्यक कार्यवाही करणे.

७) गतवर्षी सुरु असलेल्या वर्षात महत्वपूर्ण निर्णय/उल्लेखनिय कामगिरी

१) एकूण ४३ परिचारीकांना सन २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षात उच्चशिक्षणासाठी पाठविण्यात आले.

२) महापदभरती प्रक्रियेसाठी राज्यस्तरीय संवर्गातील ४ संवर्ग रिक्त पदाची भरती प्रक्रिया पार पाडण्यात आली.

३) समुपदेशनाद्वारे प्रशासकिय बदल्या करण्यात आलेल्या आहेत.

४) जीएनएम नर्सिंग स्कूलचा बेसिक बीएस्सी नर्सिंग कॉलेज मध्ये श्रेणीवर्धन करण्याबाबतचा प्रस्ताव केंद्र शासनास सादर करण्यात आलेला होता. सादर सादर करण्यात आलेला प्रस्तावास मंजूरी मिळालेली असून केंद्र शासनाकडून ३ जीएनएम नर्सिंग स्कूल (सातारा, नाशिक व सिंधुदुर्ग) यांना प्रत्येकी ६.०० कोटी याप्रमाणे एकूण १८ कोटीचा निधी प्राप्त झालेला आहे.

५) ३ परिचारीकांना राष्ट्रीय प्लोरेन्स नाईटिंगेल पुरस्कार सन २०२१ हा प्राप्त झाला.

६) नॅशनल नोडल सेंटर वर्धा येथे परिचर्या प्रशिक्षण केंद्रातील शिक्षकांना ६ आठवड्याचे शुश्रूषा सेवांच्या बळकटीकरणाकरीता प्रशिक्षण देण्यात येते.

७) बेसिक बीएस्सी नर्सिंग कॉलेजचे सेवाप्रवेश नियम शासनास सादर करण्याची कार्यवाही आयुक्तालय स्तरावर सुरु आहे.

८) बंधपत्रीत अधिपरिचारीकांच्या सेवा नियमित करणेसाठी तिसरी व अंतिम विशेष लेखी परिक्षा दि.२६/३/२०२२ रोजी आयोजित करण्यात आली.

९) सन २०२१ ची अंतिम सेवाज्येष्ठता यादी संकेतस्थळावर प्रसिध्द करण्यात आली.

१५. साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१) प्रस्तावना :-

जलजन्य आजारांचे दैनंदिन स्वरूपातील संनियंत्रणाचे महत्वपूर्ण कार्य साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांमार्फत केले जाते. साथरोग रुग्णसंख्येत एखाद्या ठिकाणी ठराविक वेळेत अचानक वाढ झाल्यास त्याला साथरोग उद्रेक म्हणतात. आपल्याला आढळणाऱ्या दैनंदिन रुग्णांमध्ये प्रामुख्याने ताप, अतिसार, खोकला इत्यादि लक्षणांचे रुग्ण जास्त प्रमाणात असतात. ही लक्षणे असणारे बरेचसे रोग संसर्गजन्य असतात साथरोग आजाराबाबत रुग्ण संख्या मर्यादित राहिल व पर्यायाने मृत्यु टाळता येईल यादृष्टीने विशेष प्रयत्न केले जातात. यासाठी गावभेटीमध्ये आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत घरोघरी सर्वेक्षण केले जाते. आजारी व्यक्ती ओळखून त्वरित औषध उपचार केला जातो साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत गॅस्ट्रो, कॉलरा, अतिसार, काविळ, विषमज्वर या आजारांचे संनियंत्रण केले जाते.

२) उद्दीष्ट्ये :-

- १) जलजन्य आजारांचे उद्रेक टाळण्यासाठी प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपाययोजना करणे.
- २) जिल्हास्तरीय आरोग्य यंत्रणेस वेळोवेळी आवश्यक त्या मार्गदर्शक सूचना देणे.
- ३) पाणी गुणवत्ता नियंत्रण.
- ४) ब्लिचिंग पावडर गुणवत्ता नियंत्रण.
- ५) जलजन्य आजारांचे रुग्ण व मृत्यु कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- ६) जलजन्य आजार टाळण्यासाठी सर्वसामान्य जनतेचे आरोग्य शिक्षण.
- ७) पाणीपुरवठा विभाग, ग्रामविकास आणि नागरी विकास विभागाशी आंतरविभागीय समन्वय ठेवणे.

३) अंमलबजावणी :-

राज्यस्तरावरील साथ रोग नियंत्रण कक्ष सहसंचालक आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे १ यांच्या अधिपत्याखाली स्थापन करण्यात आला आहे. या कक्षामार्फत राज्यातील साथरोग नियंत्रणासाठी आवश्यक ते मार्गदर्शक, पर्यवेक्षण केले जाते.

७) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती :-

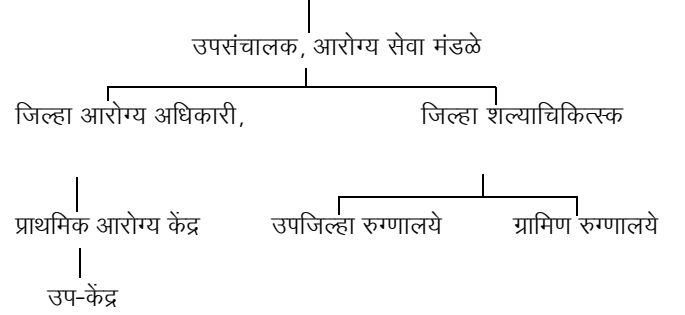
जलजन्य आजारांची मागील पाच वर्षांची आकडेवारी दर्शविणारा तक्ता (साथउद्रेक)

रोगाचे नाव	२०१८			२०१९			२०२०			२०२१			२०२२ (ऑक्टोबर-२२)		
	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
कॉलरा	५	२४७	४	२	२२३	३	१	६५	०	२	१७६	०	२४	८६९	१८
गॅस्ट्रो	२४	९६५	७	९	४६७	०	२	१०४	०	३	४४४	०	२	३८	०
अतिसार	१८	८०५	२	१७	८३१	०	११	१२५१	०	१३	९९२	३	१५	१७७२	२
काविळ	१०	१९३	०	११	६१८	०	१	७	०	१	१०	०	२	५६	०
विषमज्वर	१	७९	०	२	६१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण	५८	२२८९	१३	४१	२२००	३	१५	१४२७	०	१९	१६२२	३	४३	२७३५	२०

(उ - उद्रेक, ला- लागण, मृ-मृत्यु)

४) सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे १

५) मनुष्य बळ :-

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत एकही पद मंजूर नाही. पटकी नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत मंजूर असलेल्या एकूण २३ (राजपत्रित २ व अरापत्रित २१) अधिकारी/कर्मचाऱ्यांमार्फत तसेच आरोग्य सेवेतील उपलब्ध कर्मचाऱ्यांमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात राबविला जातो.

६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

जलजन्य आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत पाणी गुणवत्तासंनियंत्रणाद्वारे वर्षातून दोनवेळा स्वच्छता सर्वेक्षण करण्यात येते. पावसाळ्यापूर्वी माहे मे जून मध्ये व पावसाळ्यानंतर माहे ऑक्टोबर नोव्हेंबर मध्ये सदर सर्वेक्षण करण्यात येते. या सर्वेक्षणामुळे जलजन्य आजारांच्या संभाव्य साथीची सूचना मिळते. याद्वारे समस्या ग्रस्त गावांना/ग्रामपंचायतींना लाल कार्ड वाटप करण्यात येवून साथनियंत्रणाच्या दृष्टीने दुषीत पाणी पुरवठा असणाऱ्या अतिजोखमीच्या गावांबाबत दक्षता घेण्यात येते. जी समस्या ग्रस्त गावे नाहीत त्यांना हिरवे कार्ड वाटप करण्यात येते. माहे ऑक्टो. २०२२ मध्ये झालेल्या स्वच्छता सर्वेक्षणात खालील प्रमाणे लाल व हिरव्या कार्डांचे वाटप करण्यात आले आहे.

माहे ऑक्टोबर २०२२ मध्ये झालेले सर्वेक्षण

एकूण ग्रामपंचायती	लाल कार्ड वाटप केलेली गावे	हिरवे कार्ड वाटप केलेली गावे	पिवळे कार्ड वाटप केलेली गावे
२७८७०	३६	२४०२८	३८०६

जलजन्य आजार (साथउद्रेक व तुरळक स्वरुपात)

रोगाचे नाव	२०१८		२०१९		२०२०		२०२१		२०२२ (ऑक्टोबर-२२)	
	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ
कॉलरा	३५६	४	२४५	३	७१	०	२८१	०	८६९	१८
गॅस्ट्रो	६१००३	७	५५०९७	०	२३२३६	०	२३९८६	०	१७६८३	०
अतिसार	६५५३४७	२	७३८४८०	०	४४२२९५	०	४०२६०९	३	२७९९६३	२
काविळ	४४६३	०	४२८०	०	१३०९	०	२९३६	०	१५७९	०
विषमज्वर	७२४५३	०	७२८७६	०	२५५४८	०	३२४२५	०	२६०१६	०
लेप्टो.	३०९	१३	६८४	१५	५०२	१६	३४७	१०	३८०	८
एकूण	७९३९३१	२६	८७१६६२	१८	४९२९६१	१६	४६२५८४	१३	३२६३४३	२८

ला - लागण मू - मृत्यू

प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपयायोजना :-

जलजन्य आजाराचे उद्रेक टाळण्यासाठी या कार्यालयामार्फत कृती योजना तयार करुन खालील प्रमाणे कार्यवाही करण्यांत येते.

१) जोखमीच्या गावांची यादी तयार करणे :- अशा गावांच्या ग्रामपंचायतीना लाल रंगाचे कार्ड देवून साथरोग प्रतिबंधात्मक कार्यवाही करण्याची सूचना देण्यात येते. व जोखमीच्या नसलेल्या गावांना हिरव्या रंगाचे कार्ड देण्यात येते. मध्यम जोखमीच्या गावांना पिवळे कार्ड दिले जाते.

२) पाणी पुरवठ्याच्या पाईपमधील असलेल्या गळत्या शोधणे व दुरुस्ती करणे.

३) सार्वजनिक विहीरी व कुपनलिकांच्या पाण्याची जिल्हा, राज्य आरोग्य प्रयोग शाळांमार्फत नियमित तपासणी करणे.

४) ग्रामपंचायत नगरपालिका/महानगरपालिका अथवा जिल्हा परिषद यांच्या अंदाज पत्रकांत ब्लिचिंग पावडरच्या खरेदीबाबत पाठपुरावा करणे.

५) साथरोग नियंत्रणासाठी औषधांचा व इतर साहित्यांचा पुरेसा साठा नगरपालिका, जिल्हा परिषदा व महानगरपालिका यांचेकडे उपलब्ध असतो. तसेच या कार्यालयामार्फतही अत्यावश्यक औषध साठा पुरविला जातो.

६) पिण्याच्या पाण्याची नियमित तपासणी करुन शुध्द पाणी पुरवठा करण्याबाबत संनियंत्रण करणे.

७) रुग्ण सर्वेक्षण करणे साथरोगाच्या नियंत्रणासाठी प्रत्यक्ष सर्वेक्षण नियमित चालू असते. नियमित सर्वेक्षण हे तुरळक रुग्ण व सहवासित शोधणे यासाठी देखील उपयोगी ठरते.

८) सर्व साथीच्या आजाराच्या रुग्णांवर तसेच सहवासितांवर उपचार करण्यासाठी सर्व ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र याठिकाणी उपचार व्यवस्था सुसज्ज ठेवण्यात येते.

आर्थिक तरतूद :-

योजनेचे नांव व उपशिर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतूद (लाखात)					सुधारित तरतूद (लाखात)					प्रत्यक्ष खर्च (लाखात)				
	१८-१९	१९-२०	२०-२१	२१-२२	२२-२३ (ऑक्टोबर अखेर)	१८-१९	१९-२०	२०-२१	२१-२२	२२-२३ (ऑक्टोबर अखेर)	१८-१९	१९-२०	२०-२१	२१-२२	२२-२३ (ऑक्टोबर अखेर)
साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम १०१ (०१) (४५) सानिका (२२१०४२८६)	१०.१६	१०.१६	६३४००.००	१३२२४५.००	२१००.००	८.१२	६.०९	६३४००.००	४०५०१.१२	५८८.००	८.१२	०	३९४.७०	२३८४४.५८	०

योजनेचे नांव व उपशिर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतूद (लाखात)					सुधारित तरतूद (लाखात)					प्रत्यक्ष खर्च (लाखात)				
	१८-१९	१९-२०	२०-२१	२१-२२	२२-२३ (ऑक्टोबर)	१८-१९	१९-२०	२०-२१	२१-२२	२२-२३ (ऑक्टोबर अखेर)	१८-१९	१९-२०	२०-२१	२१-२२	२२-२३ (ऑक्टोबर अखेर)
पटकी नियंत्रण कार्यक्रम १०१ (पाच) सानिका (२२१००६२९)	१४८.७२	१७१.८१	१९४.५१	२०४.५०	५४८.४०	१४८.७२	१७१.८१	१८०.१२	१९५.९०	५४८.४०	१२८.०५	१२५.८५	११.२४	१२३.००	२८३.४०

पटकी नियंत्रण कार्यक्रम

प्रस्तावना :- पटकी (कॉलरा) हा माणसाला होणारा जलजन्य आजार दुषित पाण्यामुळे पसरणारा आहे. या आजाराचा अधिश्यन कालावधी अत्यल्प असल्याने कॉलराची साथ अत्यंत वेगाने पसरू शकते. इतर कोणत्याही जलजन्य आजाराच्या तुलनेत कॉलरा आजारामध्ये मृत्यूचे प्रमाण अधिक असते. व्हीबीओ कॉलरी ओ-१, व्हीबीओ कॉलरी नॉन ओ-१ (एल टॉर), व्हीबीओ कॉलरी ओ १३९ या जिवाणूमुळे हा रोग होतो. जुलाब व उलट्या हे या रोगाची प्रमुख लक्षणे असून योग्य उपचाराभावी जलशुष्कता होवून रुग्णाचा मृत्यू होतो.

मूळ उद्दीष्ट :- पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार नाही. या दृष्टीने प्रयत्न करणे

वर्षनिहाय पटकी लागण-मृत्यूची आकडेवारी

(साथ व तुरळक स्वरूपात)

अ. क्र.	पटकी	-	--	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१	२०२२ (ऑक्टो)
१.	पटकी लागण संख्या	-		३५६	२४५	७१	२२१	८६९
२.	पटकी मृतांची संख्या	-		४	३	०	०	१८

अंमलबजावणी :-

पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार नाही. हे उद्दिष्ट प्राप्त होण्याकरिता लागणग्रस्त भागाचे सर्वेक्षण तसेच लागणग्रस्त भागाचे आजूबाजूचे सर्वेक्षण, पिण्याच्या पाण्याचे नियमितपणे निर्जंतुकीकरण व रोगाचे निदान त्वरित होण्याच्या दृष्टीने साथीनंतर रुग्णांवर सत्वर औषधोपचार, सहवासितांवर औषधोपचार, आरोग्य शिक्षण इत्यादी उपाययोजना करण्यात येतात.

यॉज निर्मूलन कार्यक्रम

प्रस्तावना :- चंद्रपूर व गडचिरोली या दोन जिल्ह्यांमध्ये यॉज या रोगाचे रुग्ण आढळून येतात, असे दिसून येते. सन २००१ ते २००७ दरम्यान घेतलेल्या शोध मोहिमेमध्ये यॉजचा एकही रुग्ण आढळलेला नाही. दिनांक १४ जुलै, २०१६ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने भारताला यॉज मुक्त म्हणून घोषित केले आहे.

उद्दीष्ट :- भारत सरकारच्या राष्ट्रीय रोग नियंत्रण केंद्र नॅशनल सेंटर फॉर डिस्सीज कंट्रोल दिल्ली या संस्थेने सूचविल्यानुसार अधिकाधिक यॉज रुग्ण शोधून काढण्यासाठी सरो सर्वेक्षण करणे.

इन्फ्रास्ट्रक्चर (मूलभूत रचना) :- या कार्यक्रमाखाली एकही पद मंजूर नसून आरोग्य सेवेतील उपलब्ध कर्मचाऱ्यांमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात राबविला जातो.

वर्षनिहाय चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील यॉज रुग्णांची माहिती

अ. क्र.	जिल्हा	२०१७		२०१८		२०१९		२०२०		२०२१ (ऑक्टोबर)	
		संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण
१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

अंमलबजावणी :-

चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यात वर्षातून दोन वेळा जून व नोव्हेंबर मध्ये यॉज रुग्ण शोध मोहिम राबविण्यात येते. त्या दृष्टीने संबंधित मंडळ व जिल्हास्तरीय अधिकारी व कर्मचारी हे कृती योजनेनुसार कार्यवाही करतात. तथापि, २००१ पासून चंद्रपूर व गडचिरोली या जिल्ह्यात व महाराष्ट्रात एकही यॉज रुग्ण आढळून आला नाही.

१५.५ जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक स्थिती वर्षानिहाय तुलनात्मक स्थिती कॉलरा

अ. क्र.	जिल्हे	कॉलरा														
		२०१८			२०१९			२०२०			२०२१			२०२२ (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	१	६५	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	१	१८	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२९	१
४.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	नाशिक	१	१९५	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१५	०
९.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	२	१७६	०	०	०	०	०
१२.	सांगली	०	०	०	२	२२३	३	०	०	०	०	०	०	१	५	०
१३.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	औरंगाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	उस्मानाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	अकोला	१	१३	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१	०
२४.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	५	२४०	६
२५.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	यवतमाळ	०	२	२१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	५	१८५	२
२७.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	२	०
२८.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	६	३९०	७
३१.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	२	०
३३.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण		५	२४७	४	२	२२३	३	१	६५	०	२	१७६	०	२४	८६९	१८

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती-गॅस्ट्रो

अ.	जिल्हे	गॅस्ट्रो														
		२०१८			२०१९			२०२०			२०२१			२०२२ (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	१	५३	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	१	५७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	२	७४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	१	१९	०	१	९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	१	१३४	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	१	८४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	१	७३	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	१	३१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	१	३९	०	१	२३०	०	०	०	०	०
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सातारा	१	४५	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१९	०	०
१६.	औरंगाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	१	२९	०	०	०	१	६५	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	३	१६८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	उस्मानाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	३	३८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	अमरावती	८	२२६	२	२	४५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	१	५३	०	०	०	०	०	०	२	२१४	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	१	२२	०	२	२६०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	१	१२	०	०	०	०	०	०	१	१९	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण -		२४	९६५	७	९	४६७	०	२	१०४	०	३	४४४	०	२	३८	०

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती - अतिसार

अ. क्र.	जिल्हे	२०१८			२०१९			२०२०			२०२१			२०२२ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	१	५०	०	१	३२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	१	२६	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	१	८	०	०	०	०	०
५.	नदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	१	८०	२	१	३२	०	१	४१	०	०	०	०	०	०	०
७.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	१	१४	०	०	०	०	१	६३	०	०
८.	नाशिक	०	०	०	१	८८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	७८	१	०
१०.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	२	६७	०	१	१००७	०	०
११.	कोल्हापूर	४	१९७	०	३	१०५	०	४	८५६	०	०	०	०	०	०	०
१२.	सांगली	२	६४	०	२	१२५	०	०	०	५	१६२	३	१	४६	०	०
१३.	सातारा	१	७५	०	०	०	२	२५७	०	०	०	०	२	१३३	०	०
१४.	सिंधुदुर्ग	१	१५	०	०	०	१	४९	०	३	३५१	०	१	४०	०	०
१५.	औरंगाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	जालना	१	६९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	४२	०	०
१७.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२९५	०	०	०	०	०
२०.	लातूर	४	४८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२१	०	०
२१.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	उस्मानाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अमरावती	०	०	०	०	०	१	२४	०	०	०	०	१	३	१	०
२५.	बुलढाणा	१	३०	०	१	४८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	१३७	०	०
२७.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१६६	०	०
२९.	गोंदिया	०	०	०	३	८०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	चंद्रपूर	०	०	०	२	२४७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	गडचिरोली	०	०	०	२	४८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	नागपूर	१	१२१	०	०	०	१	१०	०	०	०	०	१	३६	०	०
३३.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१०९	०	०	०	०	०
३४.	पालघर	१	५६	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकुण		१८	८०५	२	१७	८३१	०	१२	१२५१	०	१३	९९२	३	१५	१७७२	२

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती -काविळ

अ. क्र.	जिल्हे	२०१८			२०१९			२०२०			२०२१			२०२२ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	१	३२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	१	७	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	१	२९७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	१	५९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	१	३२	०	६	७७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	सांगली	५	७०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सातारा	२	५०	०	०	०	०	०	०	१	१०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	१	९	०	१	१८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	औरंगाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	उस्मानाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	अमरावती	०	०	०	१	२४	०	०	०	०	०	०	२	५६	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	१	१४३	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण :		१०	१९३	०	११	६१८	०	१	७	०	१	१०	०	२	५६	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती -विषमज्वर

अ. क्र.	जिल्हे	२०१८			२०१९			२०२०			२०२१			२०२२ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	२	६१	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	कोल्हापूर	०	०	०	१	७९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	औरंगाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	उस्मानाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	एकुण	१	७९	०	२	६१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

अ. क्र.	जिल्हे/मनपा	लेप्टोस्पायरोसिस									
		२०१८		२०१९		२०२०		२०२१		२०२२ (ऑक्टो. अखेर)	
		लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
१.	बृहन्मुंबई	२१८	१२	२८१	११	२४०	८	२२४	४	२४९	१
२.	ठाणे	०	०	१	१	१०	१	६	१	१२	०
३.	ठाणे मनपा	४	०	१५	३	०	०	४	२	२३	०
४.	कल्याण मनपा	१	१	०	०	०	०	१४	१	१	१
५.	नवी मुंबई मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	वसई विरार मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	भिवंडी मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	मिरा-भाईंदर मनपा	०	०	२	०	०	०	०	०	३	०
९.	रायगड	०	०	०	०	०	०	६४	०	७३	६
१०.	रत्नागिरी	४२	०	४	०	१	०	०	०	०	०
११.	पालघर	३	०	६	०	०	०	०	०	०	०
१२.	पुणे	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०
१३.	पुणे मनपा	२	०	१७	०	०	०	०	०	०	०
१४.	पिंपरी चिंचवड मनपा	०	०	०	०	०	०	३	१	१	०
१५.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	०	१	१	०	०
१६.	सिंधुदुर्ग	३९	०	३५६	०	२५१	७	३१	०	०	०
१७.	सांगली	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०
१८.	नागपुर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	१०	०
२०.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकुण		३०९	१३	६८४	१५	५०२	१६	३४७	१०	३८०	८

नारु रोग निर्मूलन कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

नारु हा रोग फार वर्षापासून अस्तित्वात आहे. हा रोग एक प्रकारच्या कृमीमुळे (ड्रॅकॅनक्यूलस मेडिनेनसिस) होतो. सायक्लोप्स या किटक व पाण्याच्या माध्यमाद्वारे या रोगाचा प्रसार होतो. भारताप्रमाणे इतर देशामध्येही उदा. आफ्रिका, सुदान, अफगणिस्तान, इजिप्त, ब्रम्हदेश, इराक वेस्टइंडिज व दक्षिण अमेरिका इत्यादी देशात नारुचे रुग्ण आढळून येत होते.

भारतात नारु रुग्ण कर्नाटक, राजस्थान, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात या राज्यात आढळून येत होते. सन १९८० या साली महाराष्ट्र राज्यात केलेल्या सर्वेक्षणात एकूण ३० जिल्यापैकी १७ जिल्ह्यात नारुचे रुग्ण आढळून आले. होते मात्र सन १९९१ नंतर महाराष्ट्रात एकही स्थानिक नारु रुग्ण आढळला नाही. त्यामुळे दिनांक १ जानेवारी १९९४ पासून महाराष्ट्र राज्य हे नारु मुक्त झाले आहे. तथापि वर्षातून १ वेळ सर्वेक्षण करणे व आरोग्य शिक्षण देणे आवश्यक आहे.

उद्दीष्ट.- जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश नारु मुक्त झाल्याचे

फेब्रुवारी २००० मध्ये घोषित केले असले तरी जगातील काही देशामध्ये अद्यापही नारुचे रुग्ण आढळून येत असल्यामुळे नियमित नारु सर्वेक्षण करून नव्याने नारु रोगाचा प्रसार होण्यास प्रतिबंध करणे.

उपलब्ध यंत्रणा :-

राज्यातील विविध आरोग्य संस्थामध्ये उपलब्ध असलेल्या नियमित मनुष्यबळामार्फत सदर कार्यक्रम राबविण्यात येतो. मागील चार वर्षातील आकडेवारी निरंक.

मागील २० वर्षात नारुचा एकही रुग्ण आढळून आलेला नाही.

अंमलबजावणी :-

जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश नारु मुक्त झाल्याचे फेब्रुवारी २००० मध्ये घोषित केले आहे. तथापि जगातील काही देशांमध्ये अद्यापही नारुचे रुग्ण आढळून येतात. त्यामुळे यापुढे वर्षातून एकदा जून महिन्यामध्ये विशेष नारुरुग्ण शोध मोहिम राबविण्यात येते. राज्यात संशयित नारु रुग्णाचे बाबतीत त्वरीत उपचारात्मक व प्रतिबंधात्मक कार्यवाही केली जाते. तसेच आरोग्य शिक्षणामार्फत नारु रोगाबाबत जनजागृती करण्यात येते.

स्वाईन फ्ल्यू एच १ एन १

स्वाईन फ्ल्यूची लक्षणे :- घसा दुखणे, ताप, खोकला, अंगदुखी, जुलाब इत्यादी.

महाराष्ट्रातील स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) चा पहिला रुग्ण कस्तुरबा रुग्णालय, मुंबई येथे दिनांक १८/६/२००९ रोजी दाखल झाला. हा रुग्ण न्युजर्सी अमेरिका येथून आला होता.

पुण्यातील स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) चा पहिला रुग्ण दिनांक २०/६/२००९ रोजी दाखल झाला.

स्वाईन फ्ल्यूमुळे राज्यातील पहिला रुग्णाचा मृत्यू जहांगीर हॉस्पिटल पुणे येथे दिनांक ३/८/२००९ रोजी सायंकाळी ५.१० वाजता झाला. सदर रुग्ण ही १४ वर्षाची मुलगी होती.

इन्फ्ल्यूएन्झा ए (एच १ एन १) रुग्णांची औषधोपचारासाठी "अ" "ब" "क" अशी वर्गवारी केली जाते.

राज्यातील सर्व आरोग्य केंद्राना आवश्यक ते औषधे व इतर

सामुग्रीचे वाटप करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय विषाणू संस्था, पुणे हाफकिन इन्स्टिट्यूट मुंबई व कस्तुरबा हॉस्पिटल, मुंबई आणि आय. जी. एम. सी. नागपूर येथे सदर आजाराच्या रोगनिदान सुविधा उपलब्ध आहेत. या शिवाय ३१ खाजगी प्रयोगशाळांनाही स्वाईन फ्ल्यू निदानाची मान्यता देण्यात आली आहे.

जिल्हा आर. आर. टी. सदस्यांचे स्वाईन फ्ल्यू आजारांचे प्रशिक्षण घेण्यात आले आहे.

स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) आजाराच्या उपचारासाठी खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांना मार्गदर्शक तत्वे प्रसिध्द करण्यात आली आहेत.

स्वाईन फ्ल्यू या आजाराबाबत वृत्तपत्र, हॅडबिल्स, होल्डींग, दूरचित्रवाणी वरील स्पॉटस् यामार्फत संदेश जनतेला देण्यात येतो.

एनफ्ल्यूएन्झा ए (एच १ एन १) सद्यःस्थिती

तपशील	२०१७	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१	२०२२ (ऑक्टो. अखेर)
एकूण तपासलेले रुग्ण	२२०२५५०	२४९६१४१	३२६९१५८	१६२०२५०	७८२४७	१०७९३३१
एकूण संशयित रुग्णांना	६११७६	५०८९७	४८६१८	२०६५०	८११६	१९४६२
टॅमिफ्ल्यू वाटप						
एकूण बाधित रुग्ण	६१४४	२५९४	२२८७	१२१	९६	३६५२
एकूण मृत्यू	७७८	४६२	२४६	३	२	२०९

एनफ्ल्यूएन्झा-ए एच-१ एन-१(स्वाईन फ्ल्यू) पॉझिटिव्ह रुग्ण व मृत्यू

महिना	२०१७		२०१८		२०१९		२०२०		२०२१		२०२२ (ऑक्टो. अखेर)	
	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
जानेवारी	११	४	४	३	११७	२६	२०	०	०	०	०	०
फेब्रुवारी	४२	५	८	१	४०१	५२	३४	०	०	०	०	०
मार्च	३३८	८०	८	३	५८०	६६	५४	३	०	०	०	०
एप्रिल	४५३	९३	९	१	३२८	३८	२	०	०	०	२	०
मे	३०१	५३	३	१	१८८	१०	८	०	१	०	०	०
जून	७०८	४६	२	०	१०२	७	१	०	६	०	११	०
जुलै	१६६०	१०२	६	३	२८२	१६	०	०	२७	०	४९९	१६
ऑगस्ट	११४५	१३५	१४०	२१	१७५	२१	१	०	३०	०	२०९१	९५
सप्टेंबर	१०८	१५६	९८७	१९९	६१	८	१	०	१७	१	९१०	८०
ऑक्टोबर	४६५	८३	१२३४	१८४	३७	२	०	०	१५	१	१३९	१८
नोव्हेंबर	१०१	१९	१४५	३७	८	०	०	०	२	०	०	०
डिसेंबर	१२	२	४८	९	८	०	०	०	२८९	०	०	०
एकूण	६१४४	७७८	२५९४	४६२	२२८७	२४६	१२१	३	३८७	२	३६५२	२०९

स्वाइन फ्ल्यू जिल्ह्यावार लागण मृत्यू

अ. क्र.	जिल्हा व मनपा	२०१७		२०१८		२०१९		२०२०		२०२१		२०२२ (ऑक्टो.)	
		लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
१.	बृहन्मुंबई	१२०८	२०	२३	०	६५४	३०	५०	०	७४	०	४०९	३
२.	ठाणे मनपा	५४५	२८	३६	६	१२९	७	३	०	११	१	४३२	९
३.	कल्याण	१८५	११	१७	०	९०	५	२	०	२	०	७८	५
४.	नवी मुंबई	१३३	६	२८	०	४१	०	२	०	०	०	४१	०
५.	भिवंडी	७	२	०	०	०	०	०	०	०	०	३	०
६.	मिरा भाईंदर	१११	४	१३	२	४४	१	०	०	०	०	६	०
७.	उल्हासनगर	५	३	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	वसई विरार	११८	६	१	०	११	०	०	०	०	०	४	०
९.	ठाणे	११९	४	२	०	२	०	४	०	०	०	१५	१
१०.	रायगड	११५	७	१४	२	०	०	०	०	०	०	५८	१
११.	पालघर	३३	३	२	१	१२	०	०	०	०	०	४०	०
मुंबई मंडळ ठाणे		२५७९	९४	१३६	११	९८३	४३	६४	०	८७	१	६७७	१६
१२.	पिंपरी चिंचवड	३६७	४४	२३८	३५	१९	३	४	०	०	०	५६	४
१३.	पुणे	१८६	६३	१४२	३६	०	०	४	०	०	०	२५	१
१४.	पुणे मनपा	३५९	५५	३४७	६५	१७६	५१	३	०	२८९	१	१०५८	४७
१५.	ससून हॉस्पिटल	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	९९	४
पुणे एकुण		९१२	१६२	७२७	१३६	१९५	५४	११	०	२८९	१	१२३८	५६
१६.	सोलापूर मनपा	१५८	३८	१११	८	०	०	१	१	०	०	८६	०
१७.	सोलापूर	११	५	८७	११	७	१	०	०	०	०	१०	०
१८.	सातारा	३६	१०	२८०	४३	१९	४	४	०	०	०	४६	१०
पुणे मंडळ		२०५	५३	१२०५	१९८	२२१	५९	५	१	२८९	१०	१३८०	६६
१९.	सांगली	९९	३०	६५	११	६	०	०	०	०	०	८	२
२०.	कोल्हापूर	२७२	४९	१६३	३९	८३	२४	१	१	०	०	१९५	२१
२१.	सिंधुदुर्ग	१६	६	२२	१	३१	०	०	०	०	०	०	०
२२.	रत्नागिरी	११९	२	५	२	०	०	०	०	०	०	०	०
कोल्हापूर मंडळ		५०६	८७	२५५	५३	१२०	२४	१	१	०	०	२०३	२३
२३.	अहमदनगर	१८८	५७	१७५	४२	५२	१०	२	०	०	०	३८	५
२४.	धुळे	२२	२	९	१	७	१	०	०	०	०	०	०
२५.	जळगाव	३०	८	३१	१०	२१	६	१	०	०	०	१४	४
२६.	नंदुरबार	२	०	३	१	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	नाशिक	४५	७७	४३९	५६	३३०	३९	१२	०	०	०	२४८	२५
नाशिक मंडळ		६९७	१४४	६५७	११०	४११	५६	१५	०	०	०	३००	३४

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
२८.	औरंगाबाद मनपा	९१	१७	१४	५	९६	९	१	०	०	०	६२	६
२९.	औरंगाबाद	३३	१२	१४	६	०	०	५	०	०	०	०	०
३०.	हिंगोली	७	२	४	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	जालना	९	३	३	१	०	०	०	०	०	०	३	०
३२.	परभणी	२५	५	३	२	०	०	३	०	०	०	०	०
औरंगाबाद मंडळ		१६५	३९	३८	१४	९६	९	९	०	०	०	६५	६
३३.	बीड	३२	७	१६	६	१	०	१	०	०	०	२६	०
३४.	लातूर	४८	११	१८	३	८	२	३	१	०	०	०	०
३५.	नांदेड	१९	१	१८	६	५	०	०	०	०	०	०	०
३६.	उस्मानाबाद	१०	४	५२	१२	०	०	१	०	०	०	०	०
लातूर मंडळ		१०९	२३	१०४	२७	१४	२	५	१	०	०	२६	०
३७.	अकोला	९४	२०	३१	१०	२०	५	०	०	०	०	१२	०
३८.	अमरावती	१३०	२२	२१	३	२८	५	०	०	०	०	१४	०
३९.	बुलढाणा	४७	९	१५	४	४	२	०	०	०	०	८	१
४०.	वाशिम	१९	४	६	३	०	०	०	०	०	०	०	०
४१.	यवतमाळ	३८	१	११	५	०	०	०	०	०	०	६	०
अकोला मंडळ		३२८	५६	८४	२५	५२	७	०	०	०	०	४०	१
४२.	नागपूर GMC	३९	८	१२	१	६	५	०	०	०	०	३९	८
४३.	नागपूर IGMC	०	०	०	०	१	१	०	०	०	०	२३	४
४४.	नागपूर NMC	३६४	५६	५४	११	३८१	४०	३	०	११	१	४९०	४८
४५.	भंडारा	२६	६	२	०	२	०	१	०	०	०	०	०
४६.	वर्धा	१०	२	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४७.	गोंदिया	११	२	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४८.	चंद्रपूर	४१	११	१	०	०	०	१	०	०	०	०	०
४९.	गडचिरोली	६	०	०	०	०	०	१	०	०	०	०	०
नागपूर मंडळ		४९७	८५	७८	१४	३९०	४६	६	०	११	१	५५२	६०
इतर राज्य		१४६	३५	३५	१०	८१	०	०	०	०	०	०	०
एकुण		६१४४	७७८	२५९४	४६२	२२८७	२४६	१२१	३	३८७	३	३६५२	२०९

१६. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा

प्रस्तावना :-

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या विविध स्तरांवर एकूण ३५ आरोग्य प्रयोगशाळा कार्यरत आहे. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे ही राज्याची मुख्य व संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून राज्यस्तरावर कार्यरत आहे. सध्या कार्यान्वित असलेल्या एकूण प्रयोग शाळांची रचना तीन स्तरीय आहे. पुणे येथे राज्यस्तरीय, औरंगाबाद व नागपूर येथे प्रादेशिक व उर्वरित ३२ जिल्हा स्तरावर कार्यान्वित आहेत. अशा प्रकारे राज्यामध्ये ३५ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा आहेत. सदर ३५ प्रयोगशाळांमध्ये रासायनिक व अणुजैव दृष्ट्या पाणी नमुने तपासणीचे काम होते. त्यापैकी १३ अन्न प्रयोग शाळांमध्ये अन्न नमुने तपासणीचे काम होते. तसेच माहे फेब्रुवारी २०२१ मध्ये राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे आणि मध्यवर्ती/संदर्भ अन्न प्रयोगशाळा पुणे यांना ISO/TEC-17025: 2017 चे NABL

मानांकन प्रमाणपत्र क्र. TC-9280 नुसार प्राप्त झाले आहे.

सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा कार्याची ठळक वैशिष्ट्ये:-

(१) राज्यातील पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांची अणुजैविक तसेच रासायनिक दृष्ट्या तपासणी करून योग्यतेची गुणवत्ता राखणेसाठी मदत.

(२) पाणी शुद्धीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या रसायनांची गुणवत्ता तपासणी.

(३) कारखान्यांचे व नागरी वसाहतीचे दुषित सांडपाणी नमुन्यांचे विश्लेषण करणे.

(४) अन्न व औषध प्रशासन, शासनाचे इतर विभाग व खाजगी संस्था यांचेकडून प्राप्त अन्न नमुने तपासणी.

(५) खाद्य पदार्थातील भेसळीच्या धोक्यापासून जनतेला जागृत व सावध करण्यासाठी लोकशिक्षणात्मक प्रदर्शने व व्याख्याने आयोजित करणे.

(६) सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षात एकूण रु.२.१० कोटी इतका निधी ऑपरेशन थिएटर तपासणी सुरु करण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या प्रकल्प अंमलबजावणी योजने अंतर्गत मंजूर झाला असून त्यामधून आवश्यक बाबींची खरेदी प्रक्रिया हाफकिनजीव औषध महामंडळ यांचे मार्फत सुरु आहे. या आर्थिक वर्षात सर्वच ३५ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांमध्ये ही तपासणी सुरु होणे अपेक्षित आहे.

अन्न, पाणी व पाणी शुद्धीकरणासाठी रसायने तपासणी खालील कायदे व मानांकानुसार केली जाते.

अन्न सुरक्षा व मानके कायदा २००६ व अधिनियम २०११

भारतीय मानके संस्था प्रमाणित विविध मानके उदा. आय. एस. १०५००:२०१६

पाणी प्रदुषण व नियंत्रण कायदा १९७४.

कार्यपध्दती :-

पाणी व अन्न नमुन्यांचे विश्लेषण करून राज्यातील गाव, वस्ती व पाड्यामधील शेवटच्या माणसापर्यंत शुध्द व सुरक्षित पाणी व अन्नाचा गुणवत्ता राखणेसाठी मदत.

विविध विभाग व त्यांच्या कार्यपध्दती :-

प्रयोगशाळेत मुख्यतः तीन विभाग कार्यरत आहेत.

अ) अणुजैविक विभाग   ब) रासायनिक विभाग (पाणी)

क) अन्न विभाग,

प्रत्येक उपविभागाची तपशिलवार माहिती पुढीलप्रमाणे

अ) अणुजैविक विभाग :-

• भारतीय मानके संस्थेच्या आय. एम.१०५००:२०१६ मानांकनानुसार पिण्याच्या पाण्याची अणुजैविक तपासणी.

• जलजन्य साथरोग नियंत्रण व प्रतिबंध अंतर्गत रुग्णांच्या शौच नमुन्यांची रोगकारक जिवांपूसाठी तपासणी.

• रोगकारक जिवांपूचे निश्चितीकरण केल्यानंतर त्या जिवांपूची प्रतीजैविक

औषधाची संवेदनशिलता तपासणी.

• शासकीय, खाजगी तसेच अनौपचारिक अन्न नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

• अन्न विषबाधा व इतर विषबाधा घटनेतील नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

• महत्वाच्या व अतीमहत्वाच्या व्यक्तीसाठी तयार करण्यात आलेल्या अन्न व पाणी नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

• एकात्मिक साथरोग सर्वेक्षण व सनियंत्रण कार्यक्रम (IDSP) या कार्यक्रमांतर्गत साथरोग सर्वेक्षण करिता अनुक्रमे विषमज्वरांसाठी तसेच Gestro साथीसाठी रक्त व शौच नमुने जिल्हा आरोग्य प्रयोगशाळांकडून तपासले जातात. या कार्यक्रमाकरिता संदर्भ प्रयोगशाळा निश्चितीकरणांमध्ये सक्रीय सहभाग, एकात्मिक रोग सर्वेक्षण कार्यक्रमांतर्गत FMR कोड ६.१.१.१५.१. नुसार मंजूर निधीमधून ११ जिल्हा आरोग्य प्रयोग शाळा बळकटीकरणांसाठी रु.३ लाखांपेक्षा जास्त किंमतीचे उपकरणांची खरेदी प्रक्रिया हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ, मुंबई यांचे स्तरांवर तर रु.३ लाखांपेक्षा कमी किंमतीची उपकरणे व इतर साहित्याची खरेदी राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा पुणे स्तरांवर असून राज्य आरोग्य प्रयोगशाळेकडील खरेदी अंतर्गत विहित प्रक्रिया पूर्ण करून पुरवठा दारांना पुरवठा आदेश निर्गमित केले आहेत. त्यानुसार बहुतांश प्रयोग शाळांना साहित्य पुरवठा झालेला आहे. तसेच FMR कोड ६.१.१.१५.२.नुसार २ जिल्हे FMR कोड ६.१.१.१५ अ नुसार ५ जिल्हे प्रयोगशाळा बळकटीकरणअंतर्गत ३ लाखांपेक्षा कमी किंमतीचे उपकरणे व इतर साहित्य खरेदी प्रक्रिया झाली आहे.

ब) रासायनिक विभाग (पाणी).-

भारतीय मानके आय. एस. १०५००:२०१६ नुसार पिण्याच्या पाण्याची रासायनिक तपासणी करणे.

पिण्याचे पाणी, सांडपाणी प्रक्रिया केलेले सांडपाणी यांचे प्रदुषण व नियंत्रण कायदा १९७४ नुसार रासायनिक परिक्षण.

विषबाधा घटनेसंदर्भात पाणी नमुन्यातील रासायनिक विषबाधा झाल्याचा संशय असलेल्या नमुन्यांचे किटक नाशकासारख्या व इतर विषबाधाकारक रसायनांसाठी तपासणी.

भारतीय मानके आय. एस. (१९६७३ : १९९२) विरंजक चुर्णांचे (ब्लिचींग पावडर) परिक्षण.

पाणी शुद्धीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या अन्य रसायनाचे रासायनिक परिक्षण.

तुरटीचे (घन व द्रव) भारतीय मानके आय. एस. (२९९ : १९८२) नुसार परिक्षण.

बांधकामासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पाणी नमुन्यांचे परिक्षण.

क) अन्न विभाग.-

राज्यातील एकूण ३५ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांपैकी १३ अन्न विश्लेषण करणाऱ्या सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांची कार्यपध्दती पुढीलप्रमाणे आहेत.

अन्न सुरक्षा व मानके कायदा २००६ व अधिनियम २०११ नुसार विविध अन्न नमुन्यांची तपासणी.

विविध विशिष्ट घटना जसे की, अन्न विषबाधा या अंतर्गत अन्न नमुन्यांची तपासणी.

महत्वाच्या व अतीमहत्वाच्या व्यक्तीच्या भेटीच्या वेळी प्राप्त अन्न व पाणी नमुन्यांचे व परिक्षण करणे.

शासकीय, खाजगी व अनौपचारिक अन्न नमुन्यांचे परिक्षण.

अन्न भेसळ बाबतची माहिती प्रात्यक्षिकासह विविध अभ्यागतांना देणे.

विविध प्रदर्शनांमध्ये अन्न भेसळी बाबत सामान्य जनतेला माहिती देणे.

तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना अन्न नमुने तपासणीबाबत नवीन पध्दतीबाबत प्रशिक्षण.

तीन विभागातील कामाव्यतिरीक्त पुढील विशेष कार्यात सहभाग :-

१. पाणी व अन्न यांच्या गुणवत्तेच्या विविध चाचण्या व्यतिरीक्त अन्न व शेती संघटना, भारतीय वैद्यकिय संघटना, जागतिक आरोग्य संघटना यांच्याकडून अर्थ सहाय्यीत प्रकल्पामध्ये सक्रिय सहभाग.

२. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे ही अणुजिवीय कल्चरसाठी राज्य संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून ओळखली जाते.

प्रशिक्षण विषयक कार्य :-

तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण.

इतर राज्यातील तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना आवश्यकतेनुसार प्रशिक्षण.

आंतरराष्ट्रीय प्रशिक्षण कार्यक्रमात सहभाग.

वैद्यकिय शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

वैद्यकिय शिक्षण पदव्युत्तर पदवी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

प्रदर्शनाद्वारे लोकशिक्षण.

केंद्रिय संदर्भिय अन्न प्रयोगशाळा :-

सन १९७६ मध्ये भारत सरकारने देशभरात एकूण चार केंद्रिय अन्न

प्रयोगशाळा स्थापण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा, कलकत्ता खेरीज आणखी तीन प्रयोगशाळाची स्थापना करण्यात आली त्यामध्ये गाझियाबाद, म्हैसूर व पुणे अशा एकूण चार केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा अस्तित्वात आल्या, दिनांक १ एप्रिल १९७८ पासून राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळेमध्ये केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा संलग्न म्हणून राज्य शासनाने शासन निर्णय निर्गमित केले व केंद्र शासनाने सदर प्रयोगशाळा अधिघोषित केली.

या प्रयोगशाळेचे विविध कार्य पुढीलप्रमाणे -

या प्रयोगशाळे मध्ये पूर्वी विश्लेषण झालेल्या परंतु न्यायालयाकडून प्राप्त न्यायप्रविष्ट अन्न नमुन्यांचे पुनर्विश्लेषण करणे.

विविध संघटनांच्या व संस्थांच्या सर्वेक्षण प्रकल्पात सक्रीय सहभाग.

केंद्रीय अन्न प्रयोगशाळा तपासलेल्या नमुन्यांना शुल्क आकारण्यात येत असून सदरील शुल्काचा वापर प्रयोगशाळा बळकटीकरणसाठी तसेच तिच्या दैनंदिन कामकाजासाठी करण्यात येतो.

अ.क्र.	विभाग	वर्ष	एकूण नमुने	तपासलेले नमुने	दूषित नमुने	तपासणीस अयोग्य	शिल्लक नमुने
१.	अणुजैविक विभाग	२०२१-२०२२ (३० सप्टें. २०२२ अखेर) (२०२३-२०२४ अपेक्षित)	३४३०९२ १८०६७९ ३७७०९२	३४३०९२ १८०६७९ --	२५४९९ १५७८० --	२५४९९ १५७८० --	-- -- --
२.	रासायनिक विभाग (पाणी)	२०२१-२०२२ (३० सप्टें. २०२२ अखेर) (२०२३-२०२४ अपेक्षित)	६११६२ ३९२४२ ६३०००	६११६२ ३९२४२ ६३०००	३६८१ २४६१ ४०००	३६८१ २४६१ ४०००	-- -- --
३.	अन्न विभाग,	२०२१-२०२२ (३० सप्टें. २०२२ अखेर) (२०२३-२०२४ अपेक्षित)	५०१६ १२८१ ८०००	४८०६ ६०४ ---	५९० ८७ --	-- - --	२१० ६७७ --
४.	केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा	२०२१-२०२२ (३० सप्टें. २०२२ अखेर) (२०२३-२०२४ अपेक्षित)	६५४ ४५३ ७५०	५९७ ३८१ --	३५२ २५० --	०६ १३ --	५१ ५९ --

सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांमधून वसूल होणारा महसूल.-

अन्न आणि पाणी तपासणीसाठी शुल्क आकारणी.-

(१) शासन निर्णय सार्वजनिक आरोग्य विभाग, निर्णय क्र. राप्रआ/२०११/प्र.क्र.२१७/११, आ ३-अ दिनांक ३१/०८/२०११ अन्वये करण्यात येत आहे.

तथापि, महानगरपालिका, नगरपालिका, स्थानिक मंडळे इत्यादी कडून प्राप्त होणारे अन्न नमुने महाराष्ट्र अन्न भेसळ प्रतिबंधक कायदा १९६२ कलम ७ (अ) मध्ये नमुद केल्यानुसार सवलतीच्या दराने तपासले जातात.

(२) अन्न सुरक्षा कायदा २००६ नियमन २०११ नुसार अन्न आणि औषध प्रशासन यांचेकडून येणारे अन्न नमुने विनाशुल्क तपासले जातात.

राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे यांचेकडे जमा होणारी महसुलाची माहिती खालीलप्रमाणे आहे :-

अ.क्र.	विभाग	वर्ष	जमा महसूल (रुपये लाखात)
१	२	३	४
१	राज्यातील एकूण सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा	२०२१-२०२२ ३० सप्टें.२०२२ अखेर (२०२३-२०२४ अपेक्षित)	४,७७,९३,५४६/- १,१३,७७,८३३/- ५,००,००,०००/-

१७. राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय (आ. मा. जी. आ.) महाराष्ट्र राज्य, पुणे-१

जन्म मृत्युची नोंदणी व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमाची माहिती.

प्रास्ताविक :

संपूर्ण राज्यातील जन्म मृत्युची आकडेवारी तसेच रुग्णालयीन आकडेवारी व आरोग्य कार्यक्रमास आधारभूत माहिती पुरविण्याच्या अनुषंगाने राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी विभाग आरोग्य सेवा संचालनालया अंतर्गत कार्यरत असून या विभागाची स्थापना १९५५ साली झाली. हा विभाग स्वतंत्ररित्या सन १९७६ साली श्रेणी वाढ करून या विभागाचे “जीवनविषयक आकडेवारी विभाग” ऐवजी “ राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय” असे नामकरण करण्यात आले.

(१) कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट/कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :- (संक्षिप्त)

जन्म मृत्यु नोंदणी व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमांतर्गत जन्म आणि मृत्यु नोंदणी अधिनियम १९६९ व महाराष्ट्र जन्म व मृत्यु नोंदणी नियम २००० अन्वये राज्यात जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी करण्यात येते. याचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण या कार्यालयाकडून केले जाते. याशिवाय विवाह मंडळ नोंदणी व विवाह नोंदणी हा विषय या कार्यालयाकडून हातळला जातो.

जन्म मृत्यु नोंदणीची कार्यक्षमता % भौतिक साध्य

(अपेक्षित उद्दिष्ट १०० टक्के)

निर्देशांक	सन २०१९	सन २०२०	सन २०२१	माहे जुलै २०२२ अखेर
जन्म नोंदणी कार्यक्षमता	८९	८८	८९	४४
मृत्यु नोंदणी कार्यक्षमता	१००	११८	१४२	५२

जन्म व मृत्यु घटनांची संगणक प्रणालीत ऑनलाईन नोंदणी :-

जन्म व मृत्यु घटनांची संगणक प्रणालीत ऑनलाईन नोंदणी करण्यासाठी केंद्र शासनाने विकसीत केलेली csrcsorgi.gov.in ही संगणक प्रणाली राज्यात उपयोगात आणली जाते. दिनांक १२-०४-२०१८ च्या शासन अधिसूचनेनुसार राज्यातील शासकीय आरोग्य संस्थांच्या (उपकेंद्र वगळून) प्रमुखांना त्यांच्या आरोग्य संस्था इमारतीतील व आरोग्य संस्था आवार भिंती आतील जन्म व मृत्यु घटनांच्या नोंदणीसाठी निबंधक, जन्म व मृत्यु म्हणून घोषित केले आहे. त्यानुसार या आरोग्य संस्थांमध्ये दिनांक ०१ जानेवारी २०२० पासून जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी व घटनेचे प्रमाणपत्र अदा करणे सुरु झाले आहे.

२.२) मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण :-

मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण ही जीवनविषयक आकडेवारी शास्त्रातील अत्यंत महत्वाची बाब असून त्याबाबतची संकलित माहिती ही वेगवेगळ्या आरोग्य विषयीचे धोरण ठरविण्यासाठी, वैद्यकीय व्यावसायिक व वैद्यकीय संशोधनासाठी उपयुक्त ठरत आली आहे. राज्यातील विविध रोगामुळे झालेल्या मृत्युच्या आकडेवारीविषयी माहिती सदर प्रमाणपत्रावरून प्राप्त होते. यासाठी जागतीक आरोग्य संघटनेने प्रमाणित केलेल्या नमुन्यात

या कार्यालयाकडून खालील आरोग्य व्यवस्थापन माहिती पध्दती अंतर्गत खालील विविध अहवाल तयार करण्यात तयार येतात.

- नागरी नोंदणी पध्दती. (मासिक व वार्षिक अहवाल.)

- मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण (ग्रामीण) (मासिक व वार्षिक अहवाल.)

- मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण (वार्षिक अहवाल)

राज्यातील सांख्यिकी संवर्ग सांख्यिकी अन्वेषक, सांख्यिकी सहाय्यक व सांख्यिकी पर्यवेक्षक यांची आस्थपना या कार्यालयाकडून हाताळली जाते.

२) कार्यक्रम अंमलबजावणीबाबत माहिती :-

२.१ राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील जन्म मृत्यु नोंदणी :-

शहरी भागातील ७६८ व ग्रामीण भागातील ४२३४२ नोंदणी केंद्रांमध्ये जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी करण्यात येते. शहरी व शहरी व ग्रामीण केंद्राकडून १०० टक्के काम अपेक्षित आहे. सन २०२१ साली जन्म व मृत्यु नोंदणीचे काम अनुक्रमे ८९ व १४२ टक्के करण्यात आले आहे.

जन्म मृत्यु नोंदणी अधिनियम, १९६९ वर आधारित महाराष्ट्र जन्म आणि मृत्यु नोंदणी नियम, २००० हे राज्यात दि. ०१ मे २००० पासून लागू केले आहेत.

(फॉर्म नं. ४ व ४-अ) मृत्युचे कारण वैद्यकीय व्यावसायीकांनी प्रमाणित करण्याची योजना राज्यातील सर्व महानगरपालिका, नगरपालिका, कॅन्टोन्मेंट बोर्ड, ऑर्डनन्स फॅक्टरी यांच्या कार्यक्षेत्रातील दवाखाने, खाजगी / रुग्णालये, यांना सन १९७० मध्ये लागू करण्यात आली. सदर प्रमाणपत्राचे जागतिक आरोग्य संघटनेच्या ICD-10 प्रमाणे सांकेतीकीकरण करून त्याबाबतचा अहवाल मा. महानिबंधक जन्म-मृत्यु, नवी दिल्ली योना सादर केला जातो. ही योजना यशस्वीरित्या राबविण्यात महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर राहिले आहे.

२.३) मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामीण) :-

मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामीण) ही राज्यातील प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील निवडलेल्या गावात राबविली जाते. प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून फक्त एक गांव निवडले जाते. राज्यातील १८१७ गावात सदर योजना राबविण्यात येते. सदर योजनांतर्गत साधारणतः ४१ लाख लोकसंख्या अंतर्भूत आहे.

ग्रामीण भागातील मृत्यु घटनांच्या कारणांची माहिती मिळविणे, मृत्यु घटनांचे मृत्युच्या कारण निहाय वर्गीकरण हे या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. याशिवाय जिल्हा स्तरावरील जीवनविषयक दर या योजनेतून प्राप्त होतात.

२.४) विवाह नोंदणी कार्यक्रम :-

महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी अधिनियम १९९८ व महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी नियम १९९९ अन्वये राज्यात विवाह मंडळाची व विवाहांची नोंदणी होते. या कामाचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण या कार्यालयाकडून केले जाते.

आरोग्य विषयक माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमांतर्गत :-

राबविण्यात आलेल्या महत्वपूर्ण योजना/उपक्रम

१) दिनांक १२/०४/२०१८ च्या शासन अधिसूचनेनुसार राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालय, ग्रामिण रुग्णालये, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय संलग्न रुग्णालये व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे प्रमुख यांना त्यांच्या संस्था इमारतीतील व संस्थेच्या आवार भिंती आतील जन्म-मृत्यू घटनांसाठी निबंधक जन्म व मृत्यू म्हणून घोषित केले

आहे. त्यानुसार १/१/२०२० पासून घटनांची नोंदणी आरोग्य संस्थेत सुरु झाली आहे.

२) राज्यात सध्या जन्म व मृत्यू घटनांची नोंदणी केंद्र शासनाच्या संगणक प्रणालीत (crsorgi.gov.in) सुरु आहे.

३) नागरी नोंदणी पध्दतीचा वर्ष २०२१ चा वार्षिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात आला आहे.

४) मृत्यूच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणिकरण योजनेचा वर्ष २०२० च्या वार्षिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात आला आहे.

५) मृत्यूच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामिण) चा वर्ष २०२० चा अहवाल प्रसिध्द करण्यात आला आहे.

१८. राज्य आरोग्य परिवहन संघटना

१) प्रस्तावना

संपुर्ण राज्यातील जनतेला आरोग्य सेवा, रुग्णसेवा, वैद्यकीय सेवा पुरविण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरात विविध रुग्णालये, आरोग्य संस्था कार्यरत आहेत.

विविध रुग्णालये, आरोग्य संस्था यांना रुग्णांच्या सेवेसाठी, वैद्यकीय मदतीसाठी रुग्णवाहिका आवश्यक असतात. तसेच अधिकारी परिचारीका, कर्मचारी, प्रशिक्षणार्थी यांच्यासाठी कार, जीप, मिनीबस इत्यादी वाहनांची आवश्यकता असते. राज्यातील दुर्गम, डोंगराळ, आदिवासी भागातील रुग्णांना, जनतेला वैद्यकीय मदत पुरविण्यासाठी, वैद्यकीय अधिकारी यांना कार्यक्षेत्रात विविध योजना प्रभावीपणे राबविण्यासाठी ही वाहनांची आवश्यकता असते. तसेच औषधे वाटपासाठी लस वाहतुक वाहने, ट्रक यांची आवश्यकता असते. विविध कार्यक्रम प्रमुखांना आरोग्य विषयक कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी, कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यासाठी कार्यक्षेत्रात प्रवास करण्यासाठी कार, जीप प्रकारच्या पर्यवेक्षकीय वाहनांची अत्यंत आवश्यकता असते. रुग्णवाहिका /वाहने, तसेच विविध प्रकारची रुग्णालयीन उपकरणे शीतसाखळी उपकरणे आरोग्य सेवेसाठी अत्यंत आवश्यक असून हे सर्व आरोग्य सेवेचे एक अविभाज्य अंग आहे

रुग्णवाहिका/ वाहने सुस्थितीत राहून आरोग्य सेवेसाठी, रुग्णसेवेसाठी, वापरात यावीत, रुग्णांना वैद्यकीय मदत तातडीने मिळावी, यासाठी उपलब्ध रुग्णवाहिका / वाहनांची देखभाल व दुरुस्ती वेळेवर त्या त्या स्तरावर व्हावी यासाठी शासनाची एक परिवहन यंत्रणा असावी या प्रमुख उद्देशाने, आरोग्य सेवा (परिवहन) विभागाची सन १९६२ मध्ये निर्मिती करण्यात आलेली आहे.

विविध आरोग्य संस्थामधील उपलब्ध रुग्णालयीन उपकरणे, यंत्रे, सयंत्रे, शीतसाखळी उपकरणे याची देखभाल व दुरुस्ती वेळीच होण्याच्या दृष्टीने राज्य आरोग्य परिवहन कार्यालया अंतर्गत आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती कार्यशाळेची स्थापना सन १९७२ मध्ये झाली.

२) उद्देश व उद्दिष्टे :- वाहनांची, व रुग्णालयीन उपकरणांची नियतकालिक देखभाल व दुरुस्ती वेळच्यावेळी करून ते सुस्थितीत ठेवणे, जास्तीत जास्त वाहने व रुग्णालयीन उपकरणे नेहमी सुस्थितीत राहून आरोग्य सेवेसाठी पुर्ण क्षमतेने वापरात येतील या दृष्टीने नियोजन करणे.

शासन आदेशानुसार नवीन वाहने, रुग्णवाहिका यांचे वाटप संबंधित आरोग्य संस्थांना करणे.

शासन निर्णयान्वये विहित अटी व शर्ती आणि मार्गदर्शक सूचनांनुसार वाहने, रुग्णालयीन उपकरणे तसेच इतर निरुपयोगी साहित्यांचे निर्लेखन करणेबाबत आरोग्य संस्था प्रमुख आणि परिवहन विभागाचे कार्यशाळा प्रमुख यांना मार्ग दर्शन करणे. सदर कामकाजाचा पाठपुरावा आणि संनियंत्रण करणे, निरुपयोगी, विनावापर आणि निर्लेखित वाहने, सुटे भाग, साहित्य व उपकरणे यांचे शासकीय लिलावदारामार्फत जाहीर लिलाव आयोजित करून विक्री करणे. प्राप्त महसूल शासनास जमा करणे.

यूनिसेफ आणि भारत सरकार यांच्या माध्यमातून भारतातील विविध राज्यात कार्यरत असलेल्या तंत्रज्ञांकरिता विविध उपकरणांबाबत प्रशिक्षण आयोजित करणे.

३) अंमलबजावणी पध्दती :- सार्वजनिक आरोग्य विभागातील वाहनांची

देखभाल व दुरुस्ती निर्लेखन वाहन अपघात ग्रस्त प्रकरणे, नवीन वाहन खरेदी व वाटप इ. वाहन अनुषंगिक कामकाज आणि रुग्णालयीन उपकरणे व शीतसाखळी उपकरणे देखभाल व दुरुस्ती आणि त्यांचे प्रशिक्षण इत्यादी प्रमुख कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून करण्यात येते.

सदर कामकाजासाठी आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाची प्रत्येक जिल्हास्तरावर एक जिल्हा कार्यशाळा असते. सदर कार्यशाळेत जिल्हयातील वाहनांची छोटी व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्तीची कामे आणि इतर वाहन अनुषंगिक कामकाज केले जाते.

जिल्हयातील शीतसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे एक तंत्रज्ञ कार्यरत असतो.

प्रत्येक मंडळ स्तरावर आरोग्य सेवा, परिवहन विभागांतर्गत एक विभागीय कार्यशाळा कार्यरत असते. यामध्ये मंडळातील वाहनांची मध्यम व मोठी दुरुस्तीची कामे आणि वाहन आनुषंगिक इतर कामकाज केले जाते.

मंडळातील आरोग्य संस्थाकडील शीतसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी मंडळ उपसंचालक, आरोग्य सेवा, प्रभारी मंडळ यांचे कार्यालयात जीव वेद्यकीय अभियंता आणि इतर तांत्रिक कर्मचारी असतात.

सदर कार्यशाळांच्या कामकाजाचे नियंत्रण आणि त्यातील तांत्रिक व लिपीक संवर्गातील कर्मचाऱ्यांचे प्रशासनिक व लेखा विषयक कामकाज करण्यासाठी आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाचे मुख्यालय, पुणे येथे आहे. सदर कार्यलयातून आरोग्य सेवा संचालनालय मुंबई सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सोसायटी, मुंबई यांना नवीन वाहन खरेदी निर्लेखन व इतर वाहन विषयक तांत्रिक बाबीसाठी आवश्यक प्रस्ताव सादर करणे, त्याचे निर्देशानुसार कामकाज करणे इ. कामेही केली जातात.

४) सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था

मुखालय - पुणे :-

प्रमुख - उपसंचालक आरोग्य सेवा, (परिवहन) पुणे

कार्यक्षेत्र - संपुर्ण महाराष्ट्र राज्य

कामकाजाचे स्वरूप :- संपुर्ण राज्यातील आरोग्य विभागातील वाहने व रुग्णवाहिकांच्या देखभाल व दुरुस्तीचे काम वेगाने होण्यासाठी परिवहन विभागाच्या कार्यशाळांच्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवणे. नवीन वाहन खरेदी, वाहन निर्लेखन, इ.

विभागीय मंडळ स्तरावर :- आठ विभागीय कार्यशाळा

(पुणे, ठाणे, नाशिक, कोल्हापूर, औरंगाबाद, लातूर, अकोला, नागपूर)

प्रमुख - सेवा व्यवस्थापक, विभागीय कार्यशाळा

कार्यक्षेत्र - संबंधित मंडळांतर्गत असलेले जिल्हे

कामकाजाचे स्वरूप - विभागांतर्गत वाहनांची मध्यम व मोठ्या स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

जिल्हा कार्यशाळा :- जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा रुग्णालय यांचे अधिनस्त प्रत्येक जिल्हयातील एक याप्रमाणे एकूण ३५ जिल्हा कार्यशाळा कार्यरत आहेत.

प्रमुख - सेवा अभियंता

कार्यक्षेत्र - संबंधित जिल्हा

कामकाजाचे स्वरूप :- जिल्हयातील वाहनांची किरकोळ व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती विभागाची रचना व कार्यपध्दती

मुख्यालय - पुणे

प्रमुख - उपसंचालक आरोग्य सेवा, (परिवहन) पुणे यांचे अंतर्गत

आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती अधिकारी

कार्यक्षेत्र - संपुर्ण महाराष्ट्र राज्य

कामकाजाचे स्वरूप :- संपुर्ण राज्यातील आरोग्य विभागातील रुग्णालये व कार्यालये याठिकाणी वापरात येणा-या रुग्णालयीन व शीतसाखळी

उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीचे काम वेगाने होण्यासाठी कार्यशाळांच्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवणे.

विभागीय मंडळ स्तरावर :- आठ विभागीय कार्यशाळा

(उपसंचालक, आरोग्य सेवा प्रभारी मंडळ, यांचे अधिनस्त कार्यरत)

(पुणे, ठाणे, नाशिक, कोल्हापूर, औरंगाबाद, लातूर, अकोला, नागपूर)

प्रमुख - जीव वैद्यकीय अभियंता, विभागीय कार्यशाळा

कार्यक्षेत्र - संबंधित मंडळाअंतर्गत असलेले जिल्हे

कामकाजाचे स्वरूप - रुग्णालयीन व शीतसाखळी उपकरणांची मध्यम व मोठया स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

जिल्हा स्तर :- जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद मुंबई म.न.पा. सह यांचे अधिनस्त प्रत्येक जिल्हयात एक याप्रमाणे एकूण ३५ प्रशितन तंत्रज्ञ कार्यरत आहेत.

कार्यक्षेत्र संबंधित जिल्हा

कामकाजाचे स्वरूप - जिल्हयातील शीतसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची किरकोळ व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

५) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती :

वाहनांची अद्यस्थिती

(५) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती (ऑक्टोबर २०२२)

एकूण वाहने	एकूण चालू वाहने	एकूण बंद वाहने	बंद वाहनांचा तपशील			
			दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित
६०७९	४८२२	१२५७	७१	२५	५३६	६२५
१००%	७९.३२%	२०.६८%	१.१६%	०.४१%	८.८१%	१०.२८%

रुग्णालयीन उपकरणांची सद्यस्थिती (ऑक्टोबर २०२२)

रुग्णालयीन उपकरणे				
एकूण	चालू	नादुरुस्त	निर्लेखनपात्र	अंतिम निर्लेखित
१८०९८९	१७२०३५	८९५४	६८२३	१३७९

शितसाखळी उपकरणाची सद्यस्थिती :

ऑक्टोबर-२०२२

शितसाखळी उपकरणे				
एकूण	चालू	नादुरुस्त	निर्लेखनपात्र	अंतिम निर्लेखित
१७८१६	१७७८१	३५	००	००

(६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम

उद्देश व उद्दिष्टे :- सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरावर कार्यरत विविध आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केले जाते. सदर वाहने व उपकरणे सुस्थितीत राहून आरोग्य कार्यक्रमांच्या वापरात यावीत हाच आरोग्य सेवा परिवहन विभागाचा उद्देश आणि उद्दीष्ट आहे.

अंमजबजावणी कालावधी व पध्दती :- वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते.

अपेक्षित लाभार्थी / लोकसंख्या :- सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरावर कार्यरत सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते. याचा थेट लाभ आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी सर्व आरोग्य संस्थाना होत असतो.

देण्यात येणारे लाभ / सेवा :- वाहने शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याची सेवा आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केली जाते. याचा लाभ सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थाना होतो.

ज्ञालेले कार्य :- आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाच्या जिल्हा कार्यशाळा आणि विभागीय कार्यशाळांकडून सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची नियमितपणे देखभाल व दुरुस्ती केली जाते. सद्यस्थितीत सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील वापरातील एकुण वाहनापैकी ९८ टक्के पेक्षा अधिक वाहने चालू आहेत. त्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत विविध आरोग्य कार्यक्रम राबविणे आरोग्य संस्थाना सहज सुलभ होत आहे.

तसेच आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून मागील दोन वर्षात सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील निर्लेखित १६०० पेक्षा अधिक वाहनांची शासनाने नियुक्त केलेल्या शासकीय लिलावदारामार्फत जाहिर लिलाव आयोजि करून विक्री करण्यात आली आहे. यामधून शासनास रक्कम रुपये ८ कोटी पेक्षा अधिक महसूल मिळाला आहे.

सार्वजनिक आरोग्य विभागातील जिल्हानिहाय वाहनांची सद्यस्थिती माहे. (ऑक्टोबर २०२२)

अ. क्र.	जिल्हा	संस्था / कार्यालयाची संख्या	एकुण उपलब्ध वाहने	एकुण चालू वाहने	एकूण बंद वाहने	बंद वाहनांचा तपशील				
						दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
१.	अकोला	...	५७	९७	७९	१८	६	०	१०	२
२.	अमरावती	...	९३	२००	१८२	१८	२	०	०	१६
३.	बुलढाणा	...	७५	१६४	१५६	८	३	१	४	०
४.	वाशीम	...	३९	१०६	७३	३३	३	०	६	२४
५.	यवतमाळ	...	८९	२२९	२००	२९	१	२	१२	१४
६.	औरंगाबाद	...	७७	२११	१४८	६३	३	१	१	५८
७.	हिंगोली	...	३३	९०	६८	२२	०	०	३	१९
८.	जालना	...	५५	१७५	१२३	५२	०	१	१४	३७
९.	परभणी	...	५५	१३१	११५	१६	२	१	०	१३
१०.	कोल्हापूर	...	१०९	२०८	१४८	६०	०	१	३	५६
११.	सांगली	...	८४	१६१	११०	५१	१	२	०	४८
१२.	सिंधुदूर्ग	...	५४	१०७	७४	३३	१	०	३१	१
१३.	रत्नागिरी	...	८६	१९२	१२६	६६	५	२	५५	४
१४.	बीड	...	७७	१८५	१२२	६३	१	१	३०	३१
१५.	लातूर	...	७०	१६९	१३०	३९	०	२	२४	१३
१६.	नांदेड	...	८९	२२४	१९३	३१	६	१	२	२२
१७.	उस्मानाबाद	...	६०	१२२	१०९	१३	०	१	४	८
१८.	रायगड	...	७६	१७८	१५७	२१	२	०	६	१३
१९.	ठाणे	...	५२	१५०	११९	३१	१	०	१५	१५
२०.	पालघर	...	६४	१६४	१४२	२२	२	०	१२	८
२१.	भंडारा	...	४७	१३९	१०१	३८	१	१	२५	११
२२.	चंद्रपूर	...	७८	२१२	१८२	३०	३	३	२४	०
२३.	गडचिरोली	...	८३	२०७	१५०	५७	५	३	४२	७
२४.	गोंदिया	...	५४	१७४	८८	८६	०	०	७३	१३
२५.	नागपूर	...	८२	२२८	१६९	५९	१०	१	४३	५
२६.	वर्धा	...	४३	११९	१०२	१७	२	१	७	७
२७.	अहमदनगर	...	१३१	२१८	१८४	३४	०	०	१६	१८
२८.	धुळे	...	६४	१०८	७१	३७	०	०	१	३६
२९.	जळगांव	...	१०८	१७१	१३२	३९	२	०	११	२६
३०.	नंदूरबार	...	७५	१७८	१३३	४५	०	०	४२	३
३१.	नाशिक	...	१५२	३०६	२७१	३५	२	०	७	२६
३२.	पुणे	...	१४७	३५१	३४४	७	१	०	३	३
३३.	सोलापूर	...	१०१	१६०	१४३	१७	४	०	१	१२
३४.	सातारा	...	९५	१८७	१३२	५५	१	०	२	५२
३५.	मुंबई	...	७	५८	४६	१२	१	०	७	४
	एकूण	...	२६६२	६०७९	४८२२	१२५७	७१	२५	५३६	६२५

सार्वजनिक आरोग्य विभागातील एकुण वाहनापैकी जिल्हानिहाय रुग्णवाहिकांची माहे. (ऑक्टोबर २०२२)

अ. क्र.	जिल्हा	रुग्णालयांची एकूण संख्या	एकूण उपलब्ध रुग्णवाहिका	एकूण चालू	एकूण बंद	बंद रुग्णवाहिकांचा तपशील				
						दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
१.	अकोला	...	४५	६७	५१	१६	६	०	८	२
२.	अमरावती	...	८१	१५२	१४२	१०	२	०	०	८
३.	बुलढाणा	...	७०	१३६	१२८	८	३	१	४	०
४.	वाशीम	...	३३	७०	५६	१४	३	०	४	७
५.	यवतमाळ	...	८५	१८६	१६३	२३	१	२	१२	८
६.	औरंगाबाद	...	६४	१३९	११२	२७	२	१	१	२३
७.	हिंगोली	...	३१	७१	६१	१०	०	०	२	८
८.	जालना	...	५२	१३४	११७	१७	०	१	९	७
९.	परभणी	...	४३	११५	१०५	१०	२	१	०	७
१०.	कोल्हापूर	...	९७	१६९	१२१	४८	०	१	१	४६
११.	सांगली	...	७५	१४०	१००	४०	०	२	०	३८
१२.	सिंधुदुर्ग	...	५१	९३	६६	२७	१	०	२५	१
१३.	रत्नागिरी	...	८१	१७३	११५	५८	४	२	५१	१
१४.	बीड	...	७४	१५९	११३	४६	१	१	२७	१७
१५.	लातूर	...	६२	१५०	११३	३७	०	२	२३	१२
१६.	नांदेड	...	८४	२०३	१७४	२९	६	१	०	२२
१७.	उस्मानाबाद	...	५३	१०५	९२	१३	०	१	४	८
१८.	रायगड	...	६७	१६३	१४६	१७	२	०	४	११
१९.	ठाणे	...	४७	१०४	९३	११	१	०	५	५
२०.	पालघर	...	५९	१४१	१३०	११	२	०	६	३
२१.	भंडारा	...	४३	९९	७५	२४	१	१	२२	०
२२.	चंद्रपूर	...	७९	१७०	१४१	२९	३	३	२३	०
२३.	गडचिरोली	...	६९	१४९	११२	३७	३	३	२६	५
२४.	गोंदिया	...	६१	११८	५६	६२	०	०	५८	४
२५.	नागपूर	...	६३	१३६	११२	२४	६	१	१६	१
२६.	वर्धा	...	३६	८७	७७	१०	२	१	४	३
२७.	अहमदनगर	...	१२२	१९९	१६९	३०	०	०	१५	१५
२८.	धुळे	...	५२	८५	६२	२३	०	०	०	२३
२९.	जळगाव	...	११३	१३६	११७	१९	१	०	१०	८
३०.	नंदूरबार	...	७५	१५१	१११	४०	०	०	३८	२
३१.	नाशिक	...	१३९	२४३	२३१	१२	२	०	६	४
३२.	पुणे	...	१२७	२४१	२३९	२	०	०	२	०
३३.	सोलापूर	...	९७	१३५	१२८	७	३	०	१	३
३४.	सातारा	...	९०	१५५	११०	४५	१	०	२	४२
३५.	मुंबई	...	४	०	०	०	०	०	०	०
	एकूण	...	२४२४	४७७४	३९३८	८३६	५८	२५	४०९	३४४

१९. राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर.

प्रस्तावना :

शासन निर्णय क्रमांक पी.एच.आय. १०५९/बी.डी. दिनांक ९/१२/१९५९ सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर ची स्थापना झाली. सुरवातीला स्वच्छता निरीक्षक (Sanitary Inspector) या संवर्गाचे सर्टिफिकेट अभ्यासक्रमाबाबत प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येत होते. पदव्युत्तर अभ्यासक्रम डी.पी.एच. वैद्यकीय पदवी, पदवीका शिक्षणासाठी प्राप्त विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित केला जात होता. सध्या सदर संस्थेचे श्रेणीवर्धन शासन निर्णय क्रमांक २०१५ /प्र.क्र. २५८/आरोग्य-३ दिनांक २४ मे २०१६ अन्वये राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर म्हणून करण्यात आले. सार्वजनिक आरोग्य संस्था हि ISO-9001-15 नामांकित आहे तसेच महाराष्ट्र मेडीकल कॉन्सिल, मुंबई द्वारा संलग्न असून प्रशिक्षणार्थ्यांना क्रेडीट पॉईंट दिले जातात.

सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांची तांत्रिकदृष्ट्या अंमलबजावणी यशस्वी पणे करण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाबाबत सर्व स्तरावरील आरोग्य अधिकारी व कर्मचारी ह्यांचे प्रशिक्षण संस्थेद्वारे दिले जाते. प्रशिक्षण संस्थेचे ब्रीद वाक्य "प्रशिक्षणातून कर्तव्यपूर्ती" आहे.

महाराष्ट्रातील सात आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था ३४ जिल्हा प्रशिक्षण संस्था, २५ रुग्णालय प्रशिक्षण संस्था मार्फत नियोजन, आयोजन अंमलबजावणी सर्वेक्षण प्रशिक्षण अदि या संस्थेद्वारे केल्या जाते.

सार्वजनिक आरोग्य संस्था प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण (TOT) आरोग्य व कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र तसेच जिल्हा प्रशिक्षण केंद्र येथील शाखा सदस्य, जिल्हास्तरीय अधिकारी व राज्यस्तरीय अधिकारी संवाद कौशल्य समुपदेशन कौशल्य विकास कार्यशाळा, सेमीनार प्रशिक्षण अदि नियमित आयोजित होतात.

वर्ष २००६-२००७ पासून आशा टॉट आयएमएनसीआय बेसिक टॉट, आर्श टॉट आरटीआय/एसटीआय/नर्सिंगटॉट बीमॉक, सब, टॉट, कॉलीटी ऑन्सुरन्स टेनिंग, सीएचओटॉट,

संस्थेत गरोदर माता निदान तंत्र कायदा -१९९४, दिव्यांग अंमलबजावणी प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील वैद्यकीय अधिकारी आर.सी.एच. कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षणे घेतल्या जाते. एच.आय.व्ही. एड्स समुपदेशन प्रशिक्षण सामान्य रुग्णालयांतील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांसाठी घेण्यात येतात.

संस्था परिक्षा मंडळाचे कार्य लिपीक वर्गीय सेवा प्रवेशोत्तर प्रशिक्षण, ब.आ.से. प्रशिक्षणाकरीत करीत संस्थेतर्फे प्रशिक्षणाचे परिक्षा घेणेस्थव

परिक्षा मंडळ कार्यान्वित आहे.

राष्ट्रीय स्किल्स लॅब प्रशिक्षण संस्था मॅनीक्वीन्स वर प्रत्यक्ष प्रशिक्षण कौशल्य वृद्धिंगत करण्यासाठी केले जाते. उदा. प्रसूती, गुंतागुंत, नवजात बालक काळजी इ. ज्या भागात स्किल्स लॅबच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार काम कमी आहे तेथे क्षेत्रात व त्यांचे प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मुख्यालयात भेटी दिल्या जातात संबंधीतांचे कौशल्य ज्ञान/ज्ञानपातळी तपासून मार्गदर्शन करण्यात येते.

प्रसूती पूर्व व प्रसूती पश्चात सेवांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी २०१८ पासून संस्थेत CAQSHNA TOT आयोजित करण्यात येतात.

बाह्य प्रशिक्षण व अंतर्गत प्रशिक्षणाबाबत कायाकल्पचे प्रशिक्षण NHSRC दिल्ली ह्यांचे संयुक्त विद्यमानाने रुग्णालयीन स्वच्छता गुणवत्ता पूर्वक काळजी बाबत प्रशिक्षण व क्षेत्रभेटी आयोजित करण्यात येतात.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानामार्फत वित्तीय सहाय्यामुळे श्रेणीवर्धीत होत आहे.

नवनियुक्त वैद्यकीय अधिकारी यांना सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाचे व कार्यालयीन प्रशासन, रुग्णालय प्रशासन बाबत प्रशिक्षण दिल्या जाते. त्या करीता विषय तज्ञ, अनुभवींना प्रशिक्षक म्हणून बोलविण्यात येते. सदरचे ४२ दिवसाचे सत्र यशदा पुणे येथे सध्या सुरु आहे.

सिकलसेल ॲनिमीया, आयुष, तरंग, एम.एम.यु. आर.टीआय./एस.टीआय./आय.एम.ई.पी.एन.एस.एस.के. इत्यादी प्रशिक्षण या संस्थेत दिल्या जाते. वर्ष २०२२-२३ या वर्षी आयोजित केलेल्या प्रशिक्षणांची यादी सोबत जोडत आहे. ICMR तर्फे मान्यता प्राप्त इन्स्टीट्यूट इथिक्स कमिटी मार्फत राज्यातील विविध शोध प्रबंधांना मान्यता देण्यात येते.

प्रशिक्षणांचे गुणवत्तात्मक निरीक्षण खालीलप्रमाणे केले जाते.

- १) प्रशिक्षणाचे आणि प्रशिक्षणाबाबत माहिती (Feedback)
- २) प्रशिक्षणपूर्व व प्रशिक्षण पश्चात प्रशिक्षणाचे मुल्यामापन.
- ३) प्रशिक्षणार्थ्यांना क्षेत्रीय भेटीचे आयोजन
- ४) प्रशिक्षणार्थ्यांचे कौशल्य, ज्ञान प्रत्यक्ष नियंत्रण / प्रश्नोत्तरे
- ५) क्षेत्रभेट प्रशिक्षणादरम्यान प्रत्यक्ष माहिती दिल्या जाते.

मागील तीन वर्षात राआवकुकसं, नागपूर येथे दिलेले प्रशिक्षण व प्रशिक्षणार्थीची संख्या दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	प्रशिक्षितांची संख्या		२०२२-२०२३ (सप्टेंबर अखेर)
		२०२०-२०२१	२०२१-२०२२	
१.	शाखा सदस्य यांचे मायक्रोटिचिंग प्रशिक्षण	२९	२०	-
२.	आयएमईपी टीओटी	४७	६६	-
३.	एनएसएसके टीओटी	२८	ला/ना	-
४.	पीपीआयुसीडी टीओटी	ला/ना	१४	-
५.	आशा सर्टिफिकेशन प्रशिक्षण	२२२	६०	-
६.	पॅलिऐटिव्ह केअर जिल्हास्तरीय टिओटी	६९	२०६	-
७.	आशांकरीता एनआयओएस परिक्षा	ला/ना	ला/ना	१५५
८.	वैद्यकिय अधिकाऱ्यांचे इंडक्शन प्रशिक्षण	२०	ला/ना	७२
९.	आहारतज्ञ बालरोगतज्ञ, अधिपरीचारीका यांचे करीता न्युट्रिशन प्रशिक्षण	१३०	ला/ना	-
१०.	आरोग्य सेविका/आरोग्य सेवक/आशा यांचे राज्यस्तरीय एचडब्ल्यूसी मल्टीस्किल टिओटी	३६	ला/ना	-
११.	मोबाईल मेडिकल युनिट	९०	ला/ना	-
१२.	राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम कार्यशाळा	ला/ना	१३२	-
१३.	सॉफ्टवेअर ट्रेनिंग (HMIS/TMIS/RCH)	१०६	४१	-
१४.	स्कील्स लॅब प्रशिक्षण	२०३	३७९	३३५
१५.	एच बी एन सी टिओटी	७३	१४	-
१६.	आरटीआय / एसटीआय टिओटी	३५	९१	-
१७.	एनटीईपी टीओटी	१४	१५	-
१८.	आयुष एचडब्ल्यूसी टीओटी	५०	ला/ना	-
१९.	आयुष राष्ट्रीय प्रकृती प्रशिक्षण कार्यक्रम	५०	ला/ना	-
२०.	व्हायरल हिपॅटायटीस प्रशिक्षण	१२	ला/ना	-
२१.	क्षमता वृद्धीगत कार्यशाळा	२६	ला/ना	-
२२.	एनपीएचसाई	३०	ला/ना	-
२३.	एचडब्ल्यूसी सीपीएचसी आय केअर टीओटी	ला/ना	७६	-
२४.	एचडब्ल्यूसी सोपीएचसी ईएनटी केअर टीओटी	ला/ना	५९	-
२५.	सीएचओ इंडक्शन टीओटी	ला/ना	१८३	-
२६.	ईट राईट टीओटी	ला/ना	२१८	-
२७.	एमएनएस टीओटी	ला/ना	६२	-
२८.	ओईईई टीओटी	ला/ना	७५	--
२९.	ईमरजन्सी केअर टीओटी	ला/ना	७०	--
३०.	ओरल केअर टीओटी	ला/ना	५५	-
३१.	जेएस टीओटी	ला/ना	८९	-
३२.	आर्थॅल्मीक इंडक्शन प्रशिक्षण	ला/ना	६१	-
३३.	रीओरीएन्टेशन वर्कशॉप आणि व्हिएचएनएससी प्रशिक्षण	ला/ना	६३	-
३४.	एन क्यु ए एस सर्टिफिकेशन कार्यशाळा	ला/ना	ला/ना	५५
३५.	सीपीएचसी एनसीडी आयटी टिओटी	ला/ना	ला/ना	८८
३६.	मराठी भाषांतर कार्यशाळा	ला/ना	ला/ना	८

टीप :- ला/ना-लागू नाही (पिआयची मध्ये मंजूर नाही.)

३ वर्षांचे भौतिक अहवाल

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	पदनाम	२०२०-२१			२०२१-२२			२०२२-२३ (सप्टेंबर २२ पर्यंत)		
			प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी
ड	अतिरिक्त		१	२	३	४	५	६	७	८	९
६	शितसाखळी	हाताळणारे	१२२०	११३१	९३	१४४०	१४०५	९८	८००	५७९	७२
७	पीएएफपी	वैद्यकिय अधिकारी अधिपरीचारी	३४५०	२००८	५८	१६५०	१७४२	१०६	१४३८	२५९	१८
८	केएमसी		२०२५	२३७	१२	८८४	८१९	९३	१०८०	१२८	१२
९	डीपीएमयु		२१०	९१	४३	२१०	९०	४३	२१०	०	०
१०	दक्षता		१७७०	७५९	४३	ला/ना	६७	ला/ना	ला/ना	ला/ना	ला/ना
११	एनटीईपी	वैद्यकिय अधिकारी	१८६०	७८२	४२	५१०	४८६	९५	५१०	९५	१९
१२	एनटीईपी	पॅरा	१२१८०	७८१२	६४	३१५०	३५८१	११४	२१५०	८५	३
१३	लिपिक प्रशिक्षण	लिपिक	२१०	१९९	९५	३६५	३३०	९०	ला/ना	१३४	ला/ना
१४	ब.आ.से. प्रशिक्षण	आ. से.	१२०	११२	९३	३२०	३१५	९८	३२०	३२०	१००

२०. पोषाहार विभाग, नागपूर

(१) कार्यक्रमाचे उद्दीष्ट / कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :-

प्रस्तावना :

पोषाहार विभाग या संस्थेची स्थापना १९४९ साली झाली, सन १९७० साली हाफकीन इन्स्टिट्यूट मुंबई येथून हा विभाग संचालक आरोग्य सेवा मुंबई यांचे नियंत्रणाखालील सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर येथे स्थलांतरीत करण्यात आला. हा विभाग मार्च १९८५ साली स्वतंत्ररित्या कार्यान्वित झाला.

उद्दिष्टे :

(१) समाजातील कुपोषणाशी निगडीत बाबींचा अभ्यास करून त्या अनुषंगाने पोषण व आरोग्य शिक्षण तसेच प्रशिक्षण कार्यक्रमांची आखणी करणे.

(२) शासकीय रुग्णालयातील आहार व्यवस्थापनात सुधारणा घडवून आणणे.

३) पोषाहार सर्वेक्षणाद्वारे आहारत होणारे बदलाचा शोध घेणे

या विभागाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

(१) पोषणविषयक सर्वेक्षण करणे.

(२) शासकीय रुग्णालयातील आहारसेवेत सुधारणा होण्याच्या दृष्टिने पहाणी व पाठपुरावा करणे.

(३) राज्यातील ४३ जिल्हा स्त्री/उपजिल्हा रुग्णालयात स्थापन करण्यात आलेल्या पोषण पुनर्वसन केंद्राचे मॅनिटरींग रिपोर्टिंग करणे.

(४) पोषणविषयक प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन व इतर संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग.

(५) प्रदर्शनी, व्याख्याने, स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नपदार्थातून कमी खर्चाच्या पाककृतीच्या प्रात्यक्षिकांद्वारे पोषण शिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन व इतर संस्थांच्या अशा कार्यक्रमांमध्ये सहभाग.

(६) पोषाहार प्रयोगशाळेमध्ये आयोजीनयुक्त मिठाचे विश्लेषण व

१) झालेले व अपेक्षित काम दर्शविणारा तक्ता

अन्नभेसळ ओळखण्याच्या घरगुती पध्दतीच्या प्रात्यक्षिकांचे आयोजन.

(७) पोषण शिक्षण साहित्य निर्मिती, प्रकाशन आणि क्षेत्रिय अभ्यासाचे आयोजन.

(८) जागतिक स्तनपान सप्ताह व राष्ट्रीय पोषण सप्ताह साजरा करणे.

(९) जागतिक पोषण माह साजरा करणे.

समग्र कार्यक्रम :

पोषाहार विभागाद्वारे पोषण सर्वेक्षण, शासकीय रुग्णालयातील आहाराची तपासणी, राज्यातील ४३ पोषण पुनर्वसन केंद्राच्या कामाचे मॉनिटरींग, रिपोर्टिंग करणे, क्षेत्रीय अभ्यास, प्रयोगशाळेत आयोजीनयुक्त मिठाचे विश्लेषण, पोषण शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. त्याचप्रमाणे आरोग्य खात्याच्या शासकीय व इतर स्वयंसेवी संस्थांच्या पोषण शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेतला जातो.

पोषण शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये लोकसंख्येतील महत्वाचा गट माता व मुले यांच्या समतोल आहारासंबंधी प्रदर्शनी, व्याख्याने, स्लाईड शो तसेच स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नपदार्थातून कमी खर्चाच्या पाककृतींची प्रात्यक्षिके आयोजित केली जातात. पोषण शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये प्रशिक्षित आहारतज्ञ, सार्वजनिक आरोग्य परिचारिका, एन. एम./ एल. एच. व्ही. यांच्यामार्फत रुग्णलयामध्ये पोषण व आरोग्य शिक्षण कार्यक्रमांचे संनियंत्रण केले जाते.

राज्यातील ४३ जिल्हा /स्त्री/ उपजिल्हा रुग्णालये येथे स्थापन करण्यात आलेल्या पोषण पुनर्वसन केंद्राचे संनियंत्रण सन २०११-२०१२ यावर्षापासून या कार्यालयाद्वारे केले जात आहे.

उपरोक्त विविध उपक्रमांचा सन २०२१-२०२२ यावर्षी झालेल्या कामाचा प्रत्यक्ष व सन २०२२-२०२३ यावर्षी होणाऱ्या कामाचा तसेच सन २०२३-२०२४ मध्ये होणाऱ्या संभाव्य कामाचा तपशील खालील तक्त्यात दर्शविलेला आहे. :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष				
		२०२१-२०२२	२०२२-२०२३		२०२३-२०२४	
			१ एप्रिल २०२२ ते ३० सप्टेंबर २०२२	१/१०/२०२२ ते ३१ मार्च, २०२३	संभाव्य	
१	२	३	४	५	६	
१.	एकूण प्रशिक्षण कार्यक्रम	...	१३०	११०	१५०	४००
२.	एकूण आयोजित प्रदर्शनी	...	१२७	१००	१३०	२७०
३.	आयोजित पोषाहार प्रात्यक्षिके	...	२०	११०	१५०	३५०
४.	एकूण दिलेली व्याख्याने	...	३००	२५०	३००	७००
५.	एकूण आयोजित अन्नभेसळ प्रात्यक्षिके	...	१५	५०	७०	१५०
६.	आकाशवाणी व दूरदर्शन कार्यक्रम	...	१०	०	४	१८
७.	पोषण पुनर्वसन केंद्राना दिलेला तपासणी भेटी	...	२०	११	३२	४६

(२) या वर्षात पोषण पुनर्वसन केंद्रात झालेले कार्य, पुढील वर्षात करण्यात येणारे अपेक्षित कार्य :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष			
		२०२१-२०२२	२०२२-२०२३		२०२३-२०२४
१	२	३	४	५	६
			१ एप्रिल २०२२ ते ३० सप्टेंबर २०२२	१ ऑक्टोबर २०२२ ते ३१ मार्च २०२३	संभाव्य
१. पोषण पुनर्वसन केंद्राचा तपशिल :		४५	४५	४५	४८
सॅम मुलांची भरती संख्या					
१.	जि. रु. गडचिरोली	२५२	१३४	२४०	४८०
२.	उपजिरु अहिरी (गडचिरोली)	१४७	१०५	१२०	२४०
३.	स्त्री रु. गोंदीया	१७०	१०२	१२०	२४०
४.	स्त्री रु. डागा नागपूर	१२८	८९	१२०	२४०
५.	जि.रु. चंद्रपूर	९०	६५	१२०	२४०
६.	जि. रु. वर्धा	९८	८५	१२०	२४०
७.	जि. रु. भंडारा	१६९	१०६	१२०	२४०
८.	स्त्री रु. अकोला	९०	८५	१२०	२४०
९.	स.रु अमरावती	२०१	११७	१२०	२४०
१०.	उपजिरु. धारणी (अमरावती)	१९०	१५२	१२०	२४०
११.	ग्रा. रु. चिखलदरा	३३	३९	१२०	२४०
१२.	ग्रा.रु. चुरणी	२७	१७	१२०	२४०
१३.	जि.रु. वाशिम	७४	८१	१२०	२४०
१४.	जि. रु. बुलडाणा	१२२	९	१२०	२४०
१५.	उपजिरु पांढरकवडा (यवतमाळ)	१३८	१२२	१२०	२४०
१६.	जि.रु. नाशिक	१६४	१९७	१२०	२४०
१७.	जि. रु. अहमदनगर	७	३०	१२०	२४०
१८.	जि. रु. जळगाव	८३	१०३	१२०	२४०
१९.	जि. रु. नंदुरबार	२७७	१५२	२४०	४८०
२०.	उपजिरु धडगाव (नंदुरबार)	१६३	१२५	१२०	२४०
२१.	उपजिरु तळोदा (नंदुरबार)	१५२	९९	१२०	२४०
२२.	ग्रा. रु. मोलगी (नंदुरबार)	१७७	१०७	१२०	२४०
२३.	उपजिरु शिरपूर (धुळे)	२८	५४	१२०	२४०
२४.	जि. रु. ठाणे	०	१२६	१२०	२४०
२५.	जि. रु. रायगड	८४	५२	१२०	२४०
२६.	उपजिरु जव्हार (पालघर)	१०५	६२	१२०	२४०
२७.	उपजिरु ढहाणू (पालघर)	१२७	७७	१२०	२४०
२८.	ग्रा. रु. मोखाडा (पालघर)	१५०	१२१	१२०	२४०
२९.	ग्रा. रु. विक्रमगड (पालघर)	९७	८१	१२०	२४०
३०.	उपजिरु कासा (पालघर)	१४	७९	१२०	२४०
३१.	जि. रु. पुणे	४२	४९	२४०	४८०
३२.	जि. रु. सातारा	४४	४८	१२०	२४०
३३.	जि. रु. पंढरपूर (सोलापूर)	१३७	११८	१२०	२४०
३४.	जि. रु. हिंगोली	१३८	१००	१२०	२४०
३५.	जि. रु. जालना	५५	६७	१२०	२४०
३६.	जि. रु. परभणी	१०७	११२	१२०	२४०
३७.	उपजिरु चिकलठाणा	१३	५७	१२०	२४०
३८.	स्त्री.रु. लातूर	११६	१२८	१२०	२४०
३९.	जि. रु. बीड	५०	५७	१२०	२४०
४०.	स्त्री रु. नांदेड	१३१	१०४	१२०	२४०
४१.	जि. रु. रत्नागिरी	३६	३८	१२०	२४०
४२.	उपजिरु गडहिंगलज (कोल्हापूर)	९०	६३	१२०	२४०
४३.	जि. रु. सिंधुदूर्ग	२७	११	१२०	२४०
४४.	ग्रा. रु. कर्जत (रायगड)	१५	१६	१२०	२४०
४५.	सायन हॉ. मुंबई	१२२	७८	१२०	२४०
एकूण		४७०६	३८९२	५६४०	११२८

३. प्रशिक्षण कार्यक्रम :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष				२०२३-२०२४ संभाव्य
		२०२१-२०२२	२०२२-२०२३	१-४-२०२२ ते ३०-९-२०२३	१-१०-२०२२ ते ३१-०३-२०२३	
१	२	३	४	५	६	
प्रशिक्षण :-						
(१)	पोषाहार विभागाद्वारे भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी.	...	२७६५	२८१४	३०००	६०००
(२)	इतर आरोग्य संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभागाद्वारे प्रशिक्षित भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी	...	१४९८	७५३	९००	२०००
(३)	स्वयंसेवी संस्था व इतर शासकीय संस्थांच्या कार्यक्रमात सहभागाद्वारे प्रशिक्षित भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी	...	२०४२	९१४	१०००	२०००
पोषण शिक्षण :-						
(१)	प्रदर्शनी (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	९६४	६४६	२२०८	४४१६
(२)	प्रात्यक्षिके (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	५६९	६१३	५५२	११०४
(३)	व्याख्याने (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	१५३३	१०५९	२७६०	५५२०
(४)	स्टाईड शो (पोषाहार विभाग)	...	२४७५	१२००	१५००	३३००
(५)	एकूण आयोजित आहार चिकित्सा केंद्रे (रुग्णालयीन आहार तज्ञांद्वारे)	...	१६५७	८९२	६४८	१८९६
(६)	आहार चिकित्सा केंद्रा मार्फत एकूण सल्ला दिलेले रुग्ण,	...	४३७४१	२१४२५	३७५००	७५०००
(७)	पोषण व आरोग्य शिक्षण दिलेल्या मातांची संख्या (पोषाहार विभाग व इतर विभागाद्वारे)	...	४५१७४	३१२५२	३२०००	६५०००
(८)	आकाशवाणी व दूरदर्शन कार्यक्रम	...	१३	०	४	१०
९.(अ)	प्रयोग शाळेत विश्लेषण केलेले एकूण आयोजित युक्त मीठ नमुने	...	९३०	७१३	१३००	३०००
	(ब) घरगुती पध्दतीने अन्नभेसळ ओळखण्याच्या प्रात्यक्षिकांचा लाभ मिळालेले एकूण लाभार्थी (पाषाण प्रयोग शाळे मध्ये),	...	२००	८०	१२०	२५०
	(क) घरगुती पध्दतीने अन्नभेसळ ओळखण्याच्या प्रात्यक्षिकांचा लाभ मिळालेले एकूण लाभार्थी (क्षेत्रीय प्रत्याक्षिके),	...	६५०	३५०	६००	१३५०
पोषण सर्वेक्षण :-						
१)	सर्वेक्षण केलेली एकूण गावे-	...	२	२	८	१
२)	सर्वेक्षण केलेली एकूण गावे-	...	१२	२६	४५	६०
३)	तपासणी केलेली एकूण कुटुंबे -	...	३६०	३६०	१३५०	१८००
४)	तपासणी केलेली एकूण लाभार्थी	...	११५२	१०२३	३७८०	४८६०
०-६ वर्षे	बालके	...				
	गरोदर/स्तनदा माता-	...				

पुढील वर्षाकरिता नविन योजना :- या कार्यालयाकडून सादर केलेल्या प्रस्तावानुसार अनुदानाच्या उपलब्धतेनुसार कार्यक्रम घेण्यात येतील.

२१. सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या-प्रशिक्षण नागपूर.

सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या या संस्थेतर्फे अधिपरिचारीकांना ११ महिन्यांचे सार्वजनिक आरोग्य परीचर्या प्रशिक्षण दिले जाते.

सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या शाळा येथे अधिपरिचारीकांना ११ महिन्यांचे सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या प्रशिक्षण देण्यात येते. समाजातील लोकांच्या आरोग्य विषयक मागण्या व गरजा जाणून घेवून त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्याचे मुख्य उद्दिष्ट डोळ्या पुढे ठेवून समाजाला संवर्धनात्मक, प्रतिबंधत्मक, उपचारात्मक, पुर्नवसनात्मक अशा सर्वांगीणसेवा देण्यास आवश्यक ते ज्ञान आणि कौशल्य प्रशिक्षणार्थी येण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जाते.

आरोग्य शिक्षणाद्वारे लोकांचे आरोग्य वृद्धीगत करणे, रोगाचे प्रमाण कमी करणे, सेवा देणाऱ्यांच्या कार्याला प्रोत्साहन देणे, मुल्यांकन करणे, देखरेख करणे, माता, बाल संगोपन, शालेय आरोग्य कार्यक्रम, सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रम इत्यादी विविध क्षेत्रात सार्वजनिक आरोग्य शुश्रूषा विद्यालय कार्यरत असते. आतापर्यंत या संस्थेतून महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या संस्थेतील ११४७ अधिपरिचारीका प्रशिक्षित झाल्या आहेत. महाराष्ट्रामध्ये अशा प्रकारचे प्रशिक्षण देणारी हि एकमेव संस्था असून प्रतिवर्षी ३० प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षित करण्याची क्षमता आहे.

दरवर्षी हे प्रशिक्षण सत्र ऑगस्ट ते जून पर्यंत असते पण चालू वर्षात कोव्हीड-१९ या महामारीमुळे हे प्रशिक्षण सत्र फरवरी ते डिसेंबर पर्यंत आहे. या कालावधीत कामाचे आयोजन पध्दतशीरपणे केले जाते.

फरवरी ते मे या कालावधीत तज्ञ व्यक्तीकडून व्याख्याने व शैक्षणिक भेटी आयोजित केल्या जातात.

जून ते जुलाई :- या कालावधीत रुग्णालयामधील अनुभव दिला जातो. त्यात रुग्णांचा (माता व बालके)समग्र अभ्यास करून शुश्रूषा कृती योजना केली जाते. तसेच पाठय नियोजन व प्रात्यक्षिके घेतली जातात. रुग्णालयीन अनुभवामध्ये अतिविशेषोपाचार रुग्णालय व मनोरुग्णालयात व चिकित्सालयीन अनुभव देण्यात येतो.

ऑगस्ट ते सप्टेंबर :- या कालावधीत ग्रामिण क्षेत्रीय अनुभव दिला जातो. यामध्ये निवडलेल्या कुटुंबाची सर्वांगीण परिचर्या व परिचर्या कृती या अनुभवामध्ये सर्वेक्षण, गृहभेट परिचर्या-कृती आरोग्य समस्या निराकरण, प्रत्यक्ष गृह-भेटी या सर्व गोष्टींचा समावेश केला जातो.

ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर :- शहरी क्षेत्रीय अनुभव व तेंव्हाच प्रात्यक्षिक परिक्षा घेतली जाते.

डिसेंबर :- उजळणी व सराव परिक्षा महाराष्ट्र परिचर्या परिषदेकडून होणारी परिक्षा व तोंडी प्रात्यक्षिक परिक्षा

महिना	कार्यक्रम	कृती
१	२	३
८ मार्च	जागतिक महिला दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
७ एप्रिल	जागतिक आरोग्य दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
१२ मे	जागतिक परिचारीका दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
५ जून	पर्यावरण सुखा दिन	विद्यार्थिनी व कर्मचारी यांना पर्यावरण दिनाचे महत्त्व सांगण्यात येते. त्या करिता गटामध्ये वाचन, मॉडेल प्रत्यक्ष मुलाखत (भुमिका नाट्य, ग्रुप वाचन इ.) या माध्यमातून स्पष्ट करून सांगितले व परिसर स्वच्छ करून घेण्यात येतो.

१	२	३
दृष्टीदान दिन	१० जून	डोळ्याची काळजी, डोळ्याचे विविध आजार व नेत्रदान या विषयावर विद्यार्थिनी माहिती व फील्म चार्ट, पोस्टर, मॉडेल व प्रत्यक्ष मुलाखती द्वारे डोळ्याच्या दृष्टीचे महत्त्व पटवून देण्यात येते.
१० जुलै	मातृ सुरक्षा दिन	या दिना निमित्त माता मृत्यू कमी करणे व महिला सबळीकरण याकडे विद्यार्थिनीचे लक्ष केंद्रीत केले जाते व ते विविध कृतीतून स्पष्ट करून सांगण्यात येते.
११ जुलै	लोकसंख्या दिन	वाढत्या लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण कोणत्या पध्दतीने करता येईल यावर भर देण्यात येतो. नियंत्रणा करिता उपाय योजना सांगितल्या जातात. प्लॅनेल ग्राफ, गीत, पोवाडा व जनजागृतीवर कार्यक्रम घेण्यात येतात.
१ ते ७ ऑगस्ट	स्तनपान सप्ताह	“पहिल्या तासात स्तनपान, लाखो बालकांना जीवदान” या घोष वाक्याला अनुसरून ६ दिवस वेगवेळ्या कार्यक्रमाचे आयोजन केले. त्यामध्ये रॅली, रांगोळी स्पर्धा, भूमीका नाट्य, निबंध स्पर्धा घोषवाक्य स्पर्धा, पोस्टर स्पर्धा स्पॉट स्पीच स्पर्धाचे आयोजन केले जाते. यासर्व कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते.
१५ ऑगस्ट	स्वातंत्र्य दिन	स्वातंत्र्य दिनानिमित्त समूह गीत स्पर्धा व इनडोर व आरूढ डोर खेळ स्पर्धांचे आयोजन करण्यात येते.
१ ते ७ सप्टेंबर	पोषाहार सप्ताह	जनजागृतीचे वेगवेगळे कार्यक्रम व कार्यप्रणालीचे आयोजन करण्यात येते यात विद्यार्थिनींच्या स्पर्धा/आहार विषयक प्रदर्शनीचे आयोजन, अनुसंधान केंद्र, नागपूर येथे करण्यात येणार असते व आहारशिक्षण-किशोरवयीन मुलांसाठी युगांतर हायस्कूल नागपूर येथे आहार शिक्षण पाठ घेण्यात येतात.
१८ ऑक्टोबर	धम्मचक्र प्रवृत्तन दिन	दिक्षा भूमी, नागपूर येथे आरोग्य शिक्षण याचे आयोजन व आरोग्य सेवा समितीतर्फे रुग्ण सेवे मध्ये सहभाग घेण्यात येतो.
२१ ऑक्टोबर	जागतिक आयोजीन न्यूनता दिन	आयोडीन युक्त मीठ व त्याचे महत्त्व जनतेला पटवून देण्याकरिता आयोजन केले जाते नियोजित कार्यक्रम व त्यामध्ये विद्यार्थिनी व कर्मचारी यांचा सक्रिय सहभाग होऊन कार्यक्रम यशस्वी करण्यात येतो.
१४ नोव्हेंबर	पल्स पोलिओ लसीकरण दिवस कार्यक्रम, ग्रामीण क्षेत्रीय अनुभव इत्यादी	बुध्द विहार येथे बालक दिन साजरा करण्यात येतो. प्रदर्शनी, जनजागृती नाटके इ. राष्ट्रीय कार्यक्रमाबाबत समाजात जन जागृती करण्याकरिता विविध कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

तक्ता - २

कार्यक्रम कार्यभार सारांश व वित्तीय आवश्यकताचे स्पष्टीकरण

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचा प्रकार	कालावधी	वर्ष	प्रशिक्षण क्षमता	प्रशिक्षण वर्ग सत्र	निवड झालेल्या ची संख्या	परिक्षेत बसलेल्याची संख्या	उत्तीर्ण झाले ल्याची संख्या	अ. जा.	अ. ज.	भ. जा.	वि. जा.	इमाव	एस बी सी	खुला	ए कू ण
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
१	सार्वजनिक आरोग्य परिचार्या	११ महिने	०५-०६	३०	४३	१८	१८	१६	३	४	४	१	२	३	१	१८
			०६-०७	३०	४४	२६	२	२६	२	८	५	२	८	१	०	२६
			०७-०८	३०	४५	२८	२८	२८	१	४	३	१३	३	०	४	२८
			०८-०९	३०	४६	३०	२९	२७	३	३	१२	२	४	१	५	३०
			०९-१०	३०	४७	२३	२४	२४	०	८	५	३	३	२	२	२३
			१०-११	३०	४८	२९	२९	२९	०	३	२	१	५	०	१८	२९
			११-१२	३०	४९	३०	२८	२८	४	१	१	१	६	१	१४	२८
			१२-१३	३०	५०	३०	३०	३०	४	२	३	-	६	-	१५	३०
			१३-१४	३०	५१	२९	-	-	४	१	१	१	६	१	१५	२९
			१४-१५	३०	सन २०१४-१५ करिता भारतीय परिचर्या परिषद (नवी दिल्ली) याचे कडून प्रवेश प्रक्रिये करिता अद्याप मंजूरी मिळाली नसून कार्यवाही सुरु आहे.											
	(जाने १६ ते नोव्हेंबर, १६)		१५-१६	३०	५२	२७	२७	२७	४	२	१	१	५	१	१३	२७
	(ऑक्टोबर १६ ते ऑगस्ट, १७)		१६-१७	३०	५३	२८	२८	२८	४	२	१	१	५	०	१५	२८
	(ऑगस्ट १७ ते जून, १८)		१७-१८	३०	५४	२७	२६	२६	४	२	१	०	५	०	१५-१ = १४	२६
	(ऑगस्ट १८ ते जून, १९)		१८-१९	३०	५५	३०	३०	३०	४	२	३	२	५	१	१३	३०
	(ऑगस्ट १९ ते जून, २०)		१९-२०	३०	५६	२९	३०	२९	४	१	२	०	६	१	१५	२९
	(फरवरी २१ ते जाने., २२)		२०-२१	३०	५७	२५	२५	२५	४	०	१	०	६	०	१३	२५
	(जानेवारी २२ ते नोव्हें. २२)		२१-२२	३०	५८	कोव्हीड -१९ प्रवेश प्रक्रियाचे आदेश मा. आयुक्त आरोग्यतक आयुक्तालय, मुंबई यांचे कडून प्राप्त झाले नाही.										
	(ऑक्टोबर २२ ते ऑगस्ट २३)		२२-२३	३०	५८	प्रवेश प्रक्रिया पूर्ण झालेली आहे.										

२२. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान यांचा स्वस्त आणि दर्जेदार, आरोग्य सेवा प्रदान करण्यासाठी, मुले व माता मृत्यू प्रमाण कमी करण्यासाठी, लोकसंख्या स्थिरीकरण आणि लिंग आणि जनसांख्यिकीय समतोल घडवून आणण्यासाठी, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत समावेश करण्यात आलेला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान :-

- गरीब दुर्लक्षित तसेच गरजू ग्रामीण आरोग्य जनतेस सहजसाध्य, परवडण्याजोगी, कार्यक्षम उत्तरायी आणि विश्वासार्ह आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल, २००५ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरु केले आहे.
- आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या महत्वाच्या घटकांचा (उदा. आहार, परिसर स्वच्छता, सुरक्षित पाणीपुरवठा, महिला व बालविकास इत्यादी) बाबींचा या अभियानामध्ये एकत्रित विचार करण्यात आला आहे.
- राज्यातील जनतेला विशेषतः ग्रामीण जनता, गरीब, महिला व मुले यांना गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे, हे या अभियानाचे ध्येय आहे.

राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान :-

- शहरी भागातील गरीब व दुर्लक्षित घटक आरोग्य सुविधांपासून वंचित राहत आहे. त्यासाठी केंद्रसरकारने २०१३-१४ या आर्थिक वर्षापासून राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान सुरु करण्यास मंजूरी दिली आहे.
- त्याअनुषंगाने सन २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या २६ महानगरपालिका, ६४ नगरपरिषद, ४ कटक मंडळे व १ जिल्हा मुख्यालय अशा ९५ शहरांमध्ये हा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सन २०२१-२२ या आर्थिक वर्षासाठी केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्यासाठी रु. ४१२.३३ कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. यापैकी रु. ८८.२९ कोटी बृहन्मुंबई महानगर पालिकेसाठी व उर्वरित रु. ३२४.४० कोटी महाराष्ट्रातील ९७ शहरासाठी मंजूर करण्यात आला आहे. सन माहे ऑक्टोबर २०२१ या अर्थिक वर्षासाठी केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्यासाठी रु. १६५.४८ कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. त्यापैकी रु. ३४.२० कोटी बृहन्मुंबई महानगर पालिकेसाठी व उर्वरित रु. १३१.२७ कोटी महाराष्ट्रातील ९७ शहरासाठी मंजूर करण्यात आला आहे. व माहे ऑक्टो. २०२१ पर्यंत रा. ना. आ. अभि. अंतर्गत मंजूर प्रकल्प अमलबजावणी आराखडा मधील २८ टक्के निधीचा पापर करण्यात आला. सन २०२२-२३ करीता केंद्र शासनाने एकुण रु. २७२.७९ कोटी रुपयांच्या प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मंजूर केला आहे.

राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान महाराष्ट्र २०२२-२३ ठळक वैशिष्ट्ये :-

- राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान अंतर्गत खालील बाबींवर विशेष लक्ष दिला जातो.
- शहरी भागातील झोपडपट्टी व झोपडपट्टी सदृश्य मध्ये राहणारी जनता
- शहरी भागातील लोकसंख्येमधील वंचित घटक उदा. बेघर, रस्त्यावर राहणारी मुले, माथाडी कामगार व इतर अस्थायी लोकसंख्या इ.
- सार्वजनिक आरोग्य अंतर्गत स्वच्छता, स्वच्छ पिण्याचे पाणी व वेक्टर नियंत्रण विषयावर जोर.

- स्थानिक स्वराज्य संस्थांची क्षमता बांधणी.
- नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र व नागरी सामुदायिक आरोग्य केंद्र अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवा हे सर्वसामान्य जनतेस पुरविल्या जातात व बाह्य संपर्क सेवाद्वारे लोकसंख्येतील वंचित घटकांवर लक्ष दिला जाते.
- NUHM अंतर्गत आरोग्य सेवांचे नियोजन व व्यवस्थापनासाठी समुदायाचा सहभागावर जोर दिला जातो.
- आशा स्वयंसेविक, महिला आरोग्य व समिती व रुग्ण कल्याण समिती हे NUHM मध्ये महत्वाचे भाग आहेत.
- महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या :- ११.२३ कोटी (२०११ जनगणनेप्रमाणे)
- एकुण शहरी लोकसंख्या :- ५.०३ कोटी (एकुण लोकसंख्येच्या ४५%)
- NUHM अंतर्गत शहरी लोकसंख्या :- ४.३५ कोटी (एकुण लोकसंख्येच्या ३८.७३%)
- NUHM अंतर्गत स्लम लोकसंख्या :- २.०१ कोटी (NUHM अंतर्गत शहरी लोकसंख्येच्या ४६.०२)
- २५३ शहरांपैकी ९८ शहरांमध्ये NUHM राबविला जातो.
- एकुण ६०५ मंजूर नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रामधून ६५१ सद्यस्थितीत कार्यरत आहेत.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत राबविण्यात येणारे महत्वाचे कार्यक्रम

१. आशा :-

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत कार्यरत ६०,००० आशा कामगारांच्या दृष्टीने राज्याने एक डेटाबेस म्हणून आशा सॉफ्टवेअर तयार केले आहे. यामध्ये त्यांनी केलेल्या आर्थिक व भौतिक कामगिरीचा समावेश सदर सॉफ्टवेअर मध्ये करण्यात येतो.
- राज्यात ६१२१५ पैकी ६०९६७ इतक्या आशा ची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

Sr. No.	Particulars	Target	Achievment	%
1	HBNC 1st phase		60357	99%
2	HBNC 2nd phase		60043	99%
3	HBNC 3rd phase		59835	98%
4	HBNC 4th phase	60909	59804	98%
5	NCD		53525	88%
6	HBVC		30071	49%
7	Multi Skill		8957	15%

२. आयुष :-

- आयुष हा राआअ अंतर्गत महत्वाचा घटक असून यामध्ये आयुर्वेद, युनानी, होमिओपॅथी, योगा व निसर्गोपचार या चिकित्सा पध्दतीचा समावेश आहे.
- केंद्र शासनाच्या आरोग्य कु. क. मंत्रालय, आयुष विभागामार्फत १२ व्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत भारतामध्ये “राष्ट्रीय आयुष अभियान” ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.
- आयुष अंतर्गत सप्टेंबर २०२२ पर्यंत एकूण बाहय रुग्ण ३८५०४० व एकूण अंतर रुग्ण ९४२९

3 Community Action For Health 0:-

केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार CBMP हा कार्यक्रम राज्यात सन २००७ पासून राबविण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ च्या मंजूर प्रकल्प अमलबजावणी आराखडयानुसार CBMP ही योजना नविन रुपात राबविण्यास मंजुरी देण्यात आली आहे. Community Action For Health (लोकसहभागातून आरोग्यविषयक कृती) ही योजना संपूर्ण जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे.

त्यामध्ये जिल्ह्यातील सर्व VHNSCs चा समावेश करण्यात येत आहे.

Community Action For Health (लोकसहभागातून आरोग्यविषयक कृती) या योजनेसाठी करावयाचे उपक्रम खालीलप्रमाणे-

- जिल्हा सुकाणू समिती (District Monitoring & Planning Committee Meetings)

बायोमेडिकल उपकरणे देखभाल चे आउटसोर्सिंग :-

पुढील पाच वर्षांसाठी बायोमेडिकल उपकरणे देखभालीसाठी १९-११-२०११ रोजी मे. फॅबर सिंधुरी मॅनेजमेंट सर्व्हिसेस प्राइवेट लिमिटेड यांना आउटसोर्स केलेले आहे.

- जिल्हा स्तरीय कार्यशाळा (District Level Orientation & Capacity Building Workshop for Block Co-ordinator)
- जिल्हा स्तरीय सामाजिक अंकेक्षण कार्यशाळा
- जिल्हा सुकाणू समिती सदस्यांच्या गावपातळी व फेडरेशन स्तरावरील दौरे
- तालूकास्तरीय कार्यशाळा, प्रशिक्षण व सभा (Workshops; Trainings & Meetings (Block Level))
- Decentralised Health Planning

४. भारतीय सार्वजनिक आरोग्य मानके :-

IPHS हि अशी संकल्पना आहे ज्याद्वारे पायाभूत सुविधा, मनुष्यबळ, उपकरणे, औषधे इत्यादी प्रदान करून आरोग्य संस्थांचे बळकटीकरण केले जाते.

Dash Board Statis of Biomedical Equipment Maintenance as on September -2022

Total No. of Biomedical Equipment	Total Breakdown calls		
	Received	Open	Closed
97552	1983	8	1975

लॅबोरेटरी सर्विसेस चे आउटसोर्सिंग :-

Free Diagnostic अंतर्गत पुढील ५ वर्षांसाठी लॅबोरेटरी सर्विसेससाठी एम/एस एचएलएल लाइफ केअर लिमिटेड यांना ०३-०२-२०१७ रोजी आउटसोर्स केलेले आहे.

Sr. No.	Description	PHC LEVEL	RH LEVEL	DH LEVEL	TOTAL
1.	INSTITUTIONS COVERED	2272	432	99	2803

Dash Board Status of Laboratory Services as on September -2022

Districts	Facilities	Total No of Patients	Total No. of Emergency Patients	Total No of Tests	Total No of Tests Reported	Total No Test in Progress
35	2791	36661003	42956	104023437	103933926	89511

टेलिरेडीओलॉजी सेवा

राज्यातील आरोग्य संस्थाकरीता टेलिरेडीओलॉजी सेवा उललब्ध असल्याबाबत...

• भारत सरकारने जारी केलेल्या मार्गदर्शकसूचनांनुसार राज्यातील आरोग्य संस्थांमध्ये टेलिरेडिओलॉजी सेवा मोफत देण्याची निविदा प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे. निविदा प्रक्रियेनुसार एसएचएस (एनएचएम), डिएचएस आणि सेवा पुरवठादारक मे.कृष्णा डायग्नोस्टिक सर्व्हिसेस प्रायव्हेट लिमिटेड यांच्यात त्रिपक्षीय सामंजस्य करार दि. २२/१०/२०२० रोजी पुढील ५ वर्षांसाठी करण्यात आलेला आहे.

• या प्रकल्पानुसार सेवा पुरवठादारक मे. कृष्णा डायग्नोस्टिक सर्व्हिसेस प्रायव्हेट लिमिटेड हे एक्स-रे आणि सीटी स्कॅनच्या डिजिटायझेशन, ट्रान्समिशन आणि रिपोर्टिंगसाठी सी. आर सिस्टम व सॉफ्टवेअर आरोग्य संस्थेमध्ये स्थापित करेल.

• या प्रकल्पानुसार सेवा पुरवठादारक मे. कृष्णा डायग्नोस्टिक सर्व्हिसेस प्रा. लिमिटेड हे एक्स-रे आणि सीटी स्कॅनच्या डिजिटायझेशन, ट्रान्समिशन आणि रिपोर्टिंगसाठी सी. आर सिस्टम व सॉफ्टवेअर आरोग्य संस्थेमध्ये

स्थापित करेल.

• या सुविधा अंतर्गत रुग्णालयात केलेले X-Ray व CT Scanचे Images सेवा पुरवठादाराने नेमलेल्या तज्ञांकडे online transfer होतात. या Images तपासून त्याचा अहवाल संबंधित रुग्णालय emergency असल्यास १ तासात आणि इतर रुग्णांसाठी १२ तासांत online प्राप्त होतात. यामुळे ग्रामीण रुग्णालय स्तरापर्यंत क्ष-किरण व सीटी स्कॅन ची सुविधा राज्यातील जनतेस उपलब्ध झाली आहे.

• टेलिरेडिओलॉजी सेवेमध्ये राज्यातील सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत ग्रामीण रुग्णालये (आरएच), उपविभागीय रुग्णालये (एसडीएच), जिल्हा रुग्णालये (डीएचएस), सामान्य रुग्णालये, मॅटल रुग्णालये, कुष्ठरोग रुग्णालये, टीबी हॉस्पिटल व महिला रुग्णालये या रुग्णालयाचा समावेश करण्यात आला आहे.

• आतापर्यंत ४३५ रुग्णालयांमध्ये क्ष-किरण करिता CRSystem व ३१ रुग्णालयांमध्ये सीटी स्कॅन करिता सॉफ्टवेअर स्थापित करण्यात आलेले आहे.

Details of X ray patient done Sep-2022

Sr. No.	Description	Total patients	Total X rays	Total Xrays reported	X ray reports in progress
1.	X ray	125934	136554	134905	48

Detail of Scan patient done Sept. -2022

Sr. No.	Description	Total patients	Total CT Scan	Total CT Scan reported	CT Scan reports in progress
1.	CT Scan	7133	7133	7042	43

● डायलिसिस नोट

● महाराष्ट्र राज्यातील २९ जिल्हयांमध्ये इन हाऊस पध्दतीवर प्रधान मंत्री राष्ट्रीय डायलिसिस कार्यक्रम राबविण्यात आलेली असून सद्यस्थितीत ५४ डायलिसिस सेंटरमध्ये ३२४ डायलिसिस मशीन कार्यान्वित आहेत. तसेच त्यामध्ये (नंदुरबार, गडचिरोली, वाशिम आणि जळगाव) या चार अति जोखमीच्या जिल्हयांचा सुध्दा समावेश केलेला आहे.

● या ५४ डायलिसिस सेंटरमध्ये जि. रु २२, उप, जि. रु १६, स्त्री रुग्णालय २, सा. रु. ६, विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय २ व ग्रा. रु.६ यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

● सन २०२०-२१ मध्ये धुळे (उपजिल्हा रुग्णालय शिरपूर आणि जिल्हा रुग्णालय धुळे) आणि उस्मानाबाद (उपजिल्हा रुग्णालय उमरगा आणि उपजिल्हा रुग्णालयतुळजापूर) येथे ४ नवीन डायलिसिस केंद्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत.

● तसेच सन २०२१-२२ मध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय आणि ग्रामीण रुग्णालयात ३५ नवीन डायलिसिस केंद्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत.या ३५ नवीन डायलिसिस केंद्रांमध्ये उर्वरित चार जिल्हे-सांगली, औरंगाबाद, नागपूर आणि यवतमाळ यांचा देखील समावेश करण्यात आला आहे. अशा प्रकारे राज्यातील सर्व जिल्ह्या अंतर्गत डायलिसिस सेवा उपलब्ध होणार आहे.

● ही नवीन केंद्रे सुरु करण्यासाठी आवश्यक उपकरणांची खरेदी हाफकिन बायोफार्मास्युटिकल कॉर्पोरेशनच्या स्तरावर सुरु आहे.

● राज्यातील ५० खाटांचे १३ उपजिल्हा रुग्णालये, १०० खाटांचे ५ उपजिल्हा रुग्णालये व ३० खाटांचे ग्रामीण रुग्णालयांमध्ये १९ डायलिसिस केंद्र बाह्यस्थ संस्थेमार्फत पीपीपी मोडवर सुरु करण्यासाठी प्रशासकीय मान्यता प्राप्त झाली असून सदर प्रस्ताव निविदा प्रक्रियेसाठी खरेदी विभागांकडे पाठविण्यात आला आहे.

● केंद्र शासनातर्फे डायलिसिस करिता डॅशबोर्ड सुरु करण्यात आला आहे. या डॅशबोर्डमध्ये एनएचएसआरसीने दिलेल्या युजरनेस आणि पासवर्डसह लॉगिन करून रुग्णांचे तपशील डायलिसिस युनिटद्वारे दर दिवशी अपडेट करण्यात येत आहे.

● डॅशबोर्ड लिंक :- <http://pmndp.nhp.gov.in/en> Performance of Dialysis Unit

No. of functional dialysis unit	No. of Machines	No. of Sessions Sept-2022
54	324	9398

५. आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा प्रकल्प (टोल फ्री १०८) :-

आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा प्रकल्पांतर्गत, गंभीर स्वरुपाच्या रुग्णांना सुसज्ज रुग्णवाहिकेत प्राथमिक उपचार करून रुग्णास नजीकच्या रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारासाठी भरती करण्याबाबतची ही योजना आहे. आपदग्रस्तांना पहिल्या सुवर्ण तास (Golden Hour) मध्ये वैद्यकीय उपचार देणे हा मुख्य उद्देश आहे. यामध्ये रस्त्यावरील अपघात, सर्व गंभीर स्वरुपाचे आजाराचे रुग्ण, बाळंतपणातील गुंतागुंतीचे रुग्ण, नवजात अर्भकाच्या संबंधीत आजार, नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीत सापडलेले रुग्ण, गंभीर आजारामध्ये हृदय रुग्ण, सर्पदंश, अपघात, विषबाधा, श्वासोच्छ्वासाचे गंभीर आजार, मेंदूशी संबंधीत गंभीर आजार इत्यादीचा समावेश असेल.

● २४ तास मोफत तातडीची रुग्णालयपूर्व व रुग्णालयीन वैद्यकीय सेवा १०८ टोल फ्री नंबर वरून देणे.

● राज्यातील राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत ९३७ (२३३ ALS व ७०४ BLS) सुसज्ज रुग्णवाहिका टप्पाटप्पाने उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. ऑक्टोबर २०२१ अखेर पर्यंत आपत्कालीन वैद्यकीय सेवे अंतर्गत ६५४६५२६ रुग्णांना सेवा देण्यात आली.६. मोटरसायकल ६. मोटर सायकल रुग्णवाहिका :-

● महाराष्ट्र शासनाच्या आरोग्यविभाग, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान आणि आयडीबीआय अंतर्गत बॅक (सीएसआर फंड) अंतर्गत Bo दुचाकी रुग्णवाहिका युनिट सुरु करण्यात आल्या आहेत. राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत, महाराष्ट्र आणीबाणी वैद्यकीय सेवा याकरिता सेंट्रल कंट्रोल रुम, उरो हॉस्पिटल, औध, पुणे येथे स्थापित करण्यात आल्या आहेत. तसेच १०८चा टोल फ्री नंबर निश्चित केला आहे. या मोटरसायकल रुग्णवाहिकांची संपूर्ण सेवा समान आरोग्य अभियानांतर्गत शासनाच्या आरोग्य विभागामार्फत चालविला जाते आणि मोटरसायकल रुग्णवाहिका पुण्यातील कंट्रोल रुममार्फत रवाना केल्या जातात. २ ऑगस्ट, २०१७ ते नोव्हेंबर २०२१ पर्यंत बाईक रुग्णवाहिका रुग्णांची संख्या ९९७०७ आहे.

७. मोबाईल मेडिकल युनिट प्रकल्प :-

● या उपक्रमांतर्गत राज्यातील दुर्गम आणि अतिदुर्गम भागामध्ये ज्या ठिकाणी आरोग्याच्या सेवापासून वंचित लोक राहतात अशा लोकांना आरोग्याच्या सेवा देत आहेत. सदर फिरती रुग्णालये ही स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून चालविण्यात येतात.

● प्रत्येक जिल्हयासाठी १ याप्रमाणे ३३ जिल्हयासाठी ३३ युनिट आणि नंदुरबार व गोंदियासाठी अधिक प्रत्येक २ आणि गडचिरोलीसाठी ३ असे एकूण ४० मोबाईल डिस्पेन्सरी वाहने पुरविण्यात आलेली आहे. आजपर्यंत ३५ स्वयंसेवी संस्थांची निवड मोबाईल मेडिकल युनिट प्रकल्पासाठी करण्यात आलेली आहे. ऑक्टोबर २०२१, पर्यंत बाह्यरुग्ण तपासणी (ओपिडी) - ९६३८८३ प्रजनन व बाल आरोग्य (मातेची प्रसूतिपूर्व

तपासणी व प्रसूती तपासणी) - १७२२०६ एकूण प्रयोगशाळा तपासणी- ५०८४३१ एकूण भेटी दिलेली गावे - १४६८९

८. रेफरल ट्रान्सपोर्ट (१०२) :-

- जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम हा राज्यामध्ये ७ ऑक्टोबर २०११ पासून सुरु करण्यात आला आहे.
- जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत रेफरल ट्रान्सपोर्ट हा कार्यक्रम जिल्हास्तरावर जिल्हा शल्य चिकित्सक त्याचप्रमाणे जिल्हा परिषदेचा आरोग्य विभाग ह्यांच्या तर्फे राबविण्यात येतो.
- या कार्यक्रमांतर्गत प्रसूतिपूर्व वेदनेच्या काळात व प्रसूतीसाठी वेदनेच्या काळात प्रसूतीसाठी निवासस्थानापासून रुग्णालयात, प्रसूतिनंतर मातेला व नवजात बालकाला निवासस्थानी पोचविण्यासाठी, तसेच गंभीर आजारी बालके (० ते १ वर्ष वयोगट) यांना निवासस्थानातून रुग्णालयात घेऊन जाण्याची मोफत वाहन सेवेची सोय करण्यात आलेली आहे. सदर रुग्णवाहिका /परतीच्या प्रवासासाठी वाहन सेवा १०२ क्रमांकाच्या टोल फ्री क्रमांकावर नागरिकाना पुर्णपणे मोफत उपलब्ध देण्यात आली आहे.
- २३०७७८ गर्भवती महिला निवासस्थान ते रुग्णालय, २५४६९६ गर्भवती महिला रुग्णालय ते निवासस्थान / रुग्णालय ४२४१९ गंभीर आजारी नवजात बालकाना निवस्थान ते रुग्णालय ५३०९३ गंभीर आजारी नवजात बालकाना रुग्णालय ते निवासस्थान / रुग्णालय पर्यंत उपलब्ध करून देण्यात आली.

९. सिकलसेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम :-

- सिकलसेल आजाराविषयी जनजागृती करणे तसेच निदान आणि उपचाराबाबतची माहिती लोकांना देणकरिता प्रत्येक जिल्ह्यात स्वयंसेवी संस्थेची नेमणूक करणे.
- वैद्यकीय अधिकारी तसेच इतर कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करणे.
- प्राथमिक आरोग्य केंद्र / ग्रामीण / उपजिल्हा व जिल्हा रुग्णालयात मोफत सोल्युबिलीटी चाचणी करणे तसेच त्यामधून सकारात्मक आलेल्या व्यक्तींना निश्चित निदान करण्यासाठी (इलेक्ट्रोफोरोसिस चाचणी) जवळच्या ग्रामीण रुग्णालयात पाठविणे.
- सिकलसेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत ऑक्टोबर २०२१ पर्यंत सोल्युबिलीटी चाचणी ४९७६५१५ एकूण रुग्ण ५२९८ आणि एकूण वाहक ५१३४० आहेत.

१०. आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र (१०४) :-

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियानातर्गत आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. या केंद्राचा उद्देश आरोग्य सेवा पुरविणाऱ्याला चांगली व प्रभावी आरोग्य सेवा देण्यासाठी पुर्णवेळ (२४ X ७) मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यात येते.
- ऑक्टोबर, २०२१ अखेर पर्यंत एकूण १४५९९१ कॉलचा लाभ घेण्यात आला आहे.
- ई-इंडिया आरोग्य संमेलन २०१२ मध्ये आरोग्य विमा विभागात PPP गटात नाविण्यपूर्ण पुढाकार अंतर्गत आरोग्य सल्ला व संपर्क केंद्रास पारितोषिक.
- महाराष्ट्र ई-गव्हर्नन्स पारितोषिक २०१३ - आयटी विभागांचा गव्हर्नन्समध्ये नाविण्यपूर्ण आरोग्य सल्ला व संपर्क केंद्रास सुवर्णपदक.
- Skoch Award for Excellence 2014 for Minimum Government, Maximum Governance.

११. विशेषतज्ञामार्फत आदिवासी भागातील उपजिल्हा रुग्णालय / ग्रामीण रुग्णालय वैद्यकीय व दंत शिबीरे :-

- आदिवासी भागातील रुग्णांना विशेषतज्ञांच्या सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने राज्यात सन २०१४-१५ मध्ये ५० उपजिल्हा रुग्णालय / ग्रामीण रुग्णालयमध्ये वैद्यकीय व दंत शिबीराचे आयोजन करण्यात आलेले आहे. ही शिबीरे शासकीय / खाजगी वैद्यकीय व दंत महाविद्यालय यांच्यामार्फत आयोजित करण्यात येतात.
- सन २०१० ते २०१४ मध्ये १५ आदिवासी जिल्ह्यामध्ये वैद्यकीय व दंत शिबीराचे आयोजन करण्यात आलेले आहे.
- मार्च २०२१ पर्यंत अखेर एकूण २१५९ शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या तसेच ३२५८२ लाभार्थींना या शिबीरात सेवा देण्यात आल्या.

१२. इपिलेप्सी (अपस्मार किंवा फेफरे) आजाराचे निदान व उपचार शिबीर :-

- इपिलेप्सी शिबीरे महाराष्ट्रात इपिलेप्सी फाउंडेशन, मुंबई यांच्या सहकार्याने सन २०११ - १२ पासून राबविण्यात येत आहेत.
- राज्यातील इपिलेप्सीच्या रुग्णांचे योग्य निदान व्हावे व तज्ञामार्फत उपचार करण्याच्या दृष्टीने इपिलेप्सीच्या शिबीरांचे आयोजन करण्यात आले आहे. शिबिरामध्ये शालेय आरोग्य तसेच इतर इपिलेप्सी, आकडी येणारे, अपस्मार इत्यादी मेंदू विकाराच्या रुग्णांची तपासणी करून निदान व उपचार, समुपदेशन, भौतिक उपचार करण्यात येऊन मोफत औषधी देण्यात येते.
- ऑक्टोबर २०२१ पर्यंत एकूण ११३ EEG सेवा, २०३ रुग्णांना निदान व उपचार, समुपदेशन, भौतिक उपचार करण्यात आले.

१३. टेलिमेडीसीन :-

- टेलिमेडीसीन ही वैद्यकीय क्षेत्रात झपाटयाने विकसित होत असलेली यंत्रणा आहे. विशेषतः यामध्ये टेलिफोन, इंटरनेट किंवा इतर संपर्कद्वारा वैद्यकीय माहितीची अदान प्रदान शक्य होते. वैद्यकीय सल्ल्यासाठी आणि कधीकधी दुर्गम भागातील आजारी रुग्णांचे निदान करण्यासाठी या सुविधेचा उत्तम उपयोग होतो.
- आजपर्यंत महाराष्ट्रात जिल्हा रुग्णालय व उपजिल्हा रुग्णालयात ६३ टेलिमेडीसीन केंद्र कार्यान्वित आहे. आजपर्यंत एकूण २५२९१२ रुग्णांना तज्ञ डॉक्टरांचा सल्ला मिळालेला आहे.

१४. माहेर घर योजना :-

- आदिवासी पाडयास वाहतुकीची व्यवस्था उपलब्ध करून आर्थिकदृष्ट्या अशक्य, दुर्गम आदिवासी भागात खंडीत दुरध्वनी व मोबाईल सेवा या अडचणी लक्षात घेऊन राज्य शासनाने सन २०११ - १२ पासून राष्ट्रीय आरोग्य अभियानातर्गत ५८ माहेर घर योजना ९ जिल्ह्यात सुरु करण्यात आलेली आहे.
- राज्यात ६ जिल्ह्यातील ५८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रात माहेर घर बांधण्यात आले आहे. माहेर घर ही योजना ठाणे (४), नाशिक (२), नंदुरबार (१०), नांदेड (३), यवतमाळ (२), गोंदिया (१३), चंद्रपूर (७), गडचिरोली (८) व अमरावती (९) इ. कार्यरत आहेत.
- ऑक्टोबर. २०२२ पर्यंत एकूण लाभार्थींची संख्या १०७० आहे.

इ- संजीवनी ओपीडी ऑनलाइन मोफत आरोग्यसेवा

राज्यात इ- संजीवनी ओपीडी ऑनलाइन मोफत आरोग्यसेवा माहे एप्रिल २०२० मध्ये सुरु करण्यात आली आहे. या सेवेद्वारे रुग्णांना व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगच्या आणि चॅटचा वापर करून थेट घर बसल्या वैद्यकीय

अधिकाऱ्यांशी आजारांबाबत सल्लामसलत करता येते. सदर सेवेमार्फत रुग्ण सर्व आजारांबाबत वैद्यकीय अधिकाऱ्यांशी संवाद साधू शकतात. तसेच कोविड १९ साथीच्या आजाराने ग्रस्त असलेले रुग्ण जे धरुन उपचार घेत आहेत किंवा विलगीकरणात असलेले रुग्ण या सेवेचा लाभ घेऊ शकतात. इ- संजीवनी ओपीडी कार्यक्रमाद्वारे सामान्य ओपीडी, तज्ञ/ विशेषज्ञ ओपीडी, आयुष ओपीडी (आयुर्वेद, होमीओपॅथी, युनानी ओपीडी) सुरु करण्यात आली आहे. राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये, स्पेशलिस्ट रुग्णालये येथील सर्व वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची नोंदणी इ- संजीवनी ओपीडी ॲप्लीकेशन मध्ये करण्यात आली असून, दिवस ठरवून दिल्याप्रमाणे सर्व वैद्यकीय अधिकारी इ-संजीवनी ओपीडी मार्फत रुग्णांना त्यांच्या आजारावर सल्लामसलत करुन त्यांना इ-प्रिस्क्रिपशन देतात. रुग्णांना इ- प्रिस्क्रिपशनची लिंक मॅसेज स्वरुपात प्राप्त होत असून सदर लिंकद्वारे इ- प्रिस्क्रिपशन डाऊनलोड करता येते.

वर्षनिहाय भौतिक प्रगती

वर्ष	संदर्भित केलेल्या व तज्ञ सल्ला मिळालेल्या रुग्णांची संख्या
२०२२-२३ (सप्टेंबर- २२)	३९१५८

आरोग्यवर्धिनी टेलिकन्सलटेशन

आयुष्यमान भारत योजने अंतर्गत सन २०१९-२० मध्ये आरोग्यवर्धिनी केंद्र (उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र) येथे टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे. केंद्र शासनाने प्रसारीत केलेल्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार हब आणि स्पोक या मॉडलेचा वापर करुन टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे.

आरोग्यवर्धिनी केंद्र (उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र यांना स्पोक असे संबोधले आहे तर हब हे जिल्हा रुग्णालये नांदेड, भंडारा, पुणे, नाशिक आणि औरंगाबाद येथे सुरु करण्यात आले आहे. हब येथे पाच एमबीबीएस वैद्यकीय अधिकारी आणि तीन विशेषज्ञ वैद्यकीय अधिकारी (स्त्रीरोग तज्ञ, भिषक आणि बालरोग तज्ञ) उपस्थित असतात. स्पोक येथील समुदाय आरोग्य अधिकारी, वैद्यकीय अधिकारी हे हब येथील वैद्यकीय अधिकारी यांच्यामार्फत आरोग्यवर्धिनी केंद्र येथे येणाऱ्या रुग्णांना व्हिडिओ कॉन्फरसिंग, चॅट यांच्या माध्यमातून वैद्यकीय सल्ला देतात. वैद्यकीय सल्ला दिल्यानंतर रुग्णांना इ-प्रिस्क्रिपशन दिले जाते.

केंद्र शासनाने टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्याकरिता इ-संजीवनी नावाचे टेलिमेडिसीन ॲप्लीकेशन शॉर्टलिस्ट केले आहे. सदर ॲप्लीकेशन सी-डॅक मोहाली यांनी तयार केले आहे. आता पर्यंत ८५५२ उपकेंद्र, २५३१ प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र येथे टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे.

टेलिमेडिसीन व आरोग्यवर्धिनी टेलिकन्सलटेशन सेवेद्वारे एकूण ३१९६८६४ रुग्णांना वैद्यकीय सल्ला देण्यात आला आहे.

१५. आरोग्यवर्धिनी केंद्र कार्यक्रम (Health & Wellness Center programme) :-

● भारत सरकारने आरोग्य सेवांसंबंधी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आयुषमान भारत योजना सुरु केली आहे. या योजनेंतर्गत आरोग्य संबंधी प्रतिबंधात्मक तथा प्रबोधनात्मक सेवा लोकांपर्यंत पोहचविण्याकरिता सध्या कार्यान्वित असलेले सर्व उपकेंद्र (१०,६६८), प्राथमिक आरोग्य केंद्र (१८२८) व नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र (५३२) आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये (Health & Wellness Center) टप्पाटप्प्याने रूपांतरित करण्यात येत आहेत. आरोग्यवर्धिनी कार्यक्रम शासनाचा एक महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे.

राज्यात प्रति उपकेंद्राद्वारे ५००० व प्रति प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे ३०,००० लोकसंख्येस आरोग्य सेवा प्रदान केली जात आहे. सध्या प्रदान करण्यात

येणाऱ्या सेवांमध्ये प्रामुख्याने माता बालसंगोपन संबंधी आरोग्य सेवा लोकांपर्यंत पोहोचविले जात आहे. आधुनिक दिनचर्येमधील बदलामुळे असंसर्गजन्य रोगांमध्ये वाढ झाली आहे. त्याकरिता सध्या दिले जाणारे माता बालसंगोपन संबंधी आरोग्य सेवांमध्ये वाढ करुन असंसर्गरोग नियोजन व तपासणी संबंधी आरोग्य सेवा पुरविण्याचे उद्दीष्ट आहे. कार्यक्षेत्रातील लोकांना आरोग्य प्रतिबंधात्मक, प्रबोधनात्मक व उपचारात्मक आरोग्य सेवांबरोबरच औषधोपचार व प्रयोगशालेय तपासणी मोफत दिली जाणार आहे.

सदर आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये १३ प्रकारच्या सेवा रुग्णांना दिल्या जाणार आहेत.

१. प्रसुतिपूर्व व प्रसुती सेवा
२. नवजात अर्भक वनवजात बालकांना दिल्या जाणारा सेवा.
३. बाल्य व किशोरवयीन आजार व लसीकरण सेवा.
४. कुटुंब नियोजन, गर्भनिरोधक व आवश्यक आरोग्य सेवा.
५. संसर्गजन्य रोग नियोजन व सामान्य रोगांची बाह्य रुग्णसेवा.
६. संसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी.
७. असंसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी.
८. मानसिक आरोग्य नियोजन व तपासणी
९. नाक, कान, घसा व डोळे सामान्य आजार संबंधीच्या सेवा.
१०. दंत व मुखरोग आरोग्य सेवा.
११. वाढत्या वयातील आजार व परिहारक उपचार.
१२. प्राथमिक उपचार व आपत्कालीन सेवा.
१३. आयुष्य व योग.

सदर केंद्रामध्ये समुदाय आरोग्य अधिकारी (Community Health Officer) या पदावर आयुर्वेद/युनानी/BSC नर्सिंग पदवीधारक नियुक्त केले जाणार आहेत. समुदाय आरोग्य अधिकारी (CHO), आरोग्य सेविका (ANM), बहुउद्देशीय आरोग्य सेवक (MPW), आशा (ASHA), यांच्या माध्यमातून आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये व त्यांतर्गत येणाऱ्या गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्य सुविधा बळकटीकरणाचा शासनाचा मानस आहे.

राज्याने आधीच उच्च रक्तदाब, मधुमेह आणि सामान्य कर्करोगावरील लोकसंख्या आधारित तपासणी, नियंत्रण आणि व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी सुरु केली आहे. या कार्यक्रमांतर्गत ३० वर्षावरील सर्व लोकसंख्येची तपासणी केली जात आहे.

आर्थिक वर्ष २०२१-२२ साठी राज्याने आधीच ८३२९ HWC कार्यान्वित करण्याचे लक्ष्य गाठले आहे. राज्याने आजपर्यंत एकूण १०४७७ सुविधा कार्यान्वित केल्या आहेत ज्यात ८१२२ SC , १८४१ PHC आणि ५१४ UPHCs HWCs समाविष्ट आहेत (AB-HWC पोर्टलनुसार)

पंतप्रधान आयुष्यमान भारत हेल्थ इन्फ्रास्ट्रक्चर मिशन

प्रयोगशाळेची क्षमता, अतिदक्षता विभाग, आयसोलेशन बेड, ऑक्सिजन पुरवठा आणि व्हेंटिलेटर यासारख्या अत्यावश्यक सार्वजनिक आरोग्य कार्ये अपुरी होती हे कोविड १९ साथीच्या आजाराने अधोरेखित केले आहे. सध्या सुरु असलेल्या कोविड १९ साथीच्या आजाराने हे दाखवून दिले आहे की प्राथमिक, दुय्यम आणि तृतीयक काळजी स्तरावरील सार्वजनिक आरोग्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी भारतातील आरोग्य यंत्रणा अधिक सुसज्ज असणे आवश्यक आहे.

पंतप्रधान आयुष्यमान भारत पायाभूत सुविधा अभियानाची उद्दिष्टे :

१. सार्वत्रिक सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा देण्यासाठी तळागाळातील सार्वजनिक आरोग्य संस्थांना बळकट करणे.

२. IT- सक्षम रोग पाळत ठेवणारी प्रणाली विस्तृत करणे आणि तयार करणे.

३. कोविड -१९ आणि इतर संसर्गजन्य रोगांवरील समर्थन संशोधन

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

सन २०२१-२२ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	२६००१९.३०	१९०७४७.८३	१६६४१५.९८	१२५०५१.२३
SCSP	३१७२५.०४	३०२३३.६६	२६४२७.०७	२५४३२.८२
STSP	१८७३२.१५	१०५३०.५१	२५८५८.२५	२३९२६.०३
एकूण	३१०४७६.४९	२३१५१२.००	२१८७०१.३०	१७४४०९.०४

सन २०२२-२३ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

(माहे ऑक्टोबर २०२२)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	२३५४०१.७०	५३९०८.००	२३३४२१.९८	९०१३४.३३
SCSP	२५३८७.३२	१२८२१.३५	१९८५५.६९	१२१३७.३३
STSP	१७२१०.१०	९२६७.००	११०००.००	१०१०८.६६
एकूण	२७७९९९.१२	७५९९६.३५	२६४२७७.६७	११२३८०.६२

सन २०२१-२२ या आर्थिक वर्षात प्रधानमंत्री आयुषमान भारत आरोग्य पायाभुत अभियान (PM-ABHIM) करिता मार्च २०२२ अखेरीस निधी प्राप्त झाला. लेखाशिर्ष उपलब्ध नसल्याने PM-ABHIM साठी सन २०२२-२३ करिता तुरतुद होऊ शकली नाही. त्यामुळे PM-ABHIM करितामंजूर निधी सन २०२२-२३ या वर्षात प्राप्त करण्यासाठी राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान कार्यक्रमाच्यातरतूदीतून वितरीत करण्यात आला आहे. तसेच PM-ABHIM करिता ऑगस्ट २०२२ च्या पावसाळी अधिवेशनात तरतूद करण्यात आली.

राष्ट्रीय आयुष अभियान

सन २०२१-२२ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	२७२५.८२	१२१९.४०	१३१७.२१	९१९.४४
SCSP	२७७.५०	०.००	१८५.००	०.००
STSP	३२३.३९	०.००	३००.००	०.००
एकूण	३३२६.७१	१२१९.४०	१८०२.२१	९१९.४४

सन २०२२-२३ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

माहे ऑक्टोबर २०२२

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	२०९४.९१	०.००	१३९६.६०	०.००
SCSP	३१३.८१	०.००	२००.००	३९.३८
STSP	२४८.४४	०.१३	१६५.६३	१६५.६३
एकूण	२६५७.१६	०.१३	१७६२.२३	२०५.०१

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान
प्रधानमंत्री आयुषमान भारत आरोग्य पायाभुत अभियान
सन २०२१-२२ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	०.००	०.००	०.००	०.००
SCSP	०.००	०.००	०.००	०.००
STSP	०.००	०.००	०.००	०.००
एकूण	०.००	०.००	०.००	०.००

सन २०२२-२३ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)
(माहे ऑक्टोबर २०२२)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१११०९.७४	०.००	७४०६.४९	०.००
SCSP	१६६४.०९	०.००	११०९.३९	०.००
STSP	१३१७.३७	०.००	८७८.२५	०.००
एकूण	१४०९१.२०	०.००	९३९४.१३	०.००

सन २०२१-२२ या आर्थिक वर्षात प्रधानमंत्री आयुषमान भारत आरोग्य पायाभुत अभियान (PM-ABHIM) करिता मार्च २०२२ अखेरीस निधी प्राप्त झाला. लेखाशिर्ष उपलब्ध नसल्याने PM-ABHIM साठी सन २०२२-२३ करिता तुरतुद होऊ शकली नाही. त्यामुळे PM-ABHIM करितामंजूर निधी सन २०२२-२३ या वर्षात प्राप्त करण्यासाठी राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान कार्यक्रमाच्या तरतूदीतून वितरीत करण्यात आला आहे. तसेच PM-ABHIM करिता ऑगस्ट २०२२ च्या पावसाळी अधिवेशनात तरतूद करण्यात आली.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान
१०० केंद्र हिस्सा १५ वा वित्त आयोग
सन २०२१-२२ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१३३०८१.००	७७८००.६९
एकूण	१३३०८१.००	७७८००.६९

सन २०२२-२३ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)
(माहे ऑक्टोबर २०२२)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१३३०८१.००	०.००
एकूण	१३३०८१.००	०.००

२३. एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना

महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना:महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना ही महाराष्ट्र शासनाची महत्त्वाकांक्षी आरोग्य विमा योजना आहे. योजनेतर्गत निवडक आजारांवर शासकीय व खाजगी अंगीकृत रुग्णालयांच्या जाळ्यामार्फत पात्र शिधापत्रिकाधारक व अन्य लाभार्थी गटांना निःशुल्क वैद्यकीय सेवा पुरविण्यात येत आहेत. ही योजना पूर्वी राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना या नावाने ओळखली जात होती व दि. २ जुलै २०१२ पासून आठ जिल्ह्यांत लागू करण्यात आली होती. त्यानंतर दि. २१ नोव्हेंबर, २०१३ पासून ही योजना महाराष्ट्रातील उर्वरीत २८ जिल्ह्यांमध्ये विस्तारीत करण्यात आली होती दि. १३ एप्रिल २०१७ रोजीच्या शासन निर्णयानुसार या योजनेचे नामकरण महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना असे झाले होते व दि. १४ डिसेंबर, २०२० रोजीच्या शासन निर्णयान्वये योजनेच्या नावात महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना अशी अंशतः सुधारणा करण्यात आली आहे.

आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना:आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना ही भारत सरकारची आरोग्य विमा योजना असून दि. २३ सप्टेंबर २०१८ पासून राज्यात लागू करण्यात आली. समाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना, २०११ च्या यादीतील (SECC database) ८३.६३ लक्ष कुटुंबे या योजनेची लाभार्थी आहेत. सदर योजना राज्यात महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेसोबत एकत्रितरित्या सुरु करण्यात आली. ही योजना विमा आणि हमी तत्त्वावर राबविण्यात येत आहे.

दि. १-४-२०२० पासून सुधारित एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. युनायटेड इंडिया इन्श्युरन्स कंपनी या सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपनीमार्फत एकत्रित योजनेतील गट-अ लाभार्थी कुटुंबांना ९९६ उपचारांकरिता प्रति कुटुंब प्रति वर्षे रु. १.५ लक्ष रकमेपर्यंतचे आरोग्य विमा संरक्षण विमा तत्त्वावर पुरविले जात आहे. गट-अ लाभार्थी कुटुंबांच्या

वतीने राज्य आरोग्य हमी सोसायटी प्रति कुटुंब प्रति पॉलिसी वर्षे रु. ७९७/- विमा रक्कम त्रैमासिक हप्त्यांमध्ये विमा कंपनीस अदा करित आहे.

राज्य आरोग्य हमी सोसायटी महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेतील गट-ब व गट-क लाभार्थ्यांना हमी तत्त्वावर उपचार पुरवित आहे. त्याचप्रमाणे आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत ९९६ उपचारांकरिता रु. १.५ लक्षापुढील ते रु. ५ लक्ष रकमेपर्यंतचे व केवळ सदर योजनेत अंतर्भूत असलेल्या २१३ उपचारांकरिता रु. ५ लक्ष रकमेचे आरोग्य संरक्षण राज्य आरोग्य हमी सोसायटी हमी तत्त्वावर पुरवित आहे.

कोविड-१९ साथरोगाच्या पाश्चिमीवर सार्वजनिक आरोग्य विभागाकडील दि.२३ मे. २०२० रोजीच्या शासन निर्णयानुसार महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना राज्यातील सर्व नागरिकांसाठी हमी तत्त्वावर विस्तारीत करण्यात आली होती. महाराष्ट्र शासनाने वेळोवेळी सदर निर्णयास दि. ३१ मार्च, २०२२ पर्यंत मुयदतवाढ दिली होती. त्यानंतर राज्यातील कोरोनाचा सुरु असलेला प्रादुर्भाव विचारात घेऊन सदर योजना राज्यातील सर्व नागरिकांसाठी दि. ०१ एप्रिल, २०२२ ते ०६ जून, २०२२ या कालावधीकरिता सुरु ठेवण्यात आली होती.

महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेसाठी महाराष्ट्र शासनाकडून संपुर्णतः निधी प्राप्त होत आहे तर प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेकरिता होणाऱ्या खर्चाची केंद्र व राज्य शासन यामध्ये ६०:४० या प्रमाणात विभागणी करण्यात आली आहे.

विमा कंपनी : सदर योजना दि. २.७.२०१२ ते दि. ३१.०३.२०२० या कालावधीमध्ये नॅशनल इन्श्युरन्स कंपनी या सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपनीमार्फत राबविण्यात येत होती दि. १.०४.२०२० पासून एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना युनायटेड इंडिया इन्श्युरन्स कंपनी या सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपनीमार्फत राबविण्यात येत आहे.

लाभार्थी : १) महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी:

गट	लाभार्थ्यांचा तपशील
गट अ	पिवळी शिधापत्रिका अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिका अन्नपूर्णा योजना शिधापत्रिका व केशरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे
गट ब	अवर्षणग्रस्त १४ जिल्ह्यातील (औरंगाबाद, जालना, बीड, परभणी, हिंगोली, लातूर, नांदेड, उस्मानाबाद, अमरावती, अकोला, बुलढाणा, अकोला, बुलढाणा, वाशिम, यमवतमाळ व वर्धा) शुभ्रशिधापत्रिका धारक शेतकरी कुटुंबे
गट क	१. शासकीय अनाथश्रमातील मुले, शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी, शासकीय महिला आश्रमातील महिला, शासकीय वृद्धाश्रमातील जेष्ठ नागरिक २. माहिती व जनसंपर्क कार्यालयाकडील निकषानुसार पत्रकार व त्यांचेवर अवलंबित असलेले कुटुंबातील सदस्य. ३. महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळातील नोंदणी जिवित बांधकाम कामगार व त्यांची कुटुंबे

२) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेचे लाभार्थी: सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणनेच्या वंचित व व्यावसायिक निकषानुसार अनुक्रमे ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील कुटुंबांचा या योजनेत समावेश करण्यात आला आहे.

क्षेत्र	लाभार्थ्यांचा तपशील
शहरी	<p>शहरी भागातील खालील. व्यावसायिक गटातील कामगार योजनेसाठी पात्र आहेत ११</p> <ul style="list-style-type: none"> * कचरा वेचक * भिक्षुक * घरगुती कामगार * गटई कामगार/मोची/फेरीवालेरस्त्यावर सेवा पुरविणारे अन्य कामगार * बाधकाम कामगार/गवंडी/प्लंबर/कामगार/रंगारीहमाल व डोक्याने भार/सुरक्षा रक्षक/वेल्डर/वाहणारे अन्य कामगार. * सफाईगारमाळी/स्वच्छक * घरकाम करणारे/हस्तकला कारागीर, शिंपी * वाहतूक कर्मचारीसायकल रिक्शा/हातगाडी ओढणारे/चालक व वाहकांचे मदतनीस/वाहक/चालक/ओढणारे * दुकानात काम करणारे लहान आस्थाप/सहाय्यक/नामधील शिपाई/अटेण्डंट/मदतनीस/वेटर * वीजतंत्रीदुरुस्ती करणा/असेम्ब्ली/मेकॅनिक/र * धोबी व वॉचमन

ग्रामिण	<p>ग्रामिण भागाच्या एकूण ७ वंचित निकषांपैकी, प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेमध्ये खालील सहा वंचित निकषातील (D1 to D5 and D7) किमान एक निकषात बसणाऱ्या कुटुंबाचा व आपोआप समाविष्ट (बेघर, भिक्षुक, स्वच्छता कर्मी, निराधार कुटुंबे, मुलतः अनुसूचित जमाती व कायदेशीर बंधपत्रित कामगार) निकषातील कुटुंबाचा समावेश होतो.</p> <ul style="list-style-type: none"> * D1- कच्चा भिंती व कच्चा छताच्या एका खोलीत राहणारे कुटुंब * D2- १६-५९ वयोगटातील प्रौढ सदस्यनसलेले कुटुंब * D3- १६-५९ वयोगटातील प्रौढ पुरुष सदस्य नसलेले कुटुंबे * D4- दिव्यांग कुटुंब प्रमुख असलेली मधील कुटुंबे * D5- अनुसूचित जाती व जमाती मधील कुटुंबे * D7- भूमिहीन मजूराची कुटुंबे
---------	--

पात्रता आणि ओळख :

महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी :

गट	पात्रतेचे निकष
गट अ	सर्व पात्र लाभार्थ्यांची ओळख पिवळी, केशरी, अंत्योदय अन्न योजना व अन्नपूर्णा योजना शिधापत्रिका व त्यासोबत फोटो ओळखपत्र (राज्य आरोग्य हमी सोसायटीने निश्चित केल्यानुसार) याद्वारे पटविली जाते.
गट ब	महाराष्ट्रातील अवर्षणग्रस्त १४ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची पात्रता लाभार्थ्यांचे /कुटुंब प्रमुखाचे नाव असलेल्या ७/१२ उताऱ्या शुभ्र शिधापत्रिका किंवा नजीकच्या महसूल अधिकाऱ्यांनी लाभार्थी/शेतकरी कुटुंबातील सदस्य हा शेतकरी असल्याचे नमुद केलेले प्रमाणपत्र व लाभार्थ्यांचे फोटो ओळखपत्र याद्वारे निश्चित केली जाते.
गट क	लाभार्थ्यांची पात्रता कोणतेही शासनमान्य ओळखपत्र /आरोग्य पत्र/ राज्य आरोग्य हमी सोसायटीने ठरविल्यानुसार निश्चित केली जाते.

२) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी: सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना, २०११ मध्ये नोंदीत कुटुंबातील सदस्य प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत अंगीकृत रुग्णालयात संगणकीकृत ई-कार्ड व फोटो ओळखपत्र दाखवून लाभ घेऊ शकतात. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत एका राज्यातील रुग्ण देशातील दुसऱ्या कोणत्याही राज्यातील अंगीकृत रुग्णालयात जाऊन शस्त्रक्रिया/उपचारांचा लाभ घेऊ शकतो. दि. १०-११-२०२२ पर्यंत ७८.११ लक्ष व्यक्तींना ई कार्ड वाटप करण्यात आले आहे. ७० लक्ष व्यक्तींना ई-कार्ड वाटप करण्यात आले आहे.

वार्षिक विमा संरक्षण मर्यादा :

महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना (MJPJAY) :

१. या योजनेतर्गत एका पॉलीसी वर्षात लाभार्थ्यांवर प्रति कुटुंब रु. १,५०,०००/- पर्यंत झालेल्या सर्व रुग्णालयीन खर्चाचा समावेश होतो. मुत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी ही मर्यादा प्रति कुटुंब प्रति पॉलीसी वर्ष रु. २,५०,०००/- इतकी वाढविण्यात आली आहे.

२. योजनेचा लाभ कुटुंबातील एकाला किंवा सर्व सदस्यांना घेता येतो म्हणजेच प्रकरण परत्वे एकूण १.५ लक्ष किंवा रु. २.५ लक्ष खर्चाचा लाभ पॉलिसी वर्षात कुटुंबातील एक किंवा सर्व सदस्य घेऊ शकतात.

आयुष्यमान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (AB-PMJAY):

१. या योजनेतर्गत द्वितीय व तृतीय सेवेकरिता देशातील कोणत्याही अंगीकृत रुग्णालयात दाखल झालेल्या लाभार्थ्याला प्रति कुटुंब प्रति पॉलिसी वर्ष रु ५ लक्षापर्यंत आरोग्य कवच पुरविण्यात येते. योजनेचा लाभ देखील कुटुंबातील एका किंवा सर्व सदस्यांना घेता येतो म्हणजेच रु. ५ लाखापर्यंतच्या रुग्णालयीन खर्चाचा लाभ पॉलिसी वर्षात कुटुंबातील एक किंवा सर्व सदस्य घेऊ शकतात.

२. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत रु १.५ लक्षापर्यंतचे विमा कवच विमा कंपनीमार्फत पुरविण्यात येते तर रु. १.५ लक्षापुढील ते रु. ५ लक्षापर्यंतचे कवच राज्य आरोग्य हमी सोसायटीमार्फत हमी तत्वावर पुरविण्यात येते.

* पॉलिसी वर्ष- चालू वर्षातील १ एप्रिल ते पुढील वर्षातील ३१ मार्च

उपचारांचा समावेश :

योजनेतर्गत अंगीकृत रुग्णालयांमध्ये पुढील निवडण ३४ विशेष सेवा प्रकारांतर्गत झालेल्या शस्त्रक्रिया व चिकित्सा यावरील निःशुल्क उपचारांचा समावेश आहे. महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजनेमध्ये ९९६ शस्त्रक्रिया चिकित्सा १२१ शस्त्रक्रिया पश्चात सेवांचा समावेश आहे. तसेच प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत १२०९ शस्त्रक्रिया /चिकित्सा/उपचार (म. ज्यो. फु.ज.आ. योजनेतील ९९६ उपचार + अतिरिक्त २१३ उपचार समाविष्ट असून यामध्ये १८३ (म.ज्यो.फु.ज. आ. योजनेतील १२१ सेवा+ अतिरिक्त ६२ सेवा) शस्त्रक्रिया पश्चात सेवांचा (Follow up packages) अंतर्भाव आहे.

अ. क्र.	विशेष सेवा प्रकार	अ. क्र.	विशेष सेवा प्रकार
१	जळीत	२	हृदयरोग
३	हृदयरोग शस्त्रक्रिया व उपचार	४	आकस्मिक सेवा
५	त्वचारोग	६	अंतःस्त्राव संस्थेचे विकार
७	कान, नाक व घसा रोग	८	सर्वसाधारण औषधशास्त्र चिकित्सा
९	सर्वसाधारण शास्त्रक्रिया	१०	व्याधी चिकित्सा
११	संसर्गजन्य आजार	१२	इंटरव्हेन्शनल रेडिओलॉजी
१३	जठरांत्रमार्गाचे रोग	१४	कर्करोगावरील औषधोपचार
१५	नवजात व बालरोग वैद्यकीय व्यवस्थापन	१६	मुत्रपिंड विकार
१७	मज्जातंतूचे विकार	१८	मज्जातंतूच्या विकारावरील शास्त्रक्रिया
१९	स्त्री रोग व प्रसूती शास्त्र	२०	नेत्ररोग शास्त्रक्रिया
२१	अस्थिव्यंग शास्त्रक्रिया	२२	बालरोग शास्त्रक्रिया
२३	बालरोग कर्करोग	२४	प्लास्टिक सर्जरी
२५	आकस्मिक वैद्यकीय उपचार	२६	कृत्रिम अवयव उपचार
२७	फुफ्फुसांच्या आजारावरील उपचार	२८	किरणोत्सार्गाद्वारे कर्करोग चिकित्सा
२९	संधिवात संबंधी उपचार	३०	जठर व आंत्र विकाराच्या शास्त्रक्रिया
३१	कर्करोगाच्या शास्त्रक्रिया	३२	मुत्रवह संस्थेच्या विकारांवरील शास्त्रक्रिया
३३	मानसिक आजार	३४	जबडा व चेहऱ्याच्या अस्थीवरील शास्त्रक्रिया

अंगीकृत रुग्णालयांना दिल्या जाणाऱ्या पॅकेजच्या दरामध्ये सर्वसाधारण वॉर्डमधील खाटाचे शुल्क, परिचारीका शुल्क, विशेषज्ञ, भुलतज्ञ व वैद्यकीय अधिकारी यांचे शुल्क, भुल, ऑक्सीजन, ऑपरेशन थिएटर व अतिदक्षाता शुल्क, शस्त्रक्रियेसाठी लागणाऱ्या सहित्याची किंमत, औषधे व द्रव्ये कृत्रिम अवयवाची किंमत, रक्त संक्रमणचे दर (राज्य शासनाच्या धोरणानुसार रक्त पुरविणे) इन्व्हॉट, एक्स-रे व निदान चाचण्या, आंतररुग्णास भोजन, डिस्पोजेबल व कन्झुमेबल, राज्य परिवहनाच्या दरानुसार किंवा रेल्वेच्या द्वितीय श्रेणी भाडे यानुसार वाहतूक खर्च (रुग्णालय ते रुग्णाचे निवासपर्यंत) या खर्चाचा समावेश आहे. पॅकेज दरामध्ये रुग्ण रुग्णालयात दाखल झाल्यापासून ते घरी जाईपर्यंत तसेच उपचारादरम्यान काही गुंतागुंत झाल्यास त्यासह संपुर्ण खर्चाचा अंतर्भाव असून लाभार्थ्यास सर्व सेवा पॅकेजमध्ये समाविष्ट आहे.

राखीव उपचार : महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेच्या ९९६ उपचारांपैकी १३१ उपचार आणि प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेच्या २१३ उपचारांपैकी ३७ उपचार केवळ शासकीय रुग्णालयांसाठी राखीव ठेवण्यात आले आहे..

२४X७ उपचारांस पुर्वपरवानगी : पुर्व अंगीकृत २१६ उपचारांस पुर्वपरवानगीची विनंती विमा कंपनीस पाठवावी लागते. पुर्वपरवानगी १२ तासांमध्ये निश्चित केली जाते. आकस्मिक परिस्थितीत, संबंधित वैद्यकीय समन्वयकाने व्हाईस रेकॉर्डिंग सुविधा असलेल्या आपत्कालीन दुरध्वनी सेवेद्वारे वैद्यकीय/शल्यचिकित्सा पुर्वपरवानगीची मान्यता दिली जाते.

दाव्यांची ऑनलाईन अदायगी : अंगीकृत रुग्णालयाकडून संपुर्ण कागदपत्रांसहीत सादर करण्यात आलेल्या दाव्यांचे प्रदान संबंधित रुग्णालयास कामकाजाच्या १५ दिवसात विमा कंपनीकडून करण्यात येते.

अंगीकृत रुग्णालये :

१) योजनेतर्गत शासकीय व खाजगी अशा दोन्ही प्रकारच्या रुग्णालयांचा समावेश आहे. शासकीय रुग्णालयांमध्ये सार्वजनिक आरोग्य विभाग, वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग, महारनगरपालिका व नगरपालिका यांच्या अखत्यारीतील रुग्णालयांचा समावेश आहे.

२) बहु-विशेष सेवा किंवा एकल विशेष सेवा पुरवठादार शासकीय किंवा खाजगी रुग्णालयांचे अंगीकरण मुख्य कार्यकारी अधिकारी राज्य आरोग्य हमी सोसायटी यांच्या अध्यक्षतेखालील समन्वय, अंगीकरण व शिस्तपालन समितीच्या आवश्यकतेनुसार व निर्देशानुसार करण्यात येत. बहु-विशेष खाजगी रुग्णालयांसाठी किमान ३० खाट व अतिदक्षता विभाग असे निकष (काही सवलतीसह) तर एकल विशेष खाजगी रुग्णालयांसाठी १० खाटा व इतर निकष लागू आहे.

३) अंगीकृत रुग्णालयांची कमाल संख्या १००० इतकी असून सद्यस्थितीत १००० रुग्णालये अंगीकृत त्यापैकी २२८ शासकीय रुग्णालये व ७७२ खाजगी रुग्णालये आहेत.

एकत्रित योजनेची मागील ४ वर्षातील कामगिरी :

महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत उपचारांना देण्यात आलेली पूर्वमान्यता (प्रिऑथोरायझेशन) रक्कम, झालेल्या शस्त्रक्रिया / उपचार आणि अंगीकृत रुग्णालयांना अदा केलेल्या दाव्याची रक्कम यांचा मागील चार वर्षातील तपशील खालीलप्रमाणे :

एकत्रित योजनेची कामगिरी (PMJAY+MJPJAY) २३.०९२०१८ ते ३१-१०-२०२२

अ. क्र.	जिल्हे	उपचार पूर्व मान्यता		झालेल्या शस्त्रक्रिया/उपचार		अदा दावे	
		संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम
१	अहमदनगर	१८४६०१	४२७९४०९०६५	१८४४३२	४२७५१३७२७५	१६७९३५	३६०४१३५३९४
२	अकोला	५४८९९	१२३३९५३३९८	५४७८७	१२३०७१५९५८	५१९८७	१०२६३५६०७४
३	अमरावती	८७४६४	२०८१३८७०४८	८७२८२	२०७६७५८९४३	८०८९४	१७३९६९१५८४
४	औरंगाबाद	१००९२९	२५३७०१०९७१	१००५१३	२५२८४७९८९१	९२६७२	२१५५९२९५३९
५	बीड	९५६६९	२१५५४७९७०४	९५४९३	२१५१८१७५१३	८७७१२	१८२३२५५८६३
६	भंडारा	२२३२४	३८६४९९१४७	२२१८८	३८४०४६६७२	१८५५६	२९५९०४१२७
७	बुलढाणा	७८३६९	१८३२१७४७७६	७८२८३	१८२९८०५८९६	७१७४६	१५४००४३९४१
८	चंद्रपूर	२८१२१	५९७४६९९०४	२७९९८	५९४७४०७१४	२३८१६	४५६६८२८७५
९	धुळे	६८९३९	१५८११९४८९८	६८९०६	१५७९२३२८९८	६४१६७	१३५०६७२०६४
१०	गडचिरोली	८७२८	१७३२८०५१८	८६८१	१७२३४६८८३	७१६८	१३०६५८१०६
११	गोंदीया	२००४४	४००२१०२१४	१९९१९	३९७२५४७१४	१६२६७	२८५२५५३७२
१२	हिंगोली	३४३५५	८१७९३४४९१	३४२७०	८१५९६८९१६	२९५४०	६६६९४६७२९
१३	जळगाव	१४३४०६	३१३८९२१५२८	१४३२६२	३१३५२२२५१८	१२३१८७	२५०५२४३९७८
१४	जालना	७४२११	१८५४३८३०१८	७४०२९	१८४९९६७०८८	६८१७४	१६००३५२५९
१५	कोल्हापूर	१८७१७५	४४२००२३७४५	१८७०१६	४४१४४७०७८०	१६५१८६	३५७३६४३६२९
१६	लातूर	५८९७५	१३७२१४८०४१	५८९०१	१३७१७७१८७१	५६४९१	११८१७९३५४७
१७	मुंबई शहर	१९५५३७	४९७८९९१६०४	१९५१९५	४९६६८८२३०९	१८०८७४	४२०४८१७९५३
१८	नागपूर	१०४९७४	२०९४९१६९६४	१०४१५४	२०७८८०९४८९	८८१७४	१६०९८१९४११
१९	नांदेड	८३३४५	१९६०६१११९२	८३१०९	१९५५७५६७७७	७८३३०	१६६८०२१५४१
२०	नंदूरबार	२५४१०	५५२७०४१७९	२५४००	५५२५०९७०९	२३६७५	४८१८७०६१९
२१	नाशिक	१७४५६१	४२५४९१२२३१	१७४३७९	४२४९०७९२११	१६४००५	३६९२८८८८४८
२२	उस्मानाबाद	४४२२२	९७३१४७२८६	४४१४३	९७१५५०४०६	४०८३७	८११७५०८८६
२३	पालघर	१४१०२	३४७१४०१४२	१४०२४	३४४०६८१६२	१०४९५	२३८०३२७९७

२४	परभणी	४८४८२	११४८०१२५३३	४८३४६	११४५३०२८७३	४४५१७	९७००९०१०२
२५	पुणे	१८४४१८	४३३०३३६५१४	१८३८९३	४३१६९०९०६९	१६७४८६	३५५२७१८८०३
२६	रायगड	५८०२०	१३३२२२९२६०	५७८८४	१३३८९८४६१०	५३०८०	१०८६५२२३७४
२७	रत्नागिरी	४७६०२	११४१५८८९५४	४७५५९	११४०३३२४४४	४२१७२	९०९८२७५१७
२८	सांगली	१२१४१८	३०४६००००८८	१२१२८५	३०४२१३५९६८	१०९०६१	२४९६१३३७९५
२९	सातारा	१०८४५८	२६०६२२३७०४	१०८३४१	२६०१९७३६१४	९६०२९	२०९०६०३१९२
३०	सिंधुदुर्ग	२३०२२	५७६४९३१२७	२२९७९	५७४८५७८८७	१९९३२	४५७५३५५५८
३१	सोलापूर	१२४३६९	२८६२६३२९१	१२४२०३	२८५७९८७९२१	१११२९४	२२९५०४४७१३
३२	ठाणे	१६२९७३	३९२८६६३१८२	१६२६१५	३९१९६१३९३७	१४७९२५	३२१४१६५३७५
३३	वर्धा	३८०१८	९०३७८८८५९	३७८३०	८९८१८२६५९	३३५५३	७२०९९६९४२
३४	वाशिम	४१४४४	१००२६२२६६७	४१४०४	१००१८८३७६२	३८९४३	८६३४४३१५०
३५	यवतमाळ	५८९३६	१४५२०७९७५८	५८६६४	१४४५२८२७८८	४९९५२	१११७९५८०२६
एकूण		२९०७५२०	६८३६५५८०९२१	२९०१३६७	६८२०९८४२१२५	२६२५८३२	५६४१८४८९६८३

अर्थ संकल्पीयअनुदान व खर्च

१) महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना :

वित्तीय वर्ष	लेखाशिर्ष	मंजूर तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च
२०१७-१८ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	१५५०५५.००	१५५०५५.००
	२२१० जी २६२ (SCP)	४०००.००	४०००.००
	२२१० जी २८९ (TSP)	५००.००	५००.००
२०१८-१९ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	१५३५५२.००	१२४५५५.००
	२२१० जी २६२ (SCP)	२२०००.००	२२०००.००
	२२१० जी २८९ (TSP)	१५००.००	१२००.००
२०१९-२० (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	७१७५७.००	६१६२१.७१
	२२१० जी २६२ (SCP)	२२०००.००	९०४३.३१
	२२१० जी २८९ (TSP)	१५००.००	१५००.००
२०२०-२१ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	८४८१९.००	८४८१९.००
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१४१११.१३	९७८०.७१
	२२१० जी २८९ (TSP)	९७५१.६९	९०२८.००
२०२१-२२ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	७७०५२.००	५५२६५.४९
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१५२००.००	७२८४.७७
	२२१० जी २८९ (TSP)	८०००.००	२६१४.७७
२०२२-२३ प्रस्तावित (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	७३२१३	४४०५०.००
	२२१० जी ८६१ (SCP)	११८००	६५६९.५४
	२२१० जी २८९ (TSP)	७०००	५००६.४२
२०२३-२४ प्रस्तावित (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	१४८७८९.००	०.००
	२२१० जी ८६१ (SCP)	२२१९०.००	०.००
	२२१० जी २८९ (TSP)	१६९१०.००	०.००

१) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना :

वित्तीय वर्ष	लेखाशिर्ष	मंजूर तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च
दि. २३ सप्टे. २०१८ ते ३१ मार्च , २०१९ पर्यंत (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	६८१४.१०	४०००.००
२०१९-२० (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२३८०४.००	१७८५५.००
२०२०-२१ (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२२२०९.००	२१३५५.५७
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	३२७५.१९	२४१४.७४
	२२१० जी ४९४ (TSP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२४५७.८१	२४००.३६
२०२१ -२२ प्रस्तावित (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	१९०१४.४८	१९००१४.४८
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	३९५८.५९	३९३४.०२
	२२१० जी ४९८ (TSP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२४०६.४८	२३९९.७०
२०२२ -२३ प्रस्तावित (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२४५५७.४६	११३५०००
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२८००.००	१५८७.४१
	२२१० जी (TSP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	१५००.००	१२०९.७९
२०२३ -२४ प्रस्तावित (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	३१६७१.००	—
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	४६१६.००	—
२०२३ -२४ प्रस्तावित (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (TSP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	३५१८.००	—

* राज्याच्या ४०% निधी इस्क्रो खात्यात जमा केल्यानंतर केंद्राचा ६०% निधी सदर खात्यात जमा करण्यात येतो संपूर्ण विमा हप्ता विमा कंपनीस अदा करण्यात येतो.

योजनेचे नाव	योजनेचे लेखाशीर्ष	सन २०२२-२३ चा नियतव्यय	सन २०२३-२४ ची प्रस्तावित मागणी
स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात योजना	सर्वसाधारण २२१० जी ८९७ (Gen)	३९.५९	९३.०१
	अनुसूचित जाती उपयोजना २२१० एच १५१ (SCP)	४	१३.०५
	अनुसूचित जमाती उपयोजना २२१० एच ०३३ (TSP)	निरंक	९.९४
एकूण		४३.५९	११६.००

(रुपये कोटीत)

योजनेचे नाव	सन २०२२-२३ चा नियतव्यय	सन २०२३-२४ ची प्रस्तावित मागणी
माहात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना	११११.९४	१८७८.८८
आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (४०% राज्य हिस्सा)	३०३	३९८.०५
माहात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना कर्नाटक सीमावर्ती भागातील ८६५ मराठी भाषिक गावांतील कुटुंबांना लागू करणे	निरंक	५७.४१
राज्याचा एकूण अर्थसंकल्पीय मागणी	१४१४.९४	२३३४.३४
केंद्राचा ६० % हिस्सा	४०७.४२	६००.२७
योजनेच्या एकूण खर्चाची मागणी (विमा हप्त्या, हमी तत्वावरील दावे व प्रशासकीय खर्च यासह)	१८२२.३६	२९३४.६१

सन २०२२-२३ या नियतव्यय खर्चाची तुलना केली असता सन २०२३-२४ मध्ये रु. १११२.२५ कोटी वाढ संभावित आहे. यापैकी राज्य शासनावर रु. ९१९.४० कोटी इतका आर्थिक भार संभावितो.

एकत्रित माहात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना सन २०२३-२४ वर्षाचा अर्थसंकल्प

- महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२१-२२ नुसार राज्याची दि. १ मार्च, २०२२ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या १२.५४ कोटी इतकी आहे तसेच राज्यामध्ये कुटुंबांचा सरासरी आकार ४.६ एवढा आहे. त्यानुसार कुटुंबांची संख्या २.७२ कोटी इतकी होत आहे.
- विद्यमान योजनेमध्ये सुधारणा करणे नियोजित आहे. त्यानुसार अर्थसंकल्पीत तरतुदीमध्ये वाढ करण्यात आली आहे.
  - ▶ माहात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना राज्यातील सर्व कुटुंबांना (शिधापत्रिकाधारक व शिधापत्रिकाधारक नसलेले) लागू करण्याचे नियोजित आहे.
  - ▶ एकत्रित योजनेच्या लाभार्थ्यांना रु. ५ लक्ष रकमेचे विमा संरक्षण देण्यात येणार आहे.
  - ▶ सध्या उपचारांमधील ९९६ उपचारांत निरंक किंवा कमी वापर असलेले उपचार वगळून १३२० इतके उपचार वाढविण्याचे नियोजन आहे.
  - ▶ एकत्रित योजनेतर्गत नव्यान २०० रुग्णालयांचे अंगीकरण नियोजित आहे.
  - ▶ कर्नाटक सीमा भागातील ८६५ मराठी भाषिक गावांतील कुटुंबांना माहात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना लागू करण्याचे प्रस्तावित आहे. त्याकरिता स्वतंत्र २०० रुग्णालये अंगीकरण करण्याचे नियोजन आहे.
  - ▶ सन २०२१ पासून उपचारांच्या दरात वाढ झालेली नसल्याने सध्याच्या उपचारांच्या पॅकेज दरात साधारण:२० टक्के वा त्यापेक्षा वाढ होणे अपेक्षित आहे.
  - ▶ मुत्रपिंड प्रत्यारोपण शस्त्रक्रियेमध्ये दात्याच्या शस्त्रक्रियेचा समावेश करून सध्याच्या रु. २.५ लक्ष रकमेऐवजी अंदाजे रु. ४ लक्ष रकमेच्या पुढे वाढ करण्याचे प्रस्तावित आहे.
- उपरोक्त सर्व सुधारणा विचारात घेता. सध्या विमा हप्त्याचा दर प्रति कुटुंब प्रति वर्ष रु. ७९७/- ऐवजी प्रति कुटुंब प्रति वर्ष रु. १०५०/- इतका दर परिगणित होऊ शकतो.
- त्यानुसार अर्थसंकल्पीय तपशील खालीलप्रमाणे :

(रुपये कोटीत)

योजनेचे नाव	योजनेचे लेखाशीर्ष	सन २०२२-२३ चा नियतव्यय	सन २०२३-२४ ची प्रस्तावित मागणी
महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना	सर्वसाधारण २२१० जी २५१ (Gen)	८८१.५६	१४८७.८९
	अनुसूचित जाती उपयोजना २२१० जी ८६१ (SCP)	१३०.९२	२२१.९०
	अनुसूचित जमाती उपयोजना २२१० जी २८९ (TSP)	९९.४६	१६९.१०
एकूण		११११.९४	१८७८.८८

(रुपये कोटीत)

योजनेचे नाव	योजनेचे लेखाशीर्ष	सन २०२२-२३ चा नियतव्यय	सन २०२३-२४ ची प्रस्तावित मागणी
आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (४०% राज्य हिस्सा)	सर्वसाधारण २२१० जी ४४१ (Gen)	२४६.८८	३१६.७१
	अनुसूचित जाती उपयोजना २२१० जी ८८८ (SCP)	३१.८५	४६.१६
	अनुसूचित जमाती उपयोजना २२१० जी ४९४ (TSP)	२४.२७	३५.१८
एकूण		३०३	३९८.०५

(रुपये कोटीत)

योजनेचे नाव	योजनेचे लेखाशीर्ष	सन २०२२-२३ चा नियतव्यय	सन २०२३-२४ ची प्रस्तावित मागणी
आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (६०% केंद्र हिस्सा)	विमा हप्ता प्रशासकीय खर्च व हमी तत्वावरील दावे	४०७.४२	६००.२७
एकूण		४०७.४२	६००.२७

(रुपये कोटीत)

योजनेचे नाव	योजनेचे लेखाशीर्ष	सन २०२२-२३ चा नियतव्यय	सन २०२३-२४ ची प्रस्तावित मागणी
महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना कर्माटक सीमावर्ती भागातील ८६५ मराठी भाषिक गावांतील कुटुंबांना लागू करणे	विमा कंपनी/तृतीय पक्षप्रशासक कंपनीस दयावयाचा प्रशासकीय खर्च	निरंक	९.४१
	हमी तत्वावरील दाव्याची रक्कम	निरंक	४८
एकूण		-	५७.४१

आपणास आवाहन करण्यात येत आहे की, आपण आपल्या नजिकच्या अंगीकृत रुग्णालयामध्ये किंवा आपले सरकार सेवा केंद्राला भेट देऊन योजनेचे लाभार्थी आहात किंवा कसे याबाबत माहिती घेऊ शकता. लाभार्थी असल्यास त्यांच्यामार्फत आपण आपले आयुष्मान कार्ड (ई-कार्ड) त्वरित काढण्यात यावे. या व्यतिरिक्त आपण आपके द्वारे आयुष्मान (<https://aapedwarayushman.pmjay.gov.in/>) या योजनेच्या संकेत स्थळाला भेट देऊन योजनेच्या लाभार्थ्यांची गावनिहाय यादी डाउनलोड करून त्यामध्ये आपले नाव आहे की नाही याची खतरजमा करून आयुष्मान कार्ड (ई-कार्ड) त्वरित काढण्यात यावे.

स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना

दिनांक ७ जून २०१६ च्या मंत्रिमंडळ बैठकीमध्ये महाराष्ट्र राज्यामध्ये स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना विमा तत्वावर राबविण्याबाबत निर्णय घेण्यात आला होता. दिनांक १४ ऑक्टोबर २०२० रोजी शासन निर्णयाद्वारे स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना विमा तत्वावर राबविण्याबाबत ठरविण्यात आले होते. सार्वजनिक आरोग्य विभाग निर्णय क्र. रागयो-२०२१४/ प्र.क्र.२०३/ आरोग्य-६, दि. १६ सप्टेंबर २०१६ अनुसार गठीत समितीने दिनांक १२ मार्च २०२१ रोजी झालेल्या बैठकीमध्ये स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना हमी तत्वावर राबविण्यास मान्यता दिली आहे. प्रस्तावित योजनेचे स्वरूप खालीलप्रमाणे असेल.

योजनेचे उद्दिष्ट :

रस्ते अपघातातील व्यक्तीस रुग्णालयात दाखल झाल्यापासून ७२ तासांपर्यंत अंगीकृत शासकीय किंवा खाजगी रुग्णालयामार्फत रुग्णाची परिस्थिती स्थिर करण्यासाठी तत्पर वैद्यकीय सेवा व उपचार उपलब्ध करून देणे.

योजनेचे लाभार्थी :

महाराष्ट्रातील रस्त्यावर अपघातामध्ये जखमी झालेल्या व वैद्यकीय उपचारांची तात्काळ आवश्यकता असलेल्या व्यक्ती (अधिवासाच्या अटिशिवाय).

योजनेतर्गत खालील लाभ देता येतील :

प्रति रुग्ण प्रति अपघात पहिल्या ७२ तासांसाठी रु. ३०.००० पर्यंत निःशुल्क वैद्यकीय सेवा.

अंगीकृत रुग्णालये :

एकत्रित महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना व प्रधान मंत्री जन आरोग्य योजनेमध्ये Emergency care देणारी Ortho व Polytrauma या विशेषज्ञ सेवा असणारी सर्व शासकीय व खाजगी रुग्णालये यांचे अंगीकरण केले जाईल. एकत्रित योजनेतील Ortho व Polytrauma या विशेषज्ञ सेवा अंगीकृत नसणा-या रुग्णालयांना या सेवांचे अंगीकरण करण्यासाठी राज्य आरोग्य हमी सोसायटीकडून प्रोत्साहन देऊन आवश्यक मार्गदर्शन करण्यात येईल. एकत्रित योजनेतील १००० रुग्णालयांव्यतिरिक्त योजनेत अंगीकरण नसणारी शासकीय रुग्णालये व कमाल ५० खाजगी रुग्णालये यांचे आवश्यकतेनुसार हमी तत्वावर अंगीकरण मुख्य कार्यकारी अधिकारी राज्य आरोग्य हमी सोसायटी यांच्या अध्यक्षतेखालील रुग्णालय अंगीकरण व शिस्तपालन समितीद्वारे केले जाईल अंगीकृत रुग्णालयांची GPS द्वारे mapping केली जाईल. तसेच अंगीकृत रुग्णालयांची Level 1 (Superspecialty care), Level 2 (Secondary care व Level 3 (Primary care) अशी वर्गवारी केली जाईल. योजने अंतर्गत हमी तत्वावर अंगीकृत करण्यात येणाऱ्या शासकीय व खाजगी रुग्णालयांसोबत राज्य आरोग्य हमी सोसायटीद्वारे करारनामा स्वाक्षांकित केला जाईल.

योजनेतर्गत अनुज्ञेय सेवा :

१. रुग्णास प्राथमिक उपचार देऊन स्थिर करणे.
२. जखमेस टाके घालून ड्रेसिंग करणे.
३. ICU व वार्डमधील उपचार
४. अस्थिभंग, हेड इंज्युरी, पाठीच्या मणक्याला झालेली दुखापत, जळाल्यामुळे झालेली दुखापत यावरील उपचार.
५. रुग्णास रक्त व रक्त घटक देणे.
६. तज्ञांनी सुचविलेल्या ७४ प्रोसिजर्स मधील उपचार.

रुग्णालय पातळीवरील कार्यवाही :

- * उपचारपूर्व मान्यतेसाठी वाट न पाहता अंगीकृत रुग्णालयातर्फे रस्ते अपघात रुग्णांवर तत्परतेने उपचार सुरु केले जातील.
- * दावे सादर करताना रुग्णालयांनी पोलीस/विमा कंपनी/शासकीय विभाग यांच्याकडे संबंधित अपघातासंदर्भात उपलब्ध असलेल्या नोंदी सादर करणे आवश्यक असेल. अशा नोंदी नसल्यास रुग्णालयाने दावे सादर करताना स्पष्टीकरण सादर करणे आवश्यक असेल.
- * योजना हमी तत्वावर राबविण्याच्या दृष्टीने संगणकीय प्रणालीमध्ये अनुषंगिक बदल करण्यात येतील. यासाठी राज्य आरोग्य हमी सोसायटी कडून योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी प्राप्त शासकीय निधीतून खर्च करण्यात येईल.
- * उपचार पूर्व मान्यता घेताना व दावे सादर करताना रुग्णालयांनी Geo tagged Photo सादर करणे आवश्यक राहिल.

रस्ते अपघातास प्रतिसाद :

१. अपघात स्थळाच्या जवळ असलेली कुठलाही व्यक्ती १०८ या क्रमांकावर दुरध्वनी करून रुग्णवाहीका घटनास्थळी बोलावेल. आपात्कालीन वैद्यकीय सेवा (MEMS -Maharashtra Emergency Medical Services) विभागातर्फे घटनास्थळी रुग्णवाहीका पाठविली जाईल. १०८ रुग्णवाहीका उपलब्ध नसल्यास जवळची शासकीय रुग्णवाहीका, ती उपलब्ध नसल्यास खासगी रुग्णवाहीकेने रुग्णास जवळच्या अंगीकृत रुग्णालयामध्ये नेण्याची परवानगी असेल. रुग्णास खाजगी रुग्णवाहिकेने अंगीकृत रुग्णालयात दाखल केल्यास अंगीकृत रुग्णालयामार्फत रु. १००० पर्यंत ची रक्कम रुग्णवाहिका मालकास दिली जाईल. दावे सादर करताना त्याचा पुरावा जोडल्यास या रकमेची प्रतिपूर्ती केली जाईल.

२. अपघातग्रस्त रुग्णास रुग्णालयामध्ये निःशुल्क वैद्यकीय सेवा व उपचार दिले जातील.

३. व्यक्ती रुग्णालयात भरती झाल्यापासून पहिल्या ७२ तासांमध्ये दिलेल्या उपचारांच्या खर्चापाटी शासनातर्फे रुग्णालयांचे दावे अदा करण्यात येतील.

४. अपघातग्रस्त व्यक्ती रुग्णालयात भरती झाल्यापासून पहिल्या ७२ तासांनंतर किंवा ३०,००० रुपयापेक्षा अधिक असलेली खर्चाची रक्कम जर रुग्ण एकत्रित महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना व प्रधान मंत्री जन आरोग्य योजनेचा लाभार्थी नसेल तर रुग्णातर्फे भरली जाईल अथवा नजीकच्या सरकारी रुग्णालयात दाखल करण्यात येईल.

अपेक्षित आर्थिक भार :

योजनेची हमी तत्वावर अंमलबजावणी करण्यासाठी एका वर्षासाठी रु. ११६ कोटी इतका आर्थिक भार अपेक्षित आहे.

सध्यास्थिती :

राज्य आरोग्य हमी सोसायटीने सार्वजनिक आरोग्य विभागास सादर योजना हमी तत्वावर राबविण्यासाठी दिनांक १३ मार्च २०२१ रोजी प्रस्ताव सादर केलेला आहे. दि. १४/१०/२०२० रोजीच्या शासननिर्णयानुसार योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये काही सुधारणा/बदल प्रस्तावित करण्यात आले आहेत. त्यानुसार प्रशासकीय कार्यवाही प्रगतीपथावर आहे.

२४. सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे -१

प्रस्तावना

सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे १ यांचे अधिपत्याखाली महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवा संवर्गातील वर्ग - १ चे पद देण्यात आलेले आहे. त्यांच्या मदतीसाठी प्रशासकीय अधिकारी वर्ग - २ ची तीन पदे, एक सांख्यिकी अधिकारी, एक लेखा अधिकारी व कर्मचारी वृंद या सर्वांच्या मदतीने सदर विभागाचे काम हाताळले जाते. सदर विभागामार्फत अर्थसंकल्प विषयक खालील प्रकारची कामे पाहिली जातात.

(१) अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक तयार करणे.-आरोग्य विभागाचे अर्थसंकल्पिय अंदाजपत्रक तयार करणे, कार्यक्रम प्रमुख आणि अधिपत्या अंतर्गत येणारा इतर कार्यालयाच्या माहितीच्या आधारे अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक तयार करण्यात येतात व अनुदानाची मागणी संकलीत करून सदरचा अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक संचालक आरोग्य सेवा संचालनालय, मुंबई, यांचे मार्फत प्रशासकीय विभागाकडे अंतिम मंजूरीसाठी प्रस्ताव सादर करण्यात येतो. मंजूर अनुदान संबंधित कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांना वितरित करण्यात येते.

(२) जिल्हा परिषदांचे अनुदान निर्धारण.-महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ अन्वये / अनुदान जिल्हा परिषदांना सहाय्यक अनुदान या स्वरूपात दिले जाते तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था मार्फत विविध प्रकारच्या योजना राबविण्यासाठी सहाय्यक अनुदान देण्यात येते. सदरचे आरोग्य विषयक कार्यक्रम राबविण्यासाठी दिले जाते. सदर अनुदानानुसार विनियोग झाला आहे की नाही हे तपासण्यासाठी अनुदान निर्धारण केले जाते.

(३) रुग्णालयीन लेखा परिक्षा .-सर्व कार्यक्रम प्रमुखांना प्रभारी व मंडळांना या कार्यालयामार्फत ठरवून दिलेल्या नियमानुसार अनुदान वितरीत केले जाते. दिलेल्या अनुदानाचा नियमानुसार विनियोग केला आहे किंवा नाही याची पडताळणी केली जाते. तसेच सर्व कार्यक्रम प्रमुख जिल्हा रुग्णालये व इतर रुग्णालये यांचे लेखा परिक्षण वेळोवेळी केले जाते. तसेच सन २००४ - २००५ पासून सर्व जिल्हा शल्य चिकीत्सक व मनोरुग्णालय या विभागाकडे लेखा परिक्षणासाठी वर्ग करण्यात आले आहेत. ग्रामीण रुग्णालये व इतर रुग्णालये यांचे लेखा परिक्षण उपसंचालक यांचे मार्फत केला जाते. त्यामध्ये गंभीर बाबी आढळल्यास या कार्यालयातील लेखा परिक्षण पथकाकडून विशेष लेखा परिक्षण करण्यात येते.

(४) खाजगी स्वयंसेवा संस्थामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या रुग्णालयांना सहाय्यक अनुदान .-शासन निर्णय क्र. साआवि, शासन निर्णय क्रमांक. अनुदान-२०१९/प्र.क्र.४९/ राकावि-२ दि. ०५ मार्च २०१९ अन्वये खाजगी स्वयंसेवी संस्थामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या रुग्णालयांना अनुदान देण्याबाबत तरतुदीत सुधारणा करण्यात आली आहे. त्यानुसार ज्या खाजगी स्वयंसेवी संस्थेशी राज्य शासनाचा अनुदान देण्याबाबत यापूर्वी करार करण्यात आला आहे. केवळ त्याच संस्थांना विहित तरतुदीन्वये सहाय्यक अनुदान देण्यात येणार असून ज्या स्वयंसेवी संस्थांचा शासनाशी यापूर्वी अनुदान देण्यासंबंधी करार झालेला नाही अशा संस्था यापुढे कोणत्याही प्रकारचे सहाय्यक अनुदानाचा लाभ घेण्यास पात्र असणार नाहीत. तसेच सदर शासन निर्णय प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांना देखील लागू असल्याचे शासन निर्णयामध्ये नमूद केले आहे. त्यानुसार ज्या संस्थांचा शासनाशी करार झालेला आहे अशा संस्थांच्या सहाय्यक अनुदान प्रस्तावांची प्रादेशिक उपसंचालक कार्यालयाकडून छाननी होते. उपसंचालकांकडील छाननी अंती सहाय्यक अनुदान प्रस्ताव संचालनालयामार्फत शासनास सादर केले जातात. सदर प्रस्तावांना अंतिम मंजूरी शासन स्तरावरून देण्यात येते.

(५) ताळमेळ :- २२१० लेखाशिर्षांतर्गत सर्व कार्यालय प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचे अधिनस्त असलेल्या कार्यालयांचा झालेल्या खर्चाचे ताळमेळाचे काम महालेखापाल यांच्या [http:// agmaha.cag.gov.in](http://agmaha.cag.gov.in) वेबसाईटवरून संबंधित कार्यक्रम प्रमुख/उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेकडून ऑनलाईन केले जाते. कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेमार्फत सादर केलेल्या खाते बदलांच्या एकत्रित खाते बदल नोंदीचा अहवाल या कार्यालयामार्फत मुंबई/नागपूर महालेखापालांना सादर केला जातो.

(६) लोकलेखा समिती :- भारताचे नियंत्रक व महालेखापाल यांचेकडून निघणारे आक्षेपांची पूर्तता व अनुपालन संबंधित कार्यक्रम प्रमुखांकडून प्राप्त करून घेतली जातात. एकत्रित अहवाल शासनास सादर केला जातो, त्यानंतर लोकलेखा समितीकडे जातो.

(७) कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करणे :-सार्वजनिक आरोग्य विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रकाची माहिती सर्व कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेकडून संकलीत करून दर वर्षी या विभागामार्फत मान्यतेनंतर पुस्तकांची छपाई व बांधणी करून पुस्तके शासनाकडे सादर केली जातात.

२५. सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी वृंदाची आकडेवारी
गट अ व ब संवर्गातील पदांची माहिती

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
१	संचालक	अ	२	२
२	अतिरिक्त संचालक (१ पद श्रेणीअवतन)	अ	४	१
३	सहसंचालक	अ	१०	५
४	उपसंचालक	अ	२५	९
	वरिष्ठ पदे		४१	१७
१	सहायक संचालक (मुख्यालये)	अ	२८	१८
२	सहायक संचालक (कुष्ठरोग)	अ	३५	९
३	सहायक संचालक (कु. नि. प.)	अ	३	१
४	सहायक संचालक (हिवताप)	अ	१०	७
५	प्राचार्य, आवकुकप्रके	अ	६	५
६	जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	३४	३३
७	अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	३४	२७
८	सहायक जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	२८	१५
९	निवासी वैद्यकीय अधिकारी (बा. स.)	अ	३९	१४
१०	जिल्हा क्षयरोग अधिकारी	अ	३४	१२
११	जिल्हा माताबाल संगोपन अधिकारी	अ	३०	२८
१२	साथरोग शास्त्रज्ञ, आवकुकप्रके	अ	४	२
१३	वैद्यकीय व्याख्याता नि प्रयोग निर्देशक, आवकुकप्रके	अ	२	०
१४	प्राध्यापक, सा. आ. सं.	अ	१	०
१५	व. व्या. स्था १ अ	अ	१	१
१६	व वै. अ. पोषाहार नागपूर	अ	१	१
	जिल्हा आरोग्य अधिकारी संवर्ग		२९०	१७३
१	सहायक संचालक (वैद्यकीय)	अ	८	३
२	अशिक्षक, शावैमवरु/अधिकक्षक, विभागीय संदर्भ सेवा रु.	अ	१०	१
३	जिल्हा शल्य चिकित्सक	अ	३५	३१
४	अधिक्षक, इतर रुग्णालये	अ	७	५
५	अस्थिव्यंगोपचार रुग्णालय, परभणी	अ	१	०
६	उपअधिक्षक/विशेष कार्यकारी अधिकारी	अ	८	१
७	अतिरिक्त जिल्हा शल्य चिकित्सक (चिकित्सा)	अ	३८	१७
८	वैद्यकीय अधिकारी (शस्त्रक्रिया)	अ	३६	२०

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
९	वैद्यकीय अधिकारी (भिषक)	अ	४०	१९
१०	वैद्यकीय अधीक्षक, उपजिल्हा रुग्णालये (१०० खाटा)	अ	३५	२७
११	वैद्यकीय अधीक्षक, उपजिल्हा रुग्णालये (५० खाटा)	अ	६४	५१
१२	वैद्यकीय अधीक्षक, ग्रामीण/कुटीर रुग्णालये (३० खाटा)	अ	३७३	१९३
			६५५	३६८
	विशेषज्ञ संवर्ग			
१	वैद्यकीय अधीक्षक, (रुग्णालयीन प्रशिक्षण केंद्र)	अ	३०	१०
२	बालरोग तज्ञ	अ	६३	३२
३	वैद्यकीय अधिकारी (स्त्रीरोग)	अ	७१	२६
४	बधिरीकरणतज्ञ	अ	८३	५०
५	नेत्र शल्य चिकित्सक	अ	४५	१८
६	अस्थिव्यंगोपचार तज्ञ	अ	३४	१८
७	वैद्यकीय अधिकारी (कान, नाक व घसा तज्ञ)	अ	३३	२०
८	क्ष-किरण तज्ञ	अ	६१	२८
९	मनोविकृती चिकित्सक	अ	९७	१७
१०	शरिरविकृतीशास्त्रज्ञ	अ	३६	१६
११	वैद्यकीय अधिकारी (क्षयरोग चिकित्सा)	अ	३२	५
१२	वैद्यकीय अधिकारी (चर्मरोग)	अ	३२	४
१३	अधीक्षक, स्त्री-रुग्णालये	अ	२६	१५
१४	अधीक्षक, क्षय रुग्णालये	अ	३	२
१५	अधीक्षक, मनो रुग्णालये	अ	४	४
१६	उपअधीक्षक, मनोरुग्णालये	अ	४	३
१७	पोलिस शल्य चिकित्सक	अ	१	१
१८	मु. वै. अ., क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र	अ	२	०
१९	दंत शल्य चिकित्सक	अ	२६	०
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय इतर		६८३	२६९
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय, नाशिक			
१	किरणोपचारतज्ञ	अ	१	०
२	हृदयविकार तज्ञ	अ	२	०
३	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	२	०
४	वरिष्ठ अर्भक शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
५	वरिष्ठ सुगठण शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
६	मुख्य भौतिक शास्त्रवेत्ता	अ	१	०
७	कर्करोग तज्ञ	अ	२	०
८	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	३	०
९	ईनटेसिविस्ट	अ	४	०
१०	पलमोनॉलॉजिस्ट	अ	१	०
११	मायक्रोबायोलॉजिस्ट	अ	१	०
१२	गॅस्ट्रोइंटेर्लॉजिस्ट	अ	१	०
१३	दंत शल्य चिकित्सक	अ	१	०
		एकूण	२१	०
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय, अमरावती			
१	मेंदू व मज्जारज्जू विकार तज्ञ उपचार भिषक	अ	४	०
२	मेंदू व मज्जारज्जू शस्त्रक्रिया विशारद	अ	४	०
३	बधिरीकरण तज्ञ	अ	७	०
४	हृदयविकार उपचार भिषक	अ	४	०
५	हृदयविकार शस्त्रक्रिया विशारद	अ	४	०
६	मुख्य भौतिक शास्त्रवेत्ता	अ	१	०
७	किरणोपचार तज्ञ	अ	२	०
८	कर्करोगतज्ञ	अ	२	०
९	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	३	०
१०	क्ष-किरणशास्त्रज्ञ	अ	४	०
११	ईनटेनसिविस्ट	अ	४	०
		एकूण	३९	०
	उच्चस्तर वैद्यकीय अधिकारी			
१	कर्करोगतज्ञ	अ	१	०
२	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
३	कर्करोग विकार विभाग बधिरीकरणतज्ञ	अ	१	०
४	किरणोपचार तज्ञ	अ	१	०
५	क्ष-किरणशास्त्रज्ञ	अ	१	०
६	मेंदू व मज्जारज्जू विकार तज्ञ	अ	१	०
७	मेंदू व मज्जारज्जू शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
८	मेंदू व मज्जारज्जू विकार विभाग बधिरीकरण तज्ञ	अ	१	०
९	शरिरविकृती तज्ञ	अ	१	०
१०	हृदयविकार तज्ञ	अ	१	०
११	हृदयविकार विभाग बधिरीकरणातज्ञ	अ	१	०
१२	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
		एकूण	१२	०
	मवैआसे, गट-अ (वर्ग-१)			
१	मुख्य प्रशासकीय अधिकारी	अ	३३	१८
२	चिकित्सालयीन मानसशास्त्रज्ञ	अ	९	०
३	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी	अ	५	०
४	उपसंचालक (परिवहन)	अ	२	१
५	उपसंचालक (राआप्रशा), पुणे	अ	१	१
६	उपसंचालक (प्रसिद्धी), पुणे	अ	१	१
७	उपसंचालक (सुश्रुषा)	अ	१	०

अ. क्र.	संवर्ग बाह्य पदे	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
८	सहायक संचालक (वाहतूक)	अ	२	१
९	राज्य किटकशास्त्रज्ञ, सहसंचालक (हिवह), पुणे	अ	१	१
१०	मुख्य तांत्रिक अधिकारी	अ	२	०
११	तांत्रिक अधिकारी	अ	२	०
१२	प्रभारी अधिकारी	अ	२	०
१३	राज्य लोकसंख्याशास्त्रज्ञ	अ	१	०
१४	नोसोलॉजिस्ट	अ	१	०
	सामान्य राज्य सेवा, गट -अ (वर्ग-१)		६३	२४
१	उपसंचालक, आ. से. नियोजन, मुंबई	अ	१	१
२	सहा. संचालक (लेखा व लेखा परिक्षण), पुणे	अ	१	१
	संवर्ग बाह्य पदे		२	२
	एकूण मवेआसे गट अ वर्ग १ व सारासे गट अ	अ	१८०६	८५३
१	वैद्यकीय अधिकारी महाराष्ट्र वैद्यकीय व आरोग्य सेवा गट अ	अ	८३३५	७५७५
२	एकूण गट अ	अ	१०१४१	८४२८
३	वैद्यकीय अधिकारी बी ए एम एस	ब	१२८५	१०४७
४	प्रशासकीय अधिकारी	ब	१७२	५५
५	सांख्यिकी अधिकारी	ब	६५	९
६	जिल्हा विस्तार व माध्यम अधिकारी	ब	५०	०
७	दंतशल्यचिकीत्सक	ब	५२९	१६९
८	जिल्हा हिवताप अधिकारी/हत्तीरोग अधिकारी/जीवशास्त्रज्ञ	ब	७०	१५
९	मुख्य अणुजीव शास्त्रज्ञ	ब	१९	४
१०	जीव रसायन शास्त्रज्ञ	ब	१	०
११	परफ्युयुशानिस्ट	ब	४	०
१२	स्त्री अधिक्षिका	ब	१	०
१३	अधिसेविका गट ब	ब	५	०
१४	सहायक अधिसेविका गट ब	ब	५	०
१५	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी (पोषाहार) नागपूर	ब	१	०
१६	कनिष्ठ किटक शास्त्रज्ञ	ब	९	०
१७	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी/मुख्य रसायन शास्त्रज्ञ/संशोधन अधिकारी/शासकीय विश्लेषक	ब	३९	२
१८	आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल अधिकारी	ब	२	०
१९	सेवा व्यवस्थापक/कार्यशाळा व्यवस्थापक/भांडार अधिकारी	ब	९	३
२०	संशोधन अधिकारी	ब	१	०
२१	लेखा अधिकारी	ब	१	१
२२	वैद्यकीय अभिलेख अधिकारी	ब	४	०
२३	एकूण गट ब	ब	२२७२	१३०५
	एकूण गट अ व ब		१२४१३	९७३३

‘क’ व ‘ड’ संवर्गातील पदांची माहिती

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
१	अधिक्षक	क	२२१	२१३
२	सहायक अधिक्षक	क	६४१	५४६
३	वरिष्ठ लिपीक	क	७५०	५४८
४	कनिष्ठ लिपीक	क	१८७५	१४४५
५	उच्चश्रेणी लघुलेखक	क	२०	१०
६	निम्नश्रेणी लघुलेखक	क	९	४
७	लघुलेखक	क	१	०
८	लघुटंकलेखक	क	६५	१७
९	भोतिकोपचार तज्ञ	क	७०	५०
१०	वैद्यकीय सामाजिक कार्यकर्ता	क	४०	१५
११	मनोविकृती सामाजिक कार्यकर्ता	क	८३	५७
१२	व्यवसायोपचार तज्ञ	क	५६	२८
१३	समोदेष्टा	क	२७	३
१४	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	क	७२	४६
१५	प्रयोगशाळा सहाय्यक	क	५८८	४७७
१६	आरोग्य कर्मचारी	क	५४९१	३६४३
१७	आरोग्य सहायक	क	१७२२	१२२०
१८	आरोग्य पर्यवेक्षक	क	३०७	१४८
१९	वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी	क	५०	२
२०	वरिष्ठ स्वच्छता निरीक्षक	क	०	०
२१	पाठ्यनिर्देशिका	क	२६९	१२०
२२	अधिपरीचारीका	क	९०२३	६९४६
२३	परिसेविका	क	१२४७	११००
२४	सहायक परिप्रसविका	क	७०	४६
२५	सार्व आरोग्य परिचारीका/निर्देशिका	क	२०६	११४
२६	अधिसेविका वर्ग ३	क	३४	३
२७	बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका	क	१३४	३९
२८	मनो रुग्ण तज्ञ परिचारीका	क	१४७	५६
२९	नेत्र चिकीत्सा अधिकारी	क	६९१	५३७
३०	सेवा अभियंता	क	३४	३०
३१	कार्यदेशक	क	७८	५४
३२	कुशल कारागीर	क	८४	३८
३३	वरिष्ठ सुरक्षा सहायक	क	८	३
३४	तंत्रज्ञ(एचईएमआर)	क	७७	५८
३५	प्रमुख कारागीर	क	११	११
३६	वीजतंत्री	क	५२	२८
३७	वरिष्ठ तांत्रिक सहायक	क	८	३
३८	कनिष्ठ तांत्रिक सहायक	क	१६	६
३९	कनिष्ठ तांत्रिक सहायक (एचईएमआर)	क	८	४
४०	सांख्यिकी अन्वेषक	क	११६	६०
४१	रासायनिक सहाय्यक	क	५७	२०
४२	सांख्यिकी सहाय्यक	क	८९	८२

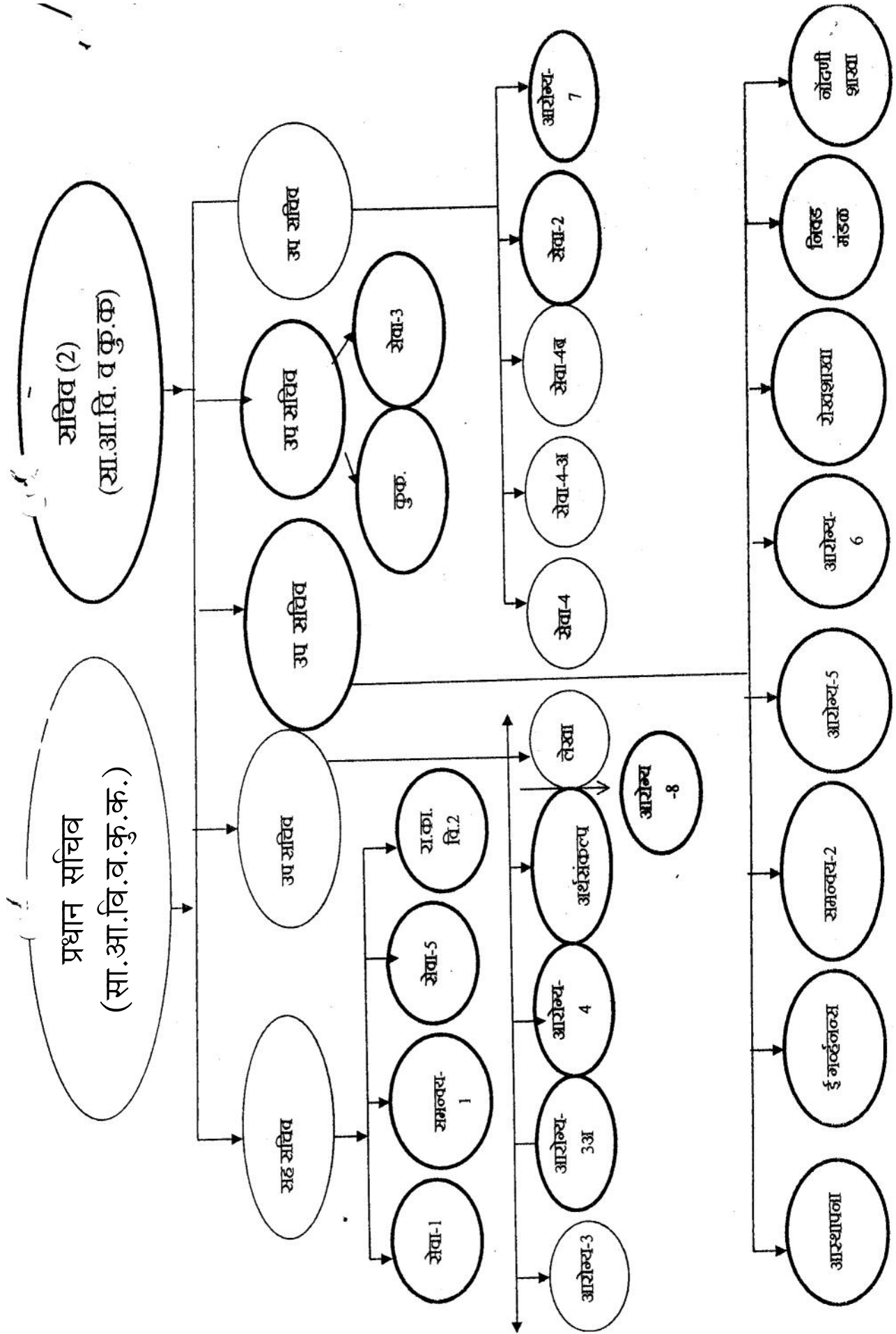
अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
४३	सांख्यिकी पर्यवेक्षक	क	४२	३२
४४	वरिष्ठ रासायनिक सहायक	क	५६	४७
४५	वरिष्ठ अनुजीव सहायक	क	१६	१४
४६	वरिष्ठ पोषाकर	क	१	०
४७	वरिष्ठ प्रयोगशाळा सहाय्यक	क	१	०
४८	अणुजीव सहा/प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	क	७२	४९
४९	पोषकार	क	१	१
५०	कनिष्ठ अभियंता	क	१	१
५१	अवैद्यकीय पर्यवेक्षक	क	१०८	१०९
५२	अवैद्यकीय सहाय्यक	क	४८७	२५१
५३	रक्तपेढी तंत्रज्ञ	क	१९४	१३९
५४	औषध निर्माण अधिकारी	क	१२३८	१०३३
५५	वाहनचालक	क	८३५	३९९
५६	गृहवस्त्रपाल/वस्त्रपाल	क	१८	१०
५७	क्षकिरण तंत्रज्ञ	क	७५८	५६५
५८	क्ष किरण सहायक	क	७	२
५९	आहार तज्ञ	क	८३	६९
६०	ईसीजी तंत्रज्ञ	क	९२	७५
६१	ई ईजी तंत्रज्ञ	क	३	०
६२	दंतयांत्रिकी	क	४५	२२
६३	दंतआरोग्यक	क	२९	२०
६४	डायलेसिस तज्ञ	क	८	५
६५	बीजतंत्री ग्रेड पे १९००	क	२७	१५
६६	बीजतंत्री ग्रेड पे २४००	क	६	२
६७	वार्डन	क	९	४
६८	दुरध्वनी चालक	क	६०	३५
६९	दंत आरोग्य तज्ञ	क	२	२
७०	शस्त्रक्रिया सहायक	क	३	१
७१	भांडार नि वस्त्रपाल	क	५१	१६
७२	अभिलेखापाल ग्रेड पे २८००	क	४७	३५
७३	अभिलेखापाल ग्रेड पे १९००	क	७	२
७४	वैद्यकीय अभिलेखापाल	क	८	२
७५	वैद्यकीय अभिलेख तंत्रज्ञ	क	३	०
७६	वरिष्ठ स्वच्छता निरीक्षक/आरोग्य कार्यकर्ता	क	३	२
७७	शस्त्रक्रिया गृह सहायक	क	७	१
७८	रक्तपेढी सहायक	क	८	०
७९	न्युक्लीयर मेडीकल तज्ञ	क	३	०
८०	हिस्टोपॅथी तंत्रज्ञ/पेशी तज्ञ	क	३	०
८१	कॅथलॅब तज्ञ	क	२	०

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
८२	मोल्डरुम तज्ञ/किरणोपचार तज्ञ	क	२	०
८३	भौतिक शास्त्रवेत्ता	क	३	०
८४	पेशीतज्ञ	क	२	०
८५	परफ्युजनिसट	क	२	०
८६	कनिष्ठ जीव अभियंता	क	४	०
८७	ऑथरिसट कम प्रास्टटिक तज्ञ	क	२	०
८८	लेदर वर्कर	क	१३	०
८९	कथीलगार	क	१	०
९०	ग्रंथपाल	क	३	०
९१	गृहपाल	क	१४	६
९२	दंत आरोग्य सहाय्यक	क	०	०
९३	शेतकी पर्यवेक्षक	क	१	०
९४	प्रक्षेपक आणि लिपीक	क	१	०
९५	शिपी	क	३१	७
९६	नळकारागीर	क	२५	८
९७	सुतार	क	२८	८
९८	सहायक अधिसेविका	क	१३९	११
	एकुण गट क	क	३१५८५	२२२३४
९९	शिपाई	ड	१३१८	७८४
१००	शिपाई नि सफाईगार	ड	७	५
१०१	संदेशवाहक	ड	७	२
१०२	मदतनिस	ड	२६	१५
१०३	दुरध्वनी परिचर	ड	१	१
१०४	वेष्टक	ड	३	२
१०५	चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी	ड	२३	१६
१०६	कक्षसेवक	ड	३८५२	२६७६
१०७	बाह्यरुग्ण सेवक	ड	२७९	१८२
१०८	दवाखाना सेवक	ड	६	५
१०९	अपघात विभाग सेवक	ड	२९१	१८२
११०	परिचर	ड	२	१
१११	आरोग्य परिचर	ड	११	८
११२	शुश्रुषा सहायक नर्सिंग आर्डरली	ड	३७	२२
११३	आया	ड	७३	३५
११४	सह शुश्रुषा प्रसाविका एएनएम सर्व्हेंट	ड	८	५
११५	स्वच्छक		१३	७

अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
११५	प्र. शाळा स्वच्छक	ड	३७	२३
११६	वाहनस्वच्छक	ड	३०	१८
११७	हमाल	ड	५	२
११८	मजदूर	ड	१०	९
१२९	अंधारखोली परिचर	ड	२०	९
१२०	क्ष किरण परिचर	ड	७५	४१
१२१	प्र शाळा परिचर	ड	१४०	८६
१२२	यंत्रखोली परिचर	ड	३	०
१२३	रक्तपेढी परिचर	ड	७६	४८
१२४	दंत सहाय्यक	ड	४५८	३
१२५	नळकारागीर	ड	०	०
१२६	पंप परिचर	ड	१७	९
१२७	लेदर वर्कर	ड	३	२
१२८	पंप मॅकेनिक	ड	१७	९
१२९	नियमित क्षेत्र कर्मचारी	ड	१०२८	४३१
१३०	सफाईगार	ड	२२७५	१५८८
१३१	पहारेकरी चौकीदार	ड	२२४	७७
१३२	सहाय्यक स्वयंपाकी	ड	५८	१५
१३३	स्वयंपाकी अन बटलर	ड	१	०
१३४	सह स्वयंपाकी	ड	३	२
१३५	कुक मॅट	ड	१०	६
१३६	अकुशल कारागीर	ड	१७	०
१३७	माळी	ड	५६	२१
१३८	लॉट्री चालक	ड	१	१
१३९	धोबी	ड	७६	२७
१४०	शिंपी	ड	१२	८
१४१	न्हावी	ड	८२	४४
१४२	पाळणाचालक	ड	०	०
१४३	उदवाहनचालक	ड	८९	२६
१४४	मुकादम	ड	७७	२९
१४५	हवालदार	ड	२	१
१४६	नाईक	ड	६	६
१४७	दफ्तरी	ड	१७	५

अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
१४८	वेष्टक	ड	७	६
१४९	यंत्रचालक	ड	१	०
१५०	पुरुष सेवक	ड	३	०
१५१	पुरुष/स्त्री परिचर	ड	१०३६	५६१
१५२	स्वयंपाकी	ड	१५१	८५
१५३	रक्तपेढी परिचर	ड	२१	१०
१५४	गिरणीचालक	ड	१	१
१५५	मुख्यस्वयंपाकी	ड	११	०
१५६	अर्धकुशल कारागीर	ड	४०	३५
१५७	अकुशल कारागीर	ड	८५	१
१५८	शस्त्रक्रियागार सहायक	ड	३७	७
१५९	शस्त्रक्रियागार परिचर	ड	४०८	१४१
१६०	व्रणोपचारक	ड	१८९	६८
१६१	प्रमुख पुरुष/स्त्री परिचर	ड	१२	८
१६२	पुरुष/स्त्री परिचर श्रेणी-१	ड	१६२	९३
१६३	रुग्णपट वाहक	ड	२	२
१६४	लसटोचणी परिचर	ड	२	१
१६५	इतर राहिलेले संवर्ग	ड	२	०
	एकुण गट ड		१३०३५	७५०४

१. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

हा कार्यक्रम केंद्रशासनाने केलेल्या आर्थिक तरतूदीतून राबविण्यात येतो. सध्या या कार्यक्रमासाठीचे अनुदान राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत आरसीएच पीआयपीमधून देण्यात येते.

सद्यस्थितीत राज्याने १.५ इतका एकुण जननदर साध्य केलेला आहे. पुढे येणाऱ्या वर्षात एकुण जननदराची ही पातळी कायम ठेवण्याचे उद्दिष्ट आहे.

केंद्रशासनाच्या पुढे दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते.

- १) लाभार्थीने स्वेच्छेने कुटुंब नियोजन पध्दत स्विकारणे.
- २) समाजाच्या गरजेनुसार सेवा देणे.
- ३) जोडप्याला त्यांच्या इच्छेनुसार हवी तेव्हा अपत्य प्राप्ती.

आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत लाभार्थ्यांचे संतती नियमनाच्या उपलब्ध पध्दतींविषयी समुपदेशन केले जाते. त्यानुसार लाभार्थी उपलब्ध पध्दतीमधून योग्य पध्दतीची निवड करतो. सध्या केंद्रशासन प्रसूती पश्चात कुटुंब नियोजन सेवांवर अत्याधिक भर देत आहे.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांना द्यावयाच्या सेवांमध्ये कायमच्या पध्दती व तात्पुरत्या पध्दती असे दोन प्रकार आहेत. कायमच्या पध्दतीमध्ये पुरुष शस्त्रक्रिया व स्त्री शस्त्रक्रिया यांचा समावेश होतो. स्त्री शस्त्रक्रियेमध्ये टाक्याच्या व बिनटाक्याच्या शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तात्पुरत्या पध्दतीमध्ये तांबी, गर्भ निरोधक गोळ्या, सेष्ट्रक्रोमन आठवडी गोळ्या, निरोध व अंतरा इंजेक्शन याचा वापर केला जातो.

राज्यात राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्रे, ग्रामिण रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये, महानगरपालिका रुग्णालये आणि मानांकित (Accredited) खाजगी आरोग्य संस्था यांचे मार्फत केली जाते. या सर्व केंद्रांमध्ये गर्भनिरोधक गोळ्या व निरोध वाटपाच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. या केंद्रांकडून तांबी बसविण्याच्या सुविधाही पुरविल्या जातात. ज्या ठिकाणी शस्त्रक्रियागृहे चालूस्थितीत आहेत अशा संस्थामध्ये कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. जास्तीत जास्त शस्त्रक्रियागृहे चालू स्थितीत राहण्याच्या दृष्टीने व जास्तीत जास्त शल्यचिकित्सकांचा उपयोग करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले जात आहेत.

लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणण्यासाठी राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबविण्यात येतो. यासाठी राज्याने दिनांक ९ मे, २००० च्या शासन निर्णयानुसार “छोटे कुटुंब” या संकल्पनेचा स्वीकार केलेला आहे. “छोटे कुटुंब” म्हणजे दोन अपत्यांपर्यंतचे कुटुंब.

राज्याच्या जीवनविषयक निर्देशांकामध्ये घट झाल्याचे पुढील आकडेवारीवरून दिसून येते.

राज्याचा जन्मदर १५.३ (एस.आर.एस २०१९) वरून १५.० (एस.आर.एस २०२०) व मृत्युदर देखील ५.५ (एस.आर. एस. २०२०) इतका कमी झालेला आहे.

एकूण जननदर (Total Fertility Rate) कमी होऊन १.५ (एस.आर.एस २०२०) इतका आहे. व Replacement level च्या खाली पोहचला आहे.

तसेच एस.आर.एस २०२० अहवालानुसार अर्भक मृत्युदर १६ तर नवजात अर्भक मृत्युदर ११ इतका झालेला आहे.

वर्ष २००१ ते वर्ष २०११ या दरम्यान महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९ कोटी ६९ लाखावरून ११ कोटी २३ लाख इतकी वाढलेली आहे. राज्याच्या लोकसंख्येमध्ये जरी वाढ होत असली तरी दशकीय वाढीचा दर २२.७३ टक्के (जनगणना २००१) वरून १५.९९ टक्के (जनगणना २०११) इतका कमी झालेला आहे.

(१) सचिव पातळीवरील विभाग	१
(२) आरोग्य संचालनालय मुंबई/पुणे	२
(३) राज्य आरोग्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, पुणे	१
(४) जिल्हा आरोग्य अधिकारी कार्यालये	३४
(५) उपजिल्हा रुग्णालये	९३
(६) ग्रामीण रुग्णालये	३६१
(७) स्त्री रुग्णालये	१७
(८) प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	१८७७
(९) उपकेंद्रे	१०७३५

वित्तीय आवश्यकता
2. FINANCIAL REQUIREMENTS
STATEMENT

		एकूण अर्थसंकल्पाचा प्रदाननिर्षि तथा कार्यक्रमानुसार तपशिल		मागणी क्रमांक आर - १		रुपये हजाराला
		Major Head Programmewise Total Budget Estimates		Demand No. R-1		(Rs. in thousands)
अ. क्र.	कार्यक्रमाचे नाव	प्रत्यक्ष रकम २०२१-२०२२	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२२-२०२३	सुधारित अंदाज २०२२-२०२३	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२३-२०२४	
1	2	3	4	5	6	7
अ. क्र.	कार्यक्रमाचे नाव	Actuals 2021-2022	Budget Estimates 2022-2023	Revised Estimates 2022-2023	Budget Estimates 2023-2024	Name of the Programmes
२२११	कुटुंब कल्याण					
१.	संचालन व प्रशासन	169,35,46	246,18,42	234,00,55	326,84,72	2211- Family Welfare. Direction and Administration
२.	प्रशिक्षण	23,45,21	36,43,01	30,84,18	40,89,60	Training
३.	ग्रामीण कुटुंब कल्याण सेवा	701,88,63	907,82,78	807,82,78	963,77,13	Rural Family Welfare Services
४.	नागरी कुटुंब कल्याण सेवा	13,03,02	20,32,82	17,64,00	21,14,19	Urban Family Welfare Services
५.	माताबाल आरोग्य सेवा	253,28,93	204,61,07	203,43,27	286,20,18	Maternity & Child Health
६.	परिवहन	34,15	1,57,29	1,16,41	1,57,29	Transport
७.	प्रोत्साहनात्मक रकम (पुरुष नसबंदी)...	--	2,41,83	1,69,28	2,40,00	Incentive for vasectomy operation
८.	सामुदायिक शिक्षण	--	0	0	0	Mass Education
९.	इतर सेवा व पुरवठा	4,88,80	9,74,10	9,74,10	10,47,18	Other Services and Supplies
१०.	अनुसूचित जातीसाठी विशेष घटक योजना.	--	0	0	0	Special Component Plan for Scheduled Castes
	अ. भारीत					(A) Charged
	दत्तमत	1166,24,20	1429,11,32	1306,34,57	1653,30,29	Voted Grants
	दत्तमत वजा- वसुली	38,54	0	0	0	Deduct Recoveries
	एकूण २२११ कु. क.	1165,85,66	1429,11,32	1306,34,57	1653,30,29	Total 2211 F.W.
ब.	२२५१ सेक्रेटरीएट सामाजिक सेवा	2,99,73	4,46,98	4,46,98	5,34,83	(B) 2251 Secretariate Social Services
क.	(१)- सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना	--	1,60	1,12	1,60	(C) (1) Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme
	(२) डॉ. आनंदीबाई जोशी नौरव पुरस्कार योजना	--	65,00	45,50	75,00	(2) Dr. Anandibai Joshi Gourave Award Scheme
३)	शालेय विद्यार्थ्यांना वृष्ठीदोष निवारणार्थ मोफत चष्मे पुरविणे	6,25,00	5,00,00	1,50,00	5,00,00	(3) Providing free Spectacles to School Students to correct impaired vision
एकूण		1175,10,39	1439,24,90	1312,78,17	1664,41,72	Total

परिशिष्ट
३. कर्मचारी विषयक गोषवारा

अ. क्र.	कर्मचारी विषयक गोषवारा	वर्ग-१		वर्ग-२		वर्ग-३		वर्ग-४		एकूण						
		स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी				
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
१.	राज्य कु. क. कार्यालय	५	१०	१५	४	३	७	५३	४४	९७	१६	१	१७	७८	५८	१३६
२.	जिल्हा कु. क. विभाग	२४	६	३०	४९	६	५५	३००	९१	३९१	७८	८	८६	४५१	१११	५६२
३.	प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम	-	३१	३१	-	१	१	-	१९५	१९५	-	-	-	-	२२७	२२७
४.	ग्रामीण कु. क. केंद्रे	-	-	-	-	-	-	११०११	१०६३	१२०७४	-	१०४५३	१०४५३	११०११	११५१६	२२५२७
५.	आरोग्य व कु. क. प्र. केंद्रे	६	६	१२	१२	१६	२८	४८	३५	८३	२४	२२	४६	९०	७९	१६९
६.	वैद्य. महाविद्यालयातून प्रशिक्षण	५	-	५	-	१	१	-	२	२	-	-	-	५	३	८
७.	अशैक्षणिक रुग्णालयातील एएनएम प्रशिक्षण संस्था	-	-	-	-	२१	२१	-	१७९	१७९	-	१०२	१०२	-	३०२	३०२
८.	शासकीय नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे	-	-	-	१३	३२	४५	१५६	४	१६०	-	-	-	३६	१६९	२०५
९.	प्रतिक्षमतेचा विस्तारीत लस टोचणी कार्यक्रम.	१	-	१	-	-	-	१६६५	४२८	२०९३	१९	१४	३३	१६८५	४४२	२१२७
एकूण		४१	५३	९४	७८	८०	१५८	१३२३३	२०४१	१५२७४	१३७	१०६००	१०७३७	१३३५६	१२५४७	२६२६३

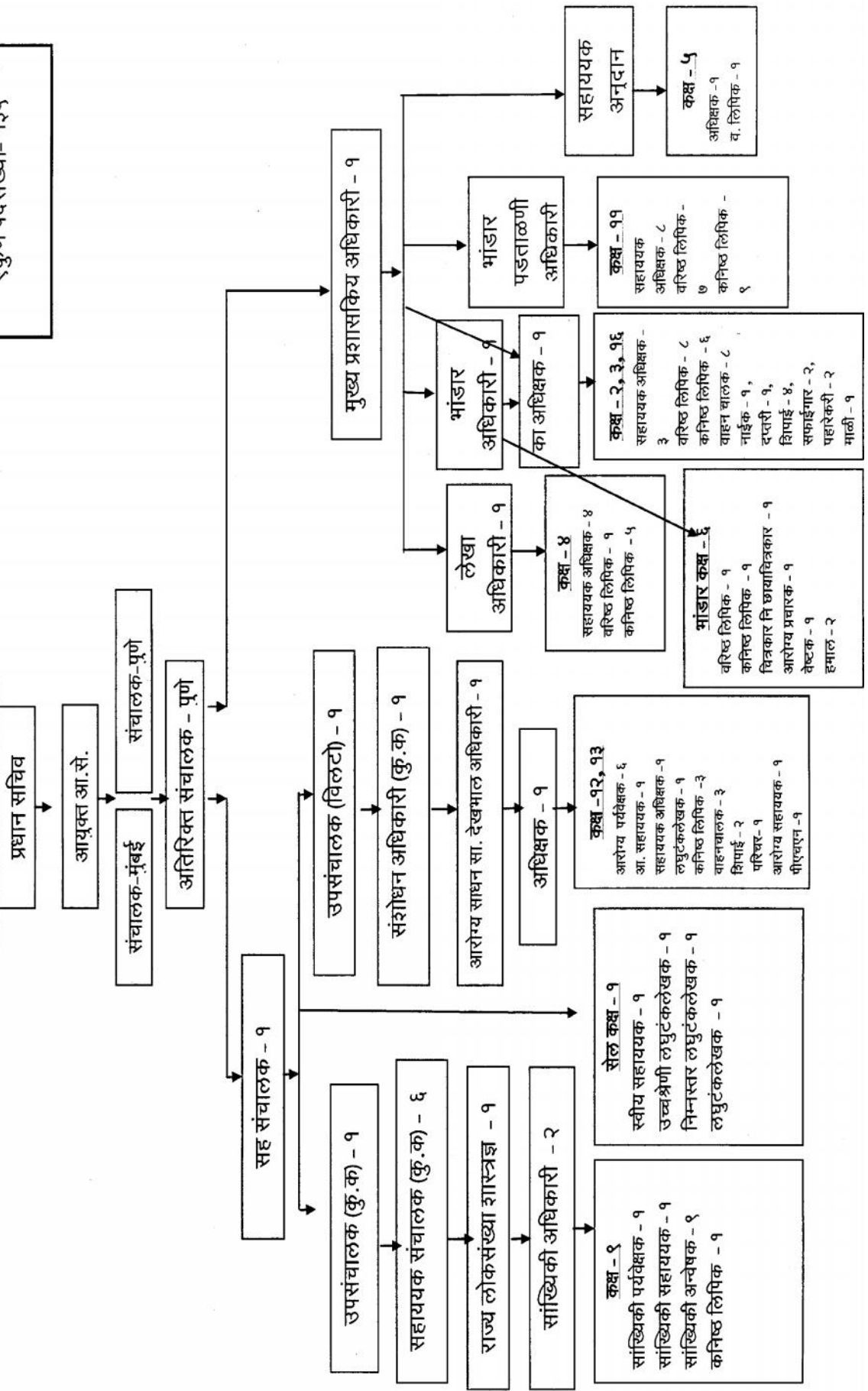
टिप : मुख्य लेखाशिर्ष २२११ अंतर्गत पदाच्या काही योजनांमध्ये पदे कमी जास्त दिसून येत आहे. परंतु पदाच्या आढळत्या कार्यवाही शासनस्तरावर प्रलंबित आहे, जो पर्यंत पदाच्या आढळत्या कार्यवाही शासन स्तरावर करून पूर्ण होत नाही तोपर्यंत कार्यक्रम अंदाजपत्रकात दर्शविण्यात आलेल्या मंजूर पदांमध्ये बदल करणे संयुक्तीक होणार नसल्याने पुर्वी प्रमाणे पदे दर्शविण्यात आलेली आहेत.

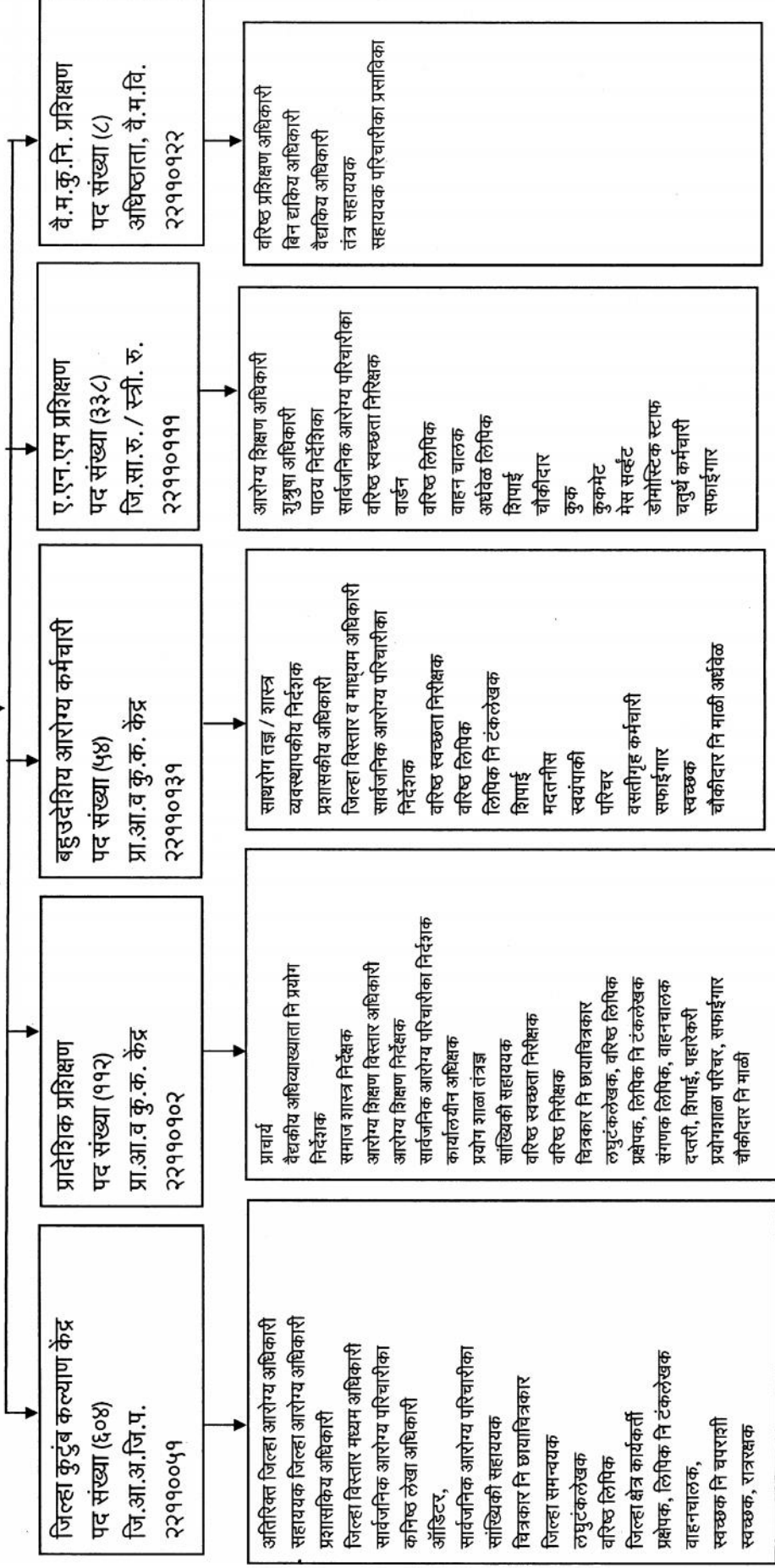
४. संस्थेचा प्रारूप तक्ता

एकुण पदसंख्या- १३५

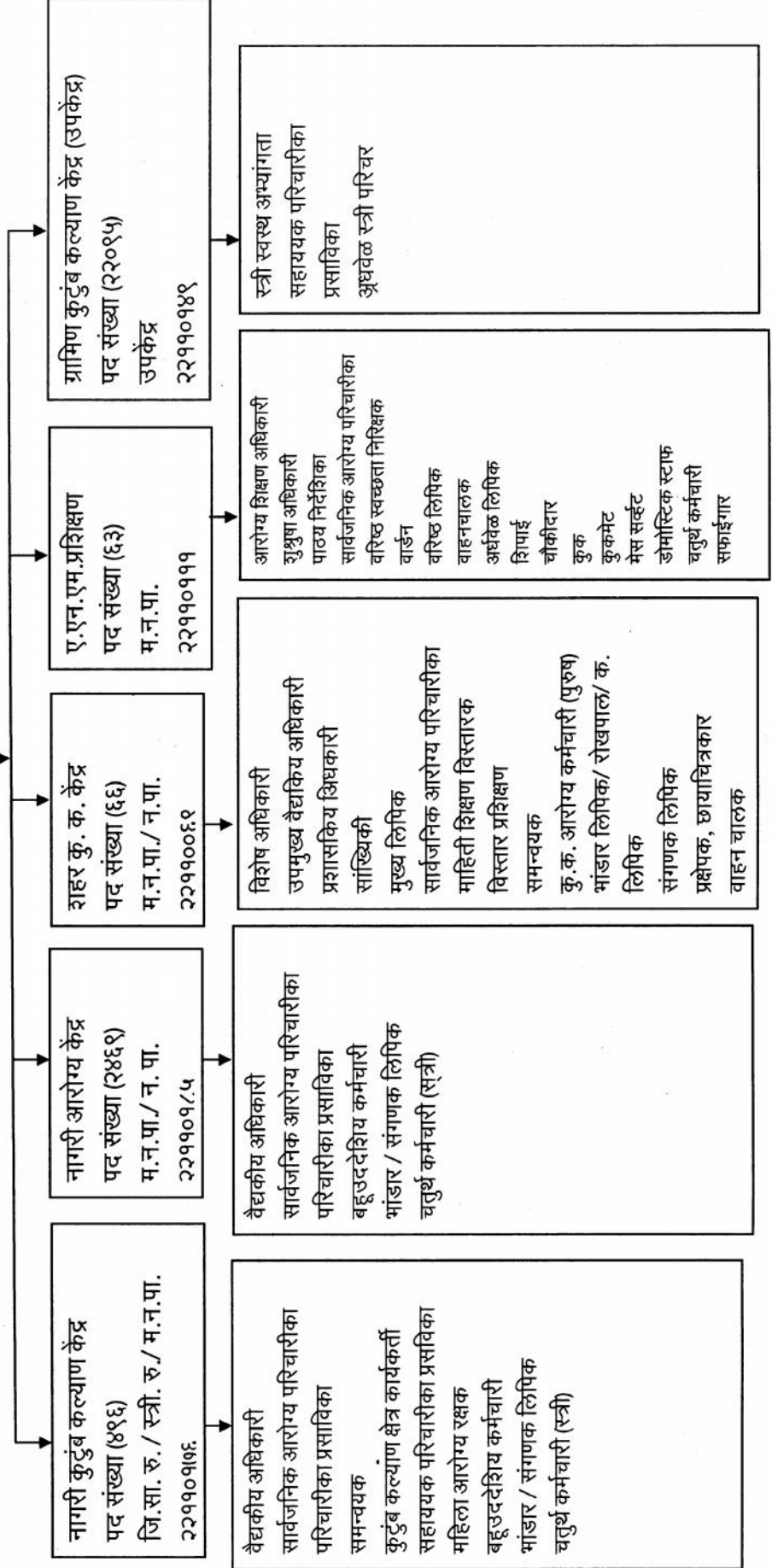

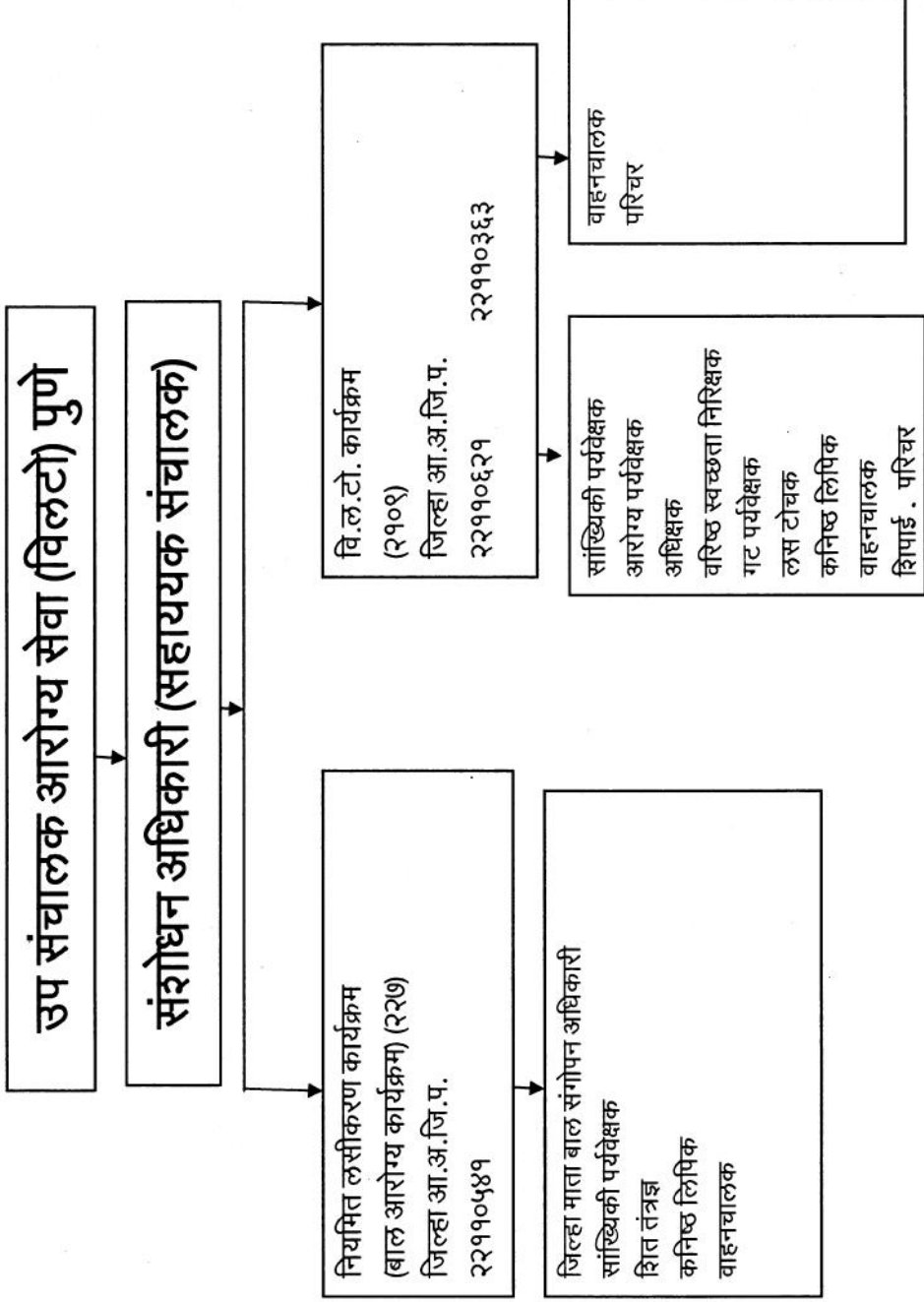
सह संचालक आरोग्य सेवा (कुटुंब कल्याण) पुणे

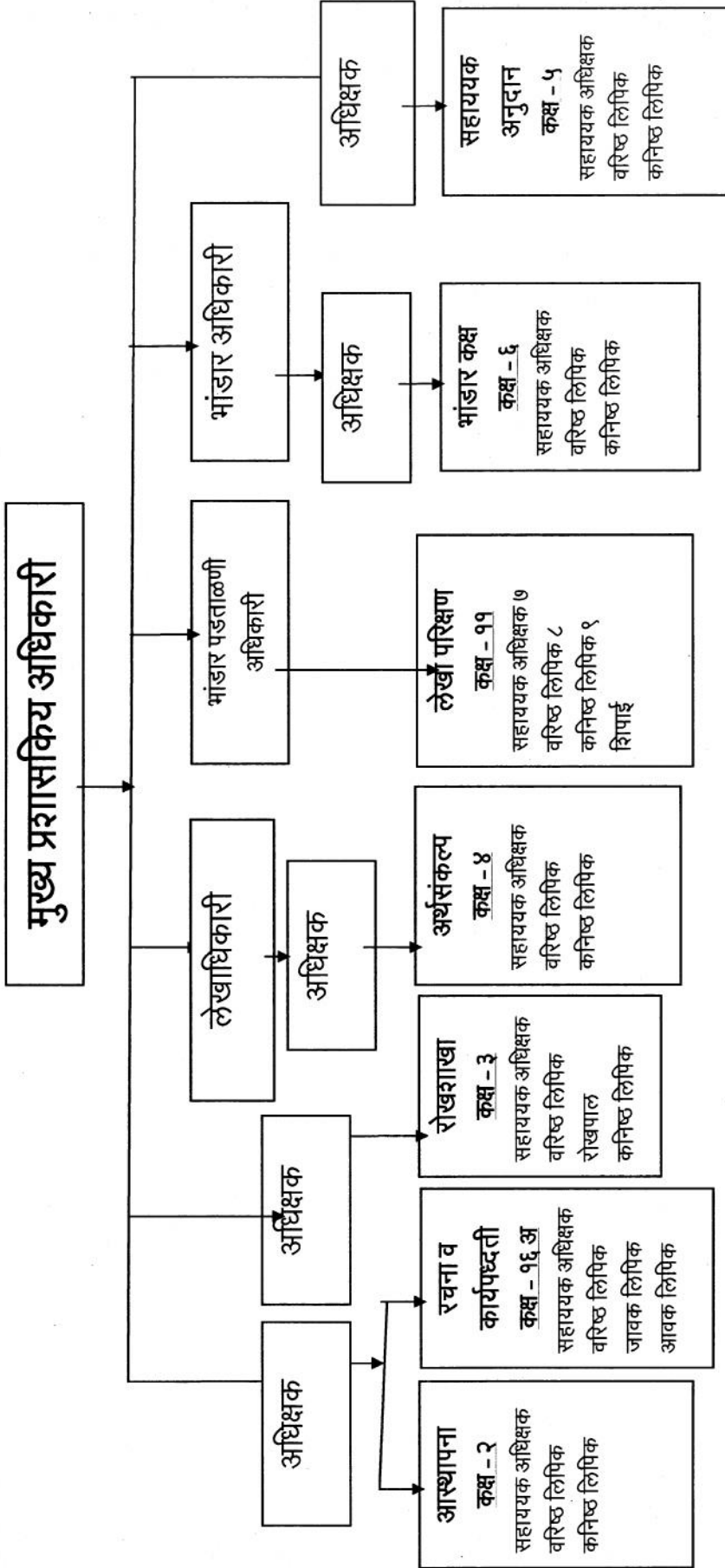
सहायक संचालक (कुटुंब कल्याण)

उप संचालक आरोग्य सेवा (कुटुंब कल्याण) पुणे

५. संचालन व प्रशासन

१. राज्यातील एकूण प्रजनन माता नवजात बाल किशोर आरोग्य प्लस पोषण (RMNCAH+N) कार्यक्रमांच्या कामकाजाची दिशा, तांत्रिक सल्ला व कामकाजाची तपासणी याबाबीचे संनियंत्रण राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालयामार्फत केले जाते.

२. जिल्हास्तरावर प्रजनन माता नवजात बाल किशोर आरोग्य प्लस पोषण कार्यक्रमांची अंमलबजावणी पंचायत समित्या, नगरपालिका व खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिक यांच्या मार्फत केली जाते.

३. महानगरपालिकेच्या क्षेत्रातील कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांचे संनियंत्रण शहर कुटुंब कल्याण कार्यालयामार्फत केले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत असलेल्या मुंबई, पुणे, सोलापूर येथील महानगरपालिका कार्यक्षेत्रातील कर्मचारी वर्गाचे वेतन, व भत्ते यावर होणारा १०० टक्के खर्चाची प्रतिपुर्ती केंद्र शासनामार्फत सहायक अनुदानाच्या रूपाने दिले जात होते. केंद्र शासनाचे दिनांक २५/०५/२०१२ च्या मार्गदर्शक सूचना मध्ये यापुढे फक्त केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांचा सहायक अनुदान दिले जाईल असे नमूद केले आहे.

४. सर्व जिल्हे, महानगरपालिका व नगरपालिका यांनी कुटुंब कल्याण कार्यक्रम व माताबाल संगोपन कार्यक्रमाकरीता लोकसंख्येनुसार उद्दिष्ट निश्चित केले आहे व त्याचे दरमहा प्रगती अहवाल मागविण्यात येतात.

शहर कुटुंब कल्याण विभाग :-

महानगरपालिकेच्या कार्यक्षेत्रातील कार्यरत असलेल्या नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे, नागरी आरोग्य केंद्रे इत्यादींच्या कार्यक्रमांची तपासणी करणे त्यांनी केलेल्या कामाचे संनियंत्रण करणे, त्यांच्यावर पर्यवेक्षण करणे कार्यक्रमाच्या अनुषंगाने केंद्रातील कर्मचाऱ्यांना तसेच संस्थाचालकांना वेळोवेळी मार्गदर्शन करणे, शासन व संस्था यांच्या मध्ये समन्वय ठेवणे इत्यादी साठी शहर कुटुंब कल्याण केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. या विभागामध्ये नेमलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या वेतन व भत्यासाठी सहाय्यक अनुदान संबंधित महानगरपालिकेला वितरित करण्यात येत होते.

मुंबई महानगरपालिकेकडे ३ व पुणे, सोलापूर, नागपूर या ठिकाणी प्रत्येकी १ असे एकूण ६ शहर कुटुंब कल्याण विभाग राज्यात कार्यरत आहेत. या शिवाय मुंबई महानगरपालिकेकडील ३ शहर कुटुंब कल्याण विभागावर पर्यवेक्षण व संनियंत्रण समन्वय इत्यादीसाठी १ जिल्हा कुटुंब कल्याण विभाग मुंबई महानगरपालिकेकडे कार्यरत आहे. या विभागासाठी देखील केंद्रशासनाकडून राज्य शासना मार्फत महानगरपालिकेला सहायक अनुदान दिले जात होते. केंद्र शासनाच्या दिनांक २५/०५/२०१२ च्या मार्गदर्शक सूचना नुसार यापुढे केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांनाच सहायक अनुदान दिले जाईल असे नमूद केले आहे. सन २०१२ नंतर स्वयंसेवी व स्वायत्त संस्थांचे सहायक अनुदान केंद्र शासनाकडून बंद करण्यात आले आहे. मुंबई महानगरपालिका व सोलापूर महानगरपालिका कार्यक्षेत्रात असलेल्या संस्थांचे सन २०१२ पूर्वीचे सहायक अनुदान प्रलंबित असल्याने कार्यक्रम अंदाजपत्रकात घेण्यात आले आहे.

मोटारबाईक ॲम्ब्युलन्स (First Responder Vehicle)

प्रकल्पाची ओळख :-

शहरातील नागरी दाट वस्तीमध्ये, अरुंद रस्ते, ज्या भागामध्ये मोठी रुग्णवाहिका पोहचू शकत नाही, दुर्गम भाग ई. अशा ठिकाणी मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सद्वारे (First Resopnder Vehicle) रुग्णांना आपत्कालीन वैद्यकिय सेवा देण्यासंबंधीत ही योजना आहे. यामध्ये रस्त्यावरील अपघात, सर्व गंभीर स्वरुपाचे रुग्ण, नैसर्गिक व मानव निर्मीत आपत्तीत सापडलेले रुग्ण, हृदय रुग्ण, विषबाधा, गंभीर आजार, सर्व प्रकारचे आपत्कालीन वैद्यकिय परिस्थितीचा इ. समावेश आहे. सध्या महाराष्ट्र राज्यामध्ये ३० मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स सुरु करण्यात आल्या आहेत. या मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्ससाठी पॅरामेडिक यांची नेमणूक करण्यात आली असून मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सची खरेदी करून त्यातील औषधे व वैद्यकिय उपकरणे बसविण्यात आले आहेत. यास्तव आयडीबीबाय बँक (CSR funds) व राष्ट्रीय आरोग्य अभियाना अंतर्गत ३० बाईक ॲम्ब्युलन्स युनिट मुंबई, सोलापूर, गडचिरोली, पालघर व अमरावती येथे चालु करण्यात आल्या आहेत. सदरील सेवा ही TOLL FREE १०८ मार्फत कुठल्याही मोबाईल, दुरध्वनीद्वारे उपलब्ध करून घेता येते. तसेच ही सेवा संपूर्णपणे मोफत उपलब्ध करून दिली जाते. अपघातग्रस्तांना तातडीने प्रथम प्रतिसाद देऊन प्राथमिक उपचार करण्यात येतात व रुग्णास संदर्भीत करण्यासाठी आपत्कालीन वैद्यकिय सेवा प्रकल्पांतर्गत मोठी रुग्णवाहिका वापरली जाते. या प्रकल्पांतर्गत सद्यस्थितीत एकूण १,५९,१८९ रुग्णास सेवा देण्यात आली.

योजनेची वैशिष्ट्ये :-

१. अपघातग्रस्तांना तातडीने प्रथम प्रतिसाद देऊन प्राथमिक उपचार करणे.
२. आपत्कालीन परिस्थितीत २४ तास मोफत वैद्यकीय सेवा १०८ टोल फ्री नंबर वरून देणे.
३. सर्व संबंधीत विभागाची तातडीने समन्वय साधणे.
४. रुग्णांना होणारी गंभीर इजा टाळणे व मृत्यू प्रमाणात घट करणे.
५. सदरील मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सद्वारे (First Resopnder Vehicle) मध्ये अत्याधुनिक वैद्यकिय उपकरणे बसविण्यात आली असून प्रशिक्षित पॅरॅमिडीक वाहन चालकामार्फत सेवा पुरविण्यात येते.

रुग्णवाहिका संख्या :-

महाराष्ट्र शासन आरोग्य विभाग, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान व आयडीबीबाय बँक (CSR funds) अंतर्गत ३० बाईक ॲम्ब्युलन्स युनिट चालु करण्यात आल्या आहेत.

मध्यवर्ती नियंत्रण कक्ष :-

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानंतर्गत महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकिय सेवा याप्रकल्पासाठी मध्यवर्ती नियंत्रण कक्ष ऊरो रुग्णालय, औध, पुणे येथे उभारण्यात आलेला आहे. मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स (First Resopnder Vehicle) या प्रकल्पासाठी सदरील नियंत्रण कक्ष वापरण्यात येत आहे. तसेच १०८ हा टोल फ्री क्रमांक निश्चित करण्यात आलेला आहे.

प्रशिक्षण :-

मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स (First Resopnder Vehicle) वाहन चालविण्यासाठी संबंधीत पॅरॅमिडकांना आवश्यक असणारे प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे.

प्रशिक्षणासाठीची आवश्यक कार्यप्रणाली व संहिता या क्षेत्रातील तज्ज्ञ डॉक्टर्स व अन्य वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या मदतीने तयार करण्यात आलेली आहे.

कार्यपद्धती :-

मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स ही नवीन संकल्पना असून त्यासाठीचे आवश्यक ते फेरबदल आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेच्या संगणक प्रणालीमध्ये करण्यात आलेली आहेत. सध्या ही योजना मुंबई, सोलापूर, गडचिरोली, पालघर व अमरावती या भागातील नागरिकांची टोल फ्री क्रमांक १०८ वर मदतीची मागणी आल्यास रुग्णाच्या परिस्थितीप्रमाणे मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स उपलब्ध करून दिली जाते.

या मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सच्या संपूर्ण सेवेचे व्यवस्थापन हे शासनाच्या आरोग्य विभागामार्फत त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाअंतर्गत केले जाते आणि पुणे येथील नियंत्रण कक्षामार्फत मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स पाठविल्या जातात.

सदर मोटारबाईक ॲम्बुलन्ससाठी आवश्यक असणारे उपकरणे व औषधे यांची यादी व इतर माहिती खालील प्रमाणे आहे.

EMERGENCY KIT :-

Sr. No.	Name of drug	Quantity
1.	Distilled Water	5-vials
2.	Inj. Hydrocortisone	1-vial
3.	Inj. Adrenaline	5-amp
4.	Inj. Diclofenac sodium	5-amp
5.	Inj. Atropine	5-amp
6.	Tab. Activated charcoal	10-tabs
7.	Inj. Ondensterone	5-amp
8.	Inj. Dexamethasone	2-amp
9.	Tab. Sorbitrate	20-tabs
10.	Inj. Avil	10-amp
11.	Tab. Paracetamol	20 tabs
12.	Asthalin inhaler	1
13.	Tab. Aspirin (dispersible) 160-325mg	14tabs
14.	Intravenous fluids (Ns, RL)	500cc
	Intravenous Glucose (D-10%, D-25%)	100 cc
15.	Povidine Iodine Solution	1
16.	Sprays	1
	Analgesic spray	1
	Burn Relief spray	1
	Antiseptic spray	1

Medical Equipment in the Emergency Kit

Sr. No.	Name of drug	Size	Quantity
1.	Glucometer with lancets		1
2.	Pupillary torch		1
3.	Clinical thermometer		1
4.	Cord cutting scissors		1
5.	Syringe with needle	2cc,5cc, 10cc	5 EACH
6.	IV infusion set	macro, micro	1 EACH
7.	IV catheter	14,18,20 24,22	1 EACH
8.	Three way Lock		5
9.	Digital BP Apparatus		1
10.	Stethoscope		1
11.	Delivery Kit		1
12.	Scissors		1

AIRWAY KIT :-

Sr. No.	Equipment	Quantity
1.	Pocket Mask	1
2.	Simple oxygen mask (Adult, child, infant)	2-each
3.	Non-rebreather mask (Adult and Paed)	1
4.	Nasal Cannula	1
5.	Suction catheter (soft and rigid)	2-each
6.	Oropharyngeal airways (00,0, 1,2,3,4)	1-each
7.	Nasopharyngeal airways (6.5,7,7.5,8)	1-each
8.	Laryngeal mask airway (2,2. 5, 3, 4)	1-each
9.	AMBU bag (Adult, child, infant)	1-each
10.	Disposable mask	1-packet
11.	Portable oxygen cylinder 1.5 L capacity	1
12.	Finger Pulse oximeter	1

EMERGENCY TRAUMA KIT :-

Sr. No.	Equipment	Size	Quantity
1.	Gloves	MEDIUM	1 BOX
2.	Cotton bandages	2", 4", 6",	2- each
3.	Crepe bandages	2", 6",	1-each
4.	Micropore sticking	1", 2",	1-each
5.	Triangular bandages		2-Units
6.	Burn dressings		5
7.	Hypoallergic Tape	1,2,4, inches	1-each
8.	Portable suction unit		1
9.	Hard cervical collar		1
		Small	10
10.	Gauze Pads	Medium	10
		Large	10
11.	Mouldable Splints/Vaccum splints		1 Set
12.	Cotton roll		1 bundle

मोटार बाईक रुग्णवाहिका स्थाननिश्चिती व सेवा दिलेली रुग्णसंख्या :-

या प्रकल्पांतर्गत असलेल्या मोटार बाईक रुग्णवाहिकेची स्थाननिश्चिती व सेवा दिलेली रुग्ण संख्या खालील प्रमाणे आहे
(ऑगस्ट २०१८ ते सप्टेंबर २०२२)

Sr. No.	District	Ambulance	Base Location Name	Patient Served Count
1.	Mumbai	MH12 PG 6275	Bandra East Kherwadi Maternity Home	6745
2.	Mumbai	MH12 PK 8512	Govandi West Shatabdhi Hospital	2852
3.	Mumbai	MH 12 PK 8513	Dharavi Police Station	4079
4.	Mumbai	MH 12 PK 8514	Borivali East Mata Aur Balak Hospital	2218
5.	Mumbai	MH 12 PK 8515	Vile Parle West Cooper Hospital	3042
6.	Mumbai	MH 12 PK 8516	Bhandup West Maternity Home	6337
7.	Mumbai	MH 12 PK 8517	Nagpada Police Hospital	8314
8.	Mumbai	MH 12 PK 8518	Malad East Kurar Police Station	2682
9.	Mumbai	MH 12 PK 8519	Kandiwali West Charkop Maternity Home	1220
10.	Mumbai	MH 12 PK 8520	Jogeshwari East Balasaheb Thackery Trauma Hospital	2778
11.	Solapur	MH 12 QL 6411	Pandharpur Vitthal Mandir Tukaram Bhavan	7376
12.	Mumbai	MH 12 QL 6412	Vikhroli East Mahatma Jyotiba Phule Hospital	4917
13.	Mumbai	MH 12 QL 6414	Marine Lines C Ward Office	5169
14.	Mumbai	MH 12 QL 6415	Andheri East Marol Maternity Home	3435
15.	Mumbai	MH 12 QL 6416	Bandra West Holy Family Hospital	3369
16.	Amaravati	MH 12 QL 6419	Bairadgad Primary Helth Center	6638
17.	Mumbai	MH 12 QL 6420	Mahim West Mahim Maternity Home	7653
18.	Mumbai	MH 12 QL 6422	Santacruz East V.N.Desai Hospital	6616
19.	Amravati	MH 12 QL 6423	Hatru Primary Health Center	4846
20.	Mumbai	MH 12 QL 6425	Kurla West Bail Bazaar Maternity Home	8468
21.	Mumbai	MH 12 QL 6426	Prabhadevi G South Ward Office	5111
22.	Gadchiroli	MH 12 QL 8059	Wadsa Rural Hospital	4494
23.	Amravati	MH 12 QL 6413	Tembrusonda Primary Health Center	4154
24.	Amravati	MH 12 QL 6418	Harisal Primary Health Center	4679
25.	Amravati	MH 12 QL 6421	Kantkumbh Primary Health Center	3899
26.	Palghar	MH 12 QL 6417	Ganjad Primary Health Center	7974
27.	Palghar	MH 12 QL 6581	Parli Primary Health Center	6604
28.	Palghar	MH 12 QL 6424	Maswan Primary Health Center	9333
29.	Palghar	MH 12 QL 6428	Nandgaon Primary Health Center	7606
30.	Palghar	MH 12 QL 6427	Talwada Primary Health Center	6581
Total				159189

६. आरएमएनसीएच + एन कार्यक्रम व इतर संबंधीत कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

राज्यात आरएमएनसीएच + एन कार्यक्रम राष्ट्रीय अभियान अंतर्गत विकेंद्रीकरण पध्दतीने राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दीष्टे मातामृत्यु दर, अर्भकमृत्यु दर व निव्वळ प्रजनन दर यांचे प्रमाण कमी करून, प्रजनन व बालआरोग्याचा दर्जा चांगला ठेवणे व लोकसंख्येचे स्थिरीकरण करणे हे आहे.

● उद्दीष्टे :-

१. आरसीएच कार्यक्रमांतर्गत सेवांची गुणवत्ता व उपलब्धता वाढविणे.
२. आरोग्य यंत्रणेमध्ये व व्यवस्थापनामध्ये सुधारणा करणे.

आरएमएनसीएच + एन निर्देशकांच्या उद्दीष्टांची स्थिती

निर्देशांक	सद्यस्थिती	
	भारत	महाराष्ट्र
मातामृत्यु दर * *	९७	३३
५ वर्षाखालील मृत्युदर *	३२	१८
अर्भक मृत्युदर *	२८	१६
नवजात शिशू मृत्युदर *	२०	११
निव्वळ प्रजनन दर *	२.०	१.५

स्त्रोत - *एसआरएस बुलेटीन आणि आर. जी. आय. रिपोर्ट २०२०
**एमएमआर बुलेटीन २०१८-२०. **

अंमलबजावणी पध्दती :-

वरील उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी राज्याकडून आरएमएनसीएच+एन पीआयपी अंतर्गत विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजना मुख्यत्वेकरून माताआरोग्य, बालआरोग्य, कुटूंब कल्याण कार्यक्रम, पौगंडावस्थेतील आरोग्य, पीसीपीएनडीटी कायद्याची अंमलबजावणी, आदिवासी विभागासाठी आरसीएच कार्यक्रम यांचेशी संबंधित आहेत. सर्वसाधारण कृती योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- * गरजू लोकांना द्यावयाच्या सेवेच्या गुणवत्तेत व उपलब्धतेमध्ये वाढ करणे.
- * सर्व स्तरावर नियंत्रण व मुल्यमापन पध्दतीने सुसूत्रता आणणे.
- * सध्याच्या नियंत्रण व मुल्यमापन पध्दतीमध्ये सुसूत्रता आणणे.
- * प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून योग्य मनुष्यबळाचा पुरवठा करणे.
- * इतर शासकीय विभागांशी समन्वय ठेवणे.
- * ज्या सेवा देण्यासाठी कायम स्वरूपी मनुष्यबळ उपलब्ध नाही अशा ठिकाणी कंत्राटी पध्दतीने सेवा देणे.
- * अशासकीय संस्था व इतर बाह्य संस्था (युनिसेफ, युएनएफपीए इत्यादी) यांचे सहाय्य प्राप्त करणे.
- * तज्ञ डॉक्टरांच्या सेवेसाठी खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांबरोबर समन्वय ठेवणे.
- * महिला व समाजाचे सबलीकरण करणे यासाठी प्रयत्न करणे.
- * पौगंडावस्थेतील मुलामुलींचे आरोग्य.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

वरील योजनांतर्गत द्याव्या लागणाऱ्या सेवा या राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, ग्रामीण रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, महापालिकेअंतर्गत रुग्णालये व मानांकित केलेली खाजगी रुग्णालये यांचेमार्फत देण्यात येतात.

● मनुष्यबळ :-

वरील सस्थांमध्ये कार्यरत असलेल्या वैद्यकीय व निमवैद्यकीय अधिकारी व कर्मचारी यांच्यामार्फत विविध आरोग्य सेवा देण्यात येतात. सेवांची गुणवत्ता ठेवण्यासाठी या अधिकारी व कर्मचारी यांना नियमित प्रशिक्षण देण्यात येते.

● कार्यक्रमात विविध योजना व उपक्रम :-

आरसीएच पीआयपी २०२२-२३ मधील महत्वाच्या शिर्षांची संक्षिप्त माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

१. **माता आरोग्य :-** माता आरोग्य हा प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमाचा महत्वाचा भाग आहे. सन २०२२-२३ च्या पीआयपी मध्ये माता आरोग्य या शिर्षकाखाली पुढील योजना राबविण्यात येत आहेत.

● जननी सुरक्षा योजना

● जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम :-

या कार्यक्रमांमध्ये गरोदर माता व एक वर्षाच्या आतील आजारी अर्भकांना पुढील सुविधा देण्यात येतात.

* घरापासून आरोग्य संस्थेपर्यंत, एका आरोग्य संस्थेपासून दुसऱ्या आरोग्य संस्थेपर्यंत आणि आरोग्य संस्थेपासून परत घरापर्यंत मोफत संदर्भ सेवा व वाहतूक.

* मातांना मोफत आहार (सर्वसाधारण प्रसूतीसाठी ३ दिवस व सिझेरीयन शस्त्रक्रियेसाठी ७ दिवस)

* विनाशुल्क रुग्ण सेवा.

* मोफत प्रसूती व सिझेरीयन शस्त्रक्रिया सेवा.

* मोफत रोग निदान, औषधोपचार व रक्तपुरवठा.

● माता मृत्यू अन्वेषण.

● प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान

● प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना

● प्रथम संदर्भसेवा केंद्रे कार्यान्वित करणे (एफ आर. यु) .

● लक्ष्य प्रसूतीगृह (Labour rooms) आणि माता शस्त्रक्रियागृह (Maternity OTs) मध्ये गुणवत्ता सुधारणा

● सुमन (सुरक्षित मातृत्व आश्वासन) (SUMAN)

२. **बाल आरोग्य :-** यामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

* विशेष नवजात काळजी कक्ष (एस. एन. सी. यु.)

* नवजात शिशू स्थिरीकरण कक्ष (एन. बी. एस. यु.)

* पोषण पुर्नवसन केंद्र (एन. आर. सी.)

* बालमृत्यू अन्वेषण (सी. डी. ए.)

* जंतनाशक व जीवनसत्व अ मोहिम

* अर्भक व नवजात बालकांच्या स्तनपानाबाबत

- * घरच्या घरी बालकांची काळजी (HBNC)
- * आरोग्य संस्थामध्ये कांगारू मदर केअर पध्दतीचा वापर (के. एम. सी.)
- * सेक्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मता: कमी वजनाची बालके यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन
- * मदर अॅबसूल्यूट अफेक्शन (MAA)
- * एनेमिया मुक्त भारत (एएमबी)

३. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (RBSK) :-

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमा अंतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची तपासणी करून मुलांमध्ये आढळणाऱ्या जन्मतः असलेले व्यंग, लहान मुलांमधील आजार, जीवनसत्वांच्या कमतरते अभावी होणारे आजार व अपंगत्व इत्यादी बाबींचे वेळेवर निदान करून त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

- * वाहन व्यवस्था
- * साहित्य
- * DEIC दैनंदिन कामकाज खर्च
- * वैद्यकीय अधिकारी, DPS/DEIC यांना कॅम्प्युनिकेशनसाठीचा खर्च देणे.
- * संदर्भ सेवा (Secondary/Tertiary Care)
- * शस्त्रक्रिया

४. आदिवासी विभागासाठी आरसीएच :- (नवसंजीवनी योजना)

या शीर्षखालील योजनांची अंमलबजावणी ठाणे, पालघर, रायगड, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपुर, गोंदिया, चंद्रपुर व गडचिरोली या १६ नवसंजीवनी कार्यक्रमांतील जिल्ह्यामध्ये केली जाते. त्यामध्ये पुढील योजनांचा समावेश होतो.

- * भरारी पथकातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यासाठी दरमहा रु. २४,०००/- भत्ताअतिरीक्त. (Hardship Allowance)
- * अमरावती जिल्हयातील मेळघाट भागामध्ये आरएमएनसीएच+ए कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीचे सनियंत्रण करणे.
- * मेळघाट भागात काम करणाऱ्या अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी व तालुका वैद्यकीय अधिकारी यांना विशेष मेहनताना भत्ता देणे.
- * अतिदुर्गम भागातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांसाठी निरंतर प्रशिक्षण कार्यक्रम.

५. नियमित लसीकरण कार्यक्रम :-

बालकांमधील पोलिओ, क्षयरोग, कावीळ, वेटाव्हॅलेट, गोवर व रुबेला, घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, या आजारांमुळे होणारे आजारपण व मृत्यू कमी करणे हे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमात बालकांना वरील आजारांच्या लसी राष्ट्रीय लसीकरण वेळापत्रकाप्रमाणे दिल्या जातात. तसेच गरोदर स्त्रियांना धनुर्वाताची लस दिली जाते.

लसीकरणामुळे बालक व गरोदर मातांमध्ये रोगप्रतिकारक शक्ती तयार होते. कार्यक्रमासाठीचे अनुदान केंद्रशासनाकडून एन.आर.एच.एम. अंतर्गत प्राप्त होते. कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी आवश्यक लसी व ए.डी.सिरींज यांचाही पुरवठा केंद्रशासनाकडून केला जातो. आरोग्य संस्थांमध्ये लसीकरण सत्राचे आयोजन करण्यात येते व लाभार्थींना लसी दिल्या जातात. लसींची क्षमता टिकून राहण्यासाठी लसींची वाहतूक शीतसाखळी अबाधित ठेवून करण्यात येते.

राज्यात राष्ट्रीय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत पॅटाव्हॅलेट लसीचा समावेश दि. २२ नोव्हेंबर, २०१५ रोजी करण्यात आला आहे. या लसीमुळे घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी कावीळ या ५ आजारांना व त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांना प्रतिबंध होणार आहे.

दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून राज्यामध्ये आयपीव्ही लस देण्यास सुरुवात करण्यात आली असून सदर लसीचे इंजेक्शन एक वर्षाखालील मुलांना पोलिओच्या पहिल्या व तिसऱ्या डोसच्या वेळी देण्यात येत आहे. केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार दिनांक २५ एप्रिल, २०१६ पासून नियमित लसीकरणामध्ये देण्यात येणारी (toPV) लस बंद करण्यात आली असून (boPV) लस सुरु करण्यात आली आहे.

जापनिज एनसेफेलायटीय लस या कार्यक्रमांतर्गत अमरावती (मनपासह), यवतमाळ, नागपुर, भंडारा, गोंदिया, वाशीम, गडचिरोली, लातूर, बीड या जिल्ह्यात देण्यात येते.

दि. २७ नोव्हेंबर २०१८ पासून संपुर्ण महाराष्ट्र राज्यात गोवर व रुबेला लसीकरण मोहीम राबविण्यात आली. या मोहिमेंतर्गत ९ महिने ते १५ वर्ष वयोगटातील बालकांना लसीकरण करण्यात आले. या मोहिमेंतर्गत २.९० कोटी बालकांपैकी २.७८ कोटी बालकांचे लसीकरण करण्यात आले.

रोटा व्हायरस लस :-

रोटा व्हायरस अतिशय संक्रमनजन्य व्हायरस असून संक्रमण झाल्यास लहान बालकामध्ये अतिसार होतो व त्यामुळे बालके गंभीर आजारी किंवा मृत्यूमुखी पडतात. रोटा व्हायरसचा प्रसार अस्वच्छ हातामुळे, दुषित अन्नपाणी व इतर खाद्य पदार्थ खाल्याने होतो. ज्यामुळे ४० टक्के मुले रोटा व्हायरस संक्रमणाने ग्रस्त असतात. तसेच रोटा व्हायरस अतिसाराचा धोका पहिल्या दोन वर्षांच्या मुलामध्ये जास्त आढळून येतो.

टीडी-TD

धनुर्वात प्रतिबंधक लस (टी टी) ऐवजी धनुर्वात व घटसर्प (टीडी-TD) लस देण्याबाबत सुचना प्राप्त झालेल्या आहे. यापुढे सर्व गर्भवती महिला तसेच, १० वर्षे आणि १६ वर्षे वयोगटातल्या मुलांना टीडी लस (Tetanus adult diphtheria) देण्यात येत.

न्युमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV)

मुलांना न्युमोकोकल आजारांपासून सुरक्षित ठेवण्याकरीता सार्वत्रिक लसीकरण मोहिमेत न्युमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV) लसीचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्यात माहे जुलै २०२१ पासून मुलांना लस देण्यास सुरुवात झाली आहे.

लसीकरणासाठी येणाऱ्या ६ व्या आठवड्याच्या बाळांना (PCV) चा पहिला डोस दिला जातो. दुसरा डोस वयाच्या १४ व्या आठवड्यात दिला जातो. व वयाची नऊ महिने पूर्ण झालेल्या बाळाला (PCV) चा बुस्टर डोस देण्यात येतो.

पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम :-

पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम प्रथम १९९५-९६ या वर्षी ३ वर्षांच्या खालील बालकांसाठी सुरु करण्यात आला. नंतर पोलिओ निर्मुलनास गती मिळण्यासाठी लाभार्थींचा गट ५ वर्षांपर्यंत वाढविण्यात आला.

* सन २०१० महाराष्ट्र राज्यामध्ये ५ पोलिओ केसेस आढळल्या (मालेगाव ४ व बीड १)

* २०११ महाराष्ट्र राज्यात एकही पोलिओ केस आढळली नाही.

* २०११ भारतामधील पश्चिम बंगाल या राज्यामध्ये एक पोलिओ केस आढळली.

* २०१२ महाराष्ट्र राज्यात एकही पोलिओ केस आढळली नाही.

* २०१३ व्हॅक्सिन डिराइव्हड पोलिओ व्हायरसची केस जिल्हा बीड मध्ये सन २०१३ ला तर नवी मुंबई मध्ये ११ जुलै, २०१३ ला आढळली.

वर्षानिहाय पोलिओ केसेसची माहिती

वर्ष	२००८	२००९	२०१०	२०११	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१	२०२२ (१२ ऑटो.)
जग	१६५४	१६०६	१३४९	६५०	२२३	४१४	३५९	७४	३७	२२	३३	१७६	१४०	६	२९
भारत	५५९	७४१	४२	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
महाराष्ट्र	२	०	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

६. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम :-

- * पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया शिबिरांचे आयोजन करणे.
- * स्त्री शस्त्रक्रिया आणि पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया स्वीकर्त्यास आर्थिक मोबदला देणे.
- * खाजगी मानांकित (Accredited) संस्थांच्या चालकांचे कुटुंब कल्याण कार्यक्रम व कुटुंब कल्याण विमा योजनेविषयी संवेदीकरण (Sensitization) करण्याकरीता कार्यशाळेचे आयोजन करणे.
- * कुटुंब कल्याण शस्त्रक्रिया लाभार्थी व शस्त्रक्रिया करणारे सर्जन यांच्या वाहतुकीकरीता करावयाचा खर्च.
- * लॅप्रोस्कोप दुरुस्ती.
- * जागतिक लोकसंख्या दिन ११ जुलै साजरा करणे.
- * कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना.
- * नवीन संतती नियमन साधने - एमपीए इंजेक्शन व सॅटक्रोमन पील (आठवडी) यांचा समावेश.

७. राष्ट्रीय किशोरवयीन स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

- किशोरवयीन मुला मुलींची संख्या (वय १०-१९) एकुण लोकसंख्येपैकी २३ टक्के आहे. किशोरवयात झपाट्याने शारीरिक वाढ, भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुलामुलींमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला मुलींसाठी अर्श (Adolescent Reproductive Sexual Health) हा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या योजनेमध्ये खालील कार्यक्रम राबविले जातात.
- * ६३१ अर्श क्लिनिकचे बळकटीकरण (मैत्री क्लिनिक) व बाह्य संपर्क कृतीचे नियोजन.
  - * जिल्हा रुग्णालयांमध्ये अर्श समुपदेशकाची नियुक्ती.
  - * किशोरवयीन मुलींमध्ये पोषण अभावी होणाऱ्या रक्ताक्षयावर प्रतिबंधात्मक उपाय योजना करण्यासाठी आठवडयातून एकदा लोहयुक्त गोळ्या देणे (WIFS).

* नवीन अर्श क्लिनिकची स्थापना करणे.

- * प्रमोशन ऑफ मेनस्ट्र्युअल हायजीन (PMHS) कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण भागातील मुलींना माफक दरात सॅनिटरी नॅपकिन पुरविण्यात येत आहेत.
- * अडोलेन्सट हेल्थ व आय.सी.टी.सी समुपदेशक यांना वाहन व्यवस्था उपलब्ध करुण देणे.
- * आर. के. एस. कार्यक्रम जिल्ह्यातील उपकेंद्रांमध्ये पीअर एज्युकेटर्स करीता वस्तु स्वरूपात मानधण देणे.
- * आय. ई. सी.
- * अडोलेन्सट फ्रेंडली क्लब उपकेंद्र स्तरावर आयोजित करणे.
- * किशोरवयीन आरोग्य दिवसाचे आयोजन करणे.
- * भिंतीवर म्हणी लिहिणे, (WIFS) नोंदवह्या छापून घेणे, अहवाल छपाई करुन घेणे.
- * राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत जिल्हास्तरावरील कार्यशाळा.

८. पी.सी.पी.एन.डी.टी. :- यामध्ये पीसीपीएनडीटी कायदा या महत्वाच्या योजनेचा समावेश होतो. त्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- * पीसीपीएनडीटी अंतर्गत राज्यस्तरीय कक्ष स्थापन करणे.
- * समुचित प्राधिकाऱ्यांचे पीसीपीएनडीटी कायदाबाबत प्रशिक्षण.
- * जिल्हा व महानगरपालिका विभागांतर्गत स्टिंग ऑपरेशनला सहाय्य करणे.
- * पी.सी.पी. एन.डी.टी. कायदांतर्गत कोर्ट केसेसमध्ये साक्षीसाठी येणाऱ्या साक्षीदारांच्या जाण्या-येण्याच्या खर्चाबाबत तरतुद.
- * जिल्हास्तरीय तपासणी पथकाला सहाय्य.
- * समुचित प्राधिकारी, जिल्हा व महानगरपालिका क्षेत्रातील सोनोग्राफी केंद्राचे चालक यांना कायदातील तरतुदीबाबत वेळोवेळी मार्गदर्शन करणेसाठी जिल्हास्तरावर कार्यशाळांचे आयोजन करणे.
- * पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायदाचे उल्लंघन करणाऱ्या केंद्राची माहिती देणाऱ्या व्यक्तीस बक्षीस योजना.
- * राज्य व विभागीय स्तरावर दक्षता पथक स्थापन करणे.
- * तक्रार नोंदविण्यासाठी हेल्पलाईन व आमची मुलगी ही वेबसाईट.

९. प्रशिक्षण :-

यामध्ये वैद्यकीय अधिकारी व इतर आरोग्य कर्मचारी यांच्यासाठी विविध प्रकारच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा समावेश होतो. ही प्रशिक्षणे माताआरोग्य, बालआरोग्य, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, पौगंडावस्थेतील कार्यक्रम व इतर आरसीएच कार्यक्रम यांच्याशी संबंधित असतात. यामध्ये मुलभूत प्रसूती सेवा प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण, बी.ई.एम.ओ.सी. प्रशिक्षण, ई.एम.ओ.सी. प्रशिक्षण, ए.एन.एम./एल.एच.व्ही./ अंगणवाडी सेविका व आशा कार्यकर्ती यांचेकरीता किशोरवयीन प्रजनन व लैंगिक आरोग्य (अर्श) प्रशिक्षण, मिनिऑप, आययुडी, आय.एम.एन.सी.आय., आर टी. आय./ एस. टी आय इ. प्रशिक्षणांचा समावेश होतो.

१०. कार्यक्रम व्यवस्थापन :-

यामध्ये राज्यस्तरीय व जिल्हास्तरीय कंत्राटी कर्मचाऱ्यांचे पगार व भत्ते, उपकरण-फर्निचर पुरवठा करणे, ऑडीट कार्यक्रम अशा बाबींचा समावेश होतो.

११. जोखमीचे गट :-

जोखमीचे गट म्हणजे असा जोखमीचा समुदाय की जो एस.सी./ एस. टी. आणि दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या जी प्रामुख्याने ग्रामीण भागात राहते व ज्यांचेपर्यंत शहरी व आदिवासी भागाकरीता राबविण्यात येणारे आरसीएच कार्यक्रम पोहचत नाहीत. प्रामुख्याने यामध्ये स्थलांतरीत मजुरांचा जे झोपडट्टीमध्ये राहत नाहीत अशांचा समावेश होतो. त्यांचेकरीता पुढील योजना राबविण्यात येतात.

* २५ जिल्हयांमध्ये सहकारी साखर कारखाना भागातील स्थलांतरीत रुसतोंड मजुरांसाठी विशेष आरसीएच शिबीरांचे आयोजन.

* स्थलांतरीत विट भट्टी मजुरांसाठी आरोग्य तपासणी शिबीराचे आयोजन करणे.

आरएमएनसीएच + एन पी.आय.पी. २०२२-२३ :-

एन.एच.एम. पी.आय.पी. मध्ये मुख्य शिर्षे असून ती पुढील प्रमाणे आहेत. माता आरोग्य, बाल आरोग्य, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, किशोरवयीन प्रजनन व लैंगिक आरोग्य, नागरी आर.सी.एच, आदिवासी क्षेत्रासाठी आर.सी.एच, जोखमीचे गट, पी.सी.पी.एन.डी.टी कायद्याची अंमलबजावणी, प्रशिक्षण, पायाभूत सुविधा व मनुष्यबळ, संस्थात्मक सुधारणा व कार्यक्रम व्यवस्थापन.

जिल्हे	रु. २२९९२.५९. लक्ष
मनपा	रु. ३४७९.४२ लक्ष
आ.कु.क.प्र.के.	रु. ६३९.७५ लक्ष
उपसंचालक	रु. २२.२९ लक्ष
राज्य (मुख्यालय)	रु. ५६७३८.६२ लक्ष
एकूण राज्याचे अनुदान (एन.एच.एम.)	रु. ८४८६४.५९ लक्ष

आर. एम. एन. सी. एच. + ए मंजूर पी. आय.पी. चा माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर खर्च पुढीलप्रमाणे

खर्च		रु. लक्ष						
पी. आय. पी.	मंजूर पी.आय. पी. रु. लक्ष	जिल्हे	मनपा	आ.कु.क.प्र. केंद्र	उपसंचालक	राज्य (मु)	एकूण राज्य	टक्के
आर.एम.एन.सी. एच.+ एन	८४८६४.५९	१०९०७.४०	१३८०.३०	१५५.७५	५.५०	३४२९.९२	१५८७०.८७	१८.७०

एन.एच.एम. - आर.एम. एन.सी.ए.एच. + एन. प्रस्तावित पी. आय. पी. २०२२-२३ चा शीर्षनिहाय खर्च (रुपये लाखात)

अ.क्र.	लेखाशिर्ष	सन २०२१-२०२२			सन २०२२-२३ (माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर)		
		वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३	वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३
१. माता आरोग्य -							
	अ) जननी सुरक्षा योजना	३७७८.९९	४०१४.६९	१०६.२४	४२५४.४५	२२९२.८९	५३.८९
	ब) जननी शिशु सुरक्षा योजना	८८९४.३४	११८३५.९९	१३३.०७	१२८१५.५८	१२०६.३७	९.४१
	लक्ष	११४.६५	३१.२५	२७.२६	२३४८.४४	२१.७६	०.९३
	क) आर. सी. एच. पोर्टल	०	०	०	५९०.०९	८५.८१	१४.५४
	ड) इतर	२७१४.०८	१००२.०१	३६.९२	१२६०९.३१	३००७.७०	२३.८५
	एकूण	१५५०९.९७	१६८८३.९५	१०८.९१	३२६१७.९०	६६१४.५३	२०.२८

२. बाल आरोग्य -	८६२१.२९	५४६९.९३	६३.४५	२१४३१.८७	३००८.३४	१४.०४
३. कुटुंब कल्याण -						
अ) कुटुंब नियोजन मोबदला	१५११.५५	८५८.८२	५६.८२	१८५२.१३	२८१.०१	१५.१७
ब) कुटुंब नियोजन (मोबदला वगळता)	११७०.९६	१११८.६७	९५.५३	३१६६.१०	४१६.०२	१३.१४
एकूण	२६८२.५१	१९७७.४९	७३.७२	५०१८.२२	६९७.०२	१३.८९
४. किशोरवयीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम	१५८१.४१	२३३०.८९	१४७.३९	४६०३.९७	२७८.७७	६.०५
५. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम/ डी.ई.आय.सी.	७५६६.१६	३६७३.००	४८.५५	१०३३६.७२	२७४२.०१	२६.५३
६. अदिवासी क्षेत्रासाठी आरसीएच	६१९.१६	४०५.८७	६५.५५	०.००	०.००	०.००
७. गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र	११८.७५	२९.६२	२४.९४	१३३.४०	२.९०	२.१७
८. आर. सी. एच. पोर्टल	१६०.८७	१२६.८७	७८.८६	०	०	०
९. प्रशिक्षण	३४९५.३५	१०९६.६०	३१.३७	केंद्र शासनाकडे केलेल्या प्रस्तावित PIP नुसार प्रशिक्षणाची ऍक्टिव्हिटी ही संबंधित मुख्य शीषांतर्गत असल्याने प्रशिक्षणाचा खर्च स्वतंत्ररित्या उपलब्ध नाही.		
१०. कार्यक्रम व्यवस्थापन	एन.एच.एम. मुंबई (एच. आर. पार्ट संबंधित	एच.आर.एम. मुंबई (एच. आर. पार्ट संबंधित				
११. जोखमीचे गट	एच.आर.एम. मुंबई (एच. आर. पार्ट संबंधित ऍक्टिव्हिटी मध्ये समाविष्ट आहे.)	एच.आर.एम. मुंबई (एच. आर. पार्ट संबंधित ऍक्टिव्हिटी मध्ये समाविष्ट आहे.)				
एकूण आर.एम.एन.सी.एच.+ए. फ्लेक्झीबल ..	४४०१६.३४	३६२२४.१६	८२.३०	७४१४२.०६	१३३४३.५८	१८.००
नियमित लसीकरण कार्यक्रम ...	३४९५.३५	१०९६.६०	३१.३७	१०७२२.५३	२५२७.२९	२३.५७
एकूण ...	४७५११.६९	३७३२०.७५	७८.५५	८४८६४.५९	१५८७०.८७	१८.७०

प्राप्त अनुदान व खर्च (रूपये लाखात)

वर्ष	आर.एम.एन.सी.एच. + एन. पीआयपी			आर. आय. पीआयपी		
	अनुदान	खर्च	टक्के	अनुदान	खर्च	टक्के
२०१९-२०	५६९७४.५२	२७००९.९१	४७.४१	९९५१.०४	७४९०.८७	७५.२८
२०२०-२१	५४९२१.५५	२३२८४.७८	४२.४०	९१८७.३८	६१००.१२	६६.४०
२०२१-२२	४४०१६.३४	३६२२४.१६	८२.३०	३४९५.३५	१०९६.६०	३१.३७
२०२२-२३ (माहे सप्टेंबर. २०२२ अखेर)	७४१४२.०६	१३३४३.५८	१८.००	१०७२२.५३	२५२७.२९	२३.५७

टीप- प्रोग्राम मॅनेजमेंट आणि एच. आर. च्या खर्चा व्यतिरिक्त

प्रजनन माता नवजात बाल किशोर आरोग्य प्लस पोषण (RMNCAH+N) कार्यक्रमातर्ग निर्देशांकनिहाय साध्य

अ. क्र.	निर्देशांक	२०२१-२२		
		वार्षिक अपेक्षित पातळी	साध्य	टक्के
१	एकूण कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया	५६५०००	२८१६१२	५०
२	पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया	५००००	७४१४	१५
३	तांबी	४९००००	४२२४६३	८६
४	प्रसूतिपश्चात तांबी	२२५०००	१४२१७९	६३
५	गर्भनिरोधक गोळ्या	३७५०००	२४६८४६	६६
६	निरोध	—	२७६२४०	—
७	गरोदर माता नोंदणी	२१०३८३७	२०५७९९३	९८
८	गरोदर माता नोंदणी (१२ आठवड्यांच्या आत)	१८९३४५४	१८२४९६१	९६
९	धनुर्वात (गरोदर माता)	२१०३८३७	१९९६५१९	९५
१०	लोहयुक्त गोळ्या (१८०)	२१०३८३७	२०१९८७१	९६
११	प्रसूतिपूर्व ४ भेटी	२१०३८३७	१९९९०८८	९५
१२	आरोग्य संस्थेत झालेल्या प्रसूती	१७५३५१०	१७४२८४८	९९
१३	एकूण प्रसूती	१९२२१४४	१७५३५१०	९१
१४	जिवंत जन्म	१९१२५८०	१७४७०८९	९१
१५	उपजत मृत्यु	—	१४२९६	—
१६	ओ. पी. व्ही. ०	१९१२५८०	१७६३३३९	९२
१७	बी. सी. जी.	१९१२५८०	१८७२४८२	९८
१८	ओ. पी. व्ही. ३	१९१२५८०	१८८१४७३	९८
१९	पेन्टाव्हॅलेंट ३	१९१२५८०	१८८०९७४	९८
२०	गोवर १ ला डोस	१९१२५८०	१८५५२६४	९७
२१	जीवनसत्त्व अ १ ला डोस	१९१२५८०	१६०२९६४	८४
२२	पुर्ण संरक्षित बालके (० ते ११ महिने)	१९१२५८०	१८४६८१८	९७
२३	गोवर २ रा डोस	१८७३९१४	१८११८२६	९७
२४	डि. पी. टी बुस्टर	१८७३९१४	१८०९३१२	९७
२५	पोलिओ बूस्टर	१८७३९१४	१८०७६०५	९६

प्रजनन माता नवजात बाल किशोर आरोग्य प्लस पोषण (RMNCAH+N) कार्यक्रमातर्ग निर्देशांकनिहाय साध्य

अ. क्र.	निर्देशांक	२०२२-२३ (माहे. सप्टेंबर २०२२ अखेर)		
		वार्षिक अपेक्षित पातळी	साध्य	%
१	एकूण कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया	५६५०००	१६९६५२	३०
२	पुरुष नंसंबंदी शस्त्रक्रिया	५००००	४२६४	९
३	तांबी	४९००००	२३०८२६	४७
४	प्रसूतीपश्चात तांबी	४५७४२३	८८६०९	१९
५	गर्भनिरोधक गोळ्या	३७५०००	३०९८६८	८०
६	निरोध	—	३३९२४६	—
७	गरोदर माता नोंदणी	२१२०२२८	११३५५८०	५४
८	गरोदर माता नोंदणी (१२ आठवड्याच्या आत)	१९०८२०५	९६५२७४	५१
९	धनुर्वात (गरोदर माता)	२१२०२२८	१०६९१५९	५०
१०	लोहयुक्त गोळ्या (१८०)	२१२०२२८	११२७५६६	५३
११	प्रसूतिपूर्व ४ भेटी	२१२०२२८	१०७८२६३	५१
१२	आरोग्य संस्थेत झालेल्या प्रसूती	८१९१३५	८१४९०७	९९
१३	एकूण प्रसूती	१९३५१९०	८१९१३५	४२
१४	जिवंत जन्म	१९२७४८०	८१७८११	४२
१५	उपजत मृत्यु	—	७०२६	—
१६	ओ. पी. व्ही. ०	१९२७४८०	८९९८९५	४७
१७	बी. सी. जी.	१९२७४८०	१०२१५३३	५३
१८	ओ. पी. व्ही. ३	१९२७४८०	९६९५८१	५०
१९	पेन्टाव्हॅलेंट ३	१९२७४८०	९७४०२५	५१
२०	गोवर १ ला डोस	१९२७४८०	९७८६८०	५१
२१	जीवनसत्व अ १ ला डोस	१९२७४८०	९५३६०८	४९
२२	पुर्ण संरक्षित बालके (० ते ११ महिने)	१९२७४८०	९७१७०९	५०
२३	गोवर २ रा डोस	१८९४१४८	९०६५८१	४८
२४	डि. पी. टी. बुस्टर	१८९४१४८	९००९९५	४८
२५	पोलिओ बुस्टर	१८९४१४८	८९७३५८	४७

७. बाल आरोग्य

बाल उपचार केंद्र व पोषण पुनर्वसन केंद्र (NRC) :-

बाल उपचार केंद्र (CTC)

राज्य शासनाने १३ व्या वित्त आयोगानुसार आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये आजारी कुपोषित बालकांसाठी बाल उपचार केंद्र सुरु करण्यासाठी निधी मंजूर केलेला आहे. त्यानुसार १० आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये २५ ठिकाणी नव्याने बाल

उपचार केंद्र (CTC) सुरु करण्यात आलेली आहेत. सदर केंद्रात आजारी सॅम बालकांना १४ दिवस दाखल करून वैद्यकीय उपचार व उपचारात्मक पोषण आहार तज्ञ यांच्या मार्फत दिला जातो. बालकांच्या मातांनाही पोषक आहार, व समुपदेशन (स्वच्छतेविषयी, कुटूंब नियोजनाबाबत, पोषकआहार बनविण्याबाबत) व बुडीत मजुरी देण्यात येते.

वर्ष	दाखल बालके	उपचार करून बरी झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	५५३	३३४	३३४.८०
२०१६-१७	२३७०	१८९९	
२०१७-१८	२०२२	१५९९	२७४.८०
२०१८-१९	१३८७	११२७	
२०१९-२०	१४१८	११९२	३६.१३/-
२०२०-२१	४१५	३१९	२२.८२/-
२०२१-२२	८७२	६३७	
२०२२-२३ (माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर)	७७०	६०५	४७७.६०/-

पोषण पुनर्वसन केंद्र (NRC) :-

राज्य शासन आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान यांच्या समन्वयाने ५ वर्षांखालील मध्यम व गंभीर आजारी, तीव्र कुपोषित बालकांच्या उपचारासाठी व व्यवस्थापनासाठी ४५ जिल्हास्तरावरील जिल्हा रुग्णालय / उपजिल्हा रुग्णालय / स्त्री रुग्णालय येथे पोषण पुनर्वसन केंद्र स्थापन करण्यात

आलेली असून जेथे १४ दिवस बालकांना दाखल करून वैद्यकीय उपचार व उपचारात्मक पोषण आहार वैद्यकीय अधिकारी (बालरोग तज्ञ) आहारतज्ञ व स्टाफ नर्स यांच्या मार्फत देण्यात येतो. बालकांच्या मातांनाही पोषक आहार, व समुपदेशन (स्वच्छतेविषयी, कुटूंब नियोजनाबाबत, पोषकआहार बनविण्याबाबत) व बुडीत मजुरी देण्यात येते.

वर्ष	दाखल बालके	उपचार करून बरी झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	२७५०	२४२६	रु. ९९.९०/-
२०१६-१७	४५३५	३६५२	रु. १११.४०/-
२०१७-१८	६०४३	५२४३	रु. ११८.९०/-
२०१८-१९	६६५६	५६७०	रु. २०४.७५/-
२०१९-२०	७०४५	६३०१	रु. २५८.३१/-
२०२०-२१	२५१३	२११७	रु. २८८.६०/-
२०२१-२२	४७०६	४०५४	रु. ३४१.६३/-
२०२२-२३ (माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर)	३८९९	३२७०	रु. ४२०.९०/-

आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (Special New Born Care Unit) - SNCU :-

राज्यातील १८ जिल्हा रुग्णालये, ११ स्त्री रुग्णालये, १३ उपजिल्हा रुग्णालये व ३ सामान्य रुग्णालये, १ ग्रामीण रुग्णालये, ३ महानगरपालिका रुग्णालय स्तरावर गंभीर आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (एसएनसीयू) कार्यान्वित करण्यात आलेले आहेत. एकूण ४९ एसएनसीयूमध्ये १००२ खाटा कार्यान्वित आहे. प्रत्येक जिल्हा स्तरावर आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (एसएनसीयू) स्थापित आसून त्यामध्ये फोटोथेरेपी युनिट, ऑक्सीजन हुड, इनपुयुजन पंपस, रेडियंट वॉर्मर, लॅरिंगोस्कोप आणि इंडोट्रकीयेल ट्युब्स, नेजल कॅन्युलस बॅग, मास्क आणि वेईंग स्केल इत्यादी उपकरणे वापरली जातात. हे कक्ष

कमीत कमी १२ ते १६ बेडचे असून त्यामध्ये ३ वैद्यकीय अधिकारी, १० स्टाफ नर्स आणि ४ मदतनीस (सफाईकामगार) हे २४ तास आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी कार्यरत आहेत. नवजात बालकांमधील सेप्सीस, निमोनिया, डिहायड्रेशन, हायपोथर्मिया प्रतिबंध, संसर्ग प्रतिबंध, विशेष स्तनपान, जन्मानंतरची काळजी, लसीकरण व संदर्भ सेवा. इ. सेवा या कक्षा मार्फत देण्यात येतात.

वर्ष २०२२-२३ मध्ये भारतरत्न इंदिरा गांधी रुग्णालय, मिरा भाईंदर महानगरपालिका, एमसीएच सर्वोदय वसाहत, वसई विरार महानगरपालिका, एमसीएच सातीवल्ली, वसई महानगरपालिका, राजीव गांधी रुग्णालय येरवडा, पुणे, कै. चंदुमामा सोनवणे रुग्णालय, भवानी पेठ, पुणे ही नविन एसएनसीयू मंजूर करण्यात आलेली आहे.

वर्ष	दाखल बालके	सुधारणा झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	४९८५६	३८२९७	रु. ४३०.००/-
२०१६-१७	५०३७३	३९२९८	रु. ३६०.००/-
२०१७-१८	५४८९९	४३८५५	रु. ३६०.००/-
२०१८-१९	५४९७४	४३९७४	रु. ४१०.००/-
२०१९-२०	५७०३४	४५७०९	रु. ५४५.००/-
२०२०-२१	४५२३३	३५९९२	रु. ७०४.६९/-
२०२१-२२	५२६४५	४२०७७	रु. ६९८.५५/-
२०२२-२३ (माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर)	३२१९६	२६१८९	रु. ७७५.००/-

बालमृत्यु अन्वेषण Child Death Audit - (CDA) :-

राज्यात होणाऱ्या अर्भक व बालमृत्यूचे अन्वेषण वैद्यकीय अधिकारी

यांचेमार्फत करण्यात येते. बालमृत्यू अन्वेषणामुळे कोणत्या आजार अथवा रोगांमुळे बालमृत्यू होतात याची माहिती मिळते.

वर्ष	अन्वेषण केलेले बालमृत्यू	उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)
२०१५-१६	१०५७९	रु. १३.८० लक्ष
२०१६-१७	१४३६८	रु. १७.०० लक्ष
२०१७-१८	१३७७२	रु. ३०.०० लक्ष
२०१८-१९	१५४२४	रु. ३२.०० लक्ष
२०१९-२०	१४२०८	रु. ३२.०० लक्ष
२०२०-२१	१३३५७	रु. ३२.०० लक्ष
२०२१-२२	१२३९५	रु. ३२.०० लक्ष
२०२२-२३ (सप्टेंबर २०२२ अखेर)	६२५४	रु. ४५.७५ लक्ष

जंतनाशक व जिवनसत्व 'अ' मोहीम (De-worming & Vitamin 'A' Drive):---

वर्षातून दोनवेळा जंतनाशक व जिवनसत्व 'अ' मोहीम राज्यातील सर्व

जिल्हयातील ग्रामिण व शहरी भागात एकाच वेळी राबविण्यात येते. या मोहिमेत ९ महिने ते ५ वर्ष वयोगटातील बालकांना जिवनसत्व 'अ' व १ ते ६ वर्ष वयोगटातील बालकांना जंतनाशक औषध देण्यात येते.

वर्ष	जंतनाशक मोहीम			जिवनसत्व 'अ' मोहीम		
	अपेक्षित लाभार्थी	झालेले काम	टक्केवारी	अपेक्षित लाभार्थी	झालेले काम	टक्केवारी
२०१५ (एप्रिल २०१५)	३१६१०६३	२४२४८४३	७७	७९९७२९८	७०४७३६०	८८
२०१५ (नोव्हेंबर २०१५)	८२२८९४६	७१५७६७१	८७	७१९४९०९	६७२३०८०	९३
जिवनसत्व अ मोहिम (ऑगस्ट १६) व जंतनाशक मोहिम (सप्टेंबर १६)	५९४०४३२	५०२६१६९	८५	७८३२८३२	७२८०९७५	९३
जिवनसत्व अ मोहिम (फेब्रु. १७) व जंतनाशक मोहिम (फेब्रु. १७)	१९५७८९३५	१७५७५४३०	९०	८३४७११३	७७७७३१९	९३
जंतनाशक मोहिम (ऑगस्ट १७) व जिवनसत्व अ मोहिम (नोव्हें १७)	२१६३६८१६	१९२८११८६	८९	७७७२१५९	६९१५०७३	८९
जंतनाशक मोहिम (फेब्रुवारी १८)	२२२२१४९७	२०३३८७०२	९२	-	-	-
जंतनाशक मोहिम (ऑगस्ट १८)	२१७०२२५१	१९६७७६३३	९१	८३८१७७२	७८२७०८०	९३
जंतनाशक मोहिम (फेब्रुवारी १९)	२२६०८४८०	२०९४७२६४	९३	-	-	-
जिवनसत्व अ मोहिम (मार्च १९)				८७४८२२३	७९५९५३९	९१
जंतनाशक मोहिम (ऑगस्ट १९)	१८७२४६०७	१७८७७३६४	९५	-	-	-
जंतनाशक मोहिम (मार्च २१)	२०६३१४२७	१८६४६१०६	९०	-	-	-
जंतनाशक मोहिम (सप्टेंबर २१)	२२१३५१२७	१९९१२७७७	९०	-	-	-
जंतनाशक मोहिम (एप्रिल २२)	२५४३७९८२	२४१७५७३५	९५	-	-	-

वर्षानिहाय मंजूर अनुदान

वर्ष	मंजूर अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	रु. ४०.१८/-
२०१६-१७	रु. ४०.०२/-
२०१७-१८	रु. ५८.०४/-
२०१८-१९	रु. ५८.०४/-
२०१९-२०	रु. २८.००/-
२०२०-२१	रु. ६०.१४/-
२०२१-२२	रु. ६०.१४/-
२०२२-२३	रु. ३२०.१५/-

● नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (New Born Stabilization Unit) (NBSU)-

स्थिरीकरण कक्ष हे आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (Special New Born Care Unit-SNCU) आहे, जे पेरीफेरीतील नवजात शिशुंना सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्थापित करण्यात आले आहे. याची स्थापना पहिली संदर्भ सेवा कक्ष आणि गावपातळीवरील आरोग्य केंद्रामध्ये करण्यात आली आहे. यामध्ये Resuscitaion नवजात शिशुला उब मिळण्यासाठी, कांगारू मदर केअर, विविध प्रकारच्या संसर्ग पासून संरक्षण, नवजात शिशुच्या नाळेची विशेष काळजी व स्तनपानाची लवकर सुरुवात, ऑक्सीजन साह्य सेवा जसे की, ऑक्सीजन, सलाईन (IV Fluid) विशेष महत्वाच्या तपासण्या करण्याची सोय जसे की, रक्तदान तपासणे आणि संदर्भ सेवांचा समावेश आहे. १९३ एनबीएसयु पुर्ण राज्यात निर्माण करण्यात आले आहेत.

नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (NBSU)		
वर्षे	दाखल करून उपचार केलेली बालके	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	२७२५१	रु. ८३.००/-
२०१८-१९	१४३६७	रु. ९०.००/-
२०१९-२०	२६१९७	रु. ९०.००/-
२०२०-२१	२१८१९	रु. ९६.५०/-
२०२१-२२	२०११९	रु. १०१.००/-
२०२२-२३(माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर)	१२४५९	रु. १०२.५०/-

● आरोग्य संस्थामध्ये कांगारू मदर केअर पद्धीचा वापर-

सर्व विशेष नवजात शिशु काळजी कक्ष (SNCU) मधील डॉक्टर व स्टाफ नर्स यांना कांगारू मदर केअर बाबतचे सविस्तर प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे. सर्व संस्थाना विशेष खुर्च्या वितरीत करण्यात आलेल्या आहेत जेणे करून प्रत्येक कमी दिवसाच्या व कमी जन्मतः वजनाच्या शिशुंच्या माता व काळजी वाहक हे बाळास कांगारू मदर केअर देऊ शकतील.

कांगारू मदर केअर देण्यात आलेली बालके

वर्षे	रुग्णालय दाखल बालकांपैकी कांगारू मदर केअर देण्यात आलेली बालके	पाठपूरावा करण्यात आलेल्या बालकांपैकी कांगारू मदर केअर देण्यात आलेली बालके	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	१९७९३	१४०५८	रु. १५.७५/-
२०१८-१९	२५६०२	१९६०७	रु. १५.७५/-
२०१९-२०	२३६७४	२०००५	रु. २६.२५/-
२०२०-२१	१७३६७	१७७२१	रु. २३.७५/-
२०२१-२२	२८६३१	१९३८२	रु. २४.३५/-
२०२२-२३ (माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर)	१७०२०	११५८५	रु. २५.००/-

● अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (IDCF)- केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचना नुसार अतिसारामुळे होणारे मृत्यू शून्य करणे हे उद्दिष्ट समोर ठेवून गेल्याच दोन वर्षांपासून जुलै महिन्यात अतिसार नियंत्रण पंधरवडा राबविला जातो. या पंधरवड्या अंतर्गत ज्या घरांमध्ये ५ वर्षाखालील बालके

आहेत त्यांना ओआरएसचे पाकिट आशा कार्यकर्तीमार्फत देण्यात येते. प्रत्येक अंगणवाडी ते जिल्हा रुग्णालयापर्यंत ओआरटी कॉर्नर स्थापन करण्यात आले आहेत.

अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (IDCF)

वर्षे	आशांमार्फत देण्यात आलेल्या ओआरएस पाकिटांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	२४४४७००	रु. ८१४.२८/-
२०१८-१९	४१७०४५८	रु. ६६६.६८/-
२०१९-२०	५२६७००१	रु. १०३३.००/-
२०२०-२१	४५३३६६८	रु. ४०१.७५/-
२०२१-२२	६६८६४६४	रु. ८११.१५/-
२०२२-२३	७५००९५२	रु. ५२५.४८/-

● मदर अॅबसोल्यूट अफेक्शन (Mother Absolute Affection) (MAA) -

“मा” हा स्तनपानाविषयी मातेला, वडिलांना तसेच कुटुंबियांना योग्य माहिती पुरविण्यासाठी तसेच स्तनपान सक्षम असे वातावरण तयार करण्यासाठी केंद्र शासनाच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण या विभागाचा हा एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे.

या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे की, जन्मानंतर बालकाला २४ तासाचे आत स्तनपान मिळाले पाहिजे. तसेच जन्मानंतर सहा महिने फक्त स्तनपान प्रोत्साहन द्यावे व वयाचे २ वर्षांपर्यंत स्तनपानासोबत पोषक आहार देण्यात यावा.

या कार्यक्रमाअंतर्गत प्रचार व प्रसिध्दी, स्तनदान व गरोदर मातांसाठी आशांमार्फत घेण्यात येणाऱ्या माता बैठका, आरोग्य कर्मचाऱ्यांना स्तनपान व शिशूपोषणाचे प्रशिक्षण, सनियंत्रण व मुल्यमापन, सर्व आरोग्य संस्थांचे शिशू मैत्रीकरण इ. उपक्रम राबविले जातात.

● माता बैठका :-

“मा” कार्यक्रमाचा एक घटक म्हणजेच आशांद्वारे घेण्यात येणाऱ्या माता बैठका. या बैठकीमध्ये आशांनी स्तनपानाविषयी व पुरक आहारा विषयी मातांना प्रात्यक्षिकांसह माहिती देण्यात येते.

मदर अॅबसोल्यूट अफेक्शन (Mother Absolute Affection) (MAA)

वर्षे	घेण्यात आलेल्या माता बैठकांची संख्या	बैठकीस उपस्थित असलेल्या गरोदर व स्तनदा मातांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	४८२२४८	४१६९३२१	रु. ३६०.००/-
२०१८-१९	५७८२८८	५५११६१२	रु. ३६४.२७/-
२०१९-२०	११४६९९४	७७४७४४७	रु. ३७७.२०/-
२०२०-२१	१४७१३८५	७४१२८४७	रु. २६३.३५/-
२०२१-२२	२५७०२७५	८४७४१७६	रु. ३३३.१०/-
२०२२-२३(माहे सप्टें. २०२२ अखेर)	१०६७८४२	५१५९१७६	रु. ४१९.२८/-

● **ॲनिमिया मुक्त भारत -**

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार ६ महिने ते ५९ महिने या वयोगटातील आणि ५ वर्षे ते ९ वर्षे वयोगटातील बालकांना आयर्न फॉलिक ॲसिड पुरक औषधी आणि जंतनाशक औषधी राज्यभरात देण्यात येत आहे. ६ महिने ते ५९ महिन्यातील बालकांना आठवड्यातून दोनदा आयएएफ सिरप आणि ५ वर्षे ते ९ वर्षांच्या बालकांना आठवड्यातून एकदा आयएएफ टॅबलेट (गुलाबी गोळी) तसेच वर्षातून दोनदा १० ते १९ वर्षातील बालकांना आठवड्यातून एकदा आयएएफ टॅबलेट (निळी गोळी) तसेच वर्षातून दोनदा १ ते १९ वर्षातील जंतनाशक औषधी देणे हा या योजनेचा भाग आहे. ॲनिमिया मुक्त भारत या कार्यक्रमांतर्गत योग्य प्रकारे सर्व वयोगटातील रक्त क्षयाचा शोध घेऊन उपचार देण्यात येते. याबाबत सविस्तर मार्गदर्शक सूचना सर्व जिल्हयांना पाठविल्या आहेत. सन २०२२-२३ पीआयपी मध्ये एकूण ५१८८.९३ लक्ष अनुदान मंजूर आहे.

● **सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मतः कमी वजनाची बालके**

यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन : जोखीमग्रस्त कार्यक्षेत्रातील बालकांचा पाठापुरावा होणे अत्यंत आवश्यक आहे. राज्यातील ३५ आदिवासी तालुके जोखीमग्रस्त आहेत. पावसाळ्यामध्ये या मधील काही भागांचा संपर्क तुटतो. दळणवळणा अभावी तातडीने आरोग्य सुविधा व संदर्भ सेवा उपलब्ध करून देण्यामध्ये अडचण निर्माण होते. पावसाळ्यामध्ये सदर कार्यक्षेत्रात आजाराचे व बालमृत्यूचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. यामध्ये अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सीस ही कारणे प्रामुख्याने दिसून येतात.

त्या अनुषंगाने ० ते २ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सीस या आजारांचे व्यवस्थापनेसाठी आशांमार्फत ॲन्टीबायोटिक देण्यात येऊन व्यवस्थापन करण्यात येत आहे.

सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार आणि जन्मताः कमी वजनाची बालके यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन		
वर्षे	आशांमार्फत उपचार करण्यात आलेल्या बालकांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	१०७३८	
२०१८-१९	२२१४१	रु. १९.२०/-
२०१९-२०	१९६९२	रु. १९.२०/-
२०२०-२१	२५५२६	रु. १९.२०/-
२०२१-२२	१७४४८	रु. १९.२०/-
२०२२-२३ (माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर)	७७१८	रु. ८४.००/-

Social Awareness & Action To Neutralize Pneumonia Successfully (SAANS)

बालकांमध्ये होणाऱ्या न्युमोनियाची आकडेवारी पाहिली असता दर वर्षी भारतात १.२७ लक्ष पाच वर्षाखालील बालमृत्यु हे न्युमोनियाने होतात. एकूण बालमृत्युच्या संख्येमध्ये १४.३ टक्के बालमृत्यु हे न्युमोनियामुळे होतात. पाच वर्षाखालील बाल मृत्यूचे प्रमाण विशेषतः न्युमोनिया मुळे होणार बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी SAANS Initiative हा कार्यक्रम

राबविण्यात येत आहे. यामध्ये न्युमोनियापासून बचाव, प्रतिबंध व उपचार करण्यासाठी (PPT Approach) या त्रिसूत्रीद्वारे सामाजिक स्तरीय व आरोग्य संस्था स्तरीय व्यवस्थापन करण्यात येते. सन २०२२-२३ पीआयपी मध्ये एकूण रु. ९०१.८२ लक्ष अनुदान मंजूर आहे.

८. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम

प्रस्तावना -

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम हा मुलांच्या आरोग्याचे संवर्धन व विकास साधण्यासाठी उचललेले अत्यंत महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून बालकांच्या आरोग्याची तपासणी व त्यांच्यात आढळणाऱ्या आजारांना वेळीच पायबंध घालणे हा मुख्य उद्देश समोर ठेवण्यात आला आहे. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमा अंतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची तपासणी करून मुलांमध्ये आढणाऱ्या जन्मतः व्यंग, लहान मुलांमधील आजार, जीवनसत्वांच्या कमतरते मुळे होणारे आजार व अपंगत्व इत्यादी बाबींचे वेळेवर निदान करून त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम या कार्यक्रमाचा लाभ राज्यातील ० ते १८ वर्ष वयोगटातील जवळपास २ कोटी मुलांना होणार आहे. अंगणवाडीस्तरावर ० ते ६ वर्ष वयोगटातील मुलांची वर्षातून २ वेळेस होणारी आरोग्य तपासणी हा या कार्यक्रमाचा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. या व्यतिरिक्त शासकीय व निमशासकीय शाळेतील ६ ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांनाही या आरोग्य तपासणी कार्यक्रमाचा लाभ होणार आहे. सदर आरोग्य तपासणी दरम्यान आढळून आलेल्या आरोग्य विषयक समस्या/अडचणीसाठी योग्य ती सदर्थ सेवा व सर्व प्रकारचे वैद्यकिय व शल्य चिकित्सक उपचार पुरविण्यात येतात.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची पथके प्रत्येक तालुक्यात नियुक्त करण्यात आलेली आहेत. सदर पथकाचे मुख्यालय, ग्रामीण रुग्णालये किंवा संबंधित उपजिल्हा रुग्णालय हे आहे.

महाराष्ट्रात राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत एकूण ११९६ पथके सन २०२२-२३ च्या पीआयपीमध्ये मंजूर करण्यात आलेली आहेत. यापैकी १११० पथके महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी भागासाठी (बृहन्मुंबई वगळता) कार्यरत आहेत. बृहन्मुंबईसाठी ५५ पथके कार्यरत आहेत. तसेच ३१ पथके आदिवासी जिल्ह्यांमधील आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांची तपासणी करण्यासाठी कार्यरत आहेत.

District Early intervention Center (DEIC) हा अत्यंत महत्वाकक्षी प्रकल्प असून राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील अंगणवाडी स्तर आणि शाळास्तरांवरून संदर्भित करण्यात आलेल्या बालकांच्या बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक स्थितीचा विकास आणि उपचार करणेसाठी राज्यातील २९ जिल्ह्यांमध्ये स्थापन करण्यात आलेली आहेत. उर्वरित ६ डिईआयसी लवकरच कार्यान्वित करण्यात येणार आहेत. प्रत्येक डिईआयसी अंतर्गत एकूण १४ अधिकारी आणि कर्मचारी कार्यरत आहेत. यामध्ये डिईआयसी व्यवस्थापक, बालरोग तज्ञ, वैद्यकीय अधिकारी, दंतचिकित्सक, भौतिकोपचार तज्ञ, व्यवसायोपचार तज्ञ, ध्वनी विशेषज्ञ आणि भाषण तज्ञ, मानसोपचार तज्ञ, नेत्रतज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ता, विशेष शिक्षक, प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ, डेटा एंट्री ऑपरेटर आणि आरोग्य परिचारीका इत्यादी पदांचा समावेश आहे. या केंद्रामध्ये संदर्भित करण्यात आलेल्या बालकांना विविध तज्ञांमार्फत उपचार देवून त्या बालकांचे बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक स्थितीचा विकास साधला जातो.

अंगणवाडी तपासणी अहवाल .

वर्ष	फेज	अंगणवाडी उद्दिष्ट	तपासलेल्या अंगणवाडीची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या अंगणवाडीची टक्केवारी	अंगणवाडी बालकांची उद्दिष्ट	तपासलेल्या बालकांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या बालकांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	फेज-१	१०४४७९	१०२९१९	९९%	७५५८६३०	६४४८४४३	८५%
	फेज-२	१०२६२३	१०१२४७	९९%	७४०४८१८	६५९९२२६	८९%
२०१६-२०१७	फेज-१	१०३१५८	१०१५८०	९८%	७३५२०००	६४९२६३८	८८%
	फेज-२	१०४४३५	१०२५८३	९८%	७३१३३३३	६५५८३०१	९०%
२०१७-२०१८	फेज-१	१०३३४४	९८०२९	९५%	७२७४५४३	६२२०४९८	८६%
	फेज-२	१०३२९९	१०१७९०	९९%	७३४०१८७	६६४०८००	९०%
२०१८-२०१९	फेज-१	१०३७१०	१०१६४७	९८%	७०९५९४०	६३५५३१६	९०%
	फेज-२	१०३७७७	१०३०३७	९९%	७०३५३७६	६४७१२६७	९२%
२०१९-२०२०	फेज-१	१०३२१६	१०१०६३	९८%	६९८८२२३	६२९१९३२	९०%
	फेज-२	१०३३०३	९६५६५	९३%	८०४५०६७	७१०८०२७	८८%
२०२०-२०२१*	फेज-१	०	०	०	०	०	०
	फेज-२	०	०	०	०	०	०
२०२१-२०२२	फेज-१	१०४२४१	३८८३९	३७ %	६९६४१५२	२०२०३१०	२९%
	फेज-२	१०४१२५	९३१८८	८९ %	६९५१८३१	५५७०३९९	८०%
२०२२-२०२३ (सप्टेंबर अखेर)	फेज-१	१०९६४३	१०७०५२	९८%	७४६९०५४	६७०४२५५	९०%

* टीप : कोविड संसर्गजन्य परिस्थिती

शाळा तपासणी अहवाल -

वर्ष	शाळा तपासणी उद्दिष्ट	तपासलेल्या शाळांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या शाळांची टक्केवारी	शाळेतील बालकांची उद्दिष्ट	तपासलेल्या विद्यार्थ्यांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या विद्यार्थ्यांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	८४४१९	८३९८२	९९%	१३१६४९८९	१२३८४९७१	९४%
२०१६-२०१७	८४८२८	८४१२०	९९%	१३११५४५२	१२३८३५००	९४%
२०१७-२०१८	८५४७३	८४८०४	९९%	१२१३५६७७	११४२४०१२	९४%
२०१८-२०१९	८४४३७	८३८१०	९९%	१२७६२६५८	१२१२४४२८	९५%
२०१९-२०२०	८५३८६	८३०३४	९७%	१२२४३७५३	११३९६९५१	९३%
२०२०-२०२१	७८३५४	१८६८५	२४%	११४४४७६२	२४१२४७३	२१%
२०२१-२०२२	७९१०४	९४६१	१२%	११७७७७४३	१०५०८९४	९%
२०२२-२०२३ (सप्टेंबर अखेर)	८५२३४	४५४१८	५३%	१२६२८९७७	५८९५४४५	४७%

संदर्भसेवा शिबीरे अहवाल -

वर्ष	० ते ६ वर्ष वयोगटातील संदर्भित केलेल्या मुलांची संख्या	संदर्भसेवा पूर्ण केलेल्या मुलांची संख्या	टक्केवारी	६ ते १८ वर्ष वयोगटातील संदर्भित केलेल्या मुलांची संख्या	संदर्भसेवा पूर्ण केलेल्या मुलांची संख्या	टक्केवारी
२०१५-२०१६	४४६१४	३८३६१	८६%	९०६१८	८३३१७	९२%
२०१६-२०१७	४०२५८	३६६२४	९१%	९१६०१	८६७२३	९५%
२०१७-२०१८	३८२११	३२५२०	८५%	११२९६२	९९५९५	८८%
२०१८-२०१९	७८२८७	७३४४९	९४%	१८८२२५	१७६८१९	९३%
२०१९-२०२०	१८२८३४	१६९०२७	९४%	३६००६९	३३४५३७	९३%
२०२०-२०२१*	९३४३	७४४९	८०%	५८३४७	५१२९४	८८%
२०२१-२०२२	११३५७७	११०९५४	९८%	१८९८५०	१८६१०३	९८%
२०२२-२०२३ (सप्टेंबर अखेर)	१३८०६०	१३१२५१	९५%	२००५७६	१८९९९५	९५%

*टिप- कोविड संसर्गामुळे राज्यातील शाळा व अंगणवाडया माहे एप्रिल २०२१ पासून ते सप्टेंबर २०२१ पर्यंत बंद होत्या

हृदय शस्त्रक्रिया अहवाल -

वर्ष	हृदय शस्त्रक्रियेसाठी पात्र झालेल्या मुलांची संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या हृदय शस्त्रक्रिया संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या हृदय शस्त्रक्रियांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	३८१६	२६०२	६८%
२०१६-२०१७	३२३४	२१४३	६६%
२०१७-२०१८	२९०१	१८३६	६३%
२०१८-२०१९	१८९४	१२१९	६४%
२०१९-२०२०	३४२९	२३४०	६८%
२०२०-२०२१	७५१	५४९	७३%
२०२१-२०२२	२२९४	२१०२	९२%
२०२२-२०२३ (सप्टेंबर २०२२ अखेर)	२११५	१८०२	८५%

इतर शस्त्रक्रिया अहवाल -

वर्ष	इतर शस्त्रक्रियेसाठी पात्र झालेल्या मुलांची संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या इतर शस्त्रक्रिया संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या इतर शस्त्रक्रियांची टक्केवारी
२०१५-१६	१९११२	१६१९४	८५%
२०१६-१७	१५७७३	१३७४४	८७%
२०१७-१८	१५२५५	१३४००	८८%
२०१८-१९	९२४९	८०३०	८७%
२०१९-२०	२६१३१	२३८३२	९१%
२०२०-२१	३१८८	२९५५	९३%
२०२१-२२	१२२४०	११९६३	९८%
२०२२-२३ (सप्टेंबर अखेर)	११२४३	१०८३१	९६%

वर्षानिहाय अर्थसंकल्प

वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (रुपये लाखात)
२०१५-१६	रु. ३३१३.००/-
२०१६-१७	रु. ४१६८.००/-
२०१७-१८	रु. ४२५१.००/-
२०१८-१९	रु. ३१५८.२३/-
२०१९-२०	रु. ४५९०.७१/-
२०२०-२१	रु. ८३१४.४७/-
२०२१-२२	रु. ७५६६.१६/-
२०२२-२३ (सप्टेंबर अखेर)	रु. १०३३६.१८/-

९. नियमित लसीकरण कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

• बालमृत्यू व बालकामधील आजाराने प्रमाण कमी करण्यासाठी बालकांचे योग्य वयात संपूर्ण लसीकरण करणे ही अत्यंत सोपी कमी खर्चाची पण अत्यंत प्रभावी उपाययोजना आहे.

• बालकामधील क्षयरोग, घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमाफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, पोलिओ, कावीळ, गोवर व रुबेला या आजारांमुळे होणारे आजारपण व मृत्यू कमी करणे हे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

• सदर कार्यक्रमांतर्गत बीसीजी लस क्षयरोगाकरीता, डीपीटी लस ही घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला या आजारांकरिता, पोलीओ लस पोलीओ आजाराकरीता गोवर-रुबेला लस गोवर व रुबेला आजाराकरीता, हिपॅटायटिस बी लस काविळ आजाराकरिता व पेंटाव्हॅलेंट लस ही घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, व काविळ या आजारांकरिता प्रतिबंधात्मक साधन म्हणून उपयोगात आणल्या जातात.

• लसीकरण कार्यक्रमासाठीचे अनुदान केंद्रशासनाकडून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत प्राप्त होते. कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी आवश्यक लसी व ए.डी. सिरीज यांचा पुरवठा केंद्रशासनाकडून केला जातो.

• सर्व आरोग्य संस्थांमध्ये तसेच बाह्यसंपर्क कार्यक्षेत्रात लसीकरण सत्राचे आयोजन करण्यात येते व लाभार्थींना लसी दिल्या जातात. लसीची क्षमता टिकून राहण्यासाठी लसीची वाहतुक शीतसाखळी अबाधित ठेवून करण्यात येते.

• जापनिज एन्सेफेलायटीस लस ही जापनिज एन्सेफेलायटीस या आजाराच्या प्रतिबंधाकरिता या कार्यक्रमांतर्गत अमरावती (मनपासह), यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, वाशीम, गडचिरोली, लातूर, बीड या जिल्ह्यात देण्यात येते.

• राज्यात राष्ट्रीय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत पेंटाव्हॅलेंट लसीचा समावेश दि. २२ नोव्हेंबर, २०१५ रोजी करण्यात आला आहे. या लसीमुळे घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, व काविळ या ५ आजारांना व त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांना प्रतिबंध होणार आहे.

पोलीओ निर्मूलन कार्यक्रम :-

पोलीओ रोगाचे निर्मूलन करण्यासाठी राज्यात सन १९९५ पासून पल्स पोलीओ लसीकरण मोहीम राबविण्यात येत आहे.

या मोहीमेमध्ये ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांना पोलीओची अतिरिक्त मात्रा पुर्वीचा लसीकरणाचा इतिहास विचारात न घेता देण्यात येते.

ग्लोबल कमिशन फॉर द सर्टिफिकेशन ऑफ पोलिओमायलीटीस ईरॅडीकेशन, यांनी दिनांक २० सप्टेंबर २०१५ रोजी जग पोलिओ व्हायरस-वाईल्ड टाईप-२ पासून मुक्त झाल्याचे प्रमाणित केले आहे.

दि. २७ मार्च २०१४ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश पोलिओ मुक्त असल्याचे प्रमाणित केले आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेने घोषित केलेल्या पोलिओ ईरॅडीकेशन अॅण्ड एंडगेम स्ट्रॅटेजी प्लॅन (२०१३-१८) नुसार संपूर्ण भारताचा तसेच महाराष्ट्रात कार्यवाही सुरु करण्यात आली असून त्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

• tOPV चा समावेश असलेली शेवटची पल्स पोलिओ मोहिम दि. १७ जानेवारी १६ व २१ फेब्रुवारी २०१६ दरम्यान राबविण्यात आली आहे.

• केंद्र शासनाच्या सुचनेनुसार दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून नियमित लसीकरण देण्यात येणारी tOPV लस बंद करण्यात आली असून bOPV लस सुरु करण्यात आली आहे.

• दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून राज्यामध्ये आयपीव्ही लस देण्यास सुरुवात करण्यात आली असून सदर लसीचे इंजेक्शन एक वर्षाखालील मुलांना पोलिओच्या पहिल्या व तिसऱ्या डोसच्या वेळी देण्यात येत आहे.

• दि. ३१ जानेवारी २०२१ रोजी राष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहिम राबविण्यात आली.

• सन २०२१-२२ मध्ये राज्यात राष्ट्रीय पल्स पोलिओ मोहिम २७ फेब्रुवारी, २०२२ रोजी राबविण्यात आली.

रोटा व्हायरस लस

रोटा व्हायरस अतिशय संक्रमजन्य व्हायरस असून संक्रमण झाल्यास लहान बालकांमध्ये अतिसार होतो व त्यामुळे बालके गंभीर आजार किंवा मृत्यूमुखी पडतात. रोटो व्हायरसचा प्रसार अस्वच्छ हातामुळे, दुषित अन्नपाणी व इतर खाद्य पदार्थ खाल्याने होतो. ज्यामुळे ४० टक्के मुले रोटो व्हायरस संक्रमणाने ग्रस्त असतात. तसेच रोटो व्हायरस अतिसाराचा धोका पहिल्या दोन वर्षांच्या मुलामध्ये जास्त आढळून येतो.

राष्ट्रीय लसीकरण कार्यक्रम अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यात रोटो व्हायरस संक्रमणमुळे होणारे मृत्यू टाळण्याकरीता रोटो व्हायरस लसीचा समावेश करण्यात आला असून त्याबाबतचे प्रशिक्षण व लस पुरवठा राज्यभरात करण्यात आलेला आहे.

सध्या राज्यामध्ये पुरविण्यात आलेली रोटो व्हायरस लस गोठवून सुकवलेली तोंडावाटे देण्याची लस आहे. ती दोन मात्रांच्या (एक मात्रा २.५ मि.ली) व्हायरसमध्ये पुरविली जाते.

ही लस नियमित लसीकरण वेळापत्रकानुसार (Schedule) वयाच्या सहाव्या, दहाव्या व चौदाव्या आठवड्यामध्ये तोंडावाटे ओरल सिरीजेसने देण्यात येणार आहे.

टीडी - TD

धनुर्वात प्रतिबंध लस (टीटी) ऐवजी धनुर्वात व घटसर्प (टीडी-Td) लस देण्याबाबत सुचना प्राप्त झाल्या आहे. यापुढे सर्व गर्भवती महिला तसेच, १० वर्षे आणि १६ वर्षे वयोगटातल्या मुलांना टीडी लस (Tetanus adult diphtheria) देण्यात येईल.

विशेष मिशन इंद्रधनुष - ४.०

विशेष मिशन इंद्रधनुष अभियान अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यातील ९ जिल्हे व १० महानगरपालिका मार्च, एप्रिल व मे २०२२ या महिन्यात राबविण्यात आलेली आहे.

विशेष मिशन इंद्रधनुष - ४.० च्या झालेल्या कामाचा तक्ता.

Round	Target Session	Held Session	%	Target Children (0.2)	Pert	%	Target PW	Pert	%
मार्च २०२२	२६१४	२८९२	१११	२६२१६	२८३२०	१०८	३५४३	४१०७	११६
एप्रिल २०२२	२३३५	२३५१	१०१	२३०४८	२१५३०	९३	२६५६	२९३७	१११
मे २०२२	१९२७	२०४६	१०६	१९३४२	१८६२५	९६	२१२५	२२७७	१०७
एकुण	६८७६	७२८९	१०६	६८६०६	६८४७५	१००	८३२४	९३२१	११२

न्यूमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन - (PCV)

मुलांना न्यूमोकोकल आजारांपासून सुरक्षित ठेवण्याकरीता सार्वत्रिक लसीकरण मोहिमेत न्यूमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV) लसीचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्यात माहे जुलै २०२१ पासून मुलांना लस देण्यास सुरुवात झाली आहे. लसीकरणासाठी येणाऱ्या ६ व्या आठवड्याच्या बाळांना PCV चा पहिला डोस दिला जातो. दुसरा डोस वयाच्या १४ व्या आठवड्यात दिला जातो. व वयाची नऊ महिने पूर्ण झालेल्या बाळाला PCV चा बुस्टर डोस देण्यात येतो.

वर्षनिहाय अनुदान तक्ता (राष्ट्रीय आरोग्य अभियान)

वर्षनिहाय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान	
वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (रुपये लाखात)
२०१६-१७	रु. ६५५७.२९ /-
२०१७-१८	रु. १२२०४.८५ /-
२०१८-१९	रु. ७५२४.८४ /-
२०१९-२०	रु. ७२९५.७९ /-
२०२०-२१	रु. ९९८७.३८/-
२०२१-२२	रु. ३४९५.३५/-
२०२२-२३ (माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर पर्यंत)	रु. १०७२२.५३/-

नियमित लसिकरण कार्यक्रमांतर्गत झालेले काम लाभार्थ्यांची संख्या लाखात

लस	२०२०-२१			२०२१-२२			२०२२-२३		
	लक्ष्य	साध्य	टक्के	लक्ष्य	साध्य	टक्के	लक्ष्य	साध्य	टक्के
पोलिओ ० डोस	१९३२५५५	१६४३०४५	८५	१९१२५८०	१७६३३३९	९२	१९२७४८०	१०५८२९१	५५
काविल ब- जन्मतः	१९३२५५५	११५०३९७	६०	१९१२५८०	१३८६२५०	७२	१९२७४८०	८०८५१६	४२
बी.सी.जी	१९३२५५५	१८७१२५०	९७	१९१२५८०	१८७२४८२	९८	१९२७४८०	१२०२१८६	६२
पेंटाव्हायलन्ट ३	१९३२५५५	१८९१९८४	९८	१९१२५८०	१८८०९७४	९८	१९२७४८०	११३१३७२	५९
पोलिओ-३	१९३२५५५	१८८७५८६	९८	१९१२५८०	१८८१४७३	९८	१९२७४८०	११२६७८५	५८
रोटा व्हायरस -३	१९३२५५५	१८५४५८५	९६	१९१२५८०	१७१७५९२	९०	१९२७४८०	११२४०८१	५८
जे. ई.	२९२०२९	२६३४७६	९०	२९२०२९	२७८५१३	९५	४४४७४०	२५४७८७	५७
गोवर रुबेला	१९३२५५५	१८७१४१४	९७	१९१२५८०	१८५५२६४	९७	१९२७४८०	११४७३९३	६०
घटसर्प डांग्या खोकला धनुर्वात (डीपीटी) -बुस्टर	१८९५७८१	१७७२६२४	९४	१८७३९१४	१८०९३१२	९७	१८९४१४८	१०५०१४३	५५
पोलिओ - बुस्टर	१८९५७८१	१७७०८६८	९३	१८७३९१४	१८०७६०५	९६	१८९४१४८	१०१२५३९	५५
डीपीटी (५ वर्षे)	१८९५७८१	१३६०३२१	७२	१८७३९१४	१५७४००७	८४	१८९४१४८	१०१२५३९	५३
टी.डी (१० वर्षे)	२६०७५०९	१२१४६७९	४७	२१९५९१०	१५४०८१३	७०	२१९५९१०	१०१३८००	४६
टी.डी (१६ वर्षे)	२३५९१७५	११८८३६७	५०	२३७५२९०	१४४५४८८	६१	२३७५२९०	१७६६५१	४१
टी.डी (गरोदर माता)	२१२५८१०	१९१७४४५	९०	२१०३८३७	१९९६५१९	९५	२१२०२२८	१२३५५०३	५८
पीसीव्ही (पहिला डोस)	-	-	-	१९१२५८०	९५६९००	५०	१९२७४८०	९१९८४९	४८
पीसीव्ही (दुसरा डोस)	-	-	-	१९१२५८०	७२२९११	३८	१९२७४८०	९११४३७	४७
पीसीव्ही (बुस्टर)	-	-	-	१९१२५८०	११०५६०	६	१९२७४८०	८२०१००	४३

राष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहीमेअंतर्गत झालेले काम

वर्ष	पोलिओ दिनांक	पोलिओ डोस दिलेले लाभार्थी			जिल्हे/ मनपा
		उद्दीष्ट	साध्य	%	
२०१८	२८ जानेवारी २०१८	१२१६५५४१	१२१४७१३१	१००	सर्व
	११ मार्च २०१८	१२१३०३०७	१२०९८७७७	१००	सर्व
२०१९	१० मार्च २०१९	११६८५१०१	११७८९५७६	१०१	सर्व
२०२०	१९ जानेवारी २०२०	११७९८५१४	११७०३७७३	१००	सर्व
२०२१	३१ जानेवारी २०२१	११३८०५८४	११३७०४४३	१००	सर्व
२०२२	२७ फेब्रुवारी २०२२	११२१०६७३	१११३४०९६	९९	सर्व

१०. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग

<p>राज्यामध्ये 'नो-स्कॉलपेल व्हॅसेक्टॉमी' हे नवीन तंत्र पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रियेसाठी वापरण्यात येत आहे. या साठी 'नो-स्कॉलपेल व्हॅसेक्टॉमी' शस्त्रक्रिया संबंधी शिबीराचे आयोजन करण्यात येत आहे. याबरोबर पुरुषांचा सक्रिय सहभाग मिळणेसाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे.</p> <p>सद्यास्थितीत शासन परिपत्रक क्र. कुनिश - २००७/प्र.क्र. १९७/०७/कु.क. १, दिनांक २० डिसेंबर, २००७ च्या शासन निर्णयाप्रमाणे केंद्र शासनाच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने निर्बिजीकरण शस्त्रक्रिया करून घेण्याच्या व्यक्तींना त्यांच्या मजूरीची नुकसान भरपाई म्हणून रोख मोबदला व शस्त्रक्रियेच्या अनुषंगाने करावयाच्या खर्चासाठी प्रोत्साहनात्मक अनुदान देण्याची योजना चालू केलेली आहे. सदर योजनेसाठी पुरुष नसबंदी करून घेणाऱ्या लाभार्थ्यास केंद्रशासनाकडून रु. ११००/- व राज्यशासनाकडून रु. ३५१/- असे एकूण रु. १४५१/- दिले जातात. त्याशिवाय लाभार्थी स्वतःहून कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास प्रवृत्त झाला तर प्रवर्तकास देय असलेली रु. २००/- एवढी अधिक रक्कम लाभार्थ्यास देण्यात येते.</p>	वर्ष	पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया
	२०१४ - २०१५	१३९५२
	२०१५ - २०१६	१४८२१
	२०१६ - २०१७	१३९६८
	२०१७ - २०१८	११५९२
	२०१८ - २०१९	८६९८
	२०१९ - २०२०	८९४३
	२०२० - २०२१	५२९९
	२०२१ - २०२२	७४१४
	२०२२ - २०२३ (माहे सप्टेंबर २०२२ पर्यंत)	४२६४

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम - कामाची प्रगती

दर्याक	वर्ष २०१५ - २०१६		वर्ष २०१६ - २०१७		वर्ष २०१७ - २०१८		वर्ष २०१८ - २०१९		वर्ष २०१९ - २०२०		वर्ष २०२० - २०२१		वर्ष २०२१ - २०२२		वर्ष २०२२ - २०२३ (ऑक्टोबर २०२२ अखेर)	
	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कि.कि.कि.टि	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कि.कि.कि.टि	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कि.कि.कि.टि	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कि.कि.कि.टि	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कि.कि.कि.टि	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कि.कि.कि.टि	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कि.कि.कि.टि	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कि.कि.कि.टि
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
पुरुष शास्त्रक्रिया	२१०००	१४८२१	५००००	११५९२	१३९६८	२८	५००००	११५९२	२३	५००००	८६९८	१७	५००००	८६९८	१८	५००००
निरोध वापरणारे संख्या	उद्दिष्ट नाही	२२६४७१	उद्दिष्ट नाही	३०६१९७	२२३२५३	-	उद्दिष्ट नाही	३०२७०८८	-	उद्दिष्ट नाही	३३६९२९	-	उद्दिष्ट नाही	२२९९०३	-	उद्दिष्ट नाही
एकुण शास्त्रक्रिया	५६५०००	४६९६३७	५६५०००	४२१५०९	४५२७४८	८०	५६५०००	३९९३३१	७१	५६५०००	३७१७४२	६६	५६५०००	२०९५१८	३७	५६५०००

वर्ष	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
कुटुंब कल्याण कार्यक्रम उपलब्ध अनुदान (रु.)	रु. ४५४२.९७	रु. ४६६२.३१	रु. ५३०५.५७	रु. ५१७४.८५	रु. ५१५२.३४	रु. ४२४५.२०	रु. २६८२.५१	रु. ५०१८.२२

११. मोबदला

प्रास्ताविक :-

लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम १९५७ सालापासून राबविण्यात आला. लोकसंख्या वाढ मर्यादित ठेवणे हे या कार्यक्रमाचे ध्येय आहे. या कार्यक्रमाचा भाग म्हणून निर्बिबीकरण शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या लाभार्थिस श्शासन अनेक प्रकारे आर्थीक प्रोत्साहान देते निर्बिबीकरण शस्त्रक्रिया व गर्भाशय वलय बसवीने ह्या संबंधीच्या खर्चा मध्ये

आहार, वाहतुक, औषध, मलम पट्टी या सहाय्यभूत होणाऱ्या बाबीच्या खर्चाचे दर शासन निर्णय सार्वजनीक आरोग्य विभाग क्रमांक कुनिशी/२००७/प्रक्र १९७/०७/कुक १ दिनांक १३ डिसेंबर २००७ रोजी शासनाने ठरवून दिलेले आहेत.

अ) शासकीय आरोग्य संस्थेत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यावर द्यावयाचे आर्थिक लाभ (रूपयात)

खर्चाची बाब	पुरुष नसबंदी (सर्व लाभार्थ्यांसाठी)	स्त्री नसबंदी (फक्त बीपीएल/ एससी/एसटी लाभार्थ्यांसाठी)	स्त्री नसबंदी (फक्त दारिद्र्य रेषेवरील लाभार्थ्यांसाठी)	शेरा
लाभार्थ्यांना मोबदला	रु. ११००/- (as per GOI)+रु. ३५१/- as per State Govt.)	रु. ६००/-	रु. २५०/-	
प्रवर्तक (प्रवृत्त व पाठपुरावा करणाऱ्यांसाठी)	रु. २००/-	रु. १५०/-	रु. १५०/-	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया
औषध व मलमपट्टी	रु. ५०/-	रु. १००/-	रु. १००/-	करण्यास जर लाभार्थी
तज्ञाची फी	रु. १००/-	रु. ७५/-	रु. ७५/-	स्वतःहून प्रवृत्त झाल्यास
भूलतज्ञाची फी	-	रु. २५/-	रु. २५/-	प्रवर्तकास देय असलेली रक्कम
स्टाफ नर्स/ परिचारिका	रु. १५/-	रु. १५/-	रु. १५/-	लाभार्थ्यास देण्यात यावी.
ओ. टी तज्ञ/मदतनीस	रु. १५/-	रु. १५/-	रु. १५/-	
श्रमपरिहार	रु. १०/-	रु. १०/-	रु. १०/-	
शिबीर व्यवस्थापन	रु. १०/-	रु. १०/-	रु. १०/-	
एकूण	रु. १५००/-	रु. १०००/-	रु. ६५०/-	

ब) शासन मान्य अशासकीय आरोग्य संस्थेस/स्वयंसेवी आरोग्य संस्थेत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियासाठी सदर संस्थांना द्यावयाचा आर्थिक लाभ

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेची पध्दत	संस्थांना द्यावयाची रक्कम	प्रवर्तक	एकूण
पुरुष नसबंदी (सर्व लाभार्थ्यांसाठी)	१३००/-	२००/-	१५००/-
स्त्री नसबंदी फक्त बीपीएल/एससी/ एसटी लाभार्थ्यांसाठी)	१३५०/-	१५०/-	१५००/-

१२. किशोरवयीन आरोग्य

प्रस्तावना :- राज्यातील किशोरवयीन मुला-मुलींची संख्या (वय वर्ष १० ते १९) एकूण लोकसंख्येच्या २२ टक्के आढळून येते. किशोरवयामध्ये शारिरिक वाढीचे वेळी भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा- कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुला-मुलींमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला-मुलींना अर्श हा कार्यक्रम आर.सी.एच भाग २ अंतर्गत कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

उद्देश व उद्दिष्ट :-

● उद्देश -

१. किशोरवयीन मुला-मुलींच्या प्रजनन व लैंगिक आरोग्यामध्ये सुधारणा.
२. बालमृत्यु, मातामृत्यु एकूण प्रजनन दर कमी करणे.
३. प्रसूति काळात निर्माण होणा-या गुंतागुंतीबाबत काळजी.

● उद्दिष्ट -

१. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व जनजागृती.
२. सुरक्षित गर्भपात संबंधित सुविधा पुरविणे.
३. किशोरवयीन मुला-मुलींना प्रजनन व लैंगिक आरोग्याबाबत जागृत करून त्यांचा सहभाग या कार्यक्रमात वाढविणे.
४. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या समस्यांबाबत माहिती देणे.

● अंमलबजावणी पध्दती :-

● सदर कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे.

● किशोरवयीन मुला - मुलींना ७३४ क्लिनिक मार्फत आरोग्या विषयी माहिती पुरविणे, बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.

● WIFS योजने अंतर्गत लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप करणे.

● PMHS योजने अंतर्गत ग्रामीण भागातील मुलींना मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजने अंतर्गत रु. ६/- प्रति सॅनिटरी नॅपकिन पॅक या दरात सॅनिटरी नॅपकीन्सचा पुरवठा करणे. सदर योजना २०१२-१३ पासून राज्यातील ८ जिल्ह्यांमध्ये (धुळे, नंदुरबार, अकोला, बुलढाणा, अमरावती, लातूर, बीड, सातारा) कार्यान्वित होती, सन २०१७-१८ पासून सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

सेवा देणा-या आरोग्य संस्था :-

राज्यात ७३४ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकची स्थापना केली आहे, त्यांना मैत्री क्लिनिक असे नाव देण्यात आले आहे. सदर मैत्री क्लिनिक राज्यातील निवडक जिल्हा सामान्य रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये स्त्री रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालयामध्ये, शहरी भागात व काही प्रा. आ. केंद्रात स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

डब्लू. आय. एफ. एस. कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्ह्यांतील शाळेमध्ये (इ. ६ वी ते १२ वी मधील) जाणाऱ्या मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप सन २०१३-१४ पासून करण्यात येत आहे.

मनुष्यबळ :-

राज्यातील एकूण ७३४ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिक प्रत्येकी २ वैद्यकीय अधिकारी व दोन स्टाफ नर्स प्रशिक्षित असून किशोर वयीन आरोग्य मैत्री क्लिनिकमध्ये येणाऱ्या मुला - मुलींना त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्यांवर मार्गदर्शन करतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये अॅडोलेसेन्ट हेल्थ समुपदेशकाची नेमणूक केली आहे. औरंगाबाद, जालना हिंगोली, बीड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नांदेड, गडचिरोली, पालघर, ठाणे, अहमदनगर, नाशिक, यवतमाळ व या १४ HPD जिल्ह्यांमधील (जिल्ह्यातील क्लिनिकमध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय व ग्रामीण रुग्णालय) मैत्री क्लिनिकमध्ये समुपदेशन हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व मार्गदर्शनाचे मुख्य काम अर्श समुपदेशक करतात.

कार्यक्रमांतर्गत योजना व उपक्रम -

१. पौगंडावस्थेतील मुलांचे प्रजनन व लैंगिक आरोग्य :-

मैत्री क्लिनिकमध्ये या कार्यक्रमांतर्गत किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी तपासणी समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. या क्लिनिकसमार्फत मासिक पाळीमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्या, (आहार एन.सी. डी. मानसिक आरोग्य, आर.टी.आय., एस.टी.आय., त्वचेच्या समस्या, प्रतिबंधक उपायांबाबत (ओ.सी.पील्स., ई.सी.पील्स., आय.यु.डी.) बाबत समुपदेशन व तपासणी केले जाते. अर्श समुपदेशक किशोरवयीन मुला-मुलींचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. सदर योजने अंतर्गत शाळेमध्ये निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, परिसंवाद इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. तसेच किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्या विषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे मेळावे घेण्यात येतात.

२. वीकली आर्यन फॉलीक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना :-

राष्ट्रीय आरोग्य अभियाना अंतर्गत मातामृत्यु, बालमृत्यु व अर्भक मृत्यु कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यात विविध स्तरावर अथक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या किशोरवयीन मुला-मुलींची आहे. राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींच्या शारिरिक बौद्धिक वाढीसाठी त्यांचे पोषण होणे आवश्यक आहे. यास्तव सन २०१२-२०१३ वर्षापासून राज्याने डब्लू. आय. एफ. एस. योजना (Weekly Iron Folic Acid Supplementation Scheme) कार्यान्वित आहे. सदर योजने अंतर्गत महिन्याच्या दर सोमवारी इयत्ता ६ वी ते १२ मधील मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना महिन्याच्या दर सोमवारी लोह व फॉलीक अॅसीडची १ गोळी असे ५२ आठवडे एका वर्षातून देण्यात येतात आहे. या कार्यक्रमा मध्ये शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग व महिला व बालविकास विभागाचा समावेश आहे.

तसेच राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींमधील Worm Infestation टाळण्यासाठी त्यांना जंतनाशक गोळ्या (Tab Albendazole) देण्यात येणार आहेत. सदर योजनेअंतर्गत राज्यातील शाळेत जाणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना वर्षातून दोन वेळा (ऑगस्ट व फेब्रुवारी महिन्यामध्ये) जंतनाशक गोळ्या वाटप करण्यात येते.

३. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुलामुलींसाठी प्रभावी संवाद, क्षमता व देखरेख आणि मुल्यमापनासाठी भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने किशोरवयीन आरोग्यासाठी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम हा नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे व सन २०१४-१५ मध्ये राज्याने राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी धुळे, नंदुबार, जळगाव, औरंगाबाद, जालना, हिंगोली, बीड, नांदेड, आणि गडचिरोली या ९ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आलेली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये पालघर जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली. सन २०१८-१९ मध्ये अहमदनगर, ठाणे, आणि नाशिक आणि यवतमाळ या ४ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली आहे.

या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) पौगंडावस्थेतील मुला-मुलींमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
- २) लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे.
- ३) लैंगिक पुनरुत्पादन संबंधी ज्ञान, दृष्टीकोन व वर्तन सुधारणा करणे.

४) किशोरवयीन वयात गर्भधारणा कमी करणे.

५) प्रसूतीपूर्व व पालकत्व सहाय्यबाबत समूपदेशनाद्वारे सुधारणा करणे.

६) किशोरवयीन मानसिक आरोग्याची समस्या संबोधित करणे.

७) किशोरवयात आपापसात जखम व हिंसा प्रतिबंधित करण्यासाठी अनुकूल दृष्टिकोन प्रवृत्त करणे.

८) मादक पदार्थांच्या अनिष्ट परिणामाबाबत जागरूकता किशोरवयात वाढविणे.

९) मानसिक ताण, रक्तदाब, मधुमेह यासारखे आजार टाळण्यासाठी पौगंडावस्थेतील बदला बदल प्रोत्साहन देणे.

राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गतचे उपक्रम खालीलप्रमाणे :-

- पीअर एज्युकेटरची गावपातळीवरील कार्य.
- किशोरवयीन आरोग्य दिवस साजरा करणे.
- वर्तणुक बदल संवाद व माहिती शिक्षण संवाद बाबत कार्य.

निर्देशांक निहाय झालेले कार्य

१) किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमा अंतर्गत अहवाल खालील प्रमाणे.

निर्देशांक	मुले (सन २०१८-१९)		मुले (एप्रिल १९ ते मार्च. २०)		मुले (सन २०२०-२१)		मुले (सन २०२१-२२)		मुले (१ व २ तिमाही) (सन २०२२-२३) (एप्रिल २२ ते सप्टे. २२)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकूण नोंदणी झालेले किशोरवयीन झालेल्या मुली	१६८४२४	२१८२९९	१९९५८३	२४९७९४	१४०२३४	१८८०४१	१६२२४१	२१२४१०	१२२०३८	१४५६१४
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुली	१६०२९४	२०३०२९	१८४२६१	२२६५३२	१३८३१७	१७५०८५	१५३४५१	१९६०७४	१२१३६५	१३९०८१
मासिक पाळीबाबत समस्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
आर. टी. आय/एस. टी. आय	३०९८	७९९०	३१०१	७४२०	१८६७	४६६५	१३८३	३५३१	२२००	४७३१
त्वचेबाबत समस्या	३१६८५	४३१८३	३३०८२	४४१५१	२३४४९	२९५२०	२९६००	३५८००	२०२७९	२४२८१
गरोदर माता नोंदणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
लोहयुक्त गोळ्या	३७९१२	४२७५२	४७३७७	५३९०१	३५९७७	४२२३०	३००१४	३८६६३	२९३२०	३३२५४
निरोध	२६३	१११५९	१४०	८६१२	०	२७३२	०	५७९१	०	३३२७
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
इ. सी. पी.	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
तांबी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
लसीकरण	६०७७	६६९३	१३१३७	१४५१४	९७५८	१११५५	१४३३३	१६२७४	११५०५	११७५२
इतर	५६४७८	६५२२८	८७४२४	९७९३४	६७२७२	८४७८३	७८१२१	९६००७	५६०८२	६१०४०

वीकली आर्यन फॉलीक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना.

महिना	अपेक्षितलाभार्थी	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुले)	टक्केवारी
सन २०१७-१८	४१५५२७१	२८२३३४८	६७.९५
सन २०१८-१९	४८७८८९७	३१७१९८१	६५.०१
सन २०१९-२०	५३४९०९३	२२९४७००	४२.९०
सन २०२०-२१	५१८८२२१	१४६६०८५	२८.२६
सन २०२१-२२	५२९६२५६	३०५७३१५	५७.७३
सन २०२३-२४	५२९६२५६	३५२३८३०	६६.५६

पीअर एज्युकेटर्सची निवड

अ. क्र.	जिल्हा	निवड करावयाचे पीअर एज्युकेटर्स	निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स सन २०१९-२०	निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स सन २०२०-२१	निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स सन २०२१-२२	निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स सन २०२२-२३
१	ठाणे	१८१२	१६४२	१६८८	१७९०	१७९०
२	पालघर	२३८०	११८२	१९२८	१९२८	१९२८
३	नाशिक	४७९६	४५४६	४६७२	४६७२	१००४
४	धुळे	८६०	८६०	८६०	९०४	४६८७
५	नंदुरबार	१४२०	१४०५	१२६४	१३०१	६४८७
६	जळगाव	४१९७	३६४८	४१९७	४१९७	४१९७
७	अहमदनगर	४११४	४११४	४११४	४१२५	४१२५
८	औरंगाबाद	२२००	२१२३	१८३८	१७६८	१७६८
९	जालना	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०
१०	हिंगोली	११२०	१०२१	११२०	१२८०	१२८०
११	बीड	३१०३	३१०३	३१०२	३१०२	३१०२
१२	नांदेड	४०२०	४०२०	४०२०	४०२०	७४०८
१३	यवतमाळ	४२४८	४०८५	४१२०	४११८	४११८
१४	गडचिरोली	२५१७	२५१७	२५१७	२५१७	४४८०
एकुण		३८६०७	३६०८६	३७२६०	३७५४२	४६३७९

किशोरवयीन आरोग्य / राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत अनुदान आणि खर्चीत रक्कम

सन	अनुदान	खर्च	टक्केवारी
२०१८-१९	१०२७.१०	६५०.२०	६३.३०
२०१९-२०	४१०९.२४	१८५३.२९	४५.१०
२०२०-२१	२०११.६२	९९१.२८	४९.२८
२०२१-२२	१५८१.४१	२३३०.८९	१४७.३९
एप्रिल ते सप्टेंबर २०२२-२०२३	४६०३.९७	२७८.७७	६.०५

१३. आर. सी. एच.- २ अंतर्गत प्रशिक्षणे

आर.सी.एच. - २ :- कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट मातामृत्यूचे प्रमाण तसेच प्रजनन दर कमी करणे हे असून यासाठी विविध योजना राबविल्या जातात. सार्वजनिक आरोग्य विभागात काम करणाऱ्या वैद्यकीय अधिकारी, निमवैद्यकीय कर्मचारी, बालरोग तज्ञ आरोग्य सेविका/सेवक, आरोग्य सहाय्यिका, परिचारीका आशा यांच्या कौशल्यात वाढ होण्याच्या दृष्टीने आरोग्य व कुटूंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र, जिल्हा प्रशिक्षण पथक, आणि वैद्यकीय महाविद्यालय यांच्या सहाय्याने राबविले जातात.

१. आय. एम. एन. सी. आय. (एकात्मिक नवजात शिशू व बालकांमधील आजारांचे व्यवस्थापन) प्रशिक्षण

आरोग्य सेवक, वैद्यकीय अधिकारी यांच्या ज्ञानात व कौशल्यात वाढ करण्यासाठी व त्यांना बालकांची काळजी घेणे व आवश्यक तेथे संदर्भ सेवेसाठी दवाखान्यात पाठविणे याचे ८ दिवसात प्रशिक्षण देण्यात येते. या उपचार पद्धतीत बालकास केवळ स्तनपान सहा महिन्यापर्यंत, पुरक आहार, लसीकरण, कमी वजनाच्या अभर्काचे तापमान नियोजन, शुद्ध पाणी, परिसर स्वच्छता यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. त्याशिवाय बालकांमधील आजारांची धोक्यांची चिन्हे ओळखून त्यावर आवश्यक तो उपचार स्थानिक पातळीवर करण्याचे प्रशिक्षण आरोग्य सेविका यांना देण्यात येत आहे.

आय. एम. एन. सी. आय. प्रशिक्षण			
वर्ष	प्रशिक्षण भार	एकूण प्रशिक्षित	टक्केवारी (%)
वैद्यकीय अधिकारी			
२००७-२००८	१७७४	४६७	२६
२००८-२००९	१२२८	१०६३	८७
२००९-२०१०	१४६९	९२६	६३
२०१०-२०११	९२२	५७५	६२
२०११-२०१२	४१२	३१३	७६
एप्रिल २०२२ ते ऑक्टोबर २०२२	८१६	०	०
एकूण	६६२१	३३४४	५०
आरोग्य कर्मचारी			
२००७-२००८	४८२०३	१२३४३	२६
२००८-२००९	१५६५३	१३७६०	८८
२००९-२०१०	२२६७८	२०५२२	९०
२०१०-२०११	१८७१६	१७५८३	९४
२०११-२०१२	२२७८७	१५३९२	६८
२०१२-२०१३	३८२५	३७८६	९९
२०१३-२०१४	१५८४	१४३९	९१
२०१४-२०१५	९६०	६७१	७०
२०१५-२०१६	९३६	५५९	६०
एप्रिल २०२२ ते ऑक्टोबर २०२२	३२६४	०	०
एकूण	१३८६०६	८६०५५	६२
पर्यवेक्षक			
२००७-२००८	६७५	११७	१७
२००८-२००९	११६७	४६१	४०
२००९-२०१०	२८७६	२३०९	८०
२०१०-२०११	१८६४	१०७०	५७
२०११-२०१२	१२५१	८२१	६६
२०१२-२०१३	१०८०	८८४	८२
२०१३-२०१४	६३०	४४०	७०
एकूण	९५४३	५८४४	६१

२. (F-IMNCI) रुग्णालयीन एकात्मिक नवजात शिशु व बालकांचे आजारांबाबत व्यवस्थापन वैद्यकिय अधिकाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण (११ दिवस) आणि स्टाफ नर्स यांचे प्रशिक्षण.

ग्रामिण रुग्णालय, २४x७ प्रा. आ. केंद्रातील वैद्यकिय अधिकारी यांचे ११ दिवसांचे प्रशिक्षण घेण्यात येते. हे प्रशिक्षण कौशल्यावर आधारित असून वैद्यकिय महाविद्यालय, रुग्णालय पातळीवरील आहे. प्रत्येक सत्रात २० प्रशिक्षणार्थी ११ दिवसांच्या प्रशिक्षणासाठी असतात. २४x७ प्रा. आ. केंद्र, ग्रामिण रुग्णालय व उपजिल्हा रुग्णालयातील स्टाफ नर्सला प्रशिक्षित करणे अपेक्षित आहे. प्रत्येक सत्राला २४ प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षित केले जातात.

(F-IMNCI) रुग्णालयीन एकात्मिक नवजात शिशु व बालकांचे आजारांबाबत व्यवस्थापन प्रशिक्षण			
वर्ष	प्रशिक्षण भार	एकूण प्रशिक्षित	टक्केवारी (%)
वैद्यकिय अधिकारी (११ दिवस)			
२०११-२०१२	९८२	५०५	५१
२०१२-२०१३	१७८०	५१९	२९
२०१३-२०१४	९००	४५३	५०
२०१४-२०१५	२००	२०२	१०१
२०१५-२०१६	२८०	२४५	८८
२०१६-२०१७	३६०	२६३	७३
२०१७-२०१८	४००	२१३	५३
२०१८-२०१९	३२०	७३	२३
एप्रिल २०२२ ते ऑक्टोबर २०२२	१६०	०	०
एकूण	५३८२	२४७३	४५
स्टाफ नर्स			
२०११-२०१२	३४५	११७	३४
२०१२-२०१३	८१०	१०६	१३
२०१३-२०१४	४३२	२९९	६९
२०१४-२०१५	२४०	२०३	८५
२०१५-२०१६	३३६	३२९	९७
२०१६-२०१७	४५६	३९७	८७
२०१७-२०१८	४५६	४३५	९५
२०१८-२०१९	५०४	१६२	३२
एप्रिल २०२२ ते ऑक्टोबर २०२२	१९२	०	०
एकूण	३७७१	२०४८	५४

३. नवजात बालकांसाठी आवश्यक शुश्रूषा (Nssk Programme)

नवजात शिशु सुरक्षा कार्यक्रम या प्रशिक्षणाचा हेतू जन्मानंतर घ्यावयाची आवश्यक काळजी असून जवजात अर्भक मृत्यू दर कमी करणे हा होय.

सदर प्रशिक्षणाचा कालावधी दोन दिवसाचा असून एका प्रशिक्षण सत्रामध्ये ३२ प्रशिक्षणार्थीना (वैद्यकिय अधिकारी आणि निमवैद्यकिय कर्मचारी) प्रशिक्षण देण्यात येते. सदर प्रशिक्षणामध्ये कौशल्य वाढीण्यावर भर देण्यात येतो. यामध्ये जन्मानंतर लगेचच नवजात बालकाची आवश्यक ती काळजी घेण्यासंबंधी महत्वाच्या बाबींचा समावेश करण्यात आलेला आहे. उदा. प्रसुतीसाठी तयारी, जन्मानंतर लगेचच घ्यावयाची काळजी, श्वसावरोध झाल्यास पुनर्जीवन, स्तनपान, संसर्ग प्रतिबंध (हात स्वच्छ धुणे, संदर्भ सेवा देणे इ.)

नवजात बालकांसाठी आवश्यक शुश्रूषा (Nssk Programme)

वर्ष	प्रशिक्षण भार	एकूण प्रशिक्षित	टक्केवारी (%)
वैद्यकीय अधिकारी			
२०१०-२०११	२३४५	१९३५	८३
२०११-२०१२	३१६०	१४८४	४७
२०१२-२०१३	१९५२	१२२७	६३
२०१३-२०१४	४४८	४१६	९३
२०१४-२०१५	४८०	३६०	७५
२०१५-२०१६	११२०	७३१	६५
२०१६-२०१७	९६०	६२९	६६
२०१७-२०१८	७०४	४५५	६५
२०१८-२०१९	८००	४८४	६१
२०१९-२०२०	७६८	७०८	९२
२०२०-२०२१	७६८	५२२	६८
२०२१-२०२२	५७६	५३०	९२
एप्रिल २०२२ ते ऑक्टो. २०२२	५४४	२९७	५४
एकूण	१४६२५	९७७८	६६

आरोग्य परिचारिका व आरोग्य सेविका

२०१०-२०११	४२५८	३३२३	७८
२०११-२०१२	४७१९	३३०४	७०
२०१२-२०१३	६३८३	६३५३	१००
२०१३-२०१४	२४०८	२४९९	१०४
२०१४-२०१५	२०८०	२०६२	९९
२०१५-२०१६	१९६०	२३८४	१२२
२०१६-२०१७	४७०४	३६६४	७८
२०१७-२०१८	३६१६	२७५७	७६
२०१८-२०१९	३२००	२२२८	७०
२०१९-२०२०	२८०४	२४८८	८९
२०२०-२०२१	२०४८	१५६३	७६
२०२१-२०२२	२२०८	१८३८	८३
एप्रिल २०२२ ते ऑक्टो. २०२२	२०१६	११०४	५४
एकूण	४२४०४	३५५६७	८३

४. नियमित लसीकरण प्रशिक्षण :-

हे प्रशिक्षण ३ दिवसाचे असून ते सर्व जिल्हा स्तरावर व आरोग्य व कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र या ठिकाणी आयोजित केले जाते.

नियमित लसीकरण प्रशिक्षण			
वर्ष	प्रशिक्षण भार	एकूण प्रशिक्षित	टक्केवारी (%)
वैद्यकिय अधिकारी			
२००९-२०१०	३७४०	१५०२	४०
२०१०-२०११	१४३३	१३७६	९६
२०११-२०१२	१९५८	१५३०	७८
२०१२-२०१३	१५४८	९१५	५९
२०१३-२०१४	६४०	६०१	९४
२०१४-२०१५	६४०	४१४	६५
२०१५-२०१६	६४०	५५४	८७
२०१६-२०१७	६४०	५२७	८२
२०१७-२०१८	६४०	४०७	६४
२०१८-२०१९	४०१	३३७	८४
२०१९-२०२०	३४२०	२४७४	७२
२०२०-२०२१	१३५०	१२४०	९२
२०२१-२०२२	१२००	९९९	८३
एप्रिल २०२२ ते ऑक्टो. २०२२	६८०	२७८	४०
एकूण	१८९३६	१३१५४	६९

आरोग्य परिचारिका व आरोग्य सेविका			
२००७-२००८	३००९४	५३३५	१८
२००८-२००९	२२७६९	१८८२३	८३
२००९-२०१०	१९६००	१९५४२	१००
२०१०-२०११	१११४३	९९२६	८९
२०११-२०१२	९४४२	२३८५	२५
२०१२-२०१३	४७१०	२४९६	५३
२०१३-२०१४	१०३२	८२६	८०
२०१४-२०१५	१०३२	८१४	७९
२०१५-२०१६	१०३२	११७८	११४
२०१६-२०१७	१०३२	११८६	११५
२०१७-२०१८	१०३२	१५२६	१४८
२०१८-२०१९	१७९४	१५६७	८७
२०१९-२०२०	९३३४	८०४७	८६
२०२०-२०२१	९७४८	७५००	७७
२०२१-२०२२	८३२८	६५२४	७८
एकूण	१३२१२२	८७६७५	६६

५. एन. एस. व्ही. प्रशिक्षण

हे प्रशिक्षण ५ दिवसांचे असून एनएसव्ही शस्त्रक्रिया शिबिरांमध्ये देण्यात येते. एका बॅचमध्ये दोन ते चार एम. बी. बी. एस. वैद्यकीय अधिकारी यांना प्रशिक्षण देण्यात येते. तसेच एका प्रशिक्षण सत्रामध्ये ६० नसबंदी शस्त्रक्रिया होणे आवश्यक आहे.

एन. एस. व्ही. प्रशिक्षण

वर्ष	प्रशिक्षण भार	एकूण प्रशिक्षित	टक्केवारी (%)
२००७-२००८	२१४०	३४८	१६
२००८-२००९	९०३	१७०	१९
२००९-२०१०	१०८४	२४५	२३
२०१०-२०११	१३१	८०	६१
२०११-२०१२	१०६	४०	३८
२०१२-२०१३	१५२	५८	३८
२०१३-२०१४	१३२	२९	२२
२०१४-२०१५	६४	२२	३४
२०१५-२०१६	८०	२८	३५
२०१६-२०१७	४२८	९३	२२
२०१७-२०१८	३००	९६	३२
२०१८-२०१९	३००	२३	८
२०१९-२०२०	१०२	६१	६०
२०२०-२०२१	३००	१८	६
२०२१-२०२२	५२	८	१५
एप्रिल २०२२ ते ऑक्टोबर २०२२	८०	३	३
एकूण	६३५४	१३२२	२१

प्रशिक्षणांतर्गत वर्षनिहाय मंजूर अनुदान

वर्ष	मंजूर अनुदान (रु. लाखात)
२०११-२०१२	रु. ३०५८.०९/-
२०१२-२०१३	रु. ३२०९.०४/-
२०१३-२०१४	रु. २४९९.९७/-
२०१४-२०१५	रु. २५८१.८१/-
२०१५-२०१६	रु. १६७३.६८/-
२०१६-२०१७	रु. ३२१३.३८/-
२०१७-२०१८	रु. ३२४४.९५/-
२०१८-२०१९	रु. २८२३.९५/-
२०१९-२०२०	रु. १५१०.८६/-
२०२०-२०२१	रु. ५०२९.८७/-
२०२१-२०२२	रु. ३४९५.३५/-
२०२२-२०२३	As per proposed PIP 2022-23 to the Central Government. Training activity is under the relevant main head, thus, training expenditure is not available separately.

१४. राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रम अंतर्गत सहाय्यक अनुदान योजने बाबत

महाराष्ट्र राज्यात राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत राज्यात शहरी विभागात नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे व नागरी आरोग्य केंद्रे या योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजना महानगरपालिका / नगरपालिका कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत आहेत. या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समावेश आहे. तसेच एनजीओ स्वेच्छेने या कार्यक्रमांत सहभागी झालेले आहेत. त्यांचे काम देखील प्रशंसनीय आहे. त्यांच्या सहभागाचा विचार करुन केंद्र शासनाने स्वयंसेवी संस्थाना आर्थिक मदत देण्याचे ठरविले आहे आणि हे सहाय्यक अनुदानाच्या स्वरूपात दिले जाते.

केंद्र शासनाच्या दिनांक २५/०५/२०१२ च्या सुचनानुसार यापुढे फक्त केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांनाच सहाय्यक अनुदान दिले जाईल अशा सुचना आहे.

ही योजना १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत आहे.

उद्दिष्टे :- या योजनेतर्गत केले जाणारे सहाय्यक अनुदानाचे वितरण संस्थांच्या उद्दिष्ट पूर्तीवर केले जाते.

अ. क्र.	उद्दिष्टपूर्तीची टक्केवारी	सहाय्यक अनुदान मंजूर टक्केवारी
१	८५ ते १०० टक्के	१०० टक्के
२	८४ ते ५० टक्के	५० टक्के
३	५० टक्क्या पेक्षा कमी	निरंक

सहाय्यक अनुदान वितरण प्रणाली :-

केंद्र सरकाराच्या नियमानुसार सहाय्यक अनुदान चार हप्त्यांमध्ये वितरीत केले जात आहे.

स्वायत्त व स्वयंसेवी संस्थामध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना वेतन व भत्यांचा जो खर्च होता त्या खर्चाची प्रतिपूर्ती या सहाय्यक अनुदानातून केली जाते.

सेवा सुविधा प्रदान :-

महाराष्ट्र राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये महानगरपालिका व नगरपालिका कार्यक्षेत्रामध्ये या योजना कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	योजनांतर्गत केंद्राची नावे
१	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र
२	जिल्हा कुटुंब कल्याण केंद्र
३	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र (महानगरपालिका)
४	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र (नगरपालिका)
५	शहर आरोग्य केंद्र (नगरपालिका)
६	शहर आरोग्य केंद्र (महानगरपालिका)
७	ए. एन. एम. प्रशिक्षण केंद्र

केंद्रशासनाकडून प्राप्त झालेल्या अनुदानाची वितरण पध्दती :-

स्वयंसेवी संस्थेस सहाय्यक अनुदान वितरीत करताना स्वयंसेवी संस्थांकडून प्रथम अंदाजपत्रक अतिरिक्त संचालक आरोग्य सेवा कुटुंब कल्याण कार्यालयास प्राप्त होते. सदर अंदाजपत्रक प्राप्त झाल्यानंतर उपसंचालक आरोग्य सेवा परिमंडळ कार्यालयाकडून संस्थाची तपासणी केलेल्या निरीक्षण अहवालाच्या आधारे म्हणजे उद्दिष्टपूर्तीच्या आधारावर स्वयंसेवी संस्थेस सहाय्यक अनुदानाची प्रतिपूर्ती केली जाते. सध्यास्थिती सन २०१२ पुर्वीचे ज्या संस्थांचे सहाय्यक अनुदान अदा करणे प्रलंबीत आहे, अशा स्वयंसेवी व स्वायत्त संस्थांसाठी सहाय्यक अनुदानाची तरतुद करण्यात येते.

केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेल्या मार्गदर्शक सूचना :-

राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत असलेल्या सहाय्यक अनुदान योजने संदर्भात केंद्र शासनाचे दिनांक २६-९-२०१७ दि. २५-५-२०१२ व दि. १७-६-२०१६ चे पत्रे या कार्यालयास दिनांक ७-१०-२०१७ रोजी प्राप्त झालेली आहेत.

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार सहाय्यक अनुदान केवळ वेतन या बाबीसाठी आणि केवळ राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांस अनुज्ञेय असल्याचे नमूद केले आहे. केंद्र शासनाच्या दिनांक १७-६-२०१६ च्या पत्रानुसार स्वयंसेवी संस्थेतील कर्मचाऱ्यांना शासकीय कर्मचाऱ्यांप्रमाणे सेवा शर्ती लागू होत नसल्याचे नमूद केले आहे. त्यामुळे यापुढे राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेतील (NGO) कर्मचाऱ्यांना वेतनापोटी सहाय्यक अनुदान केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणार नाही. तसेच राज्य शासनाचे दिनांक १/०४/२०१९ च्या पत्रान्वये स्वायत्त व स्वयंसेवी संस्थांना सन २०१२ च्या पुढील सहाय्यक अनुदान मंजूर करण्यात येवू नये, अशा सूचना या कार्यालयास देण्यात आलेल्या आहेत.

१५. आरोग्य सेवा (परिवहन)

प्रास्ताविक :-

१) केंद्र शासनाकडून कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत प्राप्त होणाऱ्या वाहनांचे वाटप, सदर वाहनांची देखभाल व दुरुस्ती करण्यात येते. वाहन देखभाल व दुरुस्तीसाठी आवश्यक सुटटे भाग, साहित्य, टायर, ट्यूब, बॅटरीज आणि इत्यादींचा पुरवठा करण्यात येतो.

२) **कर्मचारी वर्ग :-** कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांच्या दैनंदिन कामकाजासाठी कार्यरत असणारा कर्मचारी वर्ग या संघटनेकडे वेगळा मंजूर केलेला नसून

आरोग्य विभागांतर्गत उपलब्ध असलेल्या कर्मचाऱ्याकडून कामकाज करून घेण्यात येते.

३) कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत सद्यस्थितीत एकूण ३३९ वाहने असून ती राज्यभरात विविध आरोग्य संस्थामध्ये कार्यरत आहेत. या सर्व वाहनांचे विवरण खाली दर्शविले आहे.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध आरोग्य संस्थामध्ये उपलब्ध एकूण वाहने	उपयोगात असलेली एकूण वाहने	उपयोगात नसलेली एकूण वाहने
३३९	१४६	१९३

या वाहनांच्या खर्चाची व इंधनावरील तरतुद कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदानातून करण्यात यावी.

प्रत्येक वाहन महिन्याला सरासरी किमान ३००० किमी धावते. वाहनास सर्व साधारणपणे १० किमी साठी एक लिटर डिझेल लागते. डिझेलला सध्याचा दर अंदाजे रुपये ९५/- प्रति लिटर आहे. यानुसार प्रत्येक वाहनास

डिझेल, पेट्रोल, वंगण यांसाठी प्रतिवर्षी रु. ३,४२,०००/- (रु. ३,४२,०००/- डिझेलसाठी आणि रु. १०,०००/- वंगणसाठी) व वाहन दुरुस्ती व देखभालीसाठी रु. ८१,०००/- असे एकूण ४,३३,०००/- (अक्षरी- रुपये चार लाख तेहतीस हजार फक्त) आवश्यक आहेत. सदर अनुदान उपलब्ध झाल्यास वाहनाचा पुरेपुर वापर होवून कुटुंब कल्याण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे शक्य होईल.

१६. राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग

आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश कार्य अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वतंत्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग स्थापन्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे येथे स्थापन करण्यात आला.

सामान्य उद्दिष्टे -

१) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण उपक्रमाचे योग्य प्राधान्यक्रमाने नियोजन.

२) आरोग्य खात्यातर्गत विविध विभागाकडून राबविण्यात येणाऱ्या आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण उपक्रमाविषयी सहकार्य व समन्वय साधने.

३) राज्याचे आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण बाबत धोरण ठरवून अंमलबजावणी करणे.

४) राज्याच्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दीबाबत उपक्रमाचे नियोजन, संयोजन करणे व दिशा देणे.

५) राज्यातील आरोग्य सेवेच्या कार्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आरोग्य शिक्षण देण्याच्या पध्दती, पध्दतीतंत्र आणि साहित्य निर्मातीबाबत शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण देणे.

६) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण कार्याच्या अनुषंगाने शासनाची विविध खाती तसेच आरोग्य विभागातर्गत सहकार्य व समन्वय निर्माण करणे.

७) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारणा बाबतचे बाह्य संस्थांच्या मदतीने साकारण्यात येणाऱ्या निरनिराळ्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे. उदा. युनिसेफ, युएनएफपीए.

विशेष उद्दिष्ट्ये :-

१) विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य शिक्षण उपक्रमांचे नियोजन करणे.

२) आरोग्य शिक्षणासाठी मुद्रित, दृकश्राव्य साधनांची निर्माती करून कार्यक्षेत्रात पुरवठा करणे.

३) राज्यामध्ये जिल्हास्तरीय आयईसी कक्षामार्फत आरोग्य प्रदर्शनाचे आयोजन.

४) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका या मासिकाचे प्रकाशन.

५) जिल्हास्तरावरील माहिती शिक्षण व संपर्क कार्यक्रमांचे संनियंत्रण.

६) आरोग्य शिक्षण व जनजागरण मोहीमांचे व्यवस्थापन.

७) राज्यातील आरोग्य शिक्षण प्रकल्प व कार्यक्रमांचा आढावा.

८) जागतीक आरोग्य दिन, जागतीक लोकसंख्या दिन, अशा विविध आरोग्य दिनानिमित्त राज्यस्तरावर तसेच जिल्ह्यातील कार्यक्षेत्रात स्थानिक ग्रामपंचायत स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने आरोग्य शिक्षणाविषयी फिल्म शो सारख्या उपक्रमांचे आयोजन.

९) विविध आरोग्य कार्यक्रमाविषयी माहिती देणारे टि. व्ही. स्पॉट, रेडीओ जिंगल, वृत्तपत्र जाहीराती तयार करून शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करणे.

१०) डॉ. आनंदीबाई जोशी व वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे गौरव पुरस्कार योजनेची अंमलबजावणी करणे.

आरोग्य शिक्षण शासकीय योजनांचे प्रसारण संदेश प्रसारण साहित्य :-

१) विविध आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत जनजागृतीसाठी, घडीपत्रीका, स्टिकर्स, व्हीडीओ फिल्म, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स, फोल्डर्स, हॅन्डबील.

२) जन्मनोदणी, लसीकरण, स्तनपान, पोषणआहार, धूम्रपान, व तंबाखुचे दुष्परीणाम व किटकजन्यरोग यांच्या घडीपत्रीका.

३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मासिक.

४) पी. व्ही. सी. स्टिकर्स व बॅनर्स .

५) फ्लिप बुक व फ्लिप चार्ट.

६) गुटखा, तंबाखु, स्वाईन फ्लू, प्रजनन, आरोग्य व बाल आरोग्य, व सिकल सेल इत्यादी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आजारावरील माहितीचे टी.व्ही. स्पॉट निर्मिती.

७) विविध आजारासंबंधी माहिती ऑडिओ व व्हीडीओ सी.डी.

८) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भिंती पत्रके.

९) विविध आरोग्य योजनावरील सनपॅक सीटस पोस्टर्स आणि फोल्डर्स लॅमिनेशन पॅनल्स.

१०) होर्डिंग्ज, सॅमिनेटेड पॅनल द्वारे विविध आरोग्य कार्यक्रमांचे संदेश.

११) “परिवर्तन एक्सप्रेस” सारख्या फिरत्या वाहनाद्वारे आरोग्य उपक्रमाविषयी जनजागृती.

१२) राष्ट्रीय आरोग्य अभियानातर्गत विविध योजना विषयी मास मिडीया व मिड मिडीया द्वारे जनजागृती.

१३) टि. व्ही. स्पॉट व रेडीओ जिंगल निर्मिती.

१४) पीसीपीएनडीटी संबंधी मधुरा हा माहितीपट.

१५) केंद्र शासन व आयईसी ब्युरो, पुणे याद्वारे स्थानीक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शने माहितीपट, आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे मुद्रित साहित्य निर्मिती.

घेतलेले महत्त्वपूर्ण निर्णय/केलेली कार्यवाही :-

१) विविध कार्यक्रमां विषयी जनजागृती साठी व्हिडीओ फिल्म, पोस्टर, घडीपत्रिका, स्टीकर्स यांची निर्मिती व वितरण.

२) गरोदरपणातील काळजी, जन्माची नोंद, लसीकरण, स्तनपान, आहार, गुटका, तंबाखू धुम्रपान, मधुमेह, जननी सुरक्षा योजना, स्वाईन फ्ल्यु सिकलसेल, हिवताप, डेंगी, चिकनगुनिया इ. विषयी घडीपत्रिका व फलीपबुक छपाई करून वितरीत करण्यात आल्या.

३) परीवर्तन एक्सप्रेस या दृकश्राव्य वाहनाच्या माध्यमातून यात्रा दिंडी महोत्सव व समारंभाच्या वेळी विशेष जनजागृती.

४) मुलीच्या विवाहाचे वय तसेच प्रसूतीपूर्व गर्भलिंगनिदान याविषयी जनजागृती करण्यासाठी व्यापक प्रमाणात जनजागरण माहितीचे आयोजन.

५) विविध माध्यमातून मुलीच्या विवाहाचे वय या विषयी संदेश देण्यांत आला.

६) एस. टी. बसेस, बेस्ट बसेस, मुंबईतील लोकल रेल्वे यांच्या माध्यमातून पल्स पोलिओ संदेश, जननी सुरक्षा योजना, चिकुन गुनिया, डेंग्यू, मुलीच्या लग्नाचे वय इत्यादी विषयीचे आरोग्य संदेश रंगविण्यात आले.

७) आरोग्य विषयक माहिती असलेल्या हॉर्डिंगची जि. प., जिल्हा रुग्णालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय तसेच एसटी स्टॅंड इ. महत्त्वाच्या ठिकाणी उभारणी करण्यात आली.

८) आदिवासी क्षेत्रात लोककला कार्यक्रमाद्वारे जनजागरणासाठी विशेष अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले.

९) पी.सी.पी.एन.डी.टी. अंतर्गत मुलगी वाचवा विषयी संदेश देणाऱ्या ६० सेकंदाच्या टी. व्हि.स्पॉटचे तसेच श्रेष्ठ योजनेविषयी दूरदर्शनवरून तसेच रेडीओ जिंगल्सचे आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले

१०) राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत तंबाखू विराधी संदेशाच्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आल्या.

११) बालकांच्या नियमित लसीकरणाविषयी माहिती देणाऱ्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या टी. व्हि. स्पॉट व रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना दूरदर्शन व आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आल्या.

१२) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ईएमएस) विषयी माहिती देणाऱ्या ६० सेकंद कालावधीच्या टी. व्हि. स्पॉटचे (टोल फ्री क्र.१०८ सह) जनजागृतीसाठी दूरदर्शन व आकाशवाणीवरून एक महिना प्रसारण करण्यात आले.

१३) राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम योजने विषयी जनजागरण.

१४) विविध आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती व रोगाविषयीच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजना व घ्यावयाची काळजी याबाबतची माहिती जनतेपर्यंत पोहचवून जनजागृती करण्याच्या अनुषंगाने आरोग्य मंथन या शिर्षकाखाली (१५ मिनिटांचा एक कार्यक्रम) आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून दररोज एकदा प्रसारीत करण्यात आले.

१५) रेल्वे महामंडळाने अधिकृत केलेल्या संस्थेमार्फत रेल्वे रिझर्वेशन तिकिटार मुलगी वाचवा जनजागृती संदेश छपाई करून जनजागृती करण्यात आली.

१६) भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ३७५ ग्रामीण व शहरी सिनेमागृहातून मुलीच्या जन्माचे स्वागत, स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आले.

१७) केंद्रीय खरेदी समिती मुंबई यांचे मान्यतेने विहित पध्दती अनुसरून भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ८० प्रमुख ग्रामीण व शहरी बस स्टॅंडवरून स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा, डेंगी व अवयवदान या ५ विषयांच्या जनजागृती संदेशाच्या ६० सेकंदाच्या जिंगल्स जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आल्या.

१८) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी.सी.पी.एन.टी. तसेच स्वाईन फ्ल्यू, क्षयरोग या आजारांविषयी जनजागृती संदेशाचे टी.व्हि. स्पॉट सहाद्री दूरदर्शन केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले.

१९) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी.सी.पी.एन.टी. तसेच या कार्यक्रमाविषयी ६० सेकंदाच्या जनजागृती संदेशाचे जिंगल्स आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून प्रसारण करण्यात आले.

२०) Mothers Absolute Affection (MAA) अंतर्गत दूरदर्शन व खाजगी मराठी मनोरंजन व ज्युज चॅनलद्वारे व आकाशवाणी केंद्रवरून जनजागृती मोहिम राबविण्यात आली.

२१) मौखिक आरोग्य तपासणी मोहिम राज्यभर राबविण्यात आली.

२२) जागतिक तंबाखू विरोधी दिन निमित्ताने तीन दिवस मंत्रालयात तंबाखू मुक्त अभियान मोहिम राबविण्यात आली व त्या निमित्ताने विविध प्रसिध्दी कार्यक्रमाचे आयोजन करून राज्यस्तरीय प्रदर्शन लावण्यात आले. अधिकारी, कर्मचारी व उपस्थित नागरीक यांना तंबाखू विराधी दिनानिमित्त शपथ देण्यात आली.

२३) राज्यात मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स चा प्रकल्प सुरु करण्यात आला.

२४) मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स या प्रकल्पाच्या विस्ताराबाबतचा कार्यक्रम मुंबई येथे करण्यात आले.

२५) वृत्तपत्रद्वारे व्यापक प्रमाणात जाहिराती प्रसिध्द करण्यात आल्या आहेत.

२६) मा. महासंचालक, माहिती व जसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय,

मुंबई यांचेकडून निर्गमित करण्यात आलेल्या कार्यादेशानुसार कुटुंब कल्याण, राष्ट्रीय असांसर्गिक रोग नियंत्रण कार्यक्रम, नियमित लसीकरण इ. विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांचे जनजागृती संदेश माहे मार्च व एप्रिल २०१८ महिन्यांमध्ये राज्य परिवहन मंडळाच्या एसटी पॅनलवर, सीट च्या मागे, शिक्षाच्या पाठीमागे तसेच बॅनर्स वर छपाई, रेल्वेच्या एका बाजूवर, सिनेमागृहामध्ये स्पॉट प्रदर्शित करणे इ. माध्यमाद्वारे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करण्यात आले.

२७) राज्यामध्ये माहे नोव्हेंबर २०१८ मध्ये राबविण्यात येत असलेल्या गोवर रुबेला लसीकरण मोहिमेच्या व्यापक जनजागृतीसाठी बुकलेट लिफलेट, बॅनर्स इ. प्रशिक्षण व प्रसिध्दी साहित्य जिल्ह्यांना पुरवठा करण्याविषयीची कार्यवाही मार्गदर्शानुसार करण्यात आली.

२८) गोवर रुबेला अंतर्गत दूरदर्शन, आकाशवाणी, खाजगी दूरदर्शन व आकाशवाणी चॅनेल्सवर, कम्युनिटी रेडिओ चॅनेल्स, सोशल मिडीया इत्यादी माध्यमाद्वारे राज्यात मोठ्या प्रमाणवर जनजागृती करण्यात आली.

२९) कुष्ठरोग, क्षयरोग व असांसर्गिक रोगाकरिता माहे सप्टेंबर २०१९ महिन्यात दूरदर्शन, आकाशवाणी व प्रिंट मिडीयाद्वारे व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती.

३०) सोशल मिडीयाद्वारे विविध कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य दिना बाबत जनजागृती.

३१) आयईसी पॉलीसी चे प्रारूप तयार करण्यात आले असून लवकरच त्याची अंमलबजावणी राज्यात करण्यात येत आहे.

३२) टीव्ही स्पॉट्स, रेडिओ जिगल्स याबाबतच्या क्रिएटीव्हज तयार करण्यात आल्या व त्याद्वारे राज्यभर व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती करण्यात आली.

३३) वॉट्सअप, फेसबुक, ट्वीटर, इंस्टाग्राम, यु ट्युब इ. सोशल मिडीया हॅडल्सद्वारे नियमितपणे प्रसिध्दी कार्यक्रम राज्यभर राबविण्यात येत आहे.

३४) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करण्यात येवून ते राज्य, जिल्हा, तालुका, प्रा. आ. केंद्र व विविध आरोग्य संस्थांच्या दर्शनी भागात लावण्यात आले.

३५) युनिसेफ यांच्या सहाय्याने दोन दिवसांची आंतर संवाद कार्यशाळा पुणे येथे घेण्यात आली.

३६) कोरोना या आजाराविषयी राज्यभर व्यापक जनजागृती मोहिम राबविण्यात येत आहे. यात सोशल मिडीया, होडींग, रेल्वे एलईडी व मुद्रित माध्यमाद्वारे तसेच जिल्ह्याच्या ठिकाणी व गाव पातळीवर व्यापक प्रसिध्दी

केली जात आहे.

३७) सोशल मिडीया उपक्रमासाठी युनिसेफ संस्थेने विशेष उपक्रम प्रायोजित केला आहे.

चालू असलेले महत्वाचे उपक्रम :-

१) नविन टीव्ही स्पॉट्स, रेडिओ जिगल्स व नमुने तयार करण्यात आले असून त्याचा उपयोग लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जागरूकता व मागणी वाढविण्यासाठी करण्यात येत आहे.

२) आरोग्य संवर्धन केंद्राकरिता विविध नमुने तयार करून सर्व जिल्ह्यांना देण्यात आले.

३) फिल्ड प्रसिध्दी कार्यालय व इतर संस्थांचे मदतीने विशेष आईसी प्रकल्प राबविण्यात येत आहे.

४) आईसी अंतर्गत आरोग्य व्यवस्थापन व माहिती पध्दती अंतर्गत मासिक अहवालांचे नमुने तयार करण्यात येवून ते ऑनलाईन **dhis २** मध्ये समाविष्ट करण्यात आले असून त्याद्वारे संनियंत्रण करण्यात येणार.

५) कोवीड १९ विषयी सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून व्यापक प्रसिध्दी करण्यात आली. तसेच यात इतर विभागांना समाविष्ट करण्यात आले.

६) युनिसेफ यांच्या पाठबळाद्वारे लोकसहभाग, कम्युनिटी रेडिओ व समाज माध्यमाद्वारे जनजागृती करण्यात आली.

७) लोक सहभागासाठी टिव्ही स्पॉट लोकसहभाग स्पर्धा घेण्यात आली यात युवकांकडून ४७ स्पॉट प्राप्त झाले. त्याचे समाज माध्यमाद्वारे प्रसारण करण्यात आले.

८) डिजिटल पध्दतीने आयईसी साठी स्वतंत्र ब्लॉग व अॅप तयार करण्यात आले आहे. सर्व प्रथमस्थानी काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना सहज उपलब्ध करून देण्यात आला.

९) विविध विषयावर व्हिडिओ ऑडिओ तयार करून मास मिडिया, मीड मिडिया व आयपीसी द्वारे प्रसारण करण्यात येत आहे.

१०) कार्यक्रम निहाय आयईसी साहित्य तयार करून डिजिटल पध्दतीने उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

११) आयईसी साहित्य सर्व घटकांसाठी क्युआर कोड च्या माध्यमातून उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

महत्वाचे आरोग्य दिवस/Important Health Days-

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
१.	जानेवारी	१२ जानेवारी ३० जानेवारी ३० जानेवारी ते १३ फेब्रुवारी	राष्ट्रीय युवा दिन कृष्ठरोग निवारण दिन कृष्ठरोग निवारण दिन पंधरवाडा (स्पर्श अभियान)	National Youth Day World Leprosy Eradication Day Leprosy Eradication Fortnight (Sparsh Campaign)
२.	फेब्रुवारी	४ फेब्रुवारी १० फेब्रुवारी ११ फेब्रुवारी १२ फेब्रुवारी	जागतिक कर्करोग दिवस राष्ट्रीय जंतनाशक दिन जागतिक रुग्ण दिन व जागतिक युनानी दिन प्रजनन आरोग्य जागरूकता दिन	World Cancer Day National De-worming Day World Patient Day & World Unani Day Sexual Reproductive Health Awareness Day
३.	मार्च	८ मार्च १० मार्च १२ ते १८ मार्च १६ मार्च मार्च दुसरा गुरुवार २० मार्च २१ मार्च २२ मार्च २३ मार्च २४ मार्च	जागतिक महिला दिन व धुप्रपान विरोधी दिन गर्भधारणेतील मधुमेह जागरूकता दिवस जागतिक काचबिंदु सप्ताह गोवर लसीकरण दिन जागतिक मुत्रपिंड दिन जागतिक मौखिक आरोग्य दिन जागतिक डाऊन सिंड्रोम दिन जागतिक जल दिन जागतिक हवामान दिन जागतिक क्षयरोग दिन	International Women's Day & No Smoking Day National GDM Awareness Day World Glaucoma Week Measles Immunization Day World Kidney Day World Oral Health Day World Down Syndrome Day World Water Day World Weather Day World TB Day
४.	एप्रिल	१ ते ७ एप्रिल २ एप्रिल ७ एप्रिल १४ एप्रिल १७ एप्रिल १९ एप्रिल २२ एप्रिल २५ एप्रिल २४-३० एप्रिल	अंधत्व प्रतिबंध सप्ताह जागतिक ॲटिझम (Autism) जनजागृती दिन जागतिक आरोग्य दिन आयुष्यमान भारत - आरोग्यवर्धिणी केंद्र दिन जागतिक हेमोफिलीया दिन जागतिक यकृत दिन पृथ्वी दिन जागतिक हिवताप दिन जागतिक लसीकरण सप्ताह	Blindness Prevention Week World Autism Awareness Day World Health Day Ayushman Bharat - Health and Wellness Centre Day World Haemophilia Day World Liver Day Earth Day World Malaria Day World Immunization Week
५.	मे	१ मे ३ मे ५ मे	जागतिक कामगार दिन जागतिक दमा दिन जागतिक प्रसविका दिन	World Worker's Week World Asthma Day World Midwifery Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	मे	८ मे मे चा दुसरा रविवार १२ मे १४ मे १५ मे १६ मे १९ मे २५ मे २८ मे २८ मे ते ८ जून ३१ मे	जागतिक रेडक्रॉस दिन व जागतिक थॅलेसेमिया दिन मातृत्व दिन जागतिक परिचारीका दिन व जागतिक दीर्घकालीन थकवा जागरुकता दिवस जागतिक उच्च रक्तदाब दिन जागतिक कुटुंब दिन राष्ट्रीय डेंग्यु दिन जागतिक फॅमिली डॉक्टर दिन जागतिक मल्टीपल स्क्लेरोसिस दिन आंतरराष्ट्रीय महिला आरोग्य दिन व मासिक पाळी स्वच्छता दिन अतिसार नियंत्रण पंधरवाडा जागतिक तंबाखु विरोधी दिन	World Red Cross Day & World Thalassaemia Day Mother's Day World Nurses Day & World Chronic Fatigue Syndrome Awareness Day World Hypertension Day World Family Day National Dengue Day World Family Doctor Day World Multiple Sclerosis Day International Women's Health Day & Menstrual Hygiene Day Intensified Diarrhoea Control Fortnight World Anti-Tobacco Day
६.	जून	१ ते ३० जून ५ जून ८ जून १० ते १६ जून १४ जून १५ जून १८ जून १९ जून २१ जून २६ जून २९ जून	हिवताप प्रतिरोध महिना / जनजागरण अभियान जागतिक पर्यावरण दिन व राष्ट्रीय फायलेरिया विरोधी दिन जागतिक ब्रेन ट्युमर दिन दृष्टीदान सप्ताह जागतिक रक्तदाता दिन जागतिक वृद्ध अत्याचार विरोधी दिन ऑटिस्टिक गौरव दिन जागतिक सिकलसेल दिन आंतरराष्ट्रीय योग दिन जागतिक मादक पदार्थ विरोधी दिन राष्ट्रीय संख्याशास्त्र दिन	Malaria Prevention Month / Awareness Campaign World Environment Day & National Anti-Filaria Day World Brain Tumor Day Eye Donation Week World Donor Day World Elder Abuse Awareness Day Autistic Pride Day World Sickle cell Day International Day of Yoga International Day against Drug Abuse and illicit Trafficking National Statistics Day
७.	जुलै	१ जुलै ६ जुलै ११ जुलै २८ जुलै २९ जुलै	राष्ट्रीय डॉक्टर दिन जागतिक प्राणीजन्य रोग दिन जागतिक लोकसंख्या दिन जागतिक कावीळ दिन क्षारसंजीवनी दिन	National Doctor' Day World Zoonotic Disease day World Population day World Hepatitis day ORS day
८.	ऑगस्ट	६ ऑगस्ट १ ते ७ ऑगस्ट १० ऑगस्ट	जागतिक हिरोशिमा दिन स्तनपान सप्ताह राष्ट्रीय जंतनाशक दिन	World Hiroshima Day Breast Feeding Awareness Week National De-worming Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	ऑगस्ट	१२ ते २५ ऑगस्ट १५ ऑगस्ट २० ऑगस्ट २५ ऑगस्ट ते ८ सप्टेंबर	जागतिक युवा दिन स्वतंत्रता दिन जागतिक डायस दिन राष्ट्रीय नेत्रदान पंधरवाडा	World Youth Fortnight Independence Day World Mosquito Day National Eye Donation Fortnight
९.	सप्टेंबर	५ सप्टेंबर ८ सप्टेंबर १० सप्टेंबर १६ सप्टेंबर २१ सप्टेंबर २५ सप्टेंबर २८ सप्टेंबर २९ सप्टेंबर सप्टेंबरचा शेवटचा रविवार	पोषाहार महिना, प्रशिक्षण दिन /राष्ट्रीय शिक्षक दिन व मज्जारज्जु (पाठीचा कणा) दुखापत दिन जागतिक साक्षरता दिन जागतिक आत्महत्या प्रतिबंध दिन जागतिक ओझोन दिन व जागतिक अस्थिमज्जा दाता दिन जागतिक अल्झायमर दिन जागतिक औषधनिर्माता दिन जागतिक रेबीज दिन जागतिक हृदय दिन जागतिक कर्णबधीरता दिन	Nutrition Month, Training Day / National Teacher's Day & Spinal Cord Injury Day World Literacy Day World Suicide Prevention Day World Ozone Day & World Marrow Donor Day World Alzheimer Day World Pharmacist Day World Rabies Day World Heart Day World Day of Deaf
१०.	ऑक्टोबर	१ ऑक्टोबर २ ऑक्टोबर ऑक्टोबर महिन्याचा पहिला बुधवार ९ ऑक्टोबर १० ऑक्टोबर ११ ऑक्टोबर १२ ऑक्टोबर १३ ऑक्टोबर १५ ऑक्टोबर १६ ऑक्टोबर १७ ऑक्टोबर १८ ऑक्टोबर २० ऑक्टोबर २१ ऑक्टोबर २४ ऑक्टोबर	स्तनाचा कर्करोग जागरूकता महिना रक्तदान दिन व जेष्ठ नागरिक दिन व जागतिक शाकाहार दिन स्वच्छता दिन व राष्ट्रीय व्यसना- धीनता प्रतिरोध दिन जागतिक सेरेब्रल पाल्सी दिन जागतिक दृष्टी दिन मानसिक आरोग्य दिन आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन जागतिक संधीवात दिन जागतिक थ्रोम्बोसिस दिन जागतिक हाताची स्वच्छता जागरूकता दिन जागतिक अन्न दिन व जागतिक बधीरीकरण दिन जागतिक आघात दिन जागतिक रजोनिवृत्ती दिन जागतिक अस्थी विदीर्णता दिन जागतिक आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण दिन जागतिक पोलिओ दिन	Breast Cancer Awareness Month Blood Donation Day & Senior Citizen Day & World Vegetarian Day Cleanliness Day & National Anti Drug Addiction Day World Cerebral Palsy Day World Sight Day Mental Health Day International Girl Child Day World Arthritis Day World Thrombosis Day Global Hand washing Day World Food Day & World Anesthesia Day World Trauma Day World Menopause Day World Osteoporosis Day World Iodine Deficiency Disorder Control Day World Polio Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
		२६ ऑक्टोबर २९ ऑक्टोबर ३० ऑक्टोबर	जागतिक स्थूलता दिन जागतिक पक्षाघात दिन जागतिक काटकसर दिन	World Obesity Day World Stroke Day World Thrift Day
११.	नोव्हेंबर	७ नोव्हेंबर १० नोव्हेंबर १२ नोव्हेंबर १३ - १९ नोव्हेंबर १४ नोव्हेंबर १७ नोव्हेंबर १९ नोव्हेंबर १५ - २१ नोव्हेंबर	राष्ट्रीय कर्करोग जागरूकता दिवस जागतिक लसीकरण दिन जागतिक न्युमोनिया दिन जागतिक प्रतिजैविके जागरूकता दिन बाल दिन व जागतिक मधुमेह दिन राष्ट्रीय अपस्मार दिन व जागतिक अपुऱ्या दिवसांची प्रसुती दिन जागतिक दीर्घकालीन श्वासावरोध विकार दिन व जागतिक शौचालय दिन नवजात बालक काळजी सप्ताह	National Cancer Awareness Day World Immunization Day World Pneumonia Day World Antibiotic Awareness Week Children's Day & World Diabetes Day National Epilepsy Day & World Prematurity Day World COPD Day & World Toilet Day 2015 New Born Care Week
१२.	डिसेंबर	१ डिसेंबर २ डिसेंबर ३ डिसेंबर ९ डिसेंबर ११ ते १७ डिसेंबर १२ डिसेंबर	जागतिक एड्स प्रतिबंध दिन भोपाळ दुर्घटना दिन / राष्ट्रीय प्रदूषण प्रतिबंध दिन जागतिक अपंग / दिव्यांग दिन जागतिक रुग्ण सुरक्षा दिन सिकलसेल जनजागृती सप्ताह सार्वत्रिक आरोग्य उपलब्धता दिन	World AIDS Prevention Day National Pollution Prevention Day World Handicap Day World Patient Safety Day Sickle cell Disease Awareness Week Universal Health Coverage Day

महिलांसाठी अर्थसंकल्प

१. माता आरोग्य कार्यक्रम

आरोग्य विभाग महाराष्ट्र शासनामार्फत राज्यातील सर्व गरोदर मातांना प्रसूती पुर्व प्रसूती अंतर्गत व प्रसूती पश्चात आरोग्य सेवांचा लाभ दिला जातो. यामध्ये गरोदर मातांची लवकरात लवकर आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत नोंदणी करण्यात येते, गरोदर मातांची प्रसूती पुर्व काळात नोंदणीसहीत किमान ४ वेळा तपासणी करण्यात येते, तसेच गरोदर मातेस धनुर्वाताची लस, आवश्यक त्या प्रयोगशाळा तपासण्या, गरजेनुसार प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक लोहयुक्त गोळ्या आणि कॅल्शियमच्या गोळ्या देण्यात येतात. आवश्यकता भासल्यास तीव्र रक्तक्षय असलेल्या गरोदर मातांना शिरेद्वारे इंजे, आर्यन सुक्रोज देण्यात येते.

राज्यातील सर्व संस्थामध्ये गरोदर मातांच्या अपेक्षित प्रसूती दिनांक व ठिकाणानुसार याद्या तयार करून संनियंत्रण व पाठपुरावा करण्यात येतो. तसेच अतिजोखमीच्या व तीव्र रक्तक्षय असलेल्या मातांचा सुध्दा संनियंत्रण व पाठपुरावा करण्यात येतो.

राज्यातील अतिजोखमीच्या मातांची मातृत्व दिवसाच्या दिवशी उपकेंद्रे वगळता सर्व आरोग्य संस्थामध्ये तज्ञामार्फत किंवा तज्ञ उपलब्ध नसल्यास संबंधित वैद्यकीय अधिकाऱ्यांमार्फत तपासणी करण्यात येते. सर्व संस्थामध्ये बुधवार हा दिवस “मातृत्व दिवस” म्हणून पाळला जातो.

शासकीय आरोग्य संस्थामध्ये प्रसूती दरम्यान मातेबरोबर Birth Companion साठी परवानगी देण्यात आली आहे त्यामुळे बाळंतपणादरम्यान व प्रसूतीनंतर मातेला असणारा बाळंतपणाचा तणाव कमी होण्यास आणि जन्मल्यानंतर बाळाची काळजी घेण्यास मदत होते.

राज्यातील आरोग्य संस्थांचे लोकसंख्या व टाईम टु केअर च्या धर्तीवर लेवल १, लेवल २ व लेवल ३ असे डिलीव्हरी पॉईंटनुसार मॅपिंग करण्यात आलेले आहे व त्यांचे नियमित मॉनिटरिंग करण्यात येते.

राज्यातील सर्व जिल्हे व महानगरपालिका कार्यक्षेत्रामध्ये प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाचे आयोजन दर महिन्याच्या ९ तारखेला रविवार किंवा सुट्टी असेल तर त्यापुढील कार्यालयीन कामकाजाच्या दिवशी राबविण्यात

येते. या अभियान अंतर्गत प्रत्येक गरोदर मातेला प्रसूतीपूर्व काळात उच्च दर्जाच्या आरोग्य सेवा देण्यात येतात.

तसेच जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम राबविले जातात व माता मृत्यु अन्वेषणही करण्यात येते.

अ) जननी सुरक्षा योजना

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार राज्यामध्ये जननी सुरक्षा योजना २००५-०६ या वर्षापासून राबविण्यात येते. या योजने मध्ये राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील तसेच अनुसूचित जाती अनुसूचित जमातीच्या गरोदर महिलांना शासकीय अथवा शासन मानांकीत आरोग्य संस्थेत प्रसूती झाल्यास आर्थिक लाभ थेट लाभ हस्तांतरण पध्दतीने लाभार्थीच्या आधार कार्ड संलग्न बँक खात्यात जमा करावा.

जेएसवाय पात्र गरोदर महिलेची प्रसूतीसाठी शासकीय आरोग्य संस्थेत सिझेरियन शस्त्रक्रिया करावयाची झाल्यास व शासकीय आरोग्य संस्थेत स्त्रीरोग तज्ञाच्या सेवा उपलब्ध नसल्यास (पद रिक्त असल्यास) जवळच्या इतर शासकीय आरोग्य संस्थातील कार्यरत असलेल्या शासकीय स्त्रीरोग तज्ञांची सेवा उपलब्ध करून घ्यावी. अशा एका शासकीय आरोग्य संस्थातील स्त्रीरोग तज्ञांची सेवा सिझेरियन शस्त्रक्रियेसाठी जवळच्या दुसऱ्या शासकीय आरोग्य संस्थेत उपलब्ध करून घेतल्यास संबंधीत स्त्रीरोग तज्ञांना सादील खर्चासाठी रु.१५००/- पर्यंतचे अनुदान देण्यात येते.

या योजनेच्या पात्र लाभार्थीची शासकीय अथवा शासन मानांकीत आरोग्य संस्थेत प्रसूती झाल्यास शहरी भागातील रहिवाशी असलेल्या लाभार्थीस ६००/- रुपये व ग्रामीण भागातील रहिवाशी असलेल्या लाभार्थीस ७००/- रुपये प्रसूतीसाठी जर सिझेरियन शस्त्रक्रिया करावी लागली तर रुपये १५००/- पर्यंतचा आर्थिक लाभ तसेच दारिद्र्यरेषेखालील लाभार्थीची प्रसूती घरी झाल्यास रुपये ५००/- इतका आर्थिक लाभ थेट आर्थिक लाभ हस्तांतरण पध्दतीने लाभार्थीच्या आधार कार्ड संलग्न बँक खात्यात दिला जातो. तसेच लाभार्थींना लाभ अदा करण्यासाठी पीएफएमएस प्रणालीचा वापर करण्यात येतो.

जननी सुरक्षा योजने अंतर्गत राज्यामध्ये सन २०१५-१६ ते २०२२-२३ (माहे. सप्टेंबर २०२२ अखेर) लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थींची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	वार्षिक लक्ष्य	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थींची संख्या	टक्केवारी
२०१५ - १६	४९८६३५	३३८९५१	६८
२०१६ - १७	४९८६३५	२८१०२७	५६
२०१७ - १८	५१००६९	२४८६४१	४९
२०१८ - १९	४८९९८९	२३६४५२	४८
२०१९ - २०	४७६६४१	२७१४७१	५६
२०२० - २१	४७६६४१	२५१५५५	५३
२०२१ - २२	४७६६४१	२०८६३९	४४
(२०२२-२३ माहे सप्टेंबर- अखेर)	४०९३०४	१७१३८३	४२

जननी सुरक्षा योजने अंतर्गत उपलब्ध अनुदान -

वर्ष	उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)
२०१५-२०१६	रु. ५२३०.६७/-
२०१६-२०१७	रु. ४६७२.१४/-
२०१७-२०१८	रु. ५३३५.२१/-
२०१८-२०१९	रु. ५०८०.४०/-
२०१९-२०२०	रु. ४९८२.३४/-
२०२०-२०२१	रु. ४२९६.६४/-
२०२१-२०२२	रु. ३७७८.९०/-
२०२२-२०२३	रु. ४२५४.४५/-

ब) जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम :-

गरोदरपणात व प्रसूती पश्चात ४२ दिवसापर्यंत मातेला व १ वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकास देण्यात येणाऱ्या सेवा. मोफत वाहतूक सेवा (घरापासून दवाखान्यापर्यंत व दवाखान्यापासून घरापर्यंत)

- १) मोफत तपासणी व प्रयोगशाळा चाचण्या.
- २) मोफत औषधे व लागणारे इतर साहित्य.

३) मोफत प्रसूती व सिझेरियन शस्त्रक्रिया.

४) मोफत आहार (साधारण प्रसूती पश्चात ३ दिवस व सिझेरियन प्रसूती पश्चात ७ दिवस).

५) गरजेनुसार मोफत रक्तसंक्रमणासाठी रक्त पुरवठा.

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत मोफत संदर्भसेवा व इतर आरोग्य सेवांचे झालेले कार्य :-

अ. क्र.	सेवा	२०२१-२०२२		२०२२-२०२३ (माहे सप्टेंबर २०२२ अखेर)	
१	शासकिय आरोग्य संस्थेमध्ये झालेल्या एकूण प्रसूति	७६९१६९		३९९५९४	
	मोफत संदर्भसेवा वाहतूक	गरोदर माता व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी बालके (० ते १ वर्षे)	गरोदर माता व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी बालके (० ते १ वर्षे)
२.	घर ते आरोग्य संस्था	४३२०४४	७५६९४	२०७९९०	४१२५२
	आरोग्य संस्था ते आरोग्य संस्था	१५४६०१	२९२१२	७८३८४	१३७८४
	परत घरी सोडणे	४५७२७१	८९७०७	२२११७४	४५४८१
३.	मोफत डायग्नोस्टीक	१९५६४०१	१८०४६३	९८३३२७	९८१६२
४.	मोफत औषधोपचार	१९५६९६६	२९७५६२	९८४२४९	१२५७१०
५.	मोफत आहार	६४३२८९	—	३९९६४२	—

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान -

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान व झालेला खर्च

वर्ष	मंजूर अनुदान (रु. लाखात)	खर्च (रु. लाखात)
२०१८-२०१९	रु. १००१६.४०/-	रु. ८७३१.२५/-
२०१९-२०२०	रु. ९७३८.४५/-	रु. ३६९३.९१/-
२०२०-२०२१	*रु. १०८०१.५७/-	**रु. ४०५३.७९६/-
२०२१-२०२२	*रु. ८८९४.४१/-	रु. ११८३५.९९/-
२०२२-२३ (माहे सप्टेंबर अखेर)	रु*. १२८१२.५८/-	**रु. १२०६.३७/-

* मंजूर अनुदानामध्ये मोफत आहार, तपासणी (निदान), रक्त संक्रमण आणि मोफत औषधे या अनुदानाचा समावेश केला आहे.

** खर्चामध्ये औषधांवर झालेला खर्च अंतर्भूत नाही.

क) प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान :-

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाचे आयोजन दर महिन्याच्या ९ तारखेला करण्यात येते. या अभियानाची अंमलबजावणी जून २०१७ पासून केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार करण्यात आली. या अभियानांतर्गत मोफत प्रयोगशाळा चाचण्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीतील सर्व गरोदर मातांची सोनोग्राफी, आलेल्या सर्व गरोदर मातांची पोटावरून तपासणी,

गर्भाचे ठोके या सर्व सेवा पुरविण्यात येतात. सर्व लाभार्थींना गरोदरपणातील धोक्याची लक्षणे, बाळाच्या जन्माची तयारी, लोहयुक्त गोळ्या व कॅल्शियम गोळ्यांच्या सेवनाचे महत्त्व, आरोग्य संस्थेमध्ये प्रसूती करण्यासाठीचे महत्त्व, जननी सुरक्षा योजना व जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत देण्यात येणारे लाभ, स्तनपान व पूरक आहार, प्रसूतीपश्चात घ्यावयाची काळजी, प्रसूतीपश्चात कुटुंब नियोजन याबाबतचे समुपदेशन करण्यात आले.

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानांतर्गत झालेले काम				
वर्ष	प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानांतर्गत तपासणी करण्यात आलेल्या एकूण गरोदर माता	एकूण तपासण्यात आलेल्या गरोदर मातांपैकी पहिली तपासणी करण्यात आलेल्या दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीतील गरोदर माता	आढळून आलेल्या अतिजोखमीच्या गरोदर माता	अल्ट्रा साऊंड सोनोग्राफी केलेल्या एकूण गरोदर माता
जून १६ - मार्च १७	७८३८१५	३४६८०८	३४५९३	१०८९३३
२०१७ - २०१८	८२४३०९	३८९६५०	३०८०५	१८१८९४
२०१८-२०१९	७०३५३०	३४८१५४	२४०७५	२२२६१२
२०१९-२०२०	३०१८६६	१४७९३७	३२४२७	९७२८१
२०२०-२०२१	७२५८५	३१०८७	९३१६	२५७५३
२०२१-२०२२	७१५१४	३२५२२	८०९४	२९२७४
२०२२-२०२३ माहे सप्टें. अखेर	९४२१०	४४३६८	१३०१५	३१४५६

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान

आर्थिक वर्ष	मंजूर अनुदान व खर्च (रु. लाखात)		
	अनुदान	खर्च	%
२०२०-२०२१	३३.५५	११.९७	३५.६७
२०२१-२०२२	३४.३७	९.१६	२६.६६
२०२२-२०२३ (माहे सप्टेंबर अखेर)	५७.२३	१.२६	२.२०

ड) प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना :-

भारतातील दारिद्र्य रेषे खालील व दारिद्र्य रेषेवरील अनेक गर्भवती महिलांना गरोदरपणाच्या शेवटच्या टप्प्यापर्यंत मजुरीसाठी काम करावे लागते. तसेच प्रसूतीनंतर शारिरीक क्षमता नसतानाही मजुरीसाठी तात्काळ काम करावे लागते. यामुळे अशा गर्भवती महिला व माता कुपोषित राहून त्यांचे व त्यांच्या नवजात बालकांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होतो. यामुळे देशाच्या मातामृत्यू दरात वाढ होते. सबब, माता व बालकाचे आरोग्य सुधारण्याच्या दृष्टीने गर्भवती महिला व स्तनदा मातेला सकस आहार घेण्यास प्रोत्साहीत करून त्यांच्या आरोग्यात सुधारणा व्हावी व जन्माला येणाऱ्या नवजात बालकांचेही आरोग्य सुधारावे आणि मातामृत्यू व बालमृत्यू दरात घट होऊन तो नियंत्रणात राहावा. यासाठी केंद्र शासनाच्या महिला व बालविकास मंत्रालयाने प्रधानमंत्री मातृ वंदना ही नवीन योजना संपूर्ण देशात दिनांक ०१ जानेवारी, २०१७ पासून कार्यान्वित केलेली आहे.

त्यानुषंगाने दि. २१.११.२०१७ रोजी झालेल्या मा. मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत मान्यता घेवून या योजनेचा शासन निर्णय दिनांक ८ डिसेंबर, २०१८ रोजी निर्गमित करण्यात आला असून सदर योजना संपूर्ण राज्यात कार्यान्वित करण्यात आली आहे. ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून या योजनेमध्ये केंद्र शासनाचा ६० % तर राज्य शासनाचा ४० % सहभाग आहे.

शासनाने अधिसूचीत केलेल्या संस्थेत (शासकीय रुग्णालयात) नोंदणी केलेल्या गर्भवती महिलेच्या पहिल्या जिवंत अपत्याप्रत एकदाच लाभ अनुज्ञेय असून लाभार्थी रक्कम रु. ५०००/- इतकी आहे. वेतनासह मातृ रजा मिळणाऱ्या महिलांना या योजनेचा लाभ अनुज्ञेय राहणार नाही. पात्र लाभार्थी गर्भवती महिलेस खाली दर्शविल्याप्रमाणे रु. ५०००/- एवढी रक्कम आधार सलंगन बँक खात्यात किंवा पोस्टऑफिस मधील खात्यात (DBT-Through PFMS) द्वारे खालील तीन टप्प्यात जमा केली जाते.

अ.क्र.	लाभ द्यावयाचे टप्पे	लाभाचे निकष
१.	१ ला हप्ता रु. १०००/-	मासिक पाळीच्या शेवटच्या तारखेपासून १५० दिवसात गर्भ धारणा नोंदणी केल्यानंतर प्राप्त होईल.
२.	२ रा हप्ता रु. २०००/-	किमान एकदा प्रसूतीपूर्व तपासणी (ANC) केल्यास गर्भ धारणाचे ६ महिने तथा १८० दिवस पूर्ण झाल्यानंतर दुसरा हप्ता लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा केला जाईल
३.	३ रा हप्ता रु. २०००/-	प्रसूतीनंतर झालेल्या अपत्याची जन्मनोंदणी व बालकास बीसीजी, ओपीव्ही, झीरो, तसेच पेन्टाव्हॅलेन्ट व ओपीव्ही चे ३ मात्रा अथवा समतुल्य लसीकरण पुर्ण झाल्यावर तिसरा हप्ता लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा केला जाईल.

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनांतर्गत झालेल्या काम (योजना सुरु झाल्यापासून ३० सप्टेंबर २०२२ पर्यंत)

लाभ देण्यात आलेले एकूण लाभार्थी	३१५६१६३
एकूण वाटप केलेला निधी (रु. हजारात)	१२२४२६३७

वर्ष	लाभार्थी	खर्च (रु. हजारात)
२०१७-२०१८	३१८९१२	३८८६९२
२०१८-२०१९	६४४६५१	२२०३०२२
२०१९-२०२०	७६०८८०	३८१९०५५
२०२०-२०२१	५४३६२६	२६३९०६१
२०२१-२०२२	५९९३२७	२४८४२५३
२०२२-२०२३ (माहे ३० सप्टेंबर २०२२ पर्यंत)	२८८७६७	७०८५५४
एकूण	३१५६१६३	१२२४२६३७

२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम - कामाची प्रगती

दर्शक	वर्ष २०१५ - २०१६		वर्ष २०१६ - २०१७		वर्ष २०१७ - २०१८		वर्ष २०१८ - २०१९		वर्ष २०१९ - २०२०		वर्ष २०२० - २०२१		वर्ष २०२१ - २०२२		वर्ष २०२२ - २०२३ (ऑक्टो. २०२२ अखेर)	
	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कृ. कि. मि. टि.	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कृ. कि. मि. टि.	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कृ. कि. मि. टि.	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कृ. कि. मि. टि.	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कृ. कि. मि. टि.	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कृ. कि. मि. टि.	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कृ. कि. मि. टि.	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य कृ. कि. मि. टि.
१	२	३	५	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९
स्त्री शस्त्रक्रिया	५४४०००	४४६८१६	५१५०००	४३८७८०	५१५०००	४०९९१७	८०	५१५०००	३९०६३३	७६	५१५०००	३६२७९९	७०	५१५०००	२०४३००	५३
तांबी वापरणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या	४६००००	३९८०२९	४९००००	४४३०६७	४९००००	४२००५२	८६	४९००००	४९८३०४	८५	४९००००	४९६६५८	८५	४९००००	४२२४६३	८६
संतती प्रतिबंधक गोळ्या वापरणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या	३७५०००	२२०९३४	३७५०००	२४९०२९	३७५०००	२४२४५३	६५	३७५०००	२४४६६३	६५	३७५०००	२३२९५०	६२	३७५०००	२४६८४६	६६

वर्ष	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
कुटुंब कल्याण कार्यक्रम उपलब्ध अनुदान (रु.लाखात)	रु. ४५४२.९७	रु. ४६६२.३१	रु. ५३०५.५७	रु. ५१५२.३४	रु. ४२४५.२०	रु. २३८२.५१	रु. ५०९८.२२

कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना -

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेमुळे घडणाऱ्या मृत्यू, असफल व गुंतागुंत प्रकरणी एनएचएम अंतर्गत अनुदान वितरीत केले जाते. तसेच सदर योजना ही शासन निर्णय क्रमांक २०१३/प्र.क्र.७४ कु. क. सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय मुंबई दिनांक १/०५/२०१३ अन्वये दि. १/४/२०१३ पासून पूर्व लक्षी प्रभावाने कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना राबवली जात आहे. तसेच

शासन निर्णय क्रमांक कु. नि. श. २०१६/प्र.क्र.१८० कु.क. सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय मुंबई दि. १८/०७/२०१६ अन्वये वरील प्रकरणी लाभार्थीस देय असलेली नुकसान भरपाईची रक्कम राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत अनुदानातून दिली जाते.

क्रमांक	कलम	व्याप्ती	मर्यादा
१	२	३	४
१	१ अ	रुग्णालयात कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोगे कारणामुळे मृत्यू झाल्यास किंवा रुग्णालयातून डिस्चार्ज दिल्यानंतर ७ दिवसांच्या आत मृत्यू झाल्यास	रु. २,००,०००/-
२	१ बी	रुग्णालयातून डिस्चार्ज दिल्याच्या तारखेपासून ८ ते ३० दिवसांच्या दरम्यान कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोगे कारणामुळे मृत्यू झाल्यास	रु. ५०,०००/-
३	१ सी	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया असफल झाल्यास,	रु. ३०,०००/-
४	१ डी	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करतेवेळी गुंतागुंत झाल्यास किंवा कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया झाल्यानंतर डिस्चार्ज दिल्यानंतर ६० दिवसांच्या कालावधीत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोग्या कारणामुळे गुंतागुंत झाल्यास,	प्रत्यक्ष खर्च परंतु रु. २५,०००/- च्या मर्यादेपर्यंत.
५	२	कुटुंब नियोजन सेवा पुरविणारे डॉक्टर्स व शासकीय संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था अॅक्रिडेट केलेले खाजगी रुग्णालय यांचेसाठी इन्डॅमिटी प्रती डॉक्टर/संस्था प्रती वर्ष ४ प्रकरणांच्या मर्यादीत.	रु. २,००,०००/- प्रती प्रकरणांच्या मर्यादेत

३. किशोरवयीन आरोग्य - मुली

प्रस्तावना :-

राज्यातील किशोरवयीन मुला मुलीची संख्या (वय वर्ष १० ते १९) एकूण लोकसंख्येच्या २२ टक्के आढळून येते. किशोरवयामध्ये शारिरिक वाढीचे वेळी भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा-कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुला-मुलीमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला मुलीसाठी अर्श हा कार्यक्रम आर. सी. एच. भाग २ अंतर्गत कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

उद्देश व उद्दिष्ट

उद्देश

१. किशोरवयीन मुला-मुलीच्या प्रजनन व लैंगिक आरोग्यामध्ये सुधारणा.
२. बालमृत्यू, मातामृत्यू, एकूण प्रजनन दर कमी करणे.
३. प्रसूती काळात निर्माण होणाऱ्या गुंतागुंती बाबत काळजी.

उद्दिष्ट :-

१. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व जनजागृती.
२. सुरक्षित गर्भपात संबंधित सुविधा पुरविणे.
३. किशोरवयीन मुला-मुलींना प्रजनन व लैंगिक आरोग्याबाबत जागृत करून त्यांचा सहभाग या कार्यक्रमात वाढविणे.
४. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या समस्यांबाबत माहिती देणे.

अंमलबजावणी पध्दती :-

१. सदर कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे.
२. किशोरवयीन मुला-मुलींना ७३४ क्लिनिक मार्फत आरोग्याविषयी सेवा पुरविणे, बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.
३. WIFS योजने अंतर्गत लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप करणे.
४. PMHS ग्रामीण भागातील मुलींना मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजने अंतर्गत रु.६/- प्रति सॅनिटरी नॅपकिन पॅक या दरात सॅनिटरी नॅपकीन्सचा पुरवठा करणे.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

राज्यातील एकूण ७३४ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकची स्थापना केली आहे. त्यांना मैत्री क्लिनिक असे नाव देण्यात आले आहे. सदर मैत्री

क्लिनिक राज्यातील निवडक जिल्हा सामान्य रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीणी रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये, शहरी भागात व काही प्रा. आ. केंद्रात स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०१३-१४ राज्यातील ८ जिल्ह्यांमधील ग्रामीण भागातील मुलींना आशांमार्फत सॅनिटरी नॅपकिनस माफक दरात पुरविल्या जातात, सदर योजना सन २०१७-१८ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येणार आहे. या योजने अंतर्गत आरोग्य शिक्षण आरोग्य सेविकंमार्फत आशांना देण्यात येते. सदर योजनेचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी यांच्या मार्फत केले जाते.

डब्ल्यू. आय. एफ. एस. कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्ह्यातील शाळेमध्ये (इ. ६ वी ते १२ मधील) जाणाऱ्या मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप सन २०१३-१४ पासून करण्यात येत आहे. शाळेत जाणाऱ्या मुला-मुलींना शाळेमार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे. व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना अंगणवाडी मार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे.

मनुष्यबळ :-

राज्यातील एकूण ७३४ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकमध्ये प्रत्येकी २ वैद्यकीय अधिकारी व दोन स्टाफ नर्स प्रशिक्षित असून किशोरवयीन आरोग्य मैत्री क्लिनिकमध्ये येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्यांवरती मार्गदर्शन करतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये अॅडोलेसेन्ट हेल्थ समुपदेशकाची नेमणूक केलेली आहे. औरंगाबाद, जालना, हिंगोली बीड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नांदेड, गडचिरोली व पालघर, ठाणे अहमदनगर, यवतमाळ व नाशिक या HPDs १४ जिल्ह्यांमधील (जिल्ह्यांमधील क्लिनिकमध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय व ग्रामीण रुग्णालय) मैत्री क्लिनिकमध्ये समुपदेशक हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशक हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व मार्गदर्शनाचे मुख्य काम अर्श समुपदेशक करतात.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रमा अंतर्गत संपूर्ण जिल्ह्यांमध्ये सदर कार्यक्रमाचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. के द्वारे केले जाते तसेच तालूकास्तारावर तालूका आरोग्य अधिकारी व जिल्हास्तारावर जिल्हा आर. सी. एच अधिकारी यांच्या मार्फत या कार्यक्रमाचे नियंत्रण केले जाते. प्रा. आ. केंद्राद्वारे या कार्यक्रमा अंतर्गत वैद्यकीय अधिकारी जिल्हा माता व बाल संगोपन अधिकारी प्रा. आ. केंद्र, आशा आरोग्य सेविका यांचे प्रशिक्षण झाले आहे.

कार्यक्रमांतर्गत योजना व उपक्रम :-

१. पौगंडावस्थेतील मुलांचे प्रजनन व लैंगिक आरोग्य :-

मैत्री क्लिनीकमध्ये या कार्यक्रमा अंतर्गत किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी तपासणी, समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. या क्लिनीक्समार्फत मासिक पाळीमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्या, (आहार एनर्जी, मानसिक आरोग्य आर.टी.आय. एस.टी. आय., त्वचेच्या समस्या, प्रतिबंधक उपायांबाबत (ओ.सी.पील्स., ई.सी.पील्स., आय.यु.डी.) बाबत समुपदेशन व तपासणी केली जाते. अर्श समुपदेशक किशोरवयीन मुला-मुलींचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. सदर योजने अंतर्गत शाळेमध्ये निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, परिसंवाद इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. तसेच किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे मेळावे घेण्यात येतात.

२. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजना (PMHS) :-

किशोर असस्थेतील मुलींमध्ये शारिरिक, मानसिक, भावनिक सामाजिक बदल होत असतात. यामध्ये मुख्यतः मासिक पाळी सुरु होणे या महत्त्वाच्या टप्प्याचा समोवशा आहे. मासिक पाळी सुरु होण्याचे वय १० ते १६ वर्षांपर्यंत असू शकते. मासिक पाळीविषयी मासिक पाळीमधील स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या दक्षतेबाबत असलेल्या अज्ञानामुळे किशोरवयीन मुलींना आरोग्याविषयक विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यासाठी केंद्र शासनाने सुचित केलेल्या मागदर्श सुचनानुसार मासिक पाळीच्या वेळेस घ्यावयाच्या काळजीबाबत विशेष कार्यक्रम हाती घेण्यात आलेला आहे. ही योजना राज्याच्या ग्रामीण भागामध्ये १० ते १९ वर्षांच्या किशोरवयीन मुलींसाठी निश्चित करण्यात आलेली आहे. सदर योजना २०१३-१४ पासून ते २०१५-१६ पर्यंत राज्यातील ८ जिल्ह्यांमध्ये धुळे, नंदुरबार, अकोला बुलढाणा, अमरावती, लातूर बीड, सातारा राबविण्यात आली. वर्ष २०१८-१९ पासून सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

उद्देश :-

ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींमध्ये मासिक पाळीमध्ये स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या काळजीबाबत जनजागृती करणे.

ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींना अत्यल्प दरात सॅनिटरी नॅपकीन गावपातळीवर आशामार्फत उपलब्ध करून देणे.

सॅनिटरी नॅपकीनच्या वापरानंतर योग्य पद्धतीने त्याची विल्हेवाट लावणे.

३. विकली आर्यन फॉलिक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना :-

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत मातामृत्यू, बालमृत्यू व अर्भक मृत्यू कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यात विविध स्तरावर अथक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्यातील एकुण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या किशोरवयीन मुला-मुलींची आहे. राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींच्या शारिरिक व बौद्धिक वाढीसाठी त्यांचे पोषण होणे आवश्यक आहे. यास्तव सन २०१२-१३ वर्षापासून राज्याने डब्ल्यू. आय. एफ. एस. योजना (Weekly Iron Folic Acid Supplementation Scheme) कार्यान्वित आहे. सदर

योजने अंतर्गत महिन्याच्या दर सोमवारी इयत्ता ६ वी ते १२ मधील मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना महिन्याच्या दर सोमवारी लोह व फॉलिक अॅसीडची १ गोळी असे ५२ आठवडे एका वर्षातून देण्यात येत आहे. या कार्यक्रमा मध्ये शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग व महिला व बालविकास विभागाचा समावेश आहे. तसेच राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींमधील (Worm Infestation) टाळण्यासाठी त्यांना जंतनाशक गोळ्या (Tab Albendazole) देण्यात येणार आहेत. सदर योजनेअंतर्गत राज्यातील शाळेत जाणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना वर्षातून दोन वेळा (ऑगस्ट व फेब्रुवारी महिन्यामध्ये) जंतनाशक गोळ्या वाटप करण्यात येत आहे.

४. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुलांमुलींसाठी प्रभावी संवाद, क्षमता व देखरेख आणि मुल्यमापनासाठी भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने किशोरवयीन आरोग्यासाठी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम हा नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे. व या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे आहेत. सन २०१४-१५ मध्ये राज्याने राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी धुळे, नंदुरबार, जळगाव, औरंगाबाद, जालना, हिंगोली, बीड, नांदेड, पालघर आणि गडचिरोली या १० जिल्ह्यांची निवड करण्यात आलेली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये यवतमाळ, अहमदनगर, ठाणे आणि नाशिक या ४ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली आहे. या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. पौगंडावस्थेतील मुलां-मुलीमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
२. लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे.
३. लैंगिक पुनरुत्पादन संबंधी ज्ञान, दृष्टीकोन व वर्तन सुधारणा करणे.
४. किशोरवयीन वयात गर्भधारणा कमी करणे.
५. प्रसूतीपूर्व व पालकत्व सहाय्यबाबत समुपदेशनाद्वारे सुधारणा करणे
६. किशोरवयीन मानसिक आरोग्याची समस्या संबोधित करणे.
७. किशोरवयांत आपापसात जखम व हिंसा प्रतिबंधित करण्यासाठी अनुकूल दृष्टिकोन प्रवृत्त करणे.
८. मादक पदार्थांच्या अनिष्ट परिणामाबाबत जागरूकता किशोरवयात वाढविणे.
९. मानसिक ताण, रक्तदाब, मधुमेह यासारखी आजार टाळण्यासाठी पौगंडावस्थेतील बदला बदल प्रोत्साहन देणे.

राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गतचे उपक्रम खाली प्रमाणे

- पीअर एज्युकेटरची गावपातळीवरील कार्य.
- किशोरवयीन आरोग्य दिवस साजरा करणे.
- वर्तणुक बदल संवाद व माहिती शिक्षण संवाद बाबत कार्य.

निर्देशांक निहाय झालेले कार्य :-

१) किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमा अंतर्गत अहवाल खालील प्रमाणे.

निर्देशांक	मुली (सन २०१८-१९)		मुली (सन २०१९-२०२०)		मुली (सन २०२०-२०२१)		मुली (सन २०२१-२०२२)		मुली (१ व २ तिमाही) (एप्रिल २२ ते सप्टें.-२२)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुली	१६५८७०	२५००७६	१९३२४९	२८३३०७	१३१३९८	२०६५०९	१५९६०४	२४०५०६	१२२५९९	१७३६७७
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुली	१६२५२०	२५७५६९	१८६८५०	२८४६२२	१२९५२९	२१०६९९	१५५१५५	२२६९३९	१२०३८०	१७०८५०
मासिक पाळीबाबत समस्या	१५६५६	३८९०८	१६३१२	४०९२६	१०९४७	२७८३४	१४०७७	२८२७७	११०५२	२१८३३
आर.टी.आय/एस.टी.आय	३७३९	१०४१७	३४४९	८५९६	२०११	५६१३	१४९८	७८३८	३७७८	६६९५
त्वचेबाबत समस्या	२७२७८	३८४५६	२८९०१	३९५०९	१९२८७	२५९०७	२६१९१	३५४५१	१६८४४	२१९६३
गरोदर माता नोंदणी	४०७	१५९५०	१८४	१७९७९	०	१२९१२	४५	९४५२	३५२	८४२७
लोहयुक्त गोळ्या	४१८३१	६१६३२	५१८७१	७७८०१	३६६१८	५६४७०	३०३०२	४६८१०	२९८८९	४२४९१
निरोध	०	२०९४	०	४९५	०	१६४	०	१७४	०	३१७
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	९८५	०	५८०	०	२८६	०	३९३	०	५८७
इ. सी. पी.	०	७२२	०	४८	०	२२	०	४४५५	०	३०४
तांबी०	१६४	०	१५९	०	१५४	०	१६३७४	०	१७१	
लसीकरण	५६०७	१०३५३	१२२६९	१८०७०	८६७१	१२६९२	१३५५२	१७२०९	९४५९	११३५०
इतर	४७६६९	५६६११	७३७९०	८०४५९	५१८९०	६८६४५	६९४८९	८१०९२	४८२७६	५६८४९

• मासिक पाळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रम :-

वर्ष	सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	मुलीची संख्या १० ते १९ वर्ष	आशांची संख्या	एकुण विक्री झालेल्या सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	आशांना मोफत देण्यात आलेल्या सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	एकुण किती सॅनिटरी नॅपकी वापरण्यात आले	सरासरी	सॅनिटरी नॅपकी वापरण्यात आले टक्केवारी	जिल्हास्तरीय हेल्थ सोसायटी कडे एकूण जमा निधी
नोव्हेंबर ते मार्च २०१८-२०१९	५३८५९३	७००३५९	१२४४१	२५८७७८	४६७१	२६३४४९	५२६९०	७.३९	१२९३८९०
एप्रिल ते मार्च २०१९-२०२०	९८७६३२९	३६९२८१६	६०५८२	५६५२७३३	३३६३२३	५९८९०५६	४९९०८८	१३.३	२८२६३६६५
एप्रिल ते मार्च २०२०-२०२१	८७३२५०६	३५९६४०१	६१०६५	४०६१७०६	३०३१३७	४३६४८४३	३६३७३७	९.९५	२०३०८५३०
एप्रिल ते मार्च २०२१-२०२२	४३८०२८०	३५२२२९४	६०५७६	९५६४५२	११७७३३	१०७४१८५	८९५१५	२.५	४५३९९८५
एप्रिल ते सप्टें. २०२२-२०२३	५४९३१२	२४७८०१७	६११५४	१५६२४६	२३४५६	१७९७०२	२९९५०	१.२१	२५३९२७७

विकली आयर्न फॉलिक अॅसिड सप्लिमेंटेशन योजना

महिना	अपेक्षित लाभार्थी	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुली)	टक्केवारी
सन २०१७-१८	४१४७८१४	२८२६६७२	६८.१५
सन २०१८-१९	४७०६७००	३१५९०८१	६७.१२
सन २०१९-२०	५१९८७१९	२३११५५४	४४.४६
सन १९२०-२१	५१०६३६४	१४८६७४०	२९.१२
सप २०२१-२२	५२५४९५७	३०९२५१५	५८.८४
सप २०२२-२३ (एप्रिल ते सप्टे. २०२२ अखेर)	५२५४९५७	३५३७६१०	६७.३२

पीअर एज्युकेटर निवड

अ. क्र.	जिल्हा	निवड करावयाच्या पियर एज्युकेटरची संख्या	सन २०१९-२० मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२०-२१ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२१-२२ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२२-२३ (एप्रिल ते सप्टेंबर) मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर
१	ठाणे	१८१२	१६४२	१६८८	१७९०	१७९०
२	पालघर	२३८०	११८२	१९२८	१९२८	१९२८
३	नाशिक	४७९६	४५४६	४६७२	४६७२	४६७२
४	धुळे	८६०	८६०	८६०	९०४	१००४
५	नदुरबार	१४२०	१४०५	१२६४	१३०१	४६८७
६	जळगाव	४१९७	३६४८	४१९७	४१९७	४१९७
७	अहमदनगर	४११४	४११४	४११४	४१२५	४१२५
८	औरंगाबाद	२२००	२१२३	१८३८	१७६८	१७६८
९	जालना	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०
१०	हिंगोली	११२०	१०२१	११२०	१२८०	१२८०
११	बीड	३१०३	३१०३	३१०२	३१०२	३१०२
१२	नांदेड	४०२०	४०२०	४०२०	४०२०	७४०८
१३	यवतमाळ	४२४८	४०८५	४१२०	४११८	४११८
१४	गडचिरोली	२५१७	२५१७	२५१७	२५१७	४४८०
	एकुण-	३८६०७	३६०८६	३७२६०	३७५४२	४६३७९

किशोरवयीन आरोग्य / राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत अनुदान आणि खर्चीत रक्कम

सन	अनुदान	खर्च	टक्केवारी
२०१८ - १९	१०२७.१०	६५०.२०	६३.३०
२०१९ - २०	४१०९.२४	१८५३.२९	४५.१०
२०२० - २१	२०११.६२	९९१.२८	४९.२८
२०२१ - २२	१५८१.४१	२३३०.८९	१४७.३९
(२०२२-२३ माहे सप्टेंबर २२ अखेर)	४६०३.९७	२७८.७७	६.०५

२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

३. राज्य कामगार विमा योजना

३. राज्य कामगार विमा योजना महाराष्ट्र

(एक) प्रस्तावना :

भारताच्या संसदेने पारीत केलेल्या “कामगार राज्य कायदा” १९४८ हा औद्योगिक कामगारांना सामाजिक सुरक्षितता प्रदान करणारा मुख्य कायदा आहे. या योजनेखाली कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना वैद्यकीय व आजारपणात रोख फायदे दिले जातात. ही योजना जेथे १० व त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या कारखान्यांना लागू आहे. तसेच चित्रपटगृहे, उपहार गृहे व इतर व्यवसायांना जेथे १० व त्यापेक्षा जास्त कामगार काम करतात अशांना ही योजना लागू आहे. ज्या कामगारांचा मासिक पगार रु. २१,००० पर्यंत आहे अशा कामगारांना ही योजना लागू आहे. सदर वेतन मर्यादा दिनांक १-१०-२०१६ पासून रु. २१,००० पर्यंत वाढविण्यात आली आहे.

वैद्यकीय लाभ यात विमाधारक व त्यांचे कुटुंबिय यांना बाह्यरुग्ण, आंतररुग्ण व विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. वैद्यकीय लाभ हे राज्य सरकारमार्फत दिले जातात व इतर लाभ हे रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्यामार्फत दिले जातात. महाराष्ट्रामध्ये ही योजना १९५४ पासून कार्यान्वित आहे. या योजनेखाली ३१ मार्च २०२२ रोजी महाराष्ट्रात ३९९०४९० (अंदाजित) कामगार व त्यांची १५९६९९६० कुटुंबिय यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

शासन निर्णय दि. २१/०६/२०१६, ०५/०५/२०१८, १४/०५/२०१८, १२/१२/२०१८ व ११/०१/२०१९ सदर शासन निर्णयानुसार राज्य कामगार विमा योजनेकरिता महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी ची स्थापना झालेली आहे. तसेच दि. ११ मार्च २०१९ रोजी महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी “संस्था नोंदणी अधिनियम, १८६०” नुसार नोंदणीकृत करण्यात आलेली आहे (सोसायटी नोंदणी क्र. ४८८/२०१९). महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी ही महाराष्ट्र शासनाच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाअंतर्गत स्वायत्त संस्था म्हणून कार्यरत आहे.

(दोन) वैद्यकीय फायद्याचे प्रशासन.-

(१) बाह्यरुग्ण सेवा.-वैद्यकीय लाभाबाबतच्या प्रशासकीय सोईच्या दृष्टिने रा. का. वि. योजना राबविण्यासाठी महाराष्ट्राचे मुंबई, ठाणे, पुणे, कोल्हापूर, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती व नागपूर अशी विभागणी करण्यात आली आहे. या विभागात बाह्य रुग्ण सेवा ही विमा वैद्यकीय व्यवसायीक (पॅनेल पध्दती) व रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने यांच्यामार्फत दिली जाते. पॅनेल पध्दतीत विमा वैद्यकीय व्यवसायीक त्यांच्याकडे नोंदविल्या गेलेल्या विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना बाह्यरुग्ण सेवा देतात. ३० सप्टेंबर २०२२ रोजी मुंबई, ठाणे, पुणे, कोल्हापूर, नागपूर व औरंगाबाद विभागात एकूण ५९८ विमा वैद्यकीय व्यवसायीक कार्यरत आहेत. तेथे बाह्यरुग्ण सेवा रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने यांच्यामार्फत दिली जाते. महाराष्ट्रात ३० नोव्हेंबर २०२२ रोजी एकूण ८२ रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने कार्यरत आहेत.

(२) आंतररुग्ण सेवा (रुग्णालयीन सेवा).-विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना आंतररुग्ण सेवा ही रा. का. वि. योजना रुग्णालयातून दिली

जाते. महाराष्ट्रात एकूण १२ रा. का. वि. योजना रुग्णालये आहेत. त्यातील एकूण खाटांची संख्या १२१० आहे. यात सर्व प्रकारची आंतररुग्ण सेवा इत्यादी दिली जाते. जेथे रा. का. वि. रुग्णालये नाहीत अशा ठिकाणी आंतररुग्ण सेवा खाजगी / स्थानिक संस्था व सरकारी रुग्णालयात खाटा आरक्षित करून पुरविली जाते. अशा एकूण खाटांची संख्या ५४८ आहे.

(३) विशेषज्ञ सेवा.-रा. का. वि. विशेषज्ञ केंद्रात वेगवेगळ्या विषयांचे तज्ञ नेमलेले असतात व त्यांच्यामार्फत विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना सेवा दिली जाते.

(४) औषधांचा पुरवठा.-विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना औषधांचा पुरवठा केला जातो. विमा वैद्यकीय व्यवसायीक वैद्यकीय अधिकारी व विशेषज्ञ यांना नेमून दिलेली औषधे ही ८२ सेवा दवाखाने व ०८ मान्यताप्राप्त औषध विक्रेते यांच्यामार्फत पुरविल्या जातात.

(५) रुग्णवाहीका सेवा.-ही सेवा जेव्हा जेव्हा आवश्यक असते तेव्हा राज्य कामगार विमा योजना संस्थांना संलग्न असलेल्या रुग्णवाहिकामार्फत दिली जाते. महाराष्ट्रात एकूण ६ रुग्णवाहिका आहेत.

(६) निधीची तरतूद सन २०१८-१९ पर्यंत - राज्य शासन व रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्यामध्ये झालेल्या करारानुसार रा. का. वि. योजनेवर होणारा खर्च प्रथमतः राज्य शासनाला करावा लागतो. झालेल्या एकूण खर्चाच्या ७/८ भागांची रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांचेकडून वसुली केली जाते. परंतु विभागून घेण्यात येणारा खर्च रा. का. वि. महामंडळाने विहित केलेल्या “वैद्यकीय सेवेवरील खर्चाच्या मर्यादेत” ठेवावा लागतो. वैद्यकीय सेवेवरील खर्चाच्या मर्यादेपेक्षा जास्त झालेला इतर खर्च हा केवळ राज्य शासनालाच सोसावा लागत होता परंतु राज्य कामगार विमा योजने करिता महाराष्ट्र राज्य कामगार सोसायटीची स्थापना झाल्याने सदर खर्च १०० % राज्य कामगार विमा महामंडळ दिल्ली यांच्याकडून केला जातो. त्यात शासनाचा सहभाग नसतो. परंतु ५/५/२०१८ शासन निर्णयानुसार राज्य कामगार विमा योजनेसाठी काम करणारे कर्मचारी / अधिकारी राज्य कामगार विमा सोसायटीचे काम पहात आहेत आणि त्यांचे पगार राज्य सरकारच्या अनुदानातून नेहमी प्रमाणे कोषागारातून काढत आहेत. राज्य सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या पगारावर झालेल्या खर्चाची संपूर्ण परतफेड सोसायटीमार्फत राज्य सरकारला केली जाते.

(तीन) २०१९-२०२०, २०२०-२०२१ व २०२१-२०२२ या वर्षात नवीन योजना सुरु करण्याचे खालील प्रमाणे प्रस्तावित आहे. सद्यःस्थितीत महाराष्ट्र राज्यात एकूण ३६ जिल्हे आहेत. त्यापैकी २५ जिल्ह्यामध्ये पूर्ण क्षेत्रात राज्य कामगार विमा योजना लागू आहे व उर्वरित ११ पैकी ०६ जिल्ह्यामध्ये अंशतः क्षेत्रात योजना लागू असून उर्वरित ०५ जिल्ह्यामध्ये अद्याप योजना लागू नाही.

तक्ता—एक

वित्तीय आवश्यकता

रा. का. वि. योजना, महाराष्ट्र

(रुपये हजारात)

1	प्रत्यक्ष रकमा २०२१-२०२२			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२२-२०२३		
	Actuals 2021-2022			Budget Estimates 2022-2023		
	अनिवार्य	कार्यक्रम	एकूण	अनिवार्य	कार्यक्रम	एकूण
2	3	4	5	6	7	
(अ) कार्यानुसार वर्गीकरण.-						
	--	--	--	-	-	-
(१) आ. रा. का. वि. योजना महाराष्ट्र.	58196	--	58196	72509	--	72509
(२) वै. प्र. अ. राज्य कामगार विमा योजना	335140	--	335140	436711	-	436711
(३) राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालये	1404925	--	1404925	2028688	-	2028688
(४) महात्मा गांधी स्म. रुग्णालयाकरिता सहाय्यक अनुदान	209313	--	209313	297817	-	297817
	भारीत ...	0	0	1	-	1
एकूण -(अ) स्थूल ...	दत्तमत ...	2007574	2007574	2835725	-	2835725
वजा वसुली ...	--	-	--	-	--	-
	भारीत ...	--	--	1	-	1
एकूण - (अ) निव्वळ ...	दत्तमत ...	2007574	2007574	2835725	-	2835725
(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण.-						
(१) राज्य कामगार विमा योजना, महाराष्ट्र						
(१) वेतन	1713982	--	1713982	2412545	-	2412545
(२) कंत्राटी सेवा - १०	84279	--	84279	125327	-	125327
(३) कार्यालयीन खर्च	0	--	0	3	-	3
(४) व्यावसायिक आणि विशेष सेवेचे वेतन	0	--	0	2	-	2
(५) पुरवठा व सामुग्री	0	--	0	2	-	2
(६) आहार खर्च	0	--	0	1	-	1
(७) इतर खर्च	0	--	0	28	--	28
(८) सहाय्यक अनुदाने	209313	--	209313	297817	-	297817
	भारीत ...	0	0	1	-	1
एकूण -(१) स्थूल ...	दत्तमत ...	2007574	2007574	2835725	-	2835725
वजा वसुली ...	--	-	--	-	-	-
	भारीत ...	0	0	1	-	1
एकूण - (१) निव्वळ ...	दत्तमत ...	2007574	2007574	2835725	-	2835725
(क) वित्त व्यवस्थेची साधने.-						
	भारीत ...	-	-	-	-	-
(१) मागणी क्रमांक आर-१	दत्तमत ...	-	-	-	-	-
मुख्य शीर्ष-२२१०, वैद्यकीय सेवा व	-	-	-	-	-	-
सार्वजनिक आरोग्य	भारीत ...	-	-	-	-	-
एकूण -(क) स्थूल ...	दत्तमत ...	-	-	-	-	-
वजा वसुली ...	-	-	-	-	-	-
	भारीत ...	-	-	-	-	-
एकूण - (क) निव्वळ ...	दत्तमत ...	-	-	-	-	-

तक्ता—एक

(रु. हजारात)

२०२२-२०२३ चे सुधारित अंदाजपत्रक Revised Estimates 2022-2023			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२३-२०२४ Budget Estimates 2023-2024			
अनिवार्य 8	कार्यक्रम 9	एकूण 10	अनिवार्य 11	कार्यक्रम 12	एकूण 13	
						(अ) कार्यानुसार वर्गीकरण
						भारीत
--	--	--	-	-	-	
76009	--	76009	83659	--	83659	(१) आयुक्त, रा. का. वि. योजना
413665	--	413665	440386	--	440386	(२) वै. प्र. अ. रा. का. वि. योजना
1787136	--	1787136	1939722	--	1939722	(३) रा. का. वि. योजना रुग्णालये
257817	--	257817	299894	--	299894	(४) महात्मा गांधी स्मारक रुग्णालयाकरिता सहा. अनुदान
1	--	1	1	--	1	... भारीत
2534627	--	2534627	2763661	--	2763661	... दत्तमत एकुण (अ) स्थूल रक्कम
--	--	--	--	--	--	... वजा वसुली
1	--	1	1	--	1	... भारीत
2534627	--	2534627	2763661	--	2763661	... दत्तमत एकुण (अ) निव्वळ रक्कम
						(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण-
						(१) राज्य कामगार विमा योजना महाराष्ट्र -
2170344	--	2170344	2463729	--	2463729	... वेतन.
106430	--	106430	2	--	2	... कंत्राटी सेवा - १०
3	--	3	3	--	3	... कार्यालयीन खर्च.
2	--	2	2	--	2	... व्यावसायिक आणि विशेष सेवा.
2	--	2	2	--	2	... पुरवठा व सामग्री.
1	--	1	1	--	1	... आहार खर्च.
28	--	28	28	--	28	... इतर खर्च
257817	--	257817	299894	--	299894	... सहाय्यक अनुदाने
1	--	1	1	--	1	... भारीत
2534627	--	2534627	2763661	--	2763661	... दत्तमत एकुण (१) स्थूल
--	--	--	--	--	--	... वजा वसुली
1	--	1	1	--	1	... भारीत
2534627	--	2534627	2763661	--	2763661	... दत्तमत एकुण (१) निव्वळ दत्तमत
						(क) वित्त व्यवस्थेची साधने-
--	--	--	--	--	--	... भारीत
--	--	--	--	--	--	... दत्तमत (१) मागणी क्र. आर - १.
--	--	--	--	--	--	... मुख्य शीर्ष - २२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य
--	--	--	--	--	--	... भारीत
--	--	--	--	--	--	... दत्तमत एकुण (क) स्थूल
--	--	--	--	--	--	... वजा वसुली
--	--	--	--	--	--	... भारीत
--	--	--	--	--	--	... एकुण (क) निव्वळ दत्तमत

रुग्णालयाविषयी सर्वसाधारण माहिती दर्शविणारा तक्ता (सन २०२१-२०२२ मधील प्रत्यक्ष व २०२२-२०२३, २०२३-२०२४ मधील अंदाजित काम दर्शविले आहे)

क्र. सं.	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
विभागाचे नाव व वर्ष		नवंबर केलेल्या खातेवारी	सध्याचा वर्षाचा अंदाज	वर्षातील एकूण	वर्षातील एकूण	सरासरी भरलेल्या खर्चा	केलेल्या विलंबित/अविलंबित खर्चा	प्रसूती खर्चा	औषधांवरील खर्च	दरतरी मासिक/दैनिकी खर्च	दुरु मरुमे	दुरु मरुमे/प्रतिवर्षी प्रतिकार
१. म. गां. स्मारक रुग्णालय.-												
2021-2022 ...	330	330	330	316	32956	5	120	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	330	330	330	330	36252	6	132	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	330	330	100	1617	54927	4	399	0	170700	906300	1077000	666.05
२. रा. का. वि. योजना रुग्णालय, वरळी.-												
2021-2022 ...	300	300	150	6350	25000	18	78	15	0	0	0	0
2022-2023 ...	300	300	150	9525	40000	27	117	30	0	0	0	0
2023-2024 ...	300	300	150	3500	40000	10	200	30	25789200	252736800	278526000	79578.86
३. मुलुंड.-												
2021-2022 ...	400	400	200	7890	11646	43	664	38	0	0	0	0
2022-2023 ...	400	400	200	15000	30000	38	900	100	0	0	0	0
2023-2024 ...	400	400	200	0	0	0	0	0	12119257	11268951	23388208	0.00
४. कांदिवली.-												
2021-2022 ...	300	300	220	18168	157552	58	770	245	0	0	0	0
2022-2023 ...	300	300	240	19984	172980	60	847	269	0	0	0	0
2023-2024 ...	300	300	220	30792	260131	84	2275	660	0	65578502	65578502	2129.73
५. कोल्हापूर.-												
2021-2022 ...	50	50	50	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	50	50	50	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.00

6. उल्हासनगर.-												
2021-2022 ...	100	100	90	917	0	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	100	100	0	26166	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	100	0	0	52236	0	0	0	0	0	0	0	0
7. वाशी.-												
2021-2022 ...	100	0	0	15977	0	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8. ठाणे-												
2021-2022 ...	100	100	572	11500	4	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	100	100	1450	19000	9	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	100	50	2252	23055	6	496	9213125	18892141	28105266	12480.14		
9. नागपूर.-												
2021-2022 ...	200	130	22307	125000	61	1100	200	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	200	130	23000	150000	63	1500	2500	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	200	130	22500	200000	62	1450	138	40000000	200000000	240000000	10666.67	
10. पुणे.-												
2021-2022 ...	100	100	31000	55000	84	350	20	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	100	100	35000	70000	95	400	25	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	100	100	13000	95000	36	450	40	71738689	39350854	111089543	8545.35	
11. सोलापूर.-												
2021-2022 ...	150	100	2200	30098	6	200	15	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	150	100	3000	34000	8	350	35	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	150	100	0	0	0	0	0	350000000	650000000	1000000000	0.00	
12. नाशिक.-												
2021-2022 ...	100	100	4400	55864	13	475	0	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	100	100	4500	56000	14	500	0	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	100	100	4296	106589	12	1132	0	37958642	358697569	396656211	92331.52	
13. औरंगाबाद.-												
2021-2022 ...	100	100	985	49888	39	2454	77	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	100	100	3034	59866	46	2945	158	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	100	100	4286	136076	12	5344	298	23676864	274453871	298130735	69559.20	
एकूण.-												
2021-2022 ...	2330	1680	94278	571398	332	6211	610	0	0	0	0	0
2022-2023 ...	2330	1700	114823	694264	366	7691	3117	0	0	0	0	0
2023-2024 ...	2280	1250	82243	968014	225	11746	1166	570666477	1871884988	2442551465	275957.5038	

तक्ता - ३

राज्य कामगार विमा योजनेअंतर्गत सेवा देवाखाने, औषधे भंडारे, मान्यता प्राप्त औषध विक्रेते यांचे विवरणपत्र

अ. क्र.	जिल्हाचे नाव व वर्ष	रा.का.वि.योजना सेवा देवाखान्यांची संख्या	उपचार केलेल्या रुग्णांची संख्या	रा.का.वि.योजना औषध भंडाराची संख्या	पुरवठा केलेल्या औषध पत्रिकेची संख्या	मान्यताप्राप्त औषध विक्रेत्यांची संख्या	पुरवठा केलेल्या औषध पत्रिकेची संख्या	प्रदान केलेले सेवा आकार	वि. वे. व्या. ची संख्या	वर्षाच्या सुरुवातीला नोंदणीपटावरील विमेदारांची संख्या	उपचार केलेल्या रुग्णांची संख्या	प्रदान केलेले व्यावसायिक शुल्क
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
					आकडे रूपात			आकडे रूपात				आकडे रूपात
1.	मुंबई शहर											
	2021-2022	2	5469	1	3231	0	0	0	46	14936	3742	0
	2022-2023	2	6200	1	3350	0	0	0	58	18670	4677	0
	2023-2024	2	8714	2	10890	0	0	0	98	5751	49000	5000000
2.	मुंबई उपनगर											
	2021-2022	3	4976	2	3181	2	2151	0	192	82289	48450	0
	2022-2023	3	5425	2	3600	2	2700	0	240	102861	60562	0
	2023-2024	3	13071	2	14520	2	0	0	240	3435	120000	27500000
3.	ठाणे											
	2021-2022	2	4018	0	3866	5	0	0	130	53231	25950	0
	2022-2023	2	11000	0	10000	5	1100	0	162	66538	32437	0
	2023-2024	2	8714	0	15125	--	9000	200000	162	3567	81000	27500000
4.	नाशिक											
	2021-2022	5	130306	1	384	52	384	0	0	0	0	0
	2022-2023	5	143000	1	413	56	413	0	0	0	0	0
	2023-2024	5	599375	0	372104	0	0	0	0	356600	0	0
5.	धुळे											
	2021-2022	1	8245	1	5783	0	0	0	0	1724	240	0
	2022-2023	1	12222	1	10423	0	0	0	0	1892	960	0
	2023-2024	4	21006	4	15306	0	0	0	5	2069	8782	519450
6.	जळगाव											
	2021-2022	4	29804	3	25687	0	0	0	3	1816	240	0
	2022-2023	4	64567	3	55001	0	0	0	3	1998	1200	0
	2023-2024	7	83503	7	64323.6	0	0	0	5	2180	296	505950

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
16. वर्षा/हिमपात													
2021-2022	1		1	40000	1	0	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023	1		1	50000	1	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	1		1	53000	1	14520	0	0	0	5	2041	4000	1000000
17. चंद्रपूर													
2021-2022	1		1	10716	1	0	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023	1		1	12323	1	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	2		2	32000	2	4840	0	0	0	8	1145	2500	600000
18. औरंगाबाद													
2021-2022	4		4	121704	6	114840	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023	4		4	146044	6	137808	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	4		4	170384	6	160776	0	0	0	0	0	0	0
19. नांदेड													
2021-2022	2		2	1490	1	8588	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023	2		2	14810	1	14789	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	2		2	22510	1	16510	0	0	0	0	0	0	0
20. गोंदीया (सीरोडा से.उपखण्डपात आलेली वि. ११/०५/२०२२)													∞
2021-2022	0		0	0	0	0	0	0	0	1	1624	1161	617973
2022-2023	1		1	0	1	8000	0	0	0	1	1700	160	35000
2023-2024	1		1	0	1	8800	0	0	0	6	3120	6500	1600000
21. भंडारा													
2021-2022	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	0		0	0	0	0	0	0	0	4	1441	2900	700000
22. गडचिरोली													
2021-2022	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	0		0	0	0	0	0	0	0	1	1888	4000	1000000
23. बुलडाण													
2021-2022	0		0	0	0	0	0	0	0	1	754	425	295908
2022-2023	0		0	0	0	0	0	0	0	1	855	650	538440
2023-2024	0		0	0	0	0	0	0	0	15	3101	6200	1550000
24. वाशीम													
2021-2022	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2022-2023	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2023-2024	0		0	0	0	0	0	0	0	5	89	200	50000
एकुण													
2021-2022	68		68	824049	52	284064	63	69642	13814	692	316963	230739	1552131
2022-2023	74		74	1230433	64	435131	67	91162	23210	777	375352	287809	1703940
2023-2024	102		102	1479615	94	1116448.4	22	94581	240240	846	577950	598981	116084215

तक्ता - ४

कर्मचारी विषयक गोषवारा

अ. क्र.	संवर्गाचे नाव (पदनाम)	वेतन श्रेणी	ग्रेड वेतन	7th Pay Level in Revised Pay Matrix	पद संख्या
1	2	3	4	5	6

कामगार राज्य विमा योजना

२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य

१. राजपत्रित

१. आयुक्त	संवर्गपद	-	-	-	1
२. संचालक (प्रशासन)	15600-39100	7600	S-25 : 78800-209200		1
३. संचालक (वैद्यकीय)	15600-39100	7600	- वरीलप्रमाणे -		1
४. उपसंचालक (प्रशासन)	15600-39100	6600	S-23 : 67700-208700		1
५. उपसंचालक (वैद्यकीय)	15600-39100	6600	- वरीलप्रमाणे -		1
६. वैद्यकीय अधीक्षक	5600-39100	6900	S-24 : 71100-211900		4
७. वैद्यकीय अधीक्षक	15600-39100	6600	S-23 : 67700-208700		8
८. उपवैद्यकीय अधीक्षक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		4
९. वैद्यकीय प्रशासन अधिकारी	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		3
१०. भिषक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		19
११. शल्यचिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		19
१२. स्त्रीरोग शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		17
१३. नेत्ररोग शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		12
१४. नाक, कान, घसा, शल्यचिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		7
१५. अस्थिव्यंग शल्यचिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		13
१६. बालरोग चिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		13
१७. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		7
१८. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		13
१९. विकृती शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		11
२०. मनोविकृती चिकित्सक	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		1
२१. भिषक (चेस्ट) (रुग्णालय)	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		6
२२. हृदयरोग तज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	6600	- वरीलप्रमाणे -		1

1	2	3	4	5	6
२३.	मुख्य प्रशासन अधिकारी	15600-39100	5400	S-20 : 56100-177500	7
२४.	सहाय्यक संचालक (लेखा)	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	1
२५.	निवासी वैद्यकीय अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	13
२६.	रक्तसंक्रमण अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	1
२७.	दंत शल्यचिकीत्सक	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	1
२८.	अपघात वैद्यकीय अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	52
२९.	वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग-२)	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	293
३०.	वैद्यकीय निरीक्षक	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	8
३१.	निवासी क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	6
३२.	निवासी बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	18
३३.	निवासी विकृती शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	5400	– वरीलप्रमाणे –	5
३४.	लेखा अधिकारी	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400	3
३५.	सहा. लेखा अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	4400	S-15 : 41800-132300	5
३६.	प्रशासन अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	4400	S-15 : 41800-132300	32
३७.	जीवरसायन शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	4400	S-15 : 41800-132300	10
३८.	अधिसेविका (वर्ग-२)	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400	5
३९.	सहायक अधिसेविका (वर्ग-२)	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300	9
४०.	अंशकालीन विशेषज्ञ	800 (निश्चित)			5
एकूण राजपत्रित					637

1	2	3	4	5	6
२. वर्ग-तीन					
१.	वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग-३)	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300	33
२.	लघु टंकलेखक, उच्चश्रेणी	– वरीलप्रमाणे –	4400	S-15 : 41800-132300	1
३.	अधीक्षक	9300-34800	4300	S-14 : 38600-122800	35
४.	सामुग्री प्रमुख	– वरीलप्रमाणे –	4300	S-14 : 38600-122800	12
५.	लघु टंकलेखक निम्नश्रेणी	– वरीलप्रमाणे –	4300	S-14 : 38600-122800	5
६.	भौतिकोपचार तज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	4300	S-14 : 38600-122800	13
७.	व्यवसायोपचारतज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	4300	S-14 : 38600-122800	7
८.	परिसेविका/Sister	– वरीलप्रमाणे –	4300	S-14 : 38600-122800	139
९.	सामाजिक मार्गदर्शक	– वरीलप्रमाणे –	4200	S-13 : 35400-112400	13
१०.	वरिष्ठ सहायक	– वरीलप्रमाणे –	4200	S-13 : 35400-112400	78
११.	श्रवणमापन तंत्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	4200	S-13 : 35400-112400	1
१२.	हृदयस्पंदन विद्युत लेखापाल	– वरीलप्रमाणे –	4200	S-13 : 35400-112400	18
१३.	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	4200	S-13 : 35400-112400	58
१४.	क्ष-किरण तंत्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	4200	S-13 : 35400-112400	34
१५.	आहार तज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	4300	S-14 : 38600-122800	12
१६.	रक्तपेढी तंत्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	4200	S-13 : 35400-112400	2
१७.	परिचारीका	– वरीलप्रमाणे –	4200	S-13 : 35400-112400	814
१८.	औषध निर्माता/मिश्रक	5200-20200	2800	S-10 : 29200-92300	192
१९.	कनिष्ठ सहायक/वरिष्ठ लिपीक	– वरीलप्रमाणे –	2400	S-8 : 25500-81100	207
२०.	दंतरोग तंत्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	2400	S-8 : 25500-81100	12
२१.	टंकलेखक	5200-20200	2000	S-7 : 21700-69100	35
२२.	प्रयोगशाळा सहायक	– वरीलप्रमाणे –	2000	S-7 : 21700-69100	34
२३.	क्ष-किरण सहायक	– वरीलप्रमाणे –	2000	S-7 : 21700-69100	26
२४.	दूरध्वनी चालक	– वरीलप्रमाणे –	2000	S-7 : 21700-69100	24
२५.	रक्तपेढी सहाय्यक	– वरीलप्रमाणे –	2000	S-7 : 21700-69100	2
२६.	शिंपी	5200-20200	1900	S-6 : 19900-63200	12
२७.	वस्त्रपाल	– वरीलप्रमाणे –	1900	S-6 : 19900-63200	13
२८.	प्रसाविका	– वरीलप्रमाणे –	2400	S-8 : 25500-81100	3
२९.	कनिष्ठ लिपिक	– वरीलप्रमाणे –	1900	S-6 : 19900-63200	472
३०.	लघु-टंकलेखक	– वरीलप्रमाणे –	2400	S-8 : 25500-81100	5
३१.	यंत्रगणक	– वरीलप्रमाणे –	1900	S-6 : 19900-63200	4
३२.	रुग्णवाहिका चालक	– वरीलप्रमाणे –	1900	S-6 : 19900-63200	46
३३.	सुतार	– वरीलप्रमाणे –	1900	S-6 : 19900-63200	5
३४.	विजतंत्री	– वरीलप्रमाणे –	2000	S-7 : 21700-69100	9
३५.	नळकारागीर	– वरीलप्रमाणे –	1900	S-6 : 19900-63200	7
एकूण तृतीय श्रेणी		...			2383

1	2	3	4	5	6
३. वर्ग चार					
१.	नळकारागीर	4440-7440	1600	S-03 : 16600-52400	4
२.	शस्त्रक्रियागार सहायक	5200-20200	1800	S-05 : 18000-56900	42
३.	मुख्य स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	7
४.	शस्त्रक्रियागार परिचर	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	84
५.	पत्तायंत्रचालक	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	1
६.	व्रणोपचारक	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	81
७.	विजतंत्री	4440-7440	1600	S-03 : 16600-52400	3
८.	मुकादम	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
९.	विद्युत पाळणा चालक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	27
१०.	जमादार	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
११.	दप्तरी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	1
१२.	नाभिक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	25
१३.	स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	53
१४.	नाईक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
१५.	शिंपी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	5
१६.	सहायक सुतार	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	4
१७.	प्रयोगशाळा परिचर	4440-7440	1300	S-01 : 15000-47600	59
१८.	क्ष-किरण परिचर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	32
१९.	कक्षसेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	825
२०.	चतुर्थ वर्ग सेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	184
२१.	चपराशी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	93
२२.	पहारेकरी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	216
२३.	रुग्णपटवाहक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	49
२४.	निर्जंतुक सहाय्यक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	2
२५.	सफाईगार	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	665
२६.	संदेशवाहक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	18
२७.	सहायक स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	72
२८.	माळी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	30
२९.	पंप परिचर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	2
३०.	भांडार सेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	27
३१.	मजदूर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	20
३२.	प्रसुतीगृह परिचर	5200-20200	1800	S-01 : 15000-47600	3
एकूण चतुर्थ श्रेणी		...			2682
कुल एकूण		...			5702

